Mütoloogilisi olendeid

Rahvajutud
Suurest Tõllust

Rahvajutud
Leigerist

Rahvajutud
Olevist

Rahvajutud
Petseri
Vägimehest

https://www.folklore.ee/rl/folkte/myte2/

Eesti Kirjandusmuuseumi
FOLKLORISTIKA OSAKOND
Tartu 2022

BIBLIOGRAAFILINE INFO

Mütoloogilisi olendeid

Muistendiosa koostajad Eduard Laugaste, Erna Normann

Raamat on varem ilmunud trükisena:
"Muistendid Suurest Tõllust ja teistest",
Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, Tallinn

Paberväljaande põhjal digitaliseerinud Salle Kajak

Veebistanud ja kujundanud Andrus Tins

Veebilehe kujunduses on kasutatud Andrus Tinsi joonistusi,
Suure Tõllu motiiv pärineb Jüri Arraku animafilmist "Suur Tõll".

ISBN 978-9916-659-37-3 (pdf)

© Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, 2022

SISUKORD

Eessõna 5

Kasutatud allikad 9

Sissejuhatus 17

Rahvajutud Suurest Tõllust

A. W. Hupel, P. Süda, M. Körber koondmuistendid 42
Kiviviskamine 93
Kivikandja 111
Jälgedega kivid 140
Kivistumised 148
Mägede, orgude ja muu maastikupildi kujunemine 152
Veekogude tekkimine 161
Kohanimede tekkimine 170
Kirikud 175
Vete sügavused 190
Tõllu kodu 194
Saunaskäimine 201
Kapsaste toomine 202
Võitlus Vanapagana vastu 208
Võitlus vaenlaste vastu 220
Võitlus huntide vastu 233
Tõllu surm ja haud 234
Tõllu naise haud 245
Vanapagana haud 245
Kummitavad kohad 246
Tõllumäng 248

Rahvajutud Leigrist

Leiger 250
Kivid 252
Maapinnavormid 254
Ehitused 256
Hiiu suurus ja jõud 258
Leigri ennustus inimeste nõrgenemisest 260
Leigri kodune elu 261
Leigri haud 263

Rahvajutud Olevist
Oleviste kiriku ehitamine 265
Kadrina kiriku ehitamine 295
Koeru ja Ambla kiriku ehitamine 295
Rõuge kiriku ehitamine 295

Rahvajutud Petseri Vägimehest
Rahvajutud Petseri Vägimehest 297

Lisa 317

Kommentaarid 341

Sõnaseletusi 348

Resümeed 352

Registrid
Piltide register 374
Jutustajate register 376
Üleskirjutajate register 379
Isikunimede register 382
Kohanimede register 385

EESSÕNA

Eesti hiiu- ja vägilasmuistendite teine köide sisaldab peamiselt Saaremaa hiiumuistendeid, muistendeid Tõllust ja tema naisest, noorest Tõllust ning Leigrist. Peale selle on käesolevasse kogusse paigutatud veel rahvajutte Olevist ja Petseri vägimehest.

Suure Tõllu peatükis leidub ka Peeter Süda (Südda) omaaegne populaarne raamat «Suur-Tõll — Saaremaa vägimees», käesolevas publikatsioonis avaldatud 1889. a. ilmunud teise, parandatud ja täiendatud trüki, seega autori eluajal ilmunud viimse trüki järgi. Esimene ja teine trükk erinevad omavahel ka sõnastuse poolest. Paraku küll, autor on ühel või teisel korral teinud nii mõnegi tekstikohenduse rahvapärast väljendust kahjustades. Aga stiili analüüs ei kuulu käesoleva väljaande eesmärkide hulka.

Hiiumuistendite teise köite koostamise ajal töötati 1958.—1961. a. võimalikult rohkesti veel kohtadel, tehti elavast rahvaluulest üleskirjutusi ning koguti täiendavat andmestikku ja hangiti pildimaterjali. Tööst võtsid osa Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond ja Tartu Riikliku Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder. Peale muistenditekstide noteeriti otseseid muljeid selle kohta, kuivõrd Suure Tõllu muistendid püsivad veel elavas rahvaluules ning kuivõrd trükisõna mõjud on pääsenud suulist traditsiooni omalt poolt mõjutama ja segama. Tulemused selleski osas pakuvad huvi. Kõigepealt on tähelepandav, et rahvas püüab vahet teha elava jutustuse ja raamatuteksti vahel. Mil määral see vahetegemine on usaldatav, on muidugi eri küsimus. Enne oma monograafia väljaandmist intensiivistas süstemaatilist kogumist ka M. J. Eisen, peamiselt 1926. a., aga temale saadetud materjali hulgas leidub juba palju ebaehtsat (vt. lk. 399—400).

1959. aasta suvel tegid TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri töötajad filmivõtteid Suure Tõllu muistenditega seotud paikadest ja objektidest piirkonnas, mis on märgitud kaardil (lk. 8).

Muistendid käesolevas köites on süstematiseeritud samal viisil kui esimeses köites («Muistendid Kalevipojast»). Paljude ühiste küsimuste puhul ei korrata juba eelmise köite sissejuhatuses või kommentaarides väljendatut, vaid, kus see jälgimist ei sega, viidatakse esimesele köitele.

Suure Tõllu aineid pole kasutatud ulatuslikumaks poeetiliseks ümbertöötuseks, nagu seda on tehtud Kalevipoja-lugudega. Väiksemaid katsetusi üksikuid motiive luuleteoseks vormida leidub siiski õige mitu. Ka need on siin trükitud lisana kui huvitav võrdlusmaterjal.

Et kõigil kolmel köitel (Kalevipoeg, Tõll, Vanapagan) on enamikus ühised põhitüübid (K i v i v i s k a m i n e — objektid mitmesugused; K i v i k a n d m i n e — eesmärgid mitmesugused; S a m m u m i n e l ä b i v e t e — põhjused ja teostus mitmesugune; S u r m — järgneb vaenlase löögist, jne.), on otstarbekohane põhitüüpide ja aineregister liita kol-

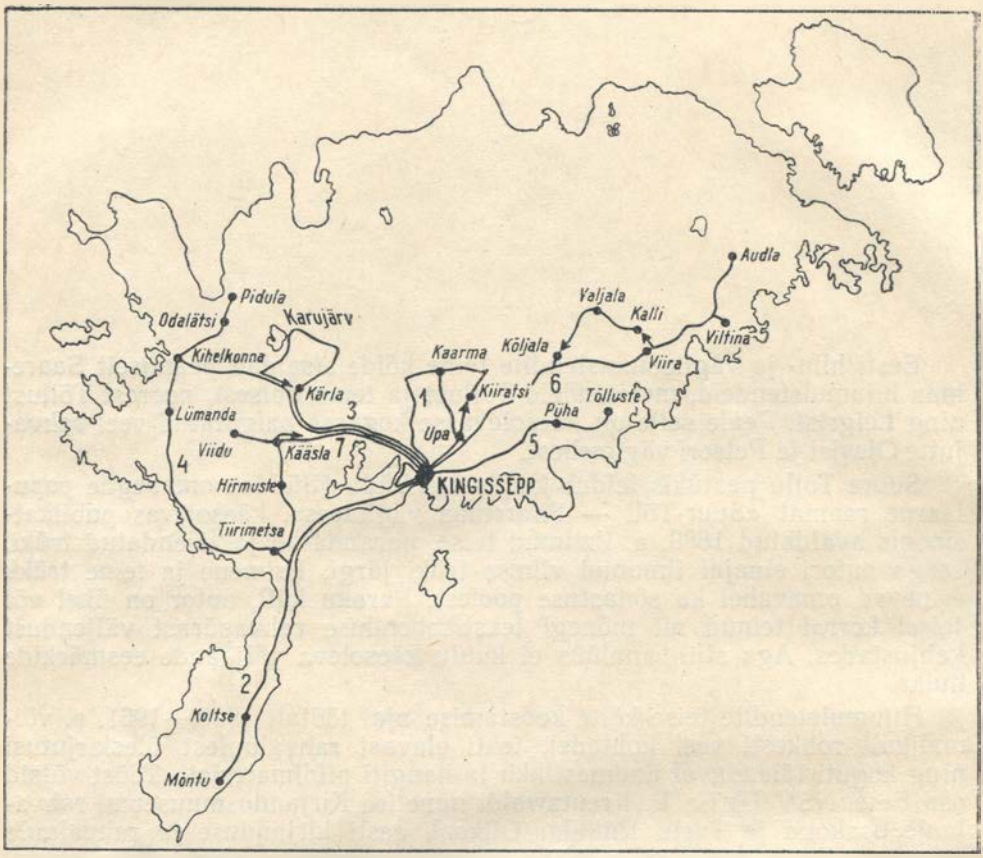

TRÜ rahvaluule-alane ekspeditsioon Saaremaale 14.—22. juulini 1959.

manda köitega. Sel kombel juhitakse materjali vajaja korraga kõigi tekstide juurde.

Vahepeal ülesleitud või juurdekogutud tekstid antakse kõik kolmanda köite lisas.

Tekstide redigeerimisel on toimitud niisamuti kui I köites. Originaaltekstid esitatakse diplomaatilises trükis, kuigi mitte fotograafilise täpsusega. Redigeerimisel on piirdutud tänapäeva õigekeelsusreeglite arvestamisega üksnes seevõrra, et paranduste tõttu ei kaoks teksti murdepärasus, teksti lugemine muutuks aga hõlpsamaks. Kokku- ja lahkukirjutamist on parandatud seal, kus muidu võiks tekkida arusaamatusi, niisamuti on toimitud sõnajärjestusega. Sama põhimõtet on järgitud sõnaalgulise *h* kasutamisel. On teada, et sõnaalguline *h* eesti murdeis üldiselt puudub; muistendite üleskirjutajad on *h* kasutamises olnud aga ebajärjekindlad, seepärast on autorid redigeerinud siin igal pool *h* kasuks.

Kirjavahemärgid on asetatud vastavalt kehtivaile reegleile.

Väljaandjate-poolsed lisandused on paigutatud nurkklambreisse [ ], väljajätted aga märgitud kolme joonekesega nurkklambreis [— — —].

Kõige vajalikumad selgitavad märkused on viidud joone alla, muud lisaseletused tekstide paremaks mõistmiseks leiduvad kommentaarides; kommenteerivas osas on antud ka vajalikud lisandid, mille esitamine oleks kujunenud tekstiosa koormavaks.

Käesoleva köite materjali on käsikirjalistest kogudest välja otsinud E. Liiv, täiendusi toonud E. Normann, süsteem ja lisad kuuluvad E. Laugastele, samuti kirjandusest pärit ainestik, materjalid muudest kogudest peale Kirjandusmuuseumi kogude ning piltide valik. Samuti kommentaarid ja kaardid lk. 404—405. Petseri vägilase kohta käivad teoreetilised osad kirjutas E. Liiv. Kollatsioneerimistöö tegid E. Liiv ja E. Normann, viimane seadis ka tekstid ja viited ühtlasesse süsteemi. Redigeerimisküsimusi lahendasid autorid ühiselt. Resümee koostas E. Normann, registrid — E. Laugaste, sõnastiku — E. Normann ja E. Laugaste. Tekstid tõlkisid: lk. 93 jj. — O. Parmas, lk. 326 (D, E), lk. 345 jj. — E. Normann, ülejäänud — E. Laugaste. Resümee tõlkis vene keelde A. Pravdin, saksa keelde — V. Sepp.

Setumurdelised tekstid vaatas läbi V. Pino. Kriitilisi märkusi tegid ja nõu andsid veel H. Tampere, K. Taev, R. Viidalepp. Materjali kogumisel ja tehniliste ülesannete lahendamisel abistasid koostajaid R. Põldmäe, A. Rõõm, R. Praakli ja V. Metstak. Neile kõigile palju tänu!

Märkus väljaande kohta

Eesti rahvaluulematerjalide publitseerimist alustati žanride kaupa. Tekstide süstemaatilise avaldamise algatus kuulub Jakob Hurdale «Vana Kandle» ja «Setukeste lauludega», kuhu topograafilisel printsiibil on koondatud regivärsilised rahvalaulud. Väljaande üldpealkirjaks pani Hurt *MONUMENTA ESTONIAE ANTIQUAE*. 1959. aastal alustati uue liigi — muistendite täielikku avaldamist sama üldpealkirja all; laulupublikatsioonist eraldamiseks markeeriti see rooma numbriga II (eeldades, et laulud edaspidi kannaksid numbrit I). Järgmised avaldamisele tulevad liigid saaksid vastavalt nende ilmumisele jälle uue numbri (III, IV jne.). Iga liigi sees võib köide kanda veel mõnd eripealkirja (siin «Hiiu- ja vägilasmuistendid»), ja kui samateemalisi köiteid on rohkem, kannaksid needki o m a järjekorranumbrit, nagu nähtub praegusestki väljaandest, kus hiiu- ja vägilasmuistendid on koondatud köidetesse I, II ja III.

KASUTATUD KÄSIKIRJALISED ALLIKAD JA KIRJANDUS KOOS LÜHENDITEGA

KÄSIKIRJALISED ALLIKAD

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA FR. R. KREUTZWALDI NIMELINE KIRJANDUSMUUSEUM (KM)

Rahvaluule osakond (RO)

E = M. J. Eiseni käsikirjaline rahvaluulekogu (1880—1934).
EKnS = Eesti Kirjanduse Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu (1907—1921).
EKS = Eesti Kirjameeste Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu (1871—1891).
EKÜ = Eestimaa Kirjandusliku Ühingu rahvaluule-alased käsikirjad (1842—1890).
ELG = EKÜ.
ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline rahvaluulekogu (1927—1944).
ERM = Eesti Rahva Muuseumi käsikirjaline rahvaluulekogu (1910—1922).
E, StK = M. J. Eiseni stipendiaatide käsikirjaline rahvaluulekogu (1921—1927).
EÜS = Eesti Üliõpilaste Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu (1904—1916).
GEG = ÕES.
H = Jakob Hurda käsikirjaline rahvaluulekogu (1860—1906).
RKM = Kirjandusmuuseumi = ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjaline rahvaluulekogu (1945—).
Veske = Mihkel Veske käsikirjaline rahvaluulekogu.
ÕES, EK(EH) = Õpetatud Eesti Seltsi eestikeelsed rahvaluule-alased käsikirjad (1840—1905).
ÕES, SK(DH) = Õpetatud Eesti Seltsi saksakeelsed käsikirjad (1839—1899).

Käsikirjade osakond (KO)

KM KO = TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi Käsikirjade osakonna fondid.

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL (TRÜ)

EKRK = TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri käsikirjaline rahvaluulekogu ja fotokogu (1950—).
Kuut, V., Muistendid Suurest Tõllust. (Diplomitöö, 1951.)
T = Eesti keele kateedri murdetekstid.
P. Ariste isiklik käsikirjaline ainekogu.
NSV Liidu ajaloo kateeder, kunstiajaloo kabineti pildikogu.
Geoloogia kateeder. Suurte rändrahnude arhiiv (SRA).
SRA = TRÜ geoloogia kateeder. Suurte rändrahnude arhiiv.

EESTI NSV TA KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT (TA KKI)

KKI = TA KKI käsikirjaline rahvaluulekogu (1947—).

EESTI NSV TA AJALOO INSTITUUT (TA AI)

Arheoloogia sektori käsikirjalised kogud.
TA looduskaitse andmed.

TRÜKITUD ALLIKAD JA KASUTATUD KIRJANDUS

Lenin, V. I., Ettekanne sõjast ja rahust 7. märtsil. (VK(b)P seitsmes kongress 6.—8. märtsil 1918.) Teosed, 27. köide. Tallinn 1955.
Ajalugu ja legende Oleviste kirikust. K. Kodu VII (1931), lk. 702—704.
[Alatskivi kiriku tekkimine.] EPost. 19. X 1866, nr. 42, lk. 335—336.
Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks. Tartu 1927.
B., K., Muinsusterikkus Uduveres. Suur-Tõllu kivi Kiratsis. Uduvere küla Kalmumäes palju vanu esemeid. Muinsusi Kaarma vanas mõisas. Millest sai Uduvere oma nime. Meie Maa 24. X 1931, nr. 119, lk. 3.
Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Vt. Neus, H.
Bertram, Dr., vt. Schultz-Bertram, G. J.
Bienemann, Fr. jun., Livländisches Sagenbuch. Reval 1897.
Boberg, I. M., Baumeistersagen. FF Communications N:o 151. Helsinki 1955.
Boubrig, J., Volkssagen und Traditionen = Boubrig, J., Volkssagen und Traditionen aus dem eigentlichen Estlande, besonders aus Harrien und der Wieck. Verhandlungen d. GEG II, 3. Dorpat 1850, lk. 50—73.
Bourgeois, H., La Légende de Suur-Tõll. Le géant d'Oesel. Extrait de la Revue des Traditions populaires. (Avril—Mai 1910.) Rennes 1910.
Busch, C. H., Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland. II Band. St. Petersburg-Leipzig 1867.
Buxhövden, F., Zweite Fortsetzung von des Herrn Hofraths von Hagemeister Materialien zur Gütergeschichte Livlands. Riga 1851.
Buxhöwden, P., Tharapütta und Thorapilla gleichbedeutend. Inland 1837, vg. 161—164.
Böckel, O., Die deutsche Volkssage. Zweite Auflage. Aus Natur und Geisteswelt. Leipzig u. Berlin 1914.
Bücher, K., Arbeit und Rhythmus. Fünfte, verbesserte Auflage. Leipzig 1919.
(Carl Russwurm). [Nekroloog.] Neue Dörptsche Zeitung 24. I 1883, nr. 19, lk. [2].
Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden in Russland = Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden in Russland. Eine historisch-statistische Darstellung, herausgegeben vom Zentral-Komitee der Unterstützungs-Kasse für evangelisch-lutherische Gemeinden in Russland. II Band. St. Petersburg 1911.
Ebausku Oleviste ümber. Päevaleht 29. VII 1931, nr. 203, lk. 3.
Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1889. aastal. III vihk. Tartu 1890, lk. 41.
Eesti kirjanduse ajalugu I. Toimetanud E. Sõgel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn 1957.
Eesti Loodus = Eesti Loodus. Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi Teataja. *Tartu I—VIII (1933—1940).*
Eesti NSV ajaloo lugemik I = Eesti NSV ajaloo lugemik. I köide. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani. Koostasid J. Kahk (toimetaja) ja A. Vassar. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn 1960.
Eesti rahvaluule ülevaade. Toimetanud R. Viidalepp. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn 1959.
Einis, O. [ps.], Karja kiriku ehitamine. Miks kiriku laes lahtise suuga «naised». Meie Maa 13. XI 1930, nr. 128, lk. 2.
Einis, O. [ps.], Naisteva oja. Meie Maa 13. XI 1930, nr. 128, lk. 2.
Eisen, M. J., Soov ja palve. EPost. 16. II 1883, nr. 7, lk. [3].
Eisen, M. J., Elu pärast surma. Post. 12. IV 1888, nr. 44, lk. [2—3].
Eisen, M. J., Kodused jutud = M. J. Eisen, Kodused jutud. 75 vanaaegist juhtumist meie maalt. Trükki toimetatud M. J. Eisen'i rahvaluule kogust. Tallinn 1896.
Eisen, M. J., Teised Kodused jutud. 75 lugu omamaa vanast ajast. Trükki toimetatud M. J. Eisen'i rahvaluule kogust. Tallinn 1897.
Eisen, M. J., Hiiud. «Postimehe» eralisa 1900, lk. 202—208.
Eisen, M. J., Kalevipoja päivilt. Jurjev (Tartu) 1901.
Eisen, M. J., Endised jõumehed. Lood Kalevipojast, Suurest-Tõllust, Leigrist ja teistest. Trükki antud M. J. Eisen'i rahvaluule kogust. Narva 1901.
Eisen, M. J., Kirikute raamat. Rahvajutud meie maa kirikutest ja nende ehitamisest. Trükki antud M. J. Eisen'i rahvaluule kogust. Jurjev 1901.
Eisen, M. J., Suur Tõll. [Luuletus.] Isamaa kalender 1906. Jurjev (Tartu) 1905, lk. 29—31.

Eisen, M. J., Kodumaa kirikute ehitamine. EKirj. X (1915), lk. 37—46, 79—90, 117—119, 220—228, 247—252, 288—294, 342—351.
Eisen, M. J., Raha-augu jutud = Mag. A. Nooli [= M. J. Eisen]. Raha-augu jutud. Rahva suust kokku korjatud. Trükki toimetatud M. J. Eisen'i rahvaluule korjandusest. Neljas suurendatud trükk. Tartu [1918].
Eisen, M. J., Eesti mütoloogia. [Tallinn] 1919. [Kaanel: 1920.]
Eisen, M. J., Eesti kohalikud muistejutud. Tallinn 1920.
Eisen, M. J., Teised Eesti kohalikud muistejutud. Tallinn 1920.
Eisen, M. J., Kolmandad Eesti kohalikud muistejutud. Tallinn 1920.
Eisen, M. J., Kalevipoja esi-isad. Teine täiendatud trükk. Tallinn [1920].
Eisen, M. J., Eesti muistsed jumalad ja vägimehed. A. Uuritsi ja teiste piltkaunistused. Kolmas trükk. Tartu 1920.
Eisen, M. J., Esivanemate ohverdamised. Eesti mütoloogia III. Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused nr. 19. Tallinn 1920.
Eisen, M. J., Petseri vägimiis. Seto lugõmik I. Tartu 1922.
Eisen, M. J., Tõllu ülestõus. Agu I (1923), lk. 1412—1413. [Luuletus.]
Eisen, M. J., Tõllu surm. Agu II (1924), lk. 106—108. [Luuletus.]
Eisen, M. J., Kodumaa ajaloolised ja rahvaluulelised kloostrid. EKirj. XIX (1925), lk. 1—14, 56—61, 146—153, 240—249.
Eisen, M. J., Estnische Mythologie. Vom Verfasser revidierte und mit Anmerkungen versehene Übertragung aus dem Estnischen von Dr. Eduard Erkes Leipzig 1925.
Eisen, M. J., Eesti vana usk = M. J. Eisen, Eesti vana usk. Eesti mütoloogia IV. Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused nr. 21. Tartu 1926.
Eisen, M. J., Peata Tõll. EKirj. XX (1926), lk. 40—44.
Eisen, M. J., Tõll ja ta sugu. Tartu 1927.
Eisen, M. J., «Türgi neitsi» kirikut ehitamas. Pärnumaa Nädal 7. XII 1928, nr. 91, lk. 1.
Eisen, M. J., «Türgi neitsi» kirikut ehitamas. Pärnu Postimees 7. XII 1928, nr. 281, lk. 3.
Eisen, M. J., Esivanemate varandus. (Koostanud H. Tampere.) Tallinn 1958.
M. J. Eiseni elu ja töö. Toimetanud F. Ederberg ja E. Päss. Tartu 1938.
EKirj. = Ajakiri «Eesti Kirjandus» (1906—1940).
EPost. = Ajaleht «Eesti Postimees».
Esm. = Nädalaleht «Esmaspäev».
F., R., Vana ohvrikivi. Esm. 8. I 1923, nr. 1, lk. [6].
FFC = Folklore Fellows Communications.
FF Communications = FFC.
Fokos-Fuchs, D. R., Volksdichtung der Komi (Syrjänen). Budapest 1951.
Freymuth, O., Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes. Odamees III (1924), lk. 129—135.
FUF = Finnisch-ugrische Forschungen. Zeitschrift für Finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde. (Helsinki 1901—).
Генрих Латвийский. Хроника Ливонии, перевод и комментарии С. А. Аннинского. Предисловие В. А. Быстрянского. Академия Наук СССР. Институт Истории. Известия иностранцев о народах СССР. М.—Л. 1938.
Gorki, M., Kirjandusest. Tallinn 1960.
Grimm, Brüder, Deutsche Sagen I. Zweite Auflage. Berlin 1865.
Grimm, J., Deutsche Mythologie. I Band. Dritte Ausgabe. Göttingen 1854.
Günter, H., Legenden-Studien. Köln 1906.
Haas, A., Pommersche Sagen. Gesammelt und herausgegeben von A. Haas. Dritte durchgesehene und vermehrte Auflage. Leipzig-Gohlis 1921.
Haavio, M., Leikarit. Vertaileva kansanrunoudentutkimus. Suomi V, 14. Helsinki 1932.
Haavio, M., Suomalaisen muinaisrunouden maailma. Porvoo—Helsinki 1935.
Hallik, R., Abruka ja Vahase saare rändrahne. Eesti Loodus III (1935), lk. 181—183.
Hallik, R., «Ristikivi» Saaremaal. Eesti Loodus V (1937), lk. 168.
Harva, U., Suomalaisten muinaisusko. Porvoo—Helsinki 1948.
Heinitz = W. Heinitz, Instrumentalkunde. Handbuch der Musikwissenschaft. Herausgegeben von Dr. Ernst Bücken. Wildpark-Potsdam 1929.
Hermann, K. A., Eesti kirjanduse ajalugu = Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Jurjev—Tartu 1898.
Hildebrand, S., En holländs beskicknings resor. Stockholm 1917.
Hipping, A. J., Pontus de la Gardie, oder Nachforschungen über eine in der Gegend um St. Petersburg bekannte Volkssage. St. Petersburg 1819.
Hoffmann-Krayer, E., Bächtold-Stäubli, H., Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Band III. Handwörterbücher zur deutschen Volkskunde. Herausgegeben vom Verband Deutscher Vereine für Volkskunde. Abteilung I. Aberglaube. Berlin und Leipzig 1930/1931.
Holzmayer, J. B., Osiliana = J. B. Holzmayer, Osiliana [II]. Erinnerungen aus

dem heidnischen Göttercultus und alte Gebräuche verschiedener Art, gesammelt unter den Insel-Esten. Verhandlungen d. GEG VII, 2. Dorpat 1873.
Hookivi. Kommunismi Ehitaja 18. VI 1960, nr. 73, lk. 2.
Hupel, A. W., Topographische Nachrichten II = Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Zweyter Band. Riga 1777.
Hupel, A. W., Topographische Nachrichten III = Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Dritter und letzter Band. Nebst vollständigen Register über alle drey Bände. Riga 1782.
Hupel, A. W., Ehstnische Sprachlehre = Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau 1818.
HVM I = E. Laugaste, E. Normann, Muistendid Kalevipojast. Monumenta Estoniae Antiquae II. Eesti Muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid I. Tartu Riiklik Ülikool, Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn 1959.
Höttges = V. Höttges, Typenverzeichnis der deutschen Riesen- und riesischen Teufelssagen. FF Communications N:o 122. Helsinki 1937.
Илья Муромец. Подготовка текстов, статья и комментарии А. М. Астаховой. Академия Наук СССР, отделение литературы и языка. Литературные памятники. Москва—Ленинград 1958.
Inland = Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur (1836—1863).
Jalutuskäik hoo- ehk hobuse kivile. Meie Maa 26. VII 1922, nr. 56, lk. 2.
[Jannau, H. J. v.], Geschichte der Sklaverey = Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genauesten Berechnung eines Liefl. Haakens. [Riga] 1786.
Jannsen, H., Märchen und Sagen des estnischen Volkes. Uebersetzt und mit Anmerkungen versehen von Harry Jannsen. Zweite Lieferung. Riga—Leipzig 1888.
Johansen, P., Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Del 74. Stockholm 1951.
Jung, J., Kodu-maalt 3 = Rootslaste väljarändamine Hiiomaalt aastal 1781, ja teiste Eestimaal elava Rootslaste loust aastast 1345 kunni 1800. Välja annud J. Jung. Kodu-maalt Nr. 3. Tartu 1875.
Jung, J., Kodumaalt 6 = Eesti rahva vanast usust, kombedest ja juttudest. Välja annud J. Jung. Kodumaalt Nr. 6. Tartu 1879.
Jung, J., Muinasajateadus II = Muinasaja teadus Eestlaste maalt. II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Viljandi maakonnast. Kogunud ja väljaannud J. Jung. Jurjev 1898.
Jung, J., Muinasajateadus III = Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Kogunud ja välja annud J. Jung. Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused. Neljas osa. (Tartu 1910).
Jõgever, J., Eesti muinasjutud koolidele = J. Jõgever, Eesti muinasjutud koolidele. Eesti Kirjanduse Seltsi Koolikirjanduse-toimkond. Noorsoo kirjavara nr. 40. Populaar-teaduslik seeria. Tartu 1924.
Kahlo, G., Sagen des Harzes. Leipzig—Gohlis 1923.
Kalamees, A., Eesti rahvamänge. Tallinn 1960.
K[allas], R., Vana Kannel ja saun. Post. 7. VII 1894, nr. 146, lk. [1—2]; 26. VII 1894, nr. 161, lk. [1].
Kampmaa, M., Suur Tõll. Isamaa Kalender 1890. aastaks. Tartu 1889, lk. 191.
Kampmaa, M., Kandle hääled. Viljandi 1896, lk. 67—69.
Kampmaa, M., Suur Tõll. [Luuletus.] M. Kampmann [= Kampmaa], Kooli Lugemiseraamat. I—III kooliaasta. 134 pildiga. Tallinn 1905, lk. 177—178.
Kampmaa, M., Suur-Tõll. M. Kampmann [= Kampmaa], Kooli Lugemiseraamat. Esimene jagu. 139 pildi ja 2 kaardiga. Kolmas täiendatud trükk. Tallinn 1908, lk. 185—186 = Suur Tõll. M. Kampmann [= Kampmaa], Eesti lugemik. Teine jagu. Ühtluskooli III õppeaasta. Kaheksas ümbertöötatud trükk. Tallinn 1922, lk. 115—116.
Kampmaa, M., Saarlaste Suur-Tõlli lugu. M. Kampmann [= Kampmaa], Eesti kirjanduseloo peajooned. Esimene jagu. Tallinn 1912, lk. 90—98.
Kampmaa, M., Eesti muinasjutud = M. Kampmann [= Kampmaa], Eesti muinasjutud. Koolile ja kodule. Teine täiendatud trükk. Tallinn 1926.
Kampmaa, M., Eesti kirjandusloo peajooned I = Eesti kirjandusloo peajooned. Näi-

dete varal seletanud M. Kampmaa. Esimene jagu. Neljas, ümbertöötatud ja kirjandusteaduse uuematele seisukohtadele kohandatud trükk. Tartu 1938, lk. 53—55.
Kampmann, M., vt. Kampmaa, M.
Kiisa, U., Rahvajutte Suurest Tõllust ja tema vennast Leigrist. Nõukogude Hiiumaa 13. X 1956, nr. 122, lk. 4.
Kjellin = H. Kjellin, Die Kirche zu Karris auf Oesel und ihre Beziehungen zu Gotland. Lund 1928.
Knoop, O., Sagen der Provinz Posen. Gesammelt und herausgegeben von O. Knoop. Berlin—Friedenau (1913).
Knüpffer, sen., A., Ueber die Esthnische Gottheit Thorapitha oder Tharapita. Inland 1836, vg. 833—843.
Kolm Suur-Tõlli kivi Hiius. Hiiu Teataja 7. VI 1935, nr. 43, lk. 2.
Kosven, M., Esiaja kultuuriloo põhijooni. Tallinn 1961.
Kreutzwald, Fr. R., Eesti rahva ennemuistsed jutud. Teosed. Tallinn 1953.
Kr[eutzwald], Fr. R., Etwas zur Sagengeschichte der Esten. Inland 1856, vg. 628—632.
Kruse, Fr., Ur-Geschichte = Fr. Kruse, Ur-Geschichte des Esthnischen Volksstammes und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland überhaupt, bis zur Einführung der christlichen Religion. Nebst einer Charte und zwei Bl. Lithographien. Moskau 1846.
Kruse, Fr., Necrolivonica = Fr. Kruse, Necrolivonica oder Geschichte und Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands. Nachtrag. Leipzig 1859.
[Kuhlbars, Fr.], Kes on Kalevipoeg, Suur-Tõll' ja nende kaastegelased? Lisa. Luuletused Kalevipoja 50. a. juubeli mälestuseks. Kirjutanud kevadel 1911. a. Villi Andi [= Fr. Kuhlbars]. Viljandi (1911).
Kuidas Saare- ja Hiiumaa vaheline väin sai endale Soela väina nimetuse. Nõukogude Hiiumaa 30. XI 1957, nr. 141, lk. 4.
Kui Kalev Oleviste kiriku torni tahtis purustada. Heitis linguga kivi Riiast Tallinna. Olev lõi kivi kingakannaga Ülemiste järve. Pvl. 21. VIII 1931, nr. 226, lk. 4.
Kuningas, O., Uus väljaanne Tõllu lugudest. Kommunismi Ehitaja 23. VII 1959, nr. 87, lk. 3.
Kust sai Tallinna Oleviste kirik omale nime? Aastasadade kestel kujutud legendid. VM 28. X 1928, nr. 251, lk. 9.
Kõiv, Fr. P., On Oleviste-kiriku legend eestipärane? Kodu XII (1931), lk. 24—26 = Fr. R. Kõiv, Legend kuningas Olafist. VM 4. IV 1931, nr. 80, lk. 4.
Körber, M., Zur Oesel'schen Töll-Sage. Neue Dörptsche Zeitung 27. VI (9. VII) 1880, Nr. 145, lk. [2] = Sitzungsberichte d. GEG 1880, lk. 99—101. (Beiträge zur Kenntniss der Sage vom estnischen Nationalheld Töll.)
K[örber], M., Oesel einst und jetzt II = Oesel einst und jetzt von M. K[örber]. Herausgegeben auf Verfügung des «Vereins zur Kunde Oesels». Zweiter Band: Die Kirchspiele Mustel, Kielkond, Anseküll, Jamma, Wolde und Pyha. Arensburg 1899.
K[örber], M., Oesel einst und jetzt III = Oesel einst und jetzt. Dritter Band: Die Kirchspiele Mohn, St. Johannis, Karmel, Kergel, Karris und Runö. Von dem Verfasser der «Bausteine zu einer Geschichte Oesels». M. K[örber]. Arensburg 1915.
Kühnau, R., Oberschlesische Sagen geschichtlicher Art. Breslau 1926.
Lauffer, O., Niederdeutsche Volkskunde. Zweite Auflage. Leipzig 1923.
Laugaste, E., Eesti rahvaluule. Eesti kirjanduse ajalugu I. Tartu 1946.
Laugaste, E., Kümme päeva Suure Tõllu jälgedel. Edasi 14. VIII 1959, nr. 159, lk. 2.
Laugaste, E., Kalevipoja kujust eesti hiiumuistendeis. Keel ja Kirjandus IV (1961), lk. 458—468.
Laugaste, E., Mõnda rahvaluule-Kalevipoja uurimisest. Sirp ja Vasar 24. XI 1961, nr. 47, lk. 3.
Laurij, A., Suur Tõll mitte muinaslooline, vaid ajalooline isik? Kaitse Kodu V (1929), lk. 357—359.
Lipp, M., Gross-Töll, eine Oesel'sche Volkssage. Sitzungsberichte d. GEG 1886, lk. 213—240.
Lipp, M., Gross-Töll, eine Oesel'sche Volkssage. Neue Dörptsche Zeitung 29. I (10. II) 1887, Nr. 24, lk. [3]; 30. I (11. II) 1887, Nr. 25, lk. [2—3]; 31. I (12. II) 1887, Nr. 26, lk. [3]; 2. II (14. II) 1887, Nr. 27, lk. [3]; 4. II (16. II) 1887, Nr. 29, lk. [3].
Loiken, K., Suur-Tõll poega õpetamas. Märkused rahvasuust Saaremaa kangelase kohta. Meie Maa 24. VIII 1929, nr. 95, lk. 3.
[Loik]en, [K.], Noor Tõll pilli- ja kaardimängijana. Kuidas tekkisid Taemägi ja Karujärv. Meie Maa 29. X 1929, nr. 123, lk. 3.

[L o i k]e n, [K.], Suur-Tõll päästab Salme-Kipaku. Sääre kangem ja julgem merimees merehädas. Meie Maa 21. XII 1929, nr. 146, lk. 2.
[L o i k]e n, [K.], Suur Tõll ja Hiiu nõid. Millest sai Soela väin oma nime. Meie Maa 24. XII 1929, nr. 147, lk. 2.
Looduskaitse teatmik. Eesti NSV TA Looduskaitse Komisjon. Toimetanud E. Kumari. Tallinn 1960.
L o o r i t s, O., Liivi rahva usund III = O. L o o r i t s, Liivi rahva usund, III. Mit einem Referat: Der Volksglaube der Liven. Tartu 1928.
L o o r i t s, O., Vanarahva pärimusi. Teine, täiendatud trükk. Keel ja Kirjandus nr. 2a. Tartu 1936.
L o o r i t s, O., Grundzüge des estnischen Volksglaubens I. Lund 1949.
[L u c e, J. W. L.], Frage an Naturforscher. Für Geist und Herz = Für Geist und Herz, eine Monatsschrift für die Nordischen Gegenden. Zweyter Band. Viertes, fünftes und sechstes Stück. Reval 1786, lk. 212—213.
L u c e, J. W. L., Wahrheit und Muthmassung. Beytrag zur ältesten Geschichte der Insel Oesel. Pernau 1827.
— m —, Noch etwas über die Estnische Gottheit Thorapilla. Inland 1836, vg. 584—588.
M a i l l y, A. v., Sagen aus Friaul und den Julischen Alpen. Gesammelt und mit Unterstützung von Johannes Bolte herausgegeben. Leipzig 1922.
M a s i n g, O. W., Ehstnische Originalblätter für Deutsche. 1. Heft. Dorpat 1816.
M e l l i n, A., Atlas von Liefland und Ehstland. Riga u. Leipzig 1791—1798.
M e s i l a n e [ps.], Sõrvest. Meie Maa 7. III 1923, nr. 18, lk. 3.
M e y e r, G. F., Nordische Frauen. Schleswig-Holsteinische Sagen. Volkstum und Heimat der Niederdeutschen. 8. Hamburg [1934].
M i h k l a, K., Kirjanduslooline lugemik VIII klassile. Tallinn 1948.
M i h k l a, K., T e d r e, Ü., Eesti kirjanduse õpik VIII—IX klassile. Tallinn 1958.
Moodne Suur-Tõll. [Karikatuur.] Meie Maa 14. XII 1921, nr. 98, lk. 1.
Muistendid Suurest Tõllust ja Leigrist. Nõukogude Hiiumaa 30. XI 1957, nr. 141, lk. 4.
Mõnesugused teadustused. Meelejahutaja. Eesti perekonna õpetlik ja lõbus nädalakiri, 1886, lk. 359.
M ä e u m b a e d, V., Vanade hiidlaste jutustusi Suurest Tõllust ja Leigrist. Nõukogude Hiiumaa 11. I 1958, nr. 4, lk. 4.
M ö l d r o o, A., Petseri klooster sõnas ja pildis. Petseri 1937.
M ü l l e r, J., Sagen aus Uri. Aus dem Volksmunde gesammelt von J. Müller. Herausgegeben und mit Sachregister und Anmerkungen versehen durch H. Bächtold-Stäubli. Band I. Basel 1926.
N e u s, H., Töllus und Leiger. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, herausgegeben von der Ehstländischen Literärischen Gesellschaft durch Eduard Pabst. Band I, Heft I. Reval 1868, lk. 111—112.
—nk—, Oleviste kiriku senised tulekahjud. Pvl. 29. VII 1931, nr. 203, lk. 3.
N o o l i, A., vt. Eisen, M. J.
N o r m a n n, E., M. J. Eiseni mõistatuste ja vanasõnade trükiväljaanded. Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. II. ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Tartu 1961, lk. 422—434.
N u r k, T., [Paul Liivak.] Paul Liivak 1900—1942. Kataloog. Tartu Riiklik Kunstimuuseum. Tartu 1960.
O l g a [ps.], Kolm Suur-Tõlli kivi Hiius. Esm. 30. IV 1923, nr. 17, lk. [5].
P a b s t, C h r. E., Bunte Bilder II = C h r. E. P a b s t, Bunte Bilder, das ist: Geschichten, Sagen und Gedichte nebst sonstigen Denkwürdigkeiten Ehstlands, Livlands, Kurlands und der Nachbarlande. Zweites Heft. Reval 1856.
P a b s t, C h r. E., Der Tell bei Ehsten, Finnen und Lappen. Inland 1856, vg. 525—532.
P e t r i, J. C h r., Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. II. Gotha 1802.
P e t r i, J. C h r., Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland, unter Katharina II und Alexander I, in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht. Auch als ein Beytrag zur Kenntniss des Russischen Reichs. Erster Band. Leipzig 1809.
Petseri kloostri pühikud enne ja nüüd. VM 5. XII 1930, nr. 285, lk. 5.
Petseri linn, klooster ja ümbrus. Eesti Turistide ühingu Petseri osakonna väljaanne. Võru 1931.
P i i p e r, J., Pilte ja hääli Eesti loodusest. Tallinn 1960.
Post. = Ajaleht «Postimees».
Повесть о начале и основании Печерского монастыря. Москва [1807].
P[r a n t s], H., Kuidas Olev hukkus. Lisaandmeid Oleviste kiriku nimesaamise kohta. VM 7. XI 1928, nr. 259, lk. 8.
P r i i t, A., Muistend Pühalepa kiriku ehitamisest. Nõukogude Hiiumaa 13. X 1956, nr. 122, lk. 4.

Pvl. = Ajaleht «Päevaleht».
Rahvaluule kogumisest Saaremaal. Saarte Hääl 29. VII 1947, nr. 83, lk. 2.
Rathlef, E., Die Sage vom Riesen Töll, dem Helden Oesels. Baltische Jugendschrift. Illustriertes Monatsheft. 2. Jahrgang 1899 (Riia), lk. 113—115; 121—124; 163—164; 174—176; 212—214.
Raud, A., Kirjandusloolline lugemik. III jagu. Seitsmes õppeaasta. Tartu 1926.
Raud, E., Suur-Tõll. Tallinn 1959.
Reiman, V., Kullakaevajad. Kivid ja killud. Esimene osa. Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused nr. 1. Tartu 1907.
R[eiman], V., Suur Töll, Saaremaa vägimees. Post. 10. II 1890, nr. 17, lk. [1—2] = [V. Reiman], Suur Tõll. Saaremaa vägimees. Saarlane 24. VII 1890, nr. 30, lk. [3].
Ridala, V., Eesti kirjanduse ajalugu I = V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele. I jagu. Teine parandatud ja täiendatud trükk. Tartu 1924.
Rochholtz, E. L., Tell und Gessler in Sage und Geschichte. Heilbrunn 1877.
[Rosenberg, G. =] G. Vänja, Eesti-Rahva Vanad pärlid, ehk meie omad Juttud. Tallinn 1870.
Russwurm, C., Eibofolke = C. Russwurm, Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö. Eine historisch-ethnographische von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg mit einem demidowschen Preise gekrönte Untersuchung. Mit Urkunden, Tabellen und lithographirten Beilagen. Zweiter Theil. Reval 1855.
Russwurm, C., Sagen aus Hapsal und der Umgegend. Erste Sammlung. Reval 1856.
Russwurm, C., Sagen aus Hapsal = C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö. Gesammelt und kurz erläutert von C. Russwurm. Reval 1861.
Russwurm, C., Die versunkene Kapelle. Inland 1862, vg. 475—478.
Saalfeld, G. A., Deutsch-lateinisches Handbüchlein der Eigennamen aus der alten, mittleren und neuen Geographie zunächst für den Schulgebrauch zusammengestellt. Leipzig 1885.
Saaremaa = Saaremaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Toimetus: A. Luha jt. Tartu 1934.
Saaremaa. Kogumik materjale. [Kingissepa] 1959.
Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti toimetused II. Tartu 1924.
Sander, T., Eesti kirjanduse lugu. I jagu: Rahvaluule. Teine parandatud trükk. Tartu 1908.
Sannik, H., Illustreeritud Saaremaa ja Kuresaare juht. Kuressaare 1931.
[Schlegel, Ch. H. J.], Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1807, 1815, 1826, 1830. Neuntes Bändchen. Meiningen 1833.
Schmidt, A. v., Auch einiges über den öselschen Töl. Inland 1858, vg. 145—148.
Schmidt, A. v., Die Pastoren Oesels = A. v. Schmidt, Die Pastoren Oesels seit der Reformation. Abhandlungen des Instituts für wissenschaftliche Heimatforschung an der Livländischen Gemeinnützigen u. Ökonomischen Sozietät. Tartu 1939.
Schultz-Bertram, G. J. [= Dr. Bertram], Der Thurm des Olaus. Inland 1853, vg. 344—348.
Schultz-Bertram, G. J., Miscellen. Inland 1853, vg. 411—420.
Seto lugõmik I = Seto lugõmik. I osa. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused VI. Tartu 1922.
Simonsuuri, L., Kotiseudun tarinoita. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 229 : 3 osa. Helsinki 1951.
Simonsuuri, L., Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen. FF Communications N:o 182. Helsinki 1961.
Sitzungsberichte d. GEG = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat = Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat.
Suur Tõll — kapsavaras. Hüppas Ruhnult Abruka saarele. Kui ruhnolased Tõllule haavlipüssist näkku sülgasid. VM 26. VIII 1928, nr. 197, lk. 9.
[Süda, P.], Väikene Vana varanduse vakk ehk Saaremaa vägimees Suur-Tõll. Eestlaste ennemuistine jutt, Saaremaa rahva suust 20-ne aasta jooksul kokku korjatud. Kuressaare 1883.
Süda, P., Suur-Töll, Saaremaa vägimees. Eestlaste ennemuistne jutt, Saaremaa-rahva suust 20-ne aasta jooksul kokku korjanud P. Süda. Teine trükk. Tallinn 1889.
Süda, P., Sõnake Suur-Tõllust. Post. 28. VII 1890, nr. 83, lk. [1—2]. = Kommunismi Ehitaja 23. VII 1959, nr. 87, lk. 3.
Süda, P., Suur-Tõll, Saaremaa vägimees. Eestlaste ennemuistne jutt. Saaremaa-rahva suust 20-ne aasta jooksul kokkukorjanud P. Süda. Kolmas trükk. Tallinn 1911.
Süda, P., Suur-Tõll, Saaremaa vägimees. Eestlaste ennemuistne jutt. Saaremaa rahvasuust 20-ne aasta jooksul kokkukorjanud P. Süda. Neljas trükk. Eesti Kirjanduse Seltsi koolikirjanduse toimekond. Nooresoo kirjavara nr. 23. Tallinn 1921.

Südda, P., vt. Süda, P.
Zingerle, I. V., Sagen aus Tirol. Zweite vermehrte Auflage. Innsbruck 1891.
Зутис, Я., Очерки по историографии Латвии. Часть 1. Прибалтийско-немецкая историография. Академия Наук СССР. Институт Истории. Рига 1949.
Taev, K. ja Mihkla, K., Kirjanduslik õpik VIII klassile. I vihk. Rahvaluule. Tallinn 1945.
Tamman, V. ja Rull, A., Huvitaja III jagu. Lugemik III õppeaasta jaoks. Tartu 1924.
Toomessalu, A., Tõllukivi. Punalipp 28. VI 1958, nr. 75, lk. 3.
[Truusmann, J., Suurest Tõllust.] Valgus 20. III 1887, nr. 12, lk. [2].
Tuglas, Fr., Põrgu väravas. Kriitika I. Teine täiendatud trükk. Tartu 1935, lk. 175.
W., J., Keina kiriku minevikust. Esm. 22. I 1923, nr. 3, lk. [7].
Bara, B., Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetused 86. Tartu 1960.
Wallem, F. B., Iconographia Sancti Olavi = Fredrik B. Wallem, Iconographia Sancti Olavi. Olavsfremstillinger i Middelaldersk Kunst del i a Skulpturfremstillinger. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter 1930. Trondheim 1947.
Verhandlungen d. GEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat = Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised.
Wiedemann, F. J., Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg 1876.
Wiedemann, F. J., Wb. = Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Zweite vermehrte Auflage. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften redigirt von Dr. Jacob Hurt. St. Petersburg 1893.
Vihalem, L., Kirjandusloolne lugemik VIII klassile. Eesti kirjandus. Tallinn 1949.
Vihalem, L., Valimik eesti rahvaluulet keskkoolile. Tallinn 1958.
Viidalepp, R., Parlo, O., Mihkla K., Eesti muinasjutte ja muistendeid = R. Viidebaum [= Viidalepp], O. Parlo, K. Mihkla, Eesti muinasjutte ja muistendeid. Lisaks: muude rahvaste muinasjutte, kunstmuistendeid, legende, ballaade ja valme. Lugemik kesk- ja kutsekoolidele. II täiendatud trükk. Tartu (1935) = R. Viidebaum, Valimik rahvajutte. Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest. Tartu 1935.
[Viidalepp, R.], Olev ja Oleviste kirik. Olev tuleb koju, toob pütitäie kulda ja rasvase kindrali päälekauba. Kalev ja Olev kivi loopimas. Legende Oleviste kirikust ja selle ehitajast. Sakala Pühapäev 23. VIII 1931, nr. 34, lk. 2.
Viidebaum, R., vt. Viidalepp, R.
Viiding, H., Rändrahnud loodusmälestusmärkidena. Eesti NSV Teaduste Akadeemia juures asuva Loodusuurijate Seltsi Aastaraamat 1957, 50. köide. Tallinn 1957.
Viiding, H., Rändrahnude osa loodusmälestusmärkide hulgas. Eluta looduse kaitse. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Geoloogia Instituut. Tallinn 1958.
Viigant, J., Abruka. Tükike Saaremaad ja tema looduslikku omapärasust. Kaitse Kodu VIII (1932), lk. 757.
Villi Andi, vt. Kuhlbars, Fr.
Willmann, R., Kalevipoeg ja Suur-Tõll. Rahva Lõbu-leht 1901, lk. 193—197.
Vinkel, A., J. W. L. Luce kultuuriline ja kirjanduslik tegevus. Keel ja Kirjandus I (1958), lk. 216—230.
VM = Ajaleht «Vaba Maa».
Wolf, J. W., Niederländische Sagen. Gesammelt und mit Anmerkungen begleitet. Leipzig 1843.
Wolf, J. W., Hessische Sagen. Leipzig 1853.
Vänja, G., vt. Rosenberg, G.

SISSEJUHATUS

1. Maksim Gorki ütleb: «Ükski ürg- ja vanaaja kultuuri ajaloolastest ei ole kasutanud folkloori andmeid, rahva suulist loomingut, mütoloogia tunnistusi, mis üldiselt on loodusnähtuste, loodusega võitlemise peegeldus ning sotsiaalse elu kajastus ulatuslikes kunstilistes üldistustes.»[1] Rahva looming, mis peegeldab oma looja arusaamisi ja elumõistmist, aitab selgusele jõuda rahva minevikus, tema arenemises ja võitlustes. Sellelt alalt pakub seni vähe avaldamist leidnud eesti muistendimaterjal veel õige palju. Muistendite uurimisega saab üha selgemaks ettekujutus ka rahvast, kes need muistendid on loonud.

Muistendid tekkisid rahva elust ja elu-olukordadest, kohandati juhul, kui nad saadi laenuna naabritelt. Gorki iseloomustab seda nähtust järgmiselt: «On täiesti lubatav mõelda, et jumalate fabritseerimise tooraineks olid muinasaja «kuulsad» inimesed... Jumal oli meister ühes või teises käsitöös, inimeste õpetaja ja kaastööline.»[2]

Ka hiidude ja vägilaste tooraineks võisid olla kanged inimesed, teomehed ja muud töötegijad. Hiiud käituvadki nagu inimesed, ainult nende teod on võimsamad ja mõõtmetelt suuremad. Seejuures on hiidude ümber koondunud muistendite arenemine keerukam. Idee võis tekkida kangete inimeste tegevuse vaatlemisest ja imetlemisest ja ideed hoidis elus ikka ja jälle selliste kangete meeste esinemine, kes oma füüsilise jõuga ületasid mehed oma ümbrusest, ka kõige kangemad. Nende hulgas on olnud naisigi.[2a] Väärib muide märkimist: uskumuste, sealhulgas muistendite väljakasvamist antud olustikust ja ajal, millal ei tuntud «vahet luuletuse ega kindla tääduse vahel», tunnustab juba ka arheoloog, kultuuriajaloolane ja folklorist J. Jung. (Kodumaalt 6, lk. 6—7.) Ainet andis seega elu, aga seda saadi ka naabritelt nende valmis juttude näol, mis kohandati vastavalt laenaja oludega, nagu selliseid laene leiame Tõllugi-lugude hulgas. «Juba üsna varakult kerkis inimese ette küsimus, kust ja kuidas on kõik olemasolev tekkinud. Selles algelises minevikku pöördumises peitub mingi ajaloo idu. [— — —] Suulise rahvaloomingu teemaks muutusid hilisemadki esiajaloo ajajärgud ning sündmused ja neist tekkisid pärimused ning legendid. Kuigi legendid on mütoloogilise, enamasti fan-

[1] M. Gorki, Kirjandusest, lk. 677.

[2] Sealsamas, lk. 679.

[2a] Nii jutustatakse Kuigatsi Püssimäe Leenast:

«Olnud see Leena ikka naine ka küll: kui ta juba 80-aastane olnud ja kui sulane poiss midagi vastu rääkinud, võtnud sulase adra peale pikali, kui suur mees tahes, ja andnud oma 25 tahaotsa. Veel 80-aastaselt võtnud tüdrukuga seltsis kaevu juurest 7-ämbrilise toobri veega selga ja viinud 200 sammu eemale karjalauta. Kui põrssad sõid ja siga sinna tükkis sööma, võtnud aastase sea ja visanud kõrvapidi ühe käega kui takukoonla eemale (aastane siga oma 7—8 puuda!).» (Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks, lk. 45.)

Muidu üsna tõsiolulise karakteristika hulka pudeneb liialdusi, nagu on 7—8-puudase sea viskamine kõrvupidi. Liialdused võivad ajapikku veelgi paisuda, kuni muutuvadki üleloomulikeks.

tastilise iseloomuga, on neil siiski alati kaugem reaalne ajalooline alus.»[3] Samasugust arengut võiks oletada Tõllu-muistendeis. Neis leidub muidugi palju laenulist, aga edasiarendatut, ja mõndagi genuiinset. Nii võivad hiidudega seotud kivide asupaigad olla endised kultusekohad inimasulate ligidal. Sellele viitavad ka nimed. Paljusid kive nimetatakse Kalevipoja, Tõllu või Kuradi kiviks, Lääne-Eestis on ühe viimase nimega kivi ligiduses Hiievälja või Hiiemäe talu. Nimi sunnib otsima kunagist hiit, mis asustusest ei võinud kaugel olla.[4] Muistendite ajaloo uurimiseks on vaja arvestada siis ka toponüümikat ja keelt, väga oluline on samuti asustuse ajaloo tundmine, alates arheoloogiast, iseendast mõistetavalt ei tohi kõrvale jätta teisi muistendirühmi. Genuiinsete ainete ja laenude baasil toimus omakorda uusi edasiarendusi. Jutustuste olemasolu kangetest meestest (ja naistestki) näitab, et rahvas sellistele isikutele palju tähelepanu pööras ja neist ning uutestki eeskujudest uusi lugusid põimis.

Mõnikord näib muistendis (eriti hiiumuistendis) puuduvat selgekujuline ühe liigi terviklikkus, neis on pealegi palju topograafilist. See on seda mõistetavam, et hiiumuistendid on produktiivsed loodusobjektide ja maapinnavormide seletused mütoloogilisel alusel. Nii näit.: «Kogula või nn. Suure Tõlli kerisekivi Kihelkonna kihelkonnas Pidula algkoolist 1,5 km eemal metsas. See olnud Suure Tõlli kerisekivi.» (TRÜ geoloogia kateeder. SRA.) Võiks ju küsida, kas sellelaadilistes tekstides ongi tegemist muistendiga ja kus on siin poeetilisus. Meie silmade ette kerkib aga hiiu kuju, kes võis jätta järele nii võimsaid jälgi või tassida nii suuri kivimürakaid. Meie ees on fantaasiakuju, mis nüüdisaja lugejale või kuulajale (ka jutustajale) on lihtsalt poeetiline pilt, algselt on sellel olnud aga uskumuslik alus. Üldiselt on Tõllu-muistendid siiski pikemad ja väljakujundatumadki kui Kalevipoja-muistendid.

2. Tõllu-muistendite iseloomust. Muistendid Suurest Tõllust on koondunud peamiselt üsna kitsale alale, ainult Saaremaale, domineerivalt selle lääneossa, ka Muhusse ja Hiiumaale; haruldane on Tõllu-muistendite teadmine Eesti mandril või liivlaste alal. Eisen arvab, et Tõllu-jutte on varem algupäraselt tuntud ka mandril, sest muidu ei saaks seletada seal üksikute sporaadiliste teadete esinemist.[5] Et tegevus toimub Saaremaal (peale mõne Tõllu kodu näitamise ka Läänemaal), siis võib siin tegemist olla ikkagi ainult Saaremaa hiiuga, kuigi seda on tõepoolest varem rohkem kui praegu tuntud ka Läänemaal (vaevalt kogu Eestis). See ei välista võimalust, et mõningad motiivid on hiljem rännanud Saaremaalt mandrile. Tõllul on ju palju sugulust Kalevipojaga. Tõllu ja Kalevipoja sugulust on märgatud ammu, ja kirjanduses seda ka märgitud. Saaremaa Herkules Töll olevat seesama, kes mandri Kalevipoeg (*Kallewe poeg*).[6]

Kinnismuistised (kivid, jäljed, maapinnavormid, ehitused) leiduvad oluliselt ikkagi Saare- ja Hiiumaal. Pilt kihelkonniti ei ole ühtlane, vaid küllalt heterogeenne. Leidub tihedamalt ja hõredamalt materjali sisaldavaid kihelkondi. Topograafilise pildi muudab kirjuks mõnel puhul asjaolu, et kohati on teostatud intensiivselt järelkorjamist ja hiiumuistendeid see-

---

[3] M. Kosven, Esiaja kultuuriloo põhijooni, lk. 172—173.
[4] Vt. näit. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands I, 1, lk. 58—61.
[5] M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 19.
[6] A. Knüpffer, Ueber die Esthnische Gottheit Thorapitha oder Tharapita. Inland 1836, vg. 833—843. Chr. E. Pabst: Väga sarnane Kalevipojaga, mitte identne. Mandri-Eestis pole Tõlli, Saaremaal aga Kalevipoega leidub. Der Tell bei Ehsten, Finnen und Lappen. Inland 1856, vg. 525—532.

juures eriti silmas peetud. Osalt sellest järgneb, et kaardil mõni kihelkond on märkidest õige kirju (Kihelkonna, Pöide). Samasugust olukorda võis konstateerida ka Kalevipoja-muistendite süstematiseerimisel. Ka siin on järelkorjanduse tõttu tihenenud Kihelkonna ja Ridala kihelkond (HVM I, lk. 591—592).

Jutud, nagu ka Kalevipoja-jutud, on oluliselt hiiumuistendid, tekke- ja seletusmuistendid. Seejuures on tähelepandav, et paralleelselt on tegevusse asetatud mitu hiidu, kellele tihti omistatakse sama tegu ühe objekti juures või analoogiline tegevus eri objektide juures. Niisugused seletused on objektide tekkimise muistendid — ehitused, maapinnavormid, veekogud, suurte rändrahnude saamine antud paigale jne., ka mõned detailid (Kihelkonna kiriku jätkuline torn, muist. 134 B; kust sai Kaarma kirik tugisambad, muist. 129 D, E jne.). Muidugi pole hiiumuistendid[7] kaugeltki a i n u l t seletusmuistendid, vaid neisse liitub füüsilise jõu imetlemist, mille alusel inimese fantaasia paisutab jõu ja suuruse mõõtmed kaugelt üle võimalikkuse piiride. See on esteetiline elamus jõu saavutustest, mis on looduseligidastes inimestes eriti tugev. Julgust ja jõudu vajas loodusega paljakäsi heitlev inimene rohkesti.

Seletusmuistendid omakorda võivad sisuliselt minna kaugemalegi: hakata seletama hiidude otsesest tegevusest või kokkupuutest kaugel seisvaid nähtusi. Nii on Tõllu-muistenditega koos tekkinud ja hakanud tsirkuleerima ka seletusmuistend turskadest õige mitmes variatsioonis: tursad sõid uppunud Vanapagana liha, sellepärast paistetasid nende lõuad üles (150, 162 A, C, 165 A) või surnult jääb turskade suu lahti (164, 165 B, 166 A). Tõeliselt olevat asi koguni nii: Vanapagana liha ei ole toitev, sellepärast jääb turskade keha väikeseks, pea muutub suureks, habe tekib lõua alla, silmad paisuvad pungi. Niisugune on ka Vanakurja nägu (165 A).

Tõllu-muistenditega seotud veekogudel on vahel erakordseid omadusi — «ütlevad ilma ette» (151, Leiger 19 H).

Hiidlik on üldiselt ka siinsete muistenditegelaste välimus ja omadused, neid omadusi muistendites vahel ka rõhutatakse. Nimi h i i d selles ühenduses enamasti ei esine (siiski: Riesen — tõllused. ERA II 21, 346 (7)), küll aga v ä g i m e e s (128 B, Leiger 19 G, ERA II 24, 146 (26) < Türi). Nii kõneldakse Tõllust, Leigrist ja Tõllu naisest, et nad on olnud suured ja tugevad või rammukad (6 A, 167 B jm.). Nende suurust ja jõudu iseloomustatakse tihti, nagu hiidude puhul tavaline, suhtefantaasia abil, milleks on läbi vete käimised (139 jj.). Eriti hüperboolne liialdus ütleb: Saaremaa olnud Tõllule ainult üks samm. Suur hüperbool on muidugi ka katse mõnda maatükki tervikust eraldada, näit. Sõrve poolsaart merre lükata, nagu seda katsub teha Vanapagan, kes teeb veel teisegi proovi: ta tahab Muhumaad Virtsuga ühendada, aga Tõll saab vahele (163). Suur kivimürakas mahub vestitaskusse (6 L, 35 jm.), Suur Tõll viskab juurtega üleskistud kuuske (104 C), nagu hiiud tihti juurivad suuri puid või murravad neil latvu maha. Tõll haarab kord suure männi, et karjaste pihta visata (13 O). Ta käib, viiesüllane palk kepiks käes ja pool vaati õlut taskus (6 A, 139, 159 D). Merevesi ulatub neil tavaliselt ainult keskkehani (159 D). Noor Tõll haarab Kööru Maie lambakarja kallale tunginud karu kinni ja paiskab selle vastu kivi räbalateks (122). Rahvasuu imetleb ka inimkangelasi, kes karudega sülitsi kokku läinud, aga vastu kivi virutamine nõuab juba suuremat jaksu.

---

[7] Hiiu nimetus on olnud varem pisut laiem kui praegu, sest O. W. Masing («Ehstnische Originalblätter für Deutsche», lk. 46) vastandab *härjapõlve mees*, *Hio* od. *io*, pl. *iod* Riese. Nimetus *hiiu* muistendis on vist juhuslik või haruldane (4).

Muistendikangelane on üldiselt m e e s, eelistatavalt mees elu ja jõu kõrgpunktil. Tegudes ja töös loodab ta kõigepealt endale, kuigi ka nõidus ja ime pole talle vahel võõrad. Siiski kõigepealt omaenese jõul võidab ta vaenlased. Kangelasideaal on Herakles. Teod, mis ta toime paneb, oleksid tehtavad ka harilikul inimesel, kui ta oleks kümme või sada korda suurema jõuga. Ta pole nõid. Muistendi hiidkangelane tegutseb enamasti üksi,[8] neil võib olla küll hiidlikke naabreid või sugulasi, nagu Tõllul vend Leiger; ta vastased on hiidlikud. Esineb aga ka hiidlikke naisi, kes oma tegevuses, nagu ootuspärane, moodustavad paralleeli meeskangelastega, teevad osalt samu töid, aga muidugi ka naiste töid.[9]

Olgu hiiud mees- või naissoost, nad on erakordselt suured ja tugevad, mis võimaldab neil korda saata imetlemisväärseid tegusid, mida suure naudinguga kujutab rahva fantaasia sellesisuliste muistendite jutustaja suu läbi.

Silmapaistvamad kui teistes eesti hiiumuistendites on Tõllu-muistenditesse ka perekondlikud suhted. Tõll ja Leiger olid vennad (139 B jm.) või «vennasti pujad» (ERA II 9, 54 (43) < Pühalepa), Tõllul on naine ja neil on ka poeg.

Ka Vanapaganal on naine, vahel ta käib veel kosjas (101 B).

Hiidudel on ka omad elukohad, Tõllul Saaremaal, Leigril Hiiumaal, kas Surru kabeli ligidal (6 A) või mujal. Tõllu-nimelisi kohti on Saaremaal mitu, mitmesuguses derivatsioonis, ka Hiiumaal on Leigri pered (6 A). Enamasti on Tõllu kodu ikka Saaremaal, Hirmustel (146), Sõrves (147), Tõllustes (148) või Audlas (152), kord mainitakse tema koduna ka Virtsut (159 D).

Kuigi Tõll esineb rahva kujutelmades hiiuna, loodushiiuna, sest hiidlikkus avaldub loodusobjektide saamises praegusele kohale või nende objektide kuju muutmises (kivid, sõrmejäljed kivil, künkad jne.), neil on hüperboliseeritud väliskuju, mis selgesti ilmsiks tuleb suhtefantaasiais, leidub kõige selle kõrval tema kujutamist mehe ideaalkujuna, aga ka rahvajuhina, viimast eriti mitmesugustes võitlustes. Seega leidub hiiu kõrval ka tema vägilaseks kujutamist. Hoopis vähem hiidlik on Noor Tõll, töömees ja muusikamees.

Seesugused seletusmuistendid on kunagi uskumist leidnud, nüüd aga juba ammugi muutunud rahva kunstiloominguks, tõsilugude pähe vaevalt keegi neid enam pakub. Jutustajad ise kinnitavad: «Ma arvan, et Tõllu pole olemas olnudki — niisama vanarahva jutt» (13 D). On jäänud rahva lapsefantaasia, aga normaalse lapse fantaasia, mille vili on kinnistatud suuliselt rahvajutu vormis ja sellisena veel edasigi arenenud.

Tõllu-muistendid on rida üksteise kõrvale lükitud ja vabalt kombineeritavaid lugusid hiiust, moodustamata ise tervikut, nagu terviku mõttes kaugemale ei suudagi areneda rahvasuus tsüklilised rahvajutud.

3. N i m e d. Tegelaste nimed selles muistendirühmas on õige varieeruvad.

T ö l l (Tõll). Harilikult nimetatakse teda lihtsalt Töll, gen. Tölli (näit. 6 L, 168 jm.), Tõllu (174 C jm.), Tõlle (Huhn), sama on ka Tõili (162 B), ainult siin märgib *i* epenteetilis-fonemaatilist palatalisatsiooni. Genitiivis võib vahel olla ka Tõlla (72), olles sel korral nähtavasti ühen-

[8] Rahvusvahelises muistendirepertuaaris leidub ka rühmiti esinevaid hiide, nagu kõneleb tekst Šveitsi Urist: kaljulõhest leitakse kolm magavat telli, tell on siin nähtavasti üldnimi (J. M ü l l e r, Sagen aus Uri).

[9] Vrd. ka G. F. M e y e r, Nordische Frauen.

dusse viidud tõlla kujutelmaga,[9a] nagu seda küsimust käsitleb ka Eisen (Tõll ja ta sugu, lk. 15—16). Tõllu kõrval esineb ulatuslikult veel Tõllus (Eisen, EPost. 16. II 1833, nr. 7; 9 B, C, 159 A, B, 164, 168, 181, 186 A—L, E 50 158 < Põide, 1916 jm.), kord ka Tõlus (186 B). Üks korrespondent, kuigi väljaspool Saaremaad, vaidleb vastu raamatute uususele kasutada Tõlluse asemel Suur Tõll (159 D). Praegu kuuleb rahva igapäevases kõnepruugis nii Tõll kui ka Suur Tõll. Nimele võib ka rahvapäraselt ette tulla tegelast iseloomustav deskriptiivne atribuut, nii on sagedane ja õigustatud ka nimetus Suur Tõll või Suur Tell (166 A) või Tell ning Tölle,[10] aga ka Suur Tõld (32, 186 D), muidugi ka lihtsalt Tõld (126 D) või vana Tõll (29 A). —m— annab ka nimekuju Pil, mida ta olevat kuulnud nooruses oma lapsehoidjalt. Seda seletab täiesti usaldatavalt A. Knüpffer, väites: Pil olevat Saaremaa Herkules Tõll. Knüpfferi arvates võis vahetada lapsehoidja nimed Tõll ja Pill, viimane esineb praegu naisenimena.[11] Teised vanemad autorid ei tunne muistendeid Pilli kohta.[12] Russwurm on oma ained ammutanud —m— artiklist.[13] Juhuslik näib olevat ka nimetus Põll[14] või Säädja (107 A). Wiedemann (Wb.) märgib Vana Tõllu hundi eufemismiks. Nimi tõllus võib esineda ka omadussõnalises tähenduses ja märkida tugevat või jõurikast inimest (ERA II 34, 190 (52) < Karja). Nimi on ühenduses veel mitmesuguste objektide või maakohtadega: Tõllu (~ Tõlla) kivi[15] (74), Tõlluse (~ Tõlluste) kivi (6 A, D, O), Suure Tõllu kivi (44 D), Tõlli küla (151), Tõllu talu (152), Tõllu mägi (93), Tõlli lepik Kärlas (151, 189), Tõllu vare (RKM II 76, 250) jne. Pühas Nässumaa poolsaare ligi-

---

9a Põides Saare küla heinamaal mere kaldas asuvat tõllakujuline kivi, nimetatud Tõllakiviks. Sidet Tõlluga kivil ei teata olevat. (E 50 158 < Põide.)

10 Chr. E. Pabst, Der Tell bei Ehsten, Finnen und Lappen. Inland 1856, vg. 525—532.

11 A. Knüpffer, Ueber die Esthnische Gottheit Thorapita oder Tharapita. Inland 1836, vg. 833—843.

Saaremaal on tuttav järgmine hüppetantsu viisil lauldud lasteuinutamise laul, milles leidub ka nimi Pill:

Pill, Pill, Pill, Paabu,
aja härjad roodu,
tõsta neitsid tõlda,
aja junker juure.
Pill hüüab priskesti,
plikad tantsivad kergesti
eestseinast tahaseina,
tagaväravast välja.

Timm-tamm teile,
tule homme meile,
saad sooja saia,
pitka putke piima,
vana ratta rasva,
uue tõlla tõrva. (EKRK I 27, 243/4 (8) < Kingissepa raj., Salme k/n., Mõisaküla — S. Aart < Marie Part (1959).)

12 Vt. näit. P. Buxhöwden, Inland 1837, vg. 161—164.

13 C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, lk. IV (sisukord).

14 J. Jung, Kodu-maalt 3, lk. 13.

15 Tõllu ja tõlla suhete kohta võiks arvestada ka ühe korrespondendi seletust:

«Tean Tõllust ainult, mida raamatust «Suur Tõll» lugenud olen. Põide keeles kannab nimi Tõll lõppu «us»: Tõllus. Saare mõisast 2 versta lõuna poole Saare küla heinamaal Pihlatsis, mis poolsaarel asub, on mere ääres osalt vee sees suur kivi, mis tõllakujuline välja näeb, sellepärast ka Tõllakiviks nimetatakse. Vanad inimesed mäletavad aega, millal ühel tormisel, kui ma ei eksi, küünlapäeva ööl, jää selle kivi üle mere lahe Kahtla laost senna oli kandnud, kus ta praegus seisab. Nii ei ole siin Tõllu või Tõllusega midagi ühtlust. — Põidel Audla külas on Tõllu talu ja Kõiguste mõisa värava juures suur kivimürakas, millest Suur Tõllu raamatus jutt on.» (E 50158 < Põide — J. Nenn (1916).)

dal on Tõlliste mets. Nimi Tõll näib pärinevat germaani keeltest.[16] Rochholtz viitab Tõlli sugulusele Wilhelm Telliga, nõnda ka Russwurm («Eibofolke» II).

Tõll olnud vanasti armastatud ristinimi, 1568. a. esinenud Nõvas nimi Toel Laver[17], 1504. a. Lääne-Nigulas Reko Tiell (Ch. E. Pabst). Eestis esineb nimi Till (vrd. Till Eulenspiegel) vormides Till, Tell, Täll (Kihnus praegugi esinev perekonnanimi), niisiis ikka läänepoolseil saartel.[18] Möödunud sajandil töötas Kaarmas õpetajana A. Tõll, kes oli ühtlasi rahvaluulekoguja.

Kohanimedes tähendaks Tõlluste Tõllu asukohta. Tõlluste- (~Tõlliste)-nimelisi kohti leidub ka väljaspool Saaremaad, nii Valga rajoonis Tõlliste.

Tõllu naine. Hiidude naised on tihti ilma nimeta, nii ka kõnealuseis muistendeis Tõllu naine (39 A), Tõlli naine (162 B), Suure Tõllu naine (44 H, 64). Kord esineb naise tähenduses ka Töllu (126 D), edasi veel Piret (45 A, 49 jm.). Thor Helle annab Pirrit — Brigitta, see ongi Pireti nime eeskuju. On veel Pirit (44 A, 147), Piirit (44 P), Reet, Reedu (39 B, 48 A), Krõõt (54), kirjanduse mõjul ka Linda (46).

Tõllu poeg on Noor Tõll (Süda).

Tõllu vastane on Vanapagan, kes kannab ka nimetust Vanapoiss (104 A), Vanatont (87 B), Vana-Kusti (161 D), talle on omistatud koguni kiriklik nimetus Kurat (ka üldnimena), kindlasti hilise ülekandena (165 B, 166 A), Vanakurat (108), eufemistlik Va Kuri (162 A), Vana-Kusti (161 D) või piibli Koljat (161 C, 169 B). Vanapagana ja piibelliku kuradi segunemist näitab ka kuradi funktsioonide ülevõtmine Vanapagana poolt mõnes muistendis (175 D).

Vanapagana naine on samuti üsna tihti ilma nimeta, vahel Pabilona ~ Kuradi naine (120 B, 161 D), Vana-Kusti naine (161 D), segunedes Tõllu naisega tekib korra Vanapagana naine Piret (39 C) või Maret (128 G). Vanapagana (Kuradi) poeg on Kurit (Süda, 161 D), tema teener Va-Jäts ~ va Jäts (104 A).

Hiiumaa vend (juhuslikult poeg — Leiger 11) on harilikult Leiger, vahel Leider (186 A), aga ka Neider. Leigri nimega seotud kohtadest võiks mainida Hiiumaal Leigri küla[19] või Leigri laidu (159 A). Leigri nime etümoloogia on veel selgitamata, eeskujuks on arvatud saksa *spielmanni* vaste muinas-rootsi *lekare* — pillimees, eeslaulja või eestantsija. (Vrd. ka Eestis populaarne leigri mäng.) Leiger on tuntud ka perekonnanimena — Jüri Leiger (E 61153). Wiedemann (Wb.) annab leigar tähenduses mängu- või naljamees.[20]

Leigril on ka naine (Leiger, muist. 4), kellel puudub küll eesnimi, või kas pidada selleks Leigri Tiiut?

---

[16] G. A. Saalfeld, Deutsch-lateinisches Handbüchlein der Eigennamen, vg. 634, 635.

[17] Russwurm, Eibofolke II, lk. 273.

[18] Vrd. M. J. Eisen, Estnische Mythologie, lk. 195—196.

[19] «Leigri küla — algupäraliselt üks pere, hiljem on teine pere asutatud sissetulejast, — koosneb kahest perest (kolmas metsavaht), on just Hiiumaa keskpunktis. Algupärase perekonna liignimi on samuti Leiger. Missugune side vägimees Leigri ja praeguste Leigrite vahel, ei tea Leigri Jüri (koha peremees, ümbruskonnas nii kutsutud) midagi, samuti ümbruskond õige vähe. Leigri Jüri ise jutustab, et Leigri koha asutajaks olnud kaks Männamaa külast (5—6 km kaugel) ära ajatud karjast, üks vanapoiss ja vanatüdruk, kes ise paari läinud ja sinna (Leigri) elama jäänud, nähes, et kari seal hästi edenenud» (E 61153 < Emmaste, Leigri k. — M. Meiusi < Jüri Leiger, umb. 70 a.).

Leigri mäe tundmine ei tähenda muidugi veel hiiu enda tundmist. (EKRK I 5, 118 < Hiiumaa raj., Lõpe k. — H. Kala ja E. Priidel < J. Kivistu, 72 a. (1954).)

[20] M. Haavio, Leikarit. Suomi V, 14, eriti lk. 5 jj., 34—35.

4. Kus jutustati Tõllu-muistendeid? Igal pool, kus oli inimesi koos, kus jutustati muidki lugusid, lauldi, mängiti. Kui mindi mõnest muistendiga seotud kohast mööda, siis keegi, kes teadis, tuletas meelde, mis seal oli juhtunud (Vedruka 1959 — E. Laugaste). Tõllu-jutud olevat küla vanade inimeste hämarikujutud (KKI 23, 61/2 (6) < Hiiumaa — R. Viidalepp). «Sügisel oli, pimedas, kui pikad õhtad. Läksid küla juttu rääkima. Ja rääkisid jutud ära ja siis tulid koju jälle ja tehti tööd kuni kella 10-ni. Rohkem käisid vanad kui noored.» (KKI 23, 61/2 (7) < Hiiumaa — R. Viidalepp.)

Nii on erinevus muudest muistenditest õieti ainult selles, et kohad ise meenutasid möödakäijaile rahvasuus liikuvaid muistendeid. See on loomulik ja ootuspärane, sest vastavat maakohta meenutades on need tekkinudki, kas algupäraselt selle kohaga või on muistend laenatud mujalt ja seotud antud kohaga hiljem (sekundaarne etioloogia).

5. Muistendite kadumisest. Nagu võib järeldada materjalidest, olid XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul Tõllu-muistendid veel elavad. Nii kirjutab O. Huhn 1820. aastate paiku: Saaremaal austatakse rahva poolt veel ühe vana kangelase Tõllu (Tõlle) mälestust. O. Huhn aga leiab siiski, et tegu pole üle-saaremaalise nähtusega, vaid kõneldes Tõllu matusepaikadest mainib ta Tiirimetsa ja Püha kihelkonda.[21] Juba XIX sajandi keskel, nagu selgub rahvaluulekogujate, eriti P. Süda tööst, hakkab vägilaslugude jutustamise traditsioon taanduma, nagu hakkab taanduma vana rahvaluule üldse. Aga rahvaluule kadumisele aitas kaasa veel üks eriline olukord. Nimelt oli K. v. Ekesparre järgi 1740. aastast peale Saaremaal levima hakanud vennastekoguduse liikumine ja muutunud ohtlikult üldiseks. Vennaksed loobusid ilmlikest lõbudest, hävitasid oma *torupillid ja kandled ning viiulid, hakkasid kandma* lihtsaid eheteta riideid. See liikumine aitas rahva teadvusest välja suruda ka Tõllu-lood, nagu see hävitas üldse palju muistendeid ning pulveriseeris neid. Nii oleme XIX sajandi keskel jõudnud juba muinaslugude varemeteni.[22] Kui visa on rahvalooming rahva mälus siiski püsima, seda näitab kõige ilmekamalt asjaolu, et ka praegu jutustab saarlane siin-seal veel oma hiiust. Kunagisest populaarsusest kõneleb Tõllu nime ja mitmesuguste seikluste laialdane tundmine ka praegu, ehkki see võib osalt tuleneda raamatute mõjust, samuti ka nime tungimine kõnekäändudesse väljaspool Saaremaadki. Näit. üteldakse Kihnus mõne müraja kohta: «Nagu va Tõllus» (EKRK I 9, 248 < Kihnu (1956)).

6. Kirjanduse mõjust Suure Tõllu muistenditesse. Väga tugevasti on mõjutanud rahva teadmisi Suurest Tõllust ka trükitud kirjandus, kõigepealt Peeter Süda raamat, mis Saaremaal muutus õige populaarseks ja loetavaks. Teadmine Süda raamatust elab jõudsalt edasi ka praegu, nagu võib kogeda iga rahvaluuleuurija. Paljudel puhkudel Suure Tõllu lugude üle vesteldes viitab rahvas just sellele teosele (45 B). Tõllu-lugudest kõnelevad õpetajad ka koolides, ja tihti antakse küsitlejale vastuseks, et kõnetatav on seda või teist muistendit just koolis kuulnud. Nii ka 1959. aastast leidub tekst: «Lapsed kooliraamatute seest ikka lugesid, et üks pidi Pireti põllekivi olema. Ma pole koolis käind ja ma ei tea.» (RKM II 86, 161/2 (1) < Kaarma k/n., Kiratsi k. — E. Liiv.) 1959. a. Audlas Tõllu talu otsijaile seletasid küsitletavad koolilapsed, et nad on

---

[21] Eesti NSV ajaloo lugemik I, lk. 432.
[22] M. Körber, Oesel einst und jetzt II, lk. 145—146.

peale ema jutustuse ka koolis kuulnud Tõllust ega mäletanud täpselt, mida kuulsid ühest, mida teisest allikast (Audla 1959 — E. Laugaste). Seejuures on üldiselt siiski tähelepandav, et sagedasti, peaaegu enamikul juhtudel, tehakse vahet selle vahel, mis on kuuldud teistelt, mis on traditsiooniline muistendivara ja mis on raamatust loetud (näit. 107 D, 115 D, 116 L, 129 E). Balti sakslaste kirjutused Tõllust ei ole rahvani peaaegu küündinud. Nii ütleb küsitletav ise, et ta on lugenud raamatust (näit. RKM II 40, 385 (50); RKM II 73, 272 (28); RKM II 73, 373 (4); RKM II 73, 109 (3); RKM II 74, 39 (4) jm.).

Raamat ja rahvasuu leiavad märkimist veel järgmistes üleskirjutustes:

«Suur-Tõllu raamatust olen lugenud, aga vanad inimesed räägivad ka» (RKM II 73, 69 (4)). Või Raka kivi kohta: «Raka kivi peab olema. Vanapagan tahtnd Pidula möisa ukse ede tuua — see on Tõllu raamadus. Siis on Pälli Pärdi kukk lauland ja põllepaelad on katkend. Siis on kivi sinna jäänd» (RKM II 74, 96/7 (2)). Samasugused andmed leiduvad veel sama objekti kohta teistelt isikutelt (RKM II 74, 189/90 (6)), ja üldse on samasisulisi andmeid teisigi.

Ka andmete kogujad on levitanud teadmisi Suurest Tõllust, nagu osutab järgmine notiits: «Sii mere ääres on ka üks jäljega kivi, sii alliga juures. Kooliõpetaja Laul käis kord lastega, küsis, kus see kivi on, ja rääkis, et see on Suure Tõllu kivi. Oma vanemate käest ja siit külast pole seda kuuland» (RKM II 75, 283 (22)).[23]

7. Hiiukujutelmade segunemine. Tõll ja Vanapagan esinevad tihtigi paralleelselt, kord on sama tegevuse sooritajaks Tõll, teinekord jälle Vanapagan. «Kui mina laps olin, siis Tõllust räägiti vähe. Vanapaganast räägiti rohkem.» (RKM II 73, 379 (7) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n. — E. Veskisaar < A. Vakker (1958).)

Tõllu ja Vanapagana segunemist samas muistenditüübiski tuleb ette õige tihti. Kihelkonna kiriku sulgejaks võib olla Tõll (18 D), aga ka Vanapagan. Sulgemiseks kogutud kivid kukuvad võrgust kukelaulu peale, kivi ennast kutsutakse Tõllu kiviks (19 A).

Mõnikord algab jutt Suurest Tõllust kui kivikandjast ja lõpeb Kurjavaimu kui kivikandjaga (22 C). Segamine võib ju olla hiline, aga rahva teadvuses pidid esinema mõlemad hiiud või üks hiid, kes eri paigas võis saada eri nime.

Segunevad ka Tõll ja Kalevipoeg, võib-olla on nad iidset ühist algupära nagu üldse kõik hiiud, alles aegamööda saanud eri nimetuse ja hakanud võtma eri ilmetki. Uduvere ja Kiratsi küla vaheline kivi, nimetatud Ristikiviks (21 B, 39 jm.), üteldakse kukkunud Vanapagana naise varvastele, on niisiis Vanapagana naise kivi. Selle kõrval kutsutakse seda ka Kalevipoja kiviks või Kalevi kiviks.[24] Omakorda leidub Kalevipoja ja Vanapagana (Kuradi) segunemist (HVM I), lisada võiks veel: Haapsalu—Ridala maantee ligidal on soine madalik, kaetud tiheda veetaimestiku korraga, all leiduvat aga sügavat vett. Keskel on hiigelkivi, 2 jalga üle veepinna, kivil on sõrmejäljed. Siin olnud vanasti kabel imettegeva ja haigusi parandava pildiga. Kaugele kajava kella helin pahandanud Kalevipoega (Kalevit või Kuradit), kes haaranud umbes versta kauguselt hiiglakivi ja paisanud selle kabelile.[25]

---

[23] Raamatu mõjudest ja võltsinguist hiiumuistendeis vt. ka E. Laugaste «Mõnda rahvaluule-Kalevipoja uurimisest». Sirp ja Vasar 24. XI 1961, nr. 47, lk. 3.

[24] Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 32; Holzmayer, Osiliana, lk. 72.

[25] Vanapagana ja Tõllu segamise kohta veel näide, kus Vanapagana- või Kuradimuistendisse on toodud paralleelselt Tõll, seostavaks momendiks on arvatavasti Tõllu magamine:

Ehitus purunes ja suur auk jäi maasse, kuhu aegamööda kogunes vesi.[26]

Hiiumuistendite ja -uskumustega on seotud kristlikul ajal ka kuradiusk. Sellest siis tuleb ka, et needsamad lood on seotud kuradiga mitmesuguste nimede all, saksas *Duwel*, *Füerdrâke*, *Kleinhans*, samuti leiame eesti muistenditevaras mitmesuguseid nimesid. Kuradilugusid üldiselt on kohutavalt palju.[27] Hiiukujutelmade segunemisest Eestis kõneleb ka Haavio.[28]

8. Millest kõnelevad Tõllu-muistendid. Nagu Kalevipoja-, nõnda ka Tõllu-muistendites on tähtis koht kividel, kivikandmistel kui ka kiviviskamistel. Tõll ja Vanapagan heidavad võidu kive Kassaris (1). Kahe hiiu vahelist võitlust esindab Saaremaal Suure Tõllu ja Vanapagana võitlus, mandril Kalevipoja ja Vanapagana võitlus, Saaremaalgi etendavad kivid võitluses küllalt tähtsat osa. Tõll lennutab kivi Vanapaganale järele, kivi ei taba märki, langeb Raka metsa ja nimetataksegi Raka kiviks (2 A). Üle väina viskab Suur Tõll Vanapaganat kord liiva ja kruusaga (2 B). Omakorda Vanapagangi virutab Suure Tõllu pihta kive (3, 4). Mätasselja küla põldudel on suur kivi, millega Vanapagan tahtis tappa Suurt Tõllu, kivi kukkus maha kukelaulu ajal (5). Ka maale tungivate vaenlaste vastu kasutab Tõll kive, üks selline on Kihelkonnas Vedruka Otsa põllul (12 A) või kogu Paasiku mets on täis selliseid kive (12 B). Nagu paljudes kohtades mujal, võib siingi olla samal nähtusel teisigi seletusi ja põhjendusi. Nii kuuleme veel, et Paasiku metsas leiduvad kivid olevat Tõllu poolt suurelt mäelt sihitud Kihelkonna kiriku pihta (11 B, D).

Kivid Paasiku metsas Kihelkonna ja Lümanda vahel pole ainult mainitud kombel sinna paika saanud, leidub veelgi seletusi sealse hiiglasliku rahnude külvi kohta. Tõll magab Tõldemäel. Vedruka küla karjalapsed (kolm kilomeetrit Tõldemäest) ajavad hiiu maast üles. Selle eest vinnib ta lapsi kividega (13 A—M). — Ta koguni neab küla: «Palju pörssid ja vähe podi» (13 G). Sellepärast on ka Vedruka küla põllud nii kivised (13 K). Mõne variandi järgi tahtnud ta hävitada kogu Vedruka küla (13 E, H, I, L).

Paasiku metsas leidubki rahva fantaasiat ergutanud suur kivikülv. «Loona Paasiku metsas on kivi kivis kinni». (13 C.)

Rohkesti leidub kive, millega üks või teine hiid tahtnud purustada kirikut. Suur Tõll viskas Viidu Suureltmäelt Kihelkonna kiriku pihta, kuid kivid kukkusid Paasiku metsa (11 B). Üks neist kividest on Hiieniitis (11 A). Mitu muistendivarianti kõneleb Käina kiriku ehitamisest Leigri poolt ilma Tõllu teadmata. Tõll virutanud kiriku suunas, et seda hävitada, kivi kas läinud märgist mööda Orjaku mõisa ligidale (6 B—O) või mujale (6 D). Osas variantidest kõneldakse sellest, et Tõll tahtnud torni maha visata, kivi lendas mööda (6 A, G); mõne muistendi järgi

---

«Seda ma olen kuulnud, et Vanajätis või Suur-Tõl'l magand mõisapõllu ääres. Poisid ond ka. Teomees nuhend härgi, ütend:

«Kurat võtaks need härjad!»

Poisid ond üleval, ütend:

«Kuule, ennäe, teomees lubas need härjad soole!»

Tõstnd pea üles:

«Ah see on teomees. Teomehel põle härgi ega kedagi anda, need on mõisa härjad.»

Ja magand edasi. Ma olin siis nel'la-viieteistaastane, kui ma seda kuulsin.» (ERA II 171, 394 (30) < Kullamaa, Kolovere-Kalju v., Väike-Kalju k. — V. Eenveer < Jüri Varblane, sünd. 1866. a. (1937).)

[26] C. Russwurm, Die versunkene Kapelle. Inland 1862, vg. 475—478.

[27] O. Lauffer, Niederdeutsche Volkskunde, lk. 76.

[28] M. Haavio, Suomalaisen muinaisrunouden maailma, lk. 248.

visanudki Tõll torni pooleks, nii saadi seletus tõmbile tornile. Visatud kive võib olla üks või rohkem (6 B jm.). Viskamisel Tõllu kivid satuvad Tubala mäele, Mäelse mäele ja Käina alevisse (7). Kiviheitmise põhjuseks on kadedus, et Leigri kirikul on pikem torn või kirik ise on ilusam (7 B). Käina kiriku pihta lennutatud kividest leidub peale Orjaku veel üks Palupõllu mäel ja Karjamaa ninal (6 D, E, N). Üks Pühalepa kirikule sihitud kividest lebab praegu Pühalepa kõrtsi taga (8, 9 B, D, E). Tõll viskab kivi põhjusel, et kirik ehitati tema teadmata (8). Tõll viskab koguni Oleviste kiriku pihta (10). Nagu Kalevipoeg, virutab Tõll teda eksitava kivi teelt minema (14). Enamasti jääb visatud kivi küll terveks, ainult viskamise tunnismärgid sõrmeasemetena on surutud kivisse; vahel aga läheb viskekivi pooleks (14). Kivi pooleks kukkumine esineb mujalgi eesti ja teiste rahvaste muistendeis. Viskamise põhjus võib olla vahel märkimata, nii on suur hulk selliseid viskamise põhjust motiveerimata kive Seljandi metsas (15). Erilisest viskamisviisist «näpu otsas» kõneleb üks muistend (16). Näpu otsast viskamisele on võinud juhtida sõrmekujuline süvend kivis (33).

Tähtis osa Suure Tõllu muistendeis on kivikandjal. Kive kannavad kõik: Tõll, tema naine ja Vanapagan. Kõigil neil on ka ühesugused äpardused: kukelaulu peale katkevad põllepaelad ja kivi kukub maha. Kukelaulu esineb Tõllu-muistendeis väga palju. Vahel hiid nõrkeb kivi kandes (29 B), vahel jäetakse katkemise põhjus ütlemata (17 A). Kandmise eesmärk on aga väga mitmesugune. Nii tahab Tõll kivi viia Kaarma kiriku ukse ette, põllepaelad katkevad ja kivi, nimetatud Kotkakiviks, on Karja Piila kiriku lähedal Varba sarapikus kui arvatav tunnistaja hiiu tegevusest (17 A). Teine seesugune kivi lebab Arju küla põllul (17 C). Pälli männiku otsas leiduva kiviga tahtnud ta Kihelkonna kirikut sulgeda, kukelaulu peale langenud kivi kotist (18 B). Ka Vanapagan tassinud Kihelkonna kiriku jaoks kivi, see paikneb nüüd Agama talu lähedal (19 A). Kihelkonnas Raka talu metsas on Raka kivi, mille Vanapagan tahtnud Kihelkonna kiriku ukse ette viia (19 B), teise variandi järgi kavatsenud Tõll Pidula mõisa ust kiviga sulgeda (22 A, B). Arvestades erinimeliste hiidude tegevuse segunemist ei imesta me põrmugi, et sedasama võib teha ka Vanapagan (23). Siit selgub siis muuhulgas Raka kivi mitu funktsiooni. Raka kivi võib olla aga ka Tõllu poolt Vanapagana pihta sihitud kivi (116 C). Muhu Külasema karjamaal Laugu metsas on samasugune suur kivi Muhu kiriku sulgemiseks (20). Populaarsest Ristikivist räägitakse veelgi, et Tõll tahtnud sellega koguni Püha kiriku ust sulgeda (21 A). Suur Tõll otsustanud kivi viia Kuusnõmme mõisa ukse ette, kukeäparduse tõttu pole aga kavatsus teoks saanud ja kivi on praegu Kulli küla kuusikus (24). Kord olnud Kalev see, kes Kuressaare lossi sissekäiku tahtnud sulgeda (25). Kive tassitakse vahel nõia ukse ette (26). Tõllu kantud kive näidatakse veel Kogulas (27), Põide Kõigustes ja Kärkveres (28, 29), Kõnnu (32) ja Kälta külas (30), Kassaris (31). Muhus leidub veel põllekive (34).

Kirikuuste sulgemisel on tegev ka Tõllu naine. Nii kannab ta kord kivi Kaarma kiriku peaukse ette, Kiratsi küla kuked laulavad, põllepaelad rebenevad ja kivi kukub Kiratsi külla, seda kutsutakse nüüd Ristikiviks (39 A, B). Kivist veidi eemal leiduvad Tõllu naise põllest kukkunud Kondikivid (39 B). Teises variandis kõneldakse Ristikivist kui kerisekivist (45). Tõllu naist peab muistend ka Muhu kiriku sulgejaks (41). Kogula nõmmes on kivi, mille Tõllu naine tahtnud tuua Pidula (42) või Tagamõisa ukse ette (43). Oma jõudu demonstreerib ka Vanapagana naine. Katkenud põllepaelte tõttu kukub tema poolt kantud kivi maha Kiratsi küla juures (67). See on seesama tuntud Ristikivi.

Tõllu suurust ja jõulisust näitavad veel taskukivid, millest üks, Hiiumaal Putkasti mõisa metsas, küünib üle mehe pea (35). Ka Orjaku kivi kannab vahel Tõllu vestitaskukivi nime (36). Hiiumaal Männamaa külas on Tõllu tulekivi (37), Audla Tamsalus Tõllu Rahakeedu kivi (38). Kivikandmislugudest kõige populaarsemad on Pireti kerisekivid. Sauna ehitamisel kannab ta kive ja neid, mis kuidagi ta põllest maha kukuvad, on mitu. Mõni variant on seotud Tõllu naise nutuga, millest tekib Naistesoo (44) või Naisteoja (44 O) Kõiguste mõisa ligidale, samuti Päitsesoo (60). Tõllu (s. o. Pireti, Tõllu naise) nutust tekib ka allikas Valjala kiriku juurde (126). Kõige populaarsem ongi Pireti kerisekivi Kõiguste mõisa juures (44 A—U). Kingissepa—Kuivastu maantee ääres kadakasel karjamaal seisab praegugi majakõrgune rahn, Pireti või Suure Tõllu kerisekivi. Saunaahju- või kerisekive leidub mujalgi, nii Kiratsi külas nn. Ristikivi (45, 46), Upa külas (47), Tõlluste mõisa Kolmevärava ees (48 A, B), Mustjala Merise külas (49), Kaarma Pärni küla karjamaal (50), Kärla Mätasselja külas Jüri-Niidi põllul (51), Muhus Kehuste kõrtsi ees soos (52), Odalätsi küla taga Pajukaru metskonnas (53), Kärtu küla karjamaal (54), Valjala Kalli küla karjamaal (55), viimast kutsutud ka Kokakiviks. Esineb muidugi Tõllu naise ja Tõllu segamist. (Kõiguste mõisa ligidal oleva Tõllu kivi puhul — 29 A, B.) Vahel Tõll nutabki, kui põllepael katkeb, nutab koguni väikese järve Laimjala Kälta küla Tooma talu karjamaale (30, 59). Tõenäoliselt on siin küll tegemist ülekandega Tõllu naiselt. Tõllu naise kerisekivi leidub Audlaski (57) või Laimjalas (58). Tõllu naine Piret tegeleb kivikandmisega veelgi — kannab vaenulikkudele laevadele ette (49, 61, 62), Tõllu naise poolt kaotatud kaks kivi on Püha kiriku ligidal Loona külas tiigi kaldal (64). Leidub ka «saamisloota» kive (63—66). Kaugemal, väljaspool Saaremaad esineb kord Pireti kandekivina Maisiniidi kivi (65) Viimsi poolsaarel, mis on õieti Kalevipoja-muistenditega seotud kivi (vt. HVM I, lk. 197—198, muist. 102).

Nagu Kalevipoja-muistendeis on ka rahvajuttudes Suure Tõllu kohta Vanapagana ja Tõllu ning Vanapagana naise ja Tõllu naise (Pireti) segamisi. Tekstis üteldakse näiteks, et vaadeldav kivi on Tõllu kivi, aga samas — kirikut tahab sulgeda Vanapagan. Kivi langeb maha kukelaulust (19 A). Või: [algul:] Suur Tõll talus suurt kivi... [lõpul:] Kurivaim vist kandis (22 C). Vahel nimetatakse ka Vanapagana naist Piretiks. Leidub kive, mille on kandnud Vanapagana naine oma jõu näitamiseks (67).

Ka Suure Tõllu muistendeis on rohkesti juttu jälgedega kividest. Salme vallas Üüdipe küla Tohvri talu koplis või Kihelkonna aleviku ligidal on Tõllu istmeasemega kivi (68, 69). Istmeasemega kivid kuuluvad tavaliselt ohvrikivide hulka, ka siin on vist tegemist ohvrikiviga. Tõllu istmeasemega kivi on ka Hiiumaal Tihu heinamaal (70). Pöide Kärkveres (?) (Käkvere) on Tõllu saapajäljega kivi (76), aga ka Tõllu saapa (77) või saaparaua jäljega (78), käejälgedega (72), rusikajäljega (79), sõrmeasemetega (80, 81), jalajälgedega (73, 74). Külmkinga jälge kivis nimetatakse paralleelselt Suure Tõllu lapse jäljeks (85), leidub ka Tõllu nina jäljega kive (82). Mõnikord omistatakse sellistele kividele haigust parandavat võimet. Vastupidi: külmkinga jälje sisse astumisest jääb jalg haigeks. Vastuabinõu: tuleb kivilt külmkinga jäljest ammutada vett, mis teeb jala terveks. Karja Parasmetsa valla piiris Paka randa suundudes leidub kahe teeharu vahel kivi koera kujuga, pea lõuna poole, tagumises pooles lõhe, mille löönud Suur Tõll kepiga (83). Ühel kivil on sees Tõllu noole pragu (84). Tõllu jäljega kivi juures käidi silmi arstimas Viki küla Laratsi talu põllul (71). Tavaliselt on ikka kivil jalajälg või kontsajälg

(75), kiriku seinas on sõrmejäljed tunnistuseks, et hiid tahtis kirikut ümber lükata. Nagu Kalevipoja puhul, leidub variante, mis kõnelevad Tõllu hobuse kabjajäljest (86). Üldse aga tegeleb Tõll hobustega vähe. Saaremaa hiiu juures on see mõistetav, tähtsam on meri kui põld. Tõllu jälgede kõrval on kivides Vanapagana jälgi (87), Vanapagana hobuse jälgi (88). Jälgede tekkimise muistendeis väljendub vahel uskumus, et varem olid kivid veel pehmed, mistõttu võisid jäljed järele jääda (vrd. 82, 88). Nagu paljudel Euroopa rahvastel, leidub eestigi rahvaluules, ka hiiumuistendeis, kivinemise lugusid. Tõll ise vihastub kiviks, sest teda on narritatud ja hauast välja petetud (89), loomulikum on, et kiviks muutub tema tõld (91, 149). Abruka majaka ligidal kivineb Tõllu adra vannas (90).

Enamasti kivineb aga kurat, kes moondab end hobuseks ja võtab selga tüdruku, keda ta tahab varastada. Kukk laulab, tüdruk ärkab, Tõll raiub maha hobuse pea, mis langeb visisedes maasse, ja hobuse keha muutub kiviks. Kivistunud hobune on praegugi Kellamäe ligidal, seda kutsutakse Hookiviks (92 A—K). Muistendit on kontamineeritud libahundimuistendiga (92 K).

Muistendeid maapinnavormide kohta leidub Tõllu-muistendite hulgas hoopis vähem kui Kalevipoja-muistendeis. See on mõistetav, sest Saaremaa maastik ei tekita nii palju vajadusi pinnavormide seletamiseks kui mägedest, orgudest ja veekogudest vahelduv mandri-Eesti. Rohkesti on aga muistendeid allikate tekkimise kohta, ja Saaremaal leidubki neid kohati rikkalikult. Allikad tekivad tihti Tõllu jalaastest (114, 115 C, D, F, G, H, I), odaviskest Odalätsi küla juures tekib mitu allikat (115 A), üks neist on rahvasuus tuttav silmaallikana (115 A, E). Mõned allikad on löönud Tõll oma kepiga (115 E). Allikaid tekitab oma jalaasteist tihti ka Vanapagan (116), Vanapagan on ka Tõlliniidi (Kaarma) kolmekümne kuue allika tekitaja (117). Niisama olevat endise Pidula mõisa juures 3 allikat Vanapagana jalaastel maast välja vajutatud (116 A, D). Muudest veekogudest tekib Salme jõgi sellest, et Suur Tõll tahtnud Sõrve poolsaart lahutada Saaremaast, aga ei olevat suutnud rohkem nihutada kui paarkümmend meetrit, nüüd saanud sellest lõhest Salme jõgi (110). Algupäraselt oli Sõrve nihutajaks Vanapagan. Sõrves Kaavi küla ligidal on koht — Sepä süväauk —, mille on sinna tekitanud kukkudes Tõllu ratas. Selle kohaga on seotud kummituslegend (111). Lahingus härjavankri küljest lennanud ratta kriimustuse kohale kujunes Koltse järv (112). Kohta, kust Vanapagan võttis pihuga mulda ja viskas lahte, tekkis hiljem Sarapiku järv (107 F). Juhuslikuna tundub muistend, mille järgi Pireti pisaraist saab Kõiguste järv (113), küll aga tekkis tema nutust Naistesoo (44), Päitsesoo (60) või Naisteoja (44 O).

Nagu allikad, nii on olulise tähtsusega ka saared, eriti Abruka, mis on tekkinud Kuramaalt toodud mäest (104 A). Saare linnukujulisest kontuuristikust tulenevat ka lahtede ja laidude nimed (104 A, B). Leeltsa rahu Liivi lahes olevat moodustunud Tõllu leilist Abruka saunas (105). Tõllu kannast on tekkinud Soela väina Suur Kuiv, s. o. madalik (106 A—D). Harilaiu tekitajaks on aga Tõllu eest põgenev Vanapagan, kes viskab põgenemisteed läbi vee luues merre ette liiva (107 A—F). Harilaid ongi siis Vanakuradi kaks peotäit liiva (107 D). Analoogiline olevat Sõrve sääre saamine (108). Mäebe sauna katusest tekib pääkses Lümanda järve (109).

Nagu muudki hiiud, magab ka Tõll üsna rohkesti, sellepärast mainitakse hulgakest magamisasemeid, nii Pahavalla küla koplites Põides on Tõllu [magamise] mägi (93), Pühalepa Hiiesaare külas (94), Kihelkonna Tõldemäel (13 I, 97), Anseküla Viieristis, maganud seal koguni mäe

pooleks. Mäed paiknevad teine teisel pool Kingissepa—Sõrve maanteed (95, 96).

Nagu magamine, on hiidudel tähtis ka söömine. Kui Kalevipoeg lubab söögi eest talunaisele niita ja niidabki, nõuab Tõll läbi Pühalepa soo viiva tee tegemise juures Uudama külast süüa, ei saa aga ja jätab ettevõtte pooleli. Poolikut tööd tunneme Ermiste mäena (102). Sama objekti tekkimise seletus on küll ka teine: Leiger viib sinna kindapõidla sees liiva (Leiger 7). Tubala mägi Hiiumaal tekib nii: Tõll paneb kinda mulda täis, raputab selle sohu, ja mägi ongi valmis (103 A), või sama objekti puhul vastutasuks leiva eest kelleltki külanaiselt teeb hiid tee (103 B). Lahingu eel laseb ta seitse härjanahka tanguputru täis panna, sellest saab talle ainult korraks süüa (168). Künkad võivad tekkida ka teisel teel. Vasara pildumisest kiriku ehitamisel tekkisid Põide kiriku ligidale Veskisaadu mäed (99). Analoogiliselt käib muistend Vanapaganast, kes Põide kiriku ehitajaid, Tõllu ja tema abilist loopis kividega, kivide peale tekkisid mäed, künkad näivadki soisel heinamaal Pao metsas väliselt niisugustena, nagu oleks nende all kivid. Nende nimeks rahvasuus on Rebastemägi, Naistemägi, Varestemägi jne. (100).

Hiidude tegevusega on ootuspäraselt seotud ka kohanimede tekkimised. Tähelepandavalt suur on Tõllu-muistendeis kohanimede etümoloogia osa. Paljud Saaremaa kohanimed saavadki seletuse Tõllu ja Vanapagana tegevusega, osalt muidugi muudest põhjustest. Nii tekib kohanimi Valjala valgetest jalgadest, Mustjala mustadest jalgadest (118, 119, Oesel einst u. jetzt II, lk. 22, 223); Odalätsi sellest, et võitluses Tõlluga ja Tõllu kallaletungi puhul Vanapaganale praksatab puruks Vanapagana oda ja kahjukannataja ütleb: «Oda läts!» (190 A, B), Kollinga (Kolina) ranna nimi tuleneb sellest, et seal uppunud Vanapagana (Kuradi) sarved tulid kolinal randa (120 B, 121, 162 B), hundid leidsid need üles ja tirisid Hundininale, sellest Undva (162 B). Soela väin olnud algul Soelava väin (106 C). Maie-nimeline talu Kööru külas tekib Maie-nimelise isiku järgi (122). Tõll jäi raskesti magama ja nimetas seda kohta hiljem Unimäeks. Tõll elas kohas, kus hiljem oli Kellamäe mõisa, mille nimi tekkis sellest, et sinna oli üles seatud märgukell (123). Hanijala nimi olevat saadud sellest, et Tõllu poja poolt visatud haamer purustanud Silla Siimu hane jala, Siimu Madli karjunud: «Kus mu hane jalg!» (125, 129). Uduvere küla nimi olevat pärand verisest lahingust kauges minevikus (128 B).

Naistesoo nimi on mälestus kohale, kus Tõllu naine (Piret) üksi või koos Kõiguste naistega kord palju nutnud (44). Vanapagana naine kukub merre, saab otsa ja temast tekkinud saar hakkab kandma nime Naissaar (101 A). Vanapagana raudkübar ujub sinna, kus praegu on Kübarsaare (ka Küparsaare) nukk Põide kihelkonnas (124). Palaja soos on Tõll vaenlastele «palavat teind» (138).

Kurelaiu küla nimi märgib, et seal ajal, kui Tõll võitles Vanapaganaga, pesitses palju kurgi, nüüd on koha nimeks Sikassar (Sikusaar), sest hiljem hakati seda kasutama sikkude karjamaaks (104 A). Rand, kus Tõll tõrjus sakslasi merre, kannab nüüd Türju nime (170, 174 B).

Abruka saar koos oma laidudega meenutab üldvaates lindu: linnu peaks on Pöörtina (Pöörtine) säär, mille nimi tulnud sellest, et Kurelaiu küla hävitada tahtva linnuks moondunud Vanakurja nokk oli pööratud sinnapoole; hännapoolset osa kutsutakse Pitkahännaks (Pitkane); Kassa ja Vahassoo saar märgivad tiibu; Abruka saar kandis varem nime Appiruttamise saar, sest Tõll ruttas külale appi. Kus vesi mulla kukkumisest vahutama lõi, andis tekkinud laiule nimeks Kirjulaiu, saba pihta trehva-

nud kivi tekitas kukkudes Linnusitamaa (Linnusta) (104). Kohta, kus Tõll sai Vanapaganat vastuoksa tammega sähvata, nimetatakse Sääduse metsaks, küla Säädi peredeks (161 B, 162 A). Vanapagana tagaajamisest Tõllu poolt tekib Tagaajamise maa, nüüd Tagamõisa (150). Tõllu kannajälg meres, ümberringi kuiv, kannab nime Suur Kuiv (106). Hirmuste nimi on tulnud sellest, et seal peetud Taani-Rootsi sõda (171), Hirmuste mäe sees leiduvat Taani peidetud varandusi (171). Tiirimetsa endine nimi olnud Tedremetsa, viimane nimi omakorda olevat mälestus sellest, et seal elanud palju tetri (169 A). Karujärv aga saanud oma nime sellest, et Vanapagan lasknud selle karul kaevata (165 D). Nimi on tekkinud siis kaevava looma järgi. Tepu lahe nimi tuletub sõnast «teepuu» (149 A). Koht, kust hobused kolinaga läbi sõitnud, kannab nüüd nimetust Kolli rand (149 A).[29]

Suur rahvaetümoloogiate arv osutab selle teema kuulumisele Tõllumuistendite iseloomulikkude teemade hulka, veel rohkem: see iseloomustab saarlaste kalduvust nimede tuletamiseks.

Suured ehitused leiavad rahvaloomingus oma seletuse hiidude tegevuse kaudu, kõige tavalisemalt kirikud. Kes võis ehitada nii suured hooned (suured võrreldes talupojahüttidega)? Et rahvas ise kunagi need kivihooned oli üles pingutanud, oli vahepeal juba unarusse vajunud. Ehitaja pidi rahva arvates muidugi olema mõni füüsiliselt suur ning võimas isik. Suure Tõllu lugudes kõneldakse palju kirikuist. Valjala kiriku ehitas Tõll koos naisega. Naise põllepaelad katkesid kive kandes, kivi kukkus kandja varbaile ja naine nuttis allika, mis on näha kiriku juures (126 D). Tõll ehitab kiriku Kaarmale, poeg Kihelkonnale. Siin on aga rahvaluules tuttavate pahade haldjate omadused üle kantud Tõllule või mõnele nimeta ehitajale, kes poja kiriku öösi haamriga puruks viskab (127). Tõll ehitab Kärla, poeg Kaarma kirikut, tööl kasutavad üht vasarat (129 A, B). Poja ilusamat kirikut nähes saab Tõll kadedaks ning tahab poja ehituse ümber lükata, sellest Tõllu sõrmeasemed praegugi Kaarma kiriku seinas (129 C). Et isa ei saaks tema ehitust ümber lükata, ehitab poeg kiriku küljele toed (129 D, E). Vana Tõll ehitab Püha, poeg Kaarma kirikut, kadedusest tahab Tõll poja kirikut ümber lükata, sõrmejäljed on näha praegugi seinas eesukse kõrval (130). Tõll ehitab Kaarma, poeg Valjala kirikut (132). Tõll ehitas Kaarmal, poeg Kihelkonnal. Poeg viskas haamrit sellise hooga, et Kaarma kiriku torn läks viltu (127 A, B, C). Nagu muudki õnnetused tabavad hiide, nii ka see, et teisele hiiule visatud tööriist (haamer) läheb õigelt teelt kõrvale ja tekitab kahju (126 A, 132). Tõll ehitas Kihelkonna, poeg Kärla kirikut, poeg sai pahaseks, et Kihelkonna kirik saab ilusam ja hakkas kividega vinnima, kivid on praegugi Loona metsas (133), seega vastupidine olukord kui muistendis 126 B. Tõll ehitab Mustjala, poeg Kihelkonna kirikut (134 A, B). Isa ehitab Pöides, poeg Valjalas, mõlemad kasutavad üht haamrit (E 3268/9 < Pöide, Audla v. — D. Kõrv (1893)). Kaks venda ehitavad, üks Valjalas, teine Pühas (RKM II 24, 430/1 (152) < Püha, Pihtla v., Loona k. < Hõbeniku k. — E. Liiv < Juuli Liiv). Tõll ehitas Pöide, tema abiline Muhu kiriku (135). Tõllu viimaseks tööks olnud Kärla kirik (138). Nagu rahvusvahelistes muistendites, tuntakse siingi kiriku asupaiga valimist härgade abil (136, 137).

Hiiumuistendite oluliseks motiiviks on mitmesugune jõu ja suuruse näitamine suhete kaudu. Tõll läheb läbi väina Hiiumaale Leigrit külastama, õllevaat taskus ja rehepars (või palk) kepiks käes (139 B). Kõik toimus aga nii nobedasti — seni kui vesi tulel keema läks, olid kapsad

[29] Rahvaetümoloogiast kohanimedes vt. ka M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 145—151.

Hiiust toodud (158). Vesi ulatub läbi vete käijal niueteni (6 A) või ainult üle pastlakanna (140). Haruldane näib olevat kapsaste keetmine pulmasupiks (148). Tõllul on ka erakordselt hea kuulmine ja nägemine (143). Kõigi nende omaduste tõttu on tal kerge päästa ka merehädalisi, võttes need kaenlasse (145). Lahingusse minnes pistab hiid-vägilane sõjamehed taskusse (169 A). Ei ole siis ka ime, kui nii võimsate olenditega seotud kohtades vahel hiljemgi kummitab (189).

Tõllu kodu (146—160) näidatakse Laimjala Audlas (155); Kaarma Tõlli küla juures olnud Tõlli talu, käinud vett toomas allikast Mustjala ja Kihelkonna maanteeharude vahel (151). Tõllu koduks peetakse ka Tõlluste mõisat (162 B). Näib, et ka Vigalasse paigutatakse tema kodu, seal ta niidab, nii et selle tagajärjel jääb väli lagedaks (153), just nagu Kalevipoja niitmise puhul.[30]

Hiiumaal (158, 159) või Ruhnus (156) käinud ta keeduks kapsaid toomas. Samuti käinud ta saunas Hiiumaal (154), harva Abrukas (105), kuni hakanud ise Saaremaale sauna ehitama.

Vaenlaste vastu võitles ta vankri ja reheparrega või härjanahkadega (172). Vaenlasi vankriga virutades kukkus ratas otsast ning lendas hooga minema, tekitades Koltse järve (112 A). Vanapaganat nüpeldanud ta pihelgakeppidega või saatnud tema kallale mesilased (163 jm.). Kord Tõllu eest põgenedes putkanud Vanapagan merre, kus ta leidnud uppumissurma (162 A jm.). Vanapagana vastu võitlemise üheks põhjuseks olnud seegi, et Vanapagan tahtnud Karujärve äärde uut põrgut ehitada (165), et Tõllu sinna sisse viia.

Surma sai Tõll vaenlase mõõgalöögist, kui ta kummardas maast rehepart võtma. Sel ajal vaenlane raius mõõgaga tema pea otsast (174 jj.). Pea kaenlas, liikus ta veel edasi 9 versta ja häbistas sel teekonnal koguni ebasündsalt paljastatud lüpsjat-noorikut, kuni tema peatu keha väsis ning hiid suri.

Tõllu haud on Hirmuste küla Jaagu talu metsas Tiirimetsa—Hirmuste tee ääres (175). See võib olla mingi ohvri- või kultusepaik, nagu võib järeldada sellestki, et seda kohta kasutatakse laste hirmutamiseks. Võib-olla ka jutujätkuks: Tõll tuleb hauast välja, nagu siis, kui ulakad karjased tema rahu rikkusid (175 L). Juhuslikumalt mainitakse Tõllu haua kohana veel Viieristi mäge Sõrves (178), mis on õieti küll tema magamispaik, siis Kõrkküla karjamaad (176), Paadlat (177) ja Hämmeleppa (180), ka väljaspool Saaremaad olevaid kohti: Virtsus (181) ja koguni Velise Kureveres (182).

Surres on Tõll andnud tõotuse häda ajal appi tulla (184 jm.). Taltsutamatud karjapoisid aga tahtnud proovida, kas jutt on õige ja kutsunud ta põhjuseta hauast välja, sellepeale hiid ägestunud ning lubanud mitte kunagi enam tulla (186). Samasugune äratamine toimunud ka magamise puhul, kus asjata äratatud Tõll hakanud loopima ulakaid poisse (13).

Tõllu naine olevat surnud pahade ennustustega rahvale. Ta maetud Kiratsi küla ligidale selle kivi juurde, mille läbi ta oma surmavigastuse saanud (187).

Leigri-muistendid on paljudes suhetes analoogilised Suure Tõllu omadega, nende tegevuski on omavahel seotud. Ta on hiidlaste hiid. Ka tema ehitab, käib saunas, võitleb Vanapaganaga (1), tahab kirikut purustada (kivid Pühalepa kiriku ligidal olevat selle tunnistajad), põhjustab küngaste tekkimist (Leigri mäed), kavatseb teha silda Hiiu- ja Saaremaa vahele, istub jälgi kivisse, veab laeva karilt lahti, ennustab: järgmised põlv-

[30] Vrd. mõllik — HVM I, lk. 272 ja Kalevipoja niidulood — HVM I, lk. 286 jj., 550—551.

konnad jäävat senisest viletsamaks, näitab oma jõudu, ta on vahel Tõllust tugevamgi, eriti hiidlaste arvates. Ka tema võitleb vankriratta abil vaenlaste vastu, hävitab hundid. Tema kodu olnud seal, kus Hiiumaal on Leigri pered.[31]

Tõllu-muistendites võib eristada mitmeid muistendi-arenguloolisi kihistusi. Kõige vanemate muistendite hulka kuuluvad kahtlemata ürgseid kujutelmi sisaldavad jutud kiviheitmistest, kivikandmistest, läbi vete käimistest, maapinnavormidest, saarte ja laidude ning madalikkude tekkimisest. Ajalt hilisemad tunduvad olevat mitmesuguste kohtade nimede tekkimised, mille aluseks on hiiu mingi tegevus. Veelgi hilisemad on muistendid ehitustest ja võitlustest sissetungivate vaenlaste vastu. Suhteliselt hilisemad on samuti need muistendid, mis kõnelevad Kuradist, kes võitleb kohaliku hiiu (Tõll, Leiger) vastu või on temaga lihtsalt vaenujalal. Ajaliselt täpsemalt dateerida nende teket on muidugi raske, küll on võimalik siiski leida pidepunkte nende muistendite või edasiarenduste ajaliseks reastamiseks, eriti kriteeriumi *terminus post quem* alusel; näit. muistendid kirikute ehitamistest (või laenuliste ehitusmuistendite kohandamised) ei võinud tekkida varem, kui mälestus kirikute ehitamisest oli kustunud. Noore Tõllu muistendeis pillimehena kõneldakse viiulist ja kasutatakse riimilise rahvalaulu eeskujusid, jne. Järelikult: vaevalt XIX sajandist kaugemale need sellises versioonis küünivad, kuigi aine või motiiv ise võib olla tekkinud varem, ainult läbi elanud varieerumise ja kohandamise.

Suure Tõllu muistendeis leidub rohkesti huumorit, mis samuti kõneleb juba hilisemast suhtumisest, ajast, millal uskumus neisse ei olnud enam tõsine ja neid jutustati juba peamiselt kunstikavatsuslikel eesmärkidel. Mõõtmatute suuruste ja mitmekesiste suurussuhete kujutamine ise pakkus esteetilisi elamusi. Nii sisaldab vaieldamatult huumorit Vanapagana uppumine: lained ajavad ainult sarved Kollinga randa, kus neid hundid närivad. Humoristlikku leidub ka dialoogis pead kaenlas kandva Tõllu ja pisut ettevaatamatult riietatud nooriku vahel. Huumorit võib märgata samuti muistendite üksikuis situatsioonides ja repliikides. siis situatsiooni- ja sõnakoomikat.

Kuigi neis muistendites on rohkesti sarnast Kalevipoja-muistenditega, sõltub peamine erinevus nende vahel erinevast miljööst. Tõllu-muistendid tegelevad rohkem merega, rohkem kõneldakse ka hiidude kodusest elust.

Hiidlikus fantaasias seostatakse tavalised esemed jõulisemate, suuremate esemete ja tegevustega. Võtted jäävad samaks, ainult mõõtmed ja tulemused suurenevad.

9. K i n n i s m u i s t i s t e o l u k o r r a s t. Olulises osas on Tõlluga seotud kinnismuistised säilinud. Siiski on neid objekte, eriti kive, ka lõhutud, nagu kivi Mäelse mäel ja Käina alevis (7 A), Hiiumaal Palupõllu mäel kivi, millega Tõll viskas Käina kirikut (6 N), ja muidki rahne. Muistenditega seotud kive võivad ohustada varanduste otsijad, kes neid on tihti purustanud, lootes alt leida kulda või muud. Ka Hookivi on ähvardanud kord samasugune saatus (92 H). Varandustest kivide või küngaste all kõneldakse üsna tihti (100). Üldiselt on aga muistenditega seotud kohad ja objektid siiski alles ja ka kättesaadavad, kuigi tee mõne juurde on üsna keerukas (Raka kivi). Purustatud on Tõllu kivi Audla Aidamäel.[32]

---

[31] Vt. M. J. E i s e n, Endised jõumehed, lk. 28—29.
[32] Punalipp 28. VI 1958, nr. 75.

10. Suure Tõllu käsitlemisest kirjanduses. Võrreldes Kalevipojaga on Suure Tõllu bibliograafia hoopis kasinam. Esmakordselt vihjatakse Tõllu-lugudele Hupeli «Topographische Nachrichten» III osas 1782, mille põhjal toob oma teated H. J. v. Jannau raamatus «Geschichte der Sklaverey» 1786. a. Samal aastal ilmub ajakirjas «Für Geist und Herz» J. W. L. Luce poolt Tõllust ka lühike käsitlus, mille veidi täielikum versioon on sama autori teoses «Wahrheit und Muthmassung» 1827. Lucelt on võtnud oma andmed ka Kruse teoses «Ur-Geschichte», samuti Schlegel oma reisikirjades. Mõningaid artikleid koos isiklikkude fantaseeringutega ilmub ajakirjas «Inland» Pabstilt, Knüpfferilt jt. «Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands» I leidub lühike teade Neusilt. Pikemalt kõneleb hiiust Körber teoses «Oesel einst und jetzt» II, tähelepandav on ka Russwurmi «Eibofolke» II (1853) ja «Sagen aus Hapsal» (1861). Vanade autorite (eriti Neusi) põhjal teeb lühikese kokkuvõtte proosas ja värsis Vänja raamatus «Eesti rahva vanad pärlid». Kalevipoja-muistendite hea tundja Kreutzwald ei ole aga rahvasuust Tõllu kuulnud.[33] Wiedemann on oma raamatus «Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten» (1876) toodud andmed saanud vanadelt autoritelt, esijoones Lucelt, mitte aga ise kogunud.

Iseseisva väljaandega esines aga P. Süda 1883. a. «Suur Tõll, Saaremaa vägimees», millest autor andis 1889. a. veel teisegi trüki. Süda raamatus on rohkesti originaalmaterjali, kogutud paarikümne aasta jooksul. Teos saigi aluseks reale hilisematele ümberjutustustele, nii M. Lipu ettekandele Õpetatud Eesti Seltsis (avaldatud Sitzungsberichte d. GEG 1886; vastukajadest vt. «Meelejahutaja» 1886, lk. 359) ja Bourgeois' omale «La Légende de Suur-Tõll» (1910). Süda ja Lipp koos on olnud omakorda aluseks veelgi uutele ümberjutustustele (Rahva Lõbu-leht 1901 jt.).

P. Süda raamatu teise trüki järgi jutustab Tõllu-loo vabalt ümber Emil Rathlef ajakirjas «Baltische Jugendschrift» 1899, kasutades peatükke 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 11, 12, 16, lisades omalt poolt lõppsõna Tõllust kui võimsast ja õilsameelsest kangelasest.

Õige varakult, arvatavasti enne Süda raamatu ilmumist, kutsub M. J. Eisen üles saarlasi Tõlli- e. Tõlluse-muistendeid koguma.[34]

P. Süda raamat, mõningate täiendustega, on hiljemgi olnud teejuhiks M. J. Eisenile, kes oma populariseerivas raamatus «Eesti muistsed jumalad ja vägimehed» pühendab terve peatüki ka Tõllule. Eisen käsitleb siin järgmisi teemasid: 1. Tõll ja ta pere, 2. Lapsed äratavad magavat Tõllu, 3. Saarte ja laidude sündimine, 4. Esimene Sõrve sõda, 5. Teine Sõrve sõda, 6. Hiiu, 7. Vanapagan, 8. Laevameeste päästmine, 9. Neiu tõmmaja [= Hookivi], 10. Pireti kerisekivi, 11. Mustjala ja Kihelkonna kiriku ehitus, 12. Kärla ja Kaarma kiriku ehitus, 13. Karja kiriku ehitus, 14. Tõllu surm, 15. Noor Tõll.

Leigrist: 1. Saun, 2. Püha Jüri kutsikad, 3. Laevaehitus, 4. Kivid, 5. Käina kirik, 6. Pühalepa kirik, 7. Koerakong.

Tõllust, Noorest Tõllust, Piretist ja Leigrist kõneleb Eisen kirjanduse põhjal ka raamatukeses «Kalevipoja päivilt» (1901). Ühes varasemas arutluses «Hiiud» kõneleb ta Kalevist, Olevist, Vanapaganast ja Tõllust ning toob muistendite välisparalleele.[35]

Kirjanduslugudest käsitleb Tõllu Kampmaa oma, kes võtab aluseks Süda, Körberi ja Lipu teated. Ridala kasutab peamiselt Süda raamatut,

---

[33] Etwas zur Sagengeschichte der Ehsten. Inland 1856, vg. 628—632.
[34] M. J. Eisen, Soov ja palve. EPost. 16. II 1883, nr. 7.
[35] M. J. Eisen, Hiiud. «Postimehe» eralisa 1900, lk. 202—208.

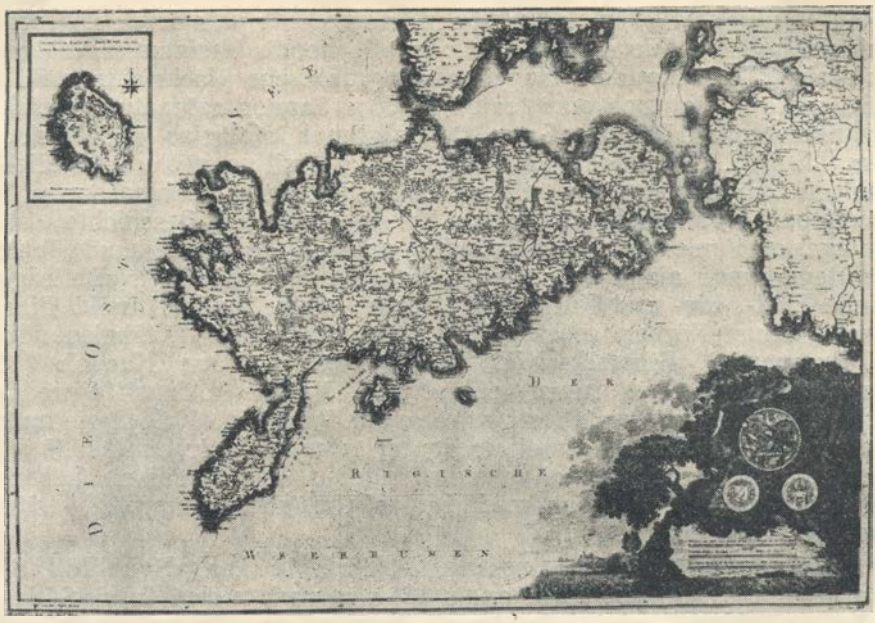

L. A. Mellin, Saaremaa kaart.

samuti Sander, viimane peab võimalikuks nende lugude kunagist värsikujulist esinemist.

Suure Tõllu muistenditele annab hinnangu, kuigi omast vaatenurgast, V. Reiman, leides neis mõndagi sündsustunde vastu käivat.[36] Kirjandusloodki teevad Tõllu, Leigri jt. muistendite kohta mõningaid üldisi märkmeid (Sander, Ridala, Kampmaa). KKI poolt 1959. a. väljaantud «Eesti rahvaluule ülevaade» peatub mainimisi ka Suurel Tõllul. Kokkuvõtliku sissevaate seniste andmete alusel annab M. J. Eisen uurimuses «Tõll ja ta sugu» (1927), kus rohke faktilise materjali põhjal on püütud anda mõningaid hinnanguidki, millega ei tarvitse kaugeltki alati nõustuda, väärivad aga siiski tähelepanu. Üldse tegeleb Eisen Tõllu-muistenditega rohkem kui keegi muu.

Tõllu-muistendeid on toonud M. J. Eisen veel reas oma tekstikogudes, kusjuures ta on lisanud originaalmaterjaligi tema enda käsikirjalistest kogudest. Siin, nagu mujalgi, on Eisen tekste stiliseerinud.[37] Ka pärast Eiseni uurimuse ilmumist on kogutud andmeid Tõllu kohta. Järelkorjandus on andnud mõningaidki uusi lisandeid seniste andmete varamusse. 1951. aastal kirjutas üliõpilane V. Kuut TRÜ-s diplomitöö, mis omakorda vaatleb neid küsimusi, arvestades ka hilisemat materjali.

Rohkem kui kunagi varem on tehtud Suure Tõllu muistendite uurimise alal Nõukogude Eestis. Mitme aasta jooksul on kogutud täiendavat andmestikku, seni talletatud materjal on koondatud, süstematiseeritud ja esitatakse nüüd uurijate ja üldse kõigi asjahuviliste kasutada. See on samal ajal võla tasumine rahvale, kes selle sajandite jooksul on loonud,

---

[36] Post. 1890, nr. 17 ja Saarlane 1890, nr. 30, ka «Kullakaevajad».

[37] Eiseni töömeetodi kohta vt. E. Laugaste, Kokkuvõtteid ja hinnanguid. Eesti NSV TA teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947. Ühiskonnateaduste osak. istungid, lk. 115 jm.; E. Normann, M. J. Eiseni mõistatuste ja vanasõnade trükiväljaanded. Paar sammukest II (1961), lk. 434. Vt. ka «M. J. Eiseni elu ja töö», lk. 87 jj., 191 jj.

ja ka neile entusiastidele, kes nende kokkuotsimise ja üleskirjutamisega rahvasuust on vaeva näinud. Rahvaluulekäsitlused ja kooliõpikud ei lähe sellest huvitavast rahvaluuleliigist peatumata mööda ja nende lugude loojate fantaasia rõõmustab nii vanu kui noori lugejaid kui «normaalse lapse fantaasia» (K. Marx).

Tõllu-muistendite käsitlemise historiograafiat annavad veidi ulatuslikumalt V. Reimani «Kullakaevajad» ja Eiseni «Tõll ja ta sugu», ka «Eesti mütoloogia» (1919), lk. 223—225.

A. Uurits, Autoportree.

Suure Tõllu muistendite loodusmütoloogiline käsitlus leidub Villi Andi teoses «Kes on Kalevipoeg, Suur Tõll' ja nende kaastegelased?».[38]

Suure Tõllu nimega seotud kohti on kantud ka topograafilisele kaardile. Nii märgib krahv L. A. Mellin oma atlase Saaremaa lehel (1798) kahel kohal Tõllu haudu (Tölles Grab): Hirmustel ja Pühas (vt. kaart lk. 38). Samad kohad, arvatavasti Mellini järgi, olevat märkinud oma Saaremaa kaardile ka Huhn.[39]

Suure Tõllu teemat kujutanud kunstnikest võiks mainida proletaarse päritolu ja mõtlemisviisiga graafikut ning maalijat Aleksander Uuritsat (1888—1918). A. Laikmaa ning Keiserliku Kunstide Edendamise Seltsi kunstikooli õpilasena õppis ta kompositsiooni ja raamatugraafikat; peale muu suunasid tema õpetajad teda muinasaja kujutamisele ja rahvakunsti tundmaõppimisele, ühtlasi isikupärase stiili väljakujundamisele. See hõlbustas Uuritsal ka Kalevipoja ja Suure Tõllu ainete käsitlemist. Teine Tõllu-aineid kasutanud kunstnik on Paul Liivak (1900—1942). Liivak sündis Järvamaal 13. aprillil 1900, sai erihariduse Tallinna Kunsttööstuskoolis ja hiljem Tartus kunstikoolis «Pallas». Liivak tundis erilist huvi graafiliste tehnikate vastu. Tegutses joonistusõpetajana, teatridekoraatorina Pärnu «Endlas», enamasti aga vabakunstnikuna. Kasutas peamiselt linoollõiget, tušijoonistust, akvarelli ja puulõiget, aga lõi ka õlimaale. Ta suri 1942. a. Leningradi blokaadis. (T. Nurk, P. Liivak.)

Viimastel aegadel on Tõllu ainetel töötanud kunstnikud J. Püttsepp ja A. Rimm.

---

[38] Vt. ka KM KO F 65, M 36 : 12.

[39] Eesti NSV ajaloo lugemik I, lk. 432.

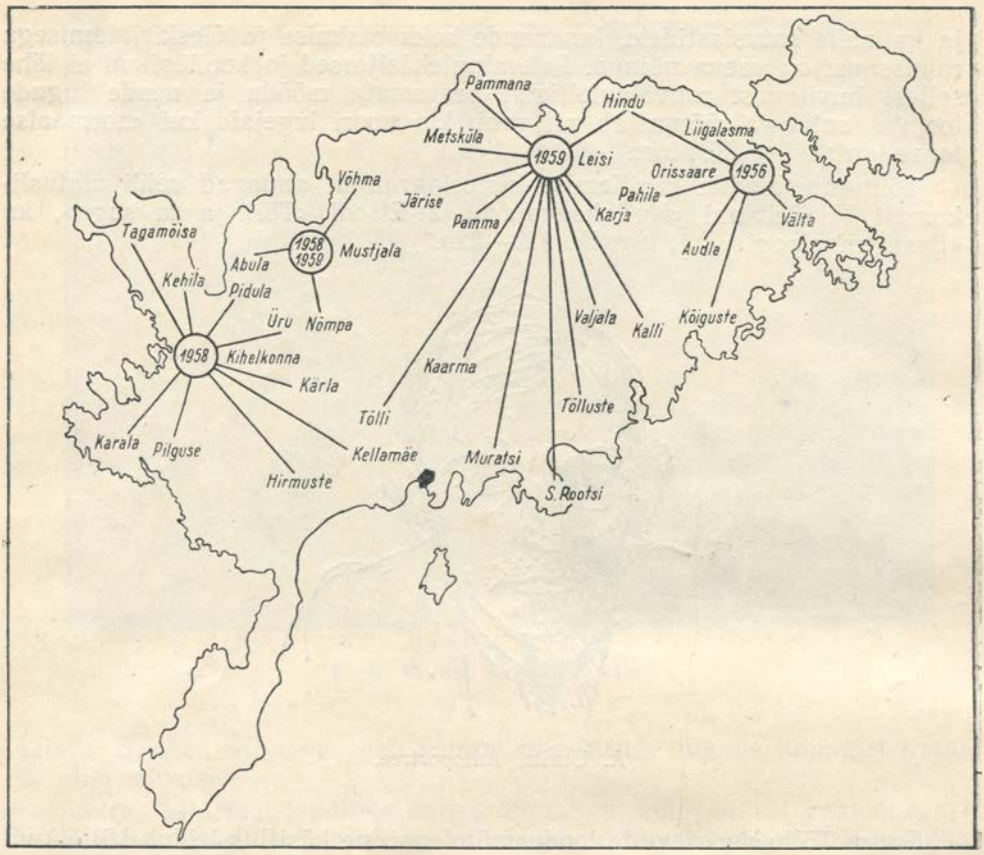

ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna ekspeditsioonid Saaremaale 1956, 1958, 1959.

11. T õ l l u - m u i s t e n d i t e k a s u t a m i n e. Tõllu-muistendite ainestikku on kasutatud lasteraamatuteks (1940, 1959),[40] aga ka ühiskondliku elu kriitikaks. Nagu Sõrves ei siginevat mesilased Vanapagana needusest, nõnda ka ei arenevat seltsielu [41]; vaatamine alkoholile kui riiklikule tuluallikale kodanliku Eesti büdžetis toob kaasa vastava karikatuuri.[42]

OLEV

Muistendid Olevist on seotud Oleviste kiriku ehitamisega Tallinnas. See on õieti seletusmuistend suure ehituse tekkimise kohta. Muistendi lõpu moodustab tavaliselt ehitaja saatus — ta hukkub, ja ehitada laskjad pääsevad suure tasu maksmisest. Seesuguse lõpuga on seda rahvusvahelist muistendit aidanud siduda kiriku Pika tänava poolsesse külge kujundatud kenotaaf poollagunenud laiba kujutisega, kärnkonn rinnal. Osa muistendeid on seotud ka Kalevipoja nimega.[43]

---

[40] Vt. ka O. K u n i n g a s, Uus väljaanne Tõllu lugudest. Kommunismi Ehitaja 23. VI 1959, nr. 87, lk. 3.
[41] M e s i l a n e, Sõrvest. Meie Maa 7. III 1923, nr. 18, lk. 3.
[42] Meie Maa 12. XII 1921, nr. 98, lk. 1. Vt. käesolevas väljaandes lk. 41.
[43] Ligemalt HVM I, nr. 322 ja kommentaarid lk. 566—569.

Olevi-muistenditega tegeleb kõige rohkem J. Jung (Muinasajateadus), toob ka rea tekste, 1931. a. annab käsikirjalistest muistenditest lühikese ülevaate R. Viidalepp.

Olevi-muistendi eestipärasuse küsimustega tegeleb juba Kreutzwald (HVM I, lk. 567).[44]

Muistend meenutab saksa prof. F. Körneri poolt avaldatud muistendit. Seega on tegemist kohandamisega Oleviste kiriku kohta.

Moodne Suur-Tõll
Riigi 1922. a. eelarves on sissetulek piiritusemaksudest kõige suurem.

Saare piiga (rannalt merele vaadates): «Kadak küll veel lehti ei kasvata, aga Suur-Tõll tuleb siiski ja toob jõuluks moodsaid vabariigi «troppisi» meie moodsa defitsiiditõve vastu.»

Suure Tõllu lugudel põhinev karikatuur. Meie Maa 12. XII 1921, nr. 98, lk. 1.

Oleviste kirik on korduvalt põlenud, eriti torn, sel puhul on taas võetud sõna kiriku ajaloo ja sellega seotud muistendite kohta. 27. juulil 1931 lõi pikne jälle Oleviste torni; sellega ühenduses ilmus ajakirjanduses kirjutisi Oleviste kiriku kohta, milles leidus ka mõningaid vihjeid rahvamuistenditele, nii näit. «Oleviste kiriku senised tulekahjud»,[45] kus jutustatakse: Olev kukkunud torni otsast alla surnuks, suust tulnud välja konn ja madu. Suremise hetkel kuuldunud naerulaginat, mis näitavat, et Olev oli olnud ühenduses Kuradiga.

Olevi-muistendi seosele skandinaavia vastavate muistenditega viitab

[44] Vt. veel Fr. P. Kõiv, On Oleviste-kiriku legend eestipärane? Kodu XII (1931), lk. 24—26.
Lühendatult: Fr. P. Kõiv, Legend kuningas Olafist. VM 4. IV 1931, nr. 80, lk. 4.
[45] Pvl. 29. VII 1931, nr. 203, lk. 3.

C. H. Busch, kes refereerib õieti torni otsast surnuks kukkumise motiivi, kusjuures ta nimekujudena annab Olev ja Olevi.[46]

On tähelepandav, et Olevi enda reljeef Oleviste kiriku kooril pole inspireerinud muistendeid, mis näitab, et rahvas pole süvenenud pühakuisse ega nendega seotud legendidesse.[47]

Leidub aga veel mõningaid Olevi nimega seotud kohti. Nii on Velise valla Valgu metsas Olevi õu. Muistendi järgi olnud seal kunagi vanasti Olevi talu. Olevi õu on umbes 30 cm kõrge, 1,5 m lai ja 2 m pikk mullaküngas. (TA AI Vigala, arh. 77, 1923. A. Tiitsmaa, lk. 38.)[48]

Muistend Olevist on möödunud sajandi keskel olnud üsna tuttav Tallinnas ja selle ümbruses nii eestlaste kui sakslaste hulgas:

«Hiiglasest Olevist, kes Narva lähedal elades iga päev Tallinnas Oleviste kirikut ehitamas käis ja siin järeletulnud naise hüüde peale torni otsast maha surnuks kukkus — sellest on Tallinnas (vähemalt sakslaste hulgas) ja selle ümbruses (Keilas) muinaslugu püsinud.» (Neusi kiri Kreutzwaldile 13. augustil 1847. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 36). Ka muistend Olevi lepingust Kuradiga olevat samuti tuntud (Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 45).

Omapoolses kirjas 12. sept. 1847. a. selgitab Kreutzwald Neusile versiooni: «[— — —] Minu loo järgi oli Olev enese kuradile müünud ja pidi lepingut mööda eluga maksma, niipea kui torniehitamine lõpul oli. Naine põlgas isegi raha ära, mille ta linnast pidi kiriku ehitamise eest saama jne. jne.» (Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 36.) See versioon oli Neusilegi tuttav.

Tuttavat muistendit hiiust-ehitajast kasutas Kreutzwald hiljem «Kalevipoja» koostamisel.

Olevi-muistendit ja Oleviste ajalugu käsitleb P. Johansen teoses «Nordische Mission».

PETSERI VÄGIMEES

Petseri vägimees on kohalik vägilane, tuntud setu alal ja seotud Petseri kloostriga. Rahvasuu on kangelaseks teinud konkreetselt elanud isiku, kloostriülem Korneliuse, ja on temale peale vägilasjoonte omistanud ka pühakutegusid. Muistendid on enamikus pikemad ja keerulisema süžeega kui hiiumuistendid. Sündmustikus on esikohal vägilase surm selle eel- ja järellugudega. Tema elust rääkides nimetatakse peaaegu ainult tema töid Petseri kloostri ehitamisel, seega tegusid, mis lõpuks saidki tema surma põhjuseks.

Kornelius oli Petseri kloostri ülemaks aastatel 1529—1570. Ta arendas kloostrit igati ja tegeles aktiivselt õigeusu levitamisega rahva seas, külladesse kirikute ehitamisega jms., seda ka Vene-Liivi sõja ajal ordulaste alt vabanenud eestlaste ja lätlaste keskel.

Tähelepanu äratas tema ebatavaline surm.

1570. a. tuli Petseri kloostrit külastama Ivan IV. Kornelius läks tsaarile vastu, see aga lõi tal pea otsast, kommentaatorite arvates sellepärast, et tsaarile oli kaevatud, nagu oleks Korneliuse poolt kloostri ümber ehitatud kivimüür mõeldud abinõuna kloostri lahkulöömiseks Vene riigist.[49] Tsaar kahetsenud kohe oma äkkvihas tehtud tegu, tõstnud verise laiba üles ja kandnud selle oma kätel kloostrisse.

---

[46] C. H. Busch, Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland II, lk. 1052.

[47] Reljeefi reproduktsiooni vt. B. Bara, Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии, lk. 99.

[48] Olevi kohta vt. veel: P. Johansen, Nordische Mission, lk. 134 jj.; S. Hildebrand, En holländs beskicknings resor, lk. 11 jm.; Fredrik B. Wallem, Iconographia Sancti Olavi; Fr. Bienemann jun., Livländisches Sagenbuch, lk. 121 jj.

Peale kirikute tuntakse nähtavasti juhuslikult Olevi kivi Tori jões. Vrd. ka HVM I, nr. 2, lk. 132—133.

J. Jung, Muinasajateadus II, lk. 68.

[49] Повесть о начале и основании Печерского монастыря, lk. 8—13; Petseri linn, klooster ja ümbrus, lk. 23—24; A. Mõldroo, Petseri klooster sõnas ja pildis, lk. 6—8; vt. ka RKM I l. 757 (2 ja 3).

Muistendites on see sündmus saanud teistsugused motiivid ja arengu. Tsaar saab vihaseks sellepärast, et vägimees on talitanud kuidagi tema tahtmise vastaselt: ta on ehitanud müüri ilma luba küsimata (1 A, 4 H, K); on ühe kiriku asemel ehitanud mitu (4 J); teda on kästud ehitada hobusetall, tema aga ehitas kiriku (5 B); ta on saanud loa ehitada ümber kloostri aed, tema aga ehitas kivimüüri (4 F, G, 6 G, H); ta on saanud loa ehitada müür ümber härjanaha, tema aga lõikab naha ribadeks ja ehitab ribadest piiratud ala ümber müüri (1 C, 4 B, C, D).

Tsaari ja Korneliuse kohtumine toimub mõnikord kloostriväraval (1 C, 4 B, C, F, H, I, K), mõnikord hoopis kaugel (1 A, 5 B).

Kui tsaar vägimehe pea maha on löönud, läheb peata keha ise kloostrisse, pea kas käes (4 B), süles (1 A, 4 A, C, 5 B) või taldrikuga käes (1 C, 4 D, F, G, I, 6 D). Mahalöödud pea võib ka kõnelda (4 D, I jt.). Siis vägimees kas heidab magama või sureb, enne seda aga tõotab appi tulla, kui rahval häda käes on (1 A, C, F, 2 A, B, 4 B, C, F, H, K, 5 A, B, 6 A, B, C, D, E). Kui teda kord ilma põhjuseta on kutsutud, lubab ta appi tulla ainult v ä g a suure häda puhul.

Sellele põhisüžeele on liitunud pühakulugusid ja motiive mitmetest teistest muistenditest.

Vägimees viskab vasarat Pihkvasse või Irboskasse, kus samal ajal teised vägimehed kirikut või kloostrit ehitavad (1 A, B, C, D, E, 2 A, B, 4 I). Ta kulutab palju saapaid (2 A, B), läheb kuiva jalaga läbi vee (1 E, 4 I), muudab raha mullaks (4 C), loeb teise inimese mõtteid (4 B, C, H) ja käib hauast väljas Ostrovis tulekahju kustutamas (8). Petseri kloostris säilitatakse vägimehe küljeluud (9).

Sageli nimetatakse vägilast tema ajaloolise prototüübi nimega: K o r n i l i u s, K a r n i l e i, K a r n e l i, K a r n õ l i, K a r n i[i]l a või K a r n õ l a. Esineb ka tema ameti või tegevuse järgi antud nimetusi: a r h i r e i, k l o o s t r i ü l e m, k l o o s t r i e h i t a j a, k i r i k u e h i t a j a. Levinud on aga ka nimetus v ä g i m e e s.

Kuigi Petseri vägimehe materjalile on tema praeguse ilme andnud Kornelius, ei saa selle kuju tekkeajaks siiski mitte lugeda XVI sajandit. Ilmne hiiumotiivide esinemine näitab, et ka enne Petseri kloostri ülema traagilist surma oli setu alal tuntud mingi kangelane, hiidlikum praegusest Petseri vägimehest. Pärimused tähelepanu äratanud konkreetsest isikust on liitunud rahvasuus varem tuntud kujutelmale ja andnud sellele uue ilme.[50]

Kirjanduses on Petseri vägimehe kuju käsitlenud peamiselt M. J. Eisen ja O. Loorits. 1922. a. ilmunud «Seto lugõmik» I (lk. 57—58) sisaldab Eiseni ülevaate Petseri vägimehe võitlustest ja lubadusest rahvale appi tulla. Oma artiklis «Kodumaa ajaloolised ja rahvaluulelised kloostrid» (1925)[51] annab M. J. Eisen kirjeldava teate vägimehe hauast ja lubadustest ükskord rahvale appi tulla. Kirjutises «Peata Tõll» võrdleb Eisen Korneliust Tõlluga ja teiste peata kangelastega ning pühakutega.[52] Täienduseks Eiseni «Kodumaa ajaloolistes ja rahvaluulelistes kloostrites» esitatud andmetele toob H. Prants[53] muistendi vägimehe saabastekulutamisest. Anne Vabarna laul «Pekolane»[54] on rahvapärasest materjalist niivõrd kauge, et seda käesolevas väljaandes arvestada ei saa.

---

[50] Vrd. O. L o o r i t s, Grundzüge des estnischen Volksglaubens I, lk. 486—490.
[51] EKirj. XIX (1925), lk. 247.
[52] EKirj. XX (1926), lk. 41.
[53] EKirj. XXI (1927), lk. 415.
[54] EKirj. XXII (1928), lk. 6—21; EKirj. XXIV (1930), lk. 378—389.

RAHVAJUTUD SUUREST TÕLLUST

A. KOONDMUISTENDID

[A. W. Hupel, Tõllust]

Das Kirchspiel Jamma, und ein Theil vom Kirchspiel Ansekülll machen jezt diess Sworbe aus, welches mit der übrigen Provinz nicht ganz gleiche Kriegsschicksale erfahren hat. Die gemeine, übereinstimmende, von den Vätern auf die Söhne fortgepflanzte, und daher wahrscheinliche Sage der dasigen Ehsten, redet von einem Oberhaupt oder Heerführer (ehstn.

A. W. Hupel.

Wannam oder *Wannem*) Namens *Tölle*, der in einer Hauptschlacht sein Kriegsheer, seine Burg *Töllust* (welches jezt ein Gut ist) [148] und den grössten Theil seines Landes verloren, sich darauf nach Sworbe gezogen [147], und diese Gegend bis an seinen Tod behauptet hat. Noch jezt ist er

Nasva jõgi. *J. Miku foto 1959.*

wegen seiner Tapferkeit und Leibesgrösse unter seinen Brüdern berühmt, und soll in der Gegend des Guts *Tirimetz* im Kirchspiel Anseküll, begraben liegen [175], wo seine Grabstätte noch jezt gezeigt, und von seinen näher wohnenden Brüdern jährlich mit einem Besuch beehrt wird. Sein Land hat den Strom *Naswa*, und die grosse Einwiecke unter Arensburg zur

Das Kirchspiel Jannia, und ein Theil vom Kirchspiel Ansekülle machen jezt dieß Sworbe aus, welches mit der übrigen Provinz nicht ganz gleiche Kriegsschicksale erfahren hat. Die gemeine, übereinstimmende, von den Vätern auf die Söhne fortgepflanzte, und daher wahrscheinliche Sage der dasigen Ehsten, redet von einem Oberhaupt oder Herrführer (ehstn. Wannam oder Wannem,) Namens Tölle, der in einer Hauptschlacht sein Kriegsheer, seine Burg Tölluſt (welches jezt ein Gut ist,) und den größten Theil seines Landes verloren, sich darauf nach Sworbe gezogen, und diese Gegend bis an seinen Tod behauptet hat. Noch jezt ist er wegen seiner Tapferkeit und Leibesgröße unter seinen Brüdern berühmt, und soll in der Gegend des Guts Tirimetz im Kirchspiel Anseküll, begraben liegen, wo seine Grabstätte noch jezt gezeigt, und von seinen näher wohnenden Brüdern jährlich mit einem Besuch beehrt wird. Sein Land hat den Strom Naswa, und die große Einwiecke unter Arensburg zur Gränze gehabt, und ist nordwestwärts gegen Tirimetz hinausgegangen. Jezt erstreckt sich Sworbe nur bis zum Salm-Strom.

A. W. Hupel, Topographische Nachrichten III, lk. 357.

Gränze gehabt, und ist nordwestwärts gegen *Tirimetz* hinausgegangen. Jezt erstreckt sich Sworbe nur bis zum Salm-Strom.

A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland III (1782), lk. 357. Lühendatult: [H. J. v. Jannau], Geschichte der Sklaverey, lk. 7.

[TÕLGE.]

Jämaja ja osa Anseküla kihelkonda moodustavad praegu Sõrve, mis pole muu provintsiga samasuguseid sõjasündmusi kogenud. Ühine, kokkukuuluv, isadelt poegadele päranduud ja seepärast tõenäoliselt sealsete eestlaste muistend, vestab ühest pealikust või väejuhist (eesti *vannam* e. *vannem*) nimega *Tölle*, kes pealahingus oma sõjaväe, oma kindluse *Tölluste* (mis praegu on mõis) [148] ja suurema osa maast kaotanud, sellepeale Sõrve tõmbunud [147] ja seda ala kuni oma surmani valitsenud. Ka praegu on ta oma vendade seas kuulus oma vapruse ja kehasuurusega ja olevat maetud Tiirimetsa mõisa alale Anseküla kihelkonnas [175]. Seal näidatakse praegugi veel tema hauapaika ja seal austatakse teda veel praegugi ligemal elavate vendade poolt iga-aastaste tema haual käimiste läbi. Tema maa piiriks olnud *Nasva* jõgi ja Suur laht Kuressaare ligidal ja olevat loode suunas ulatunud *Tiirimetsani*. Nüüd küünib Sõrve ainult Salme jõeni.

SUUR-TÕLL,

Saaremaa vägimees

Eestlaste ennemuistne jutt,
Saaremaa-rahva suust
20-ne aasta jooksul
kokku korjanud

P. SÜDA.

Teine trükk.

Tallinnas.
Trükitud H. Mathiesen'i kirjadega.
1889.

EESKÕNE

Juba mõnda aastat olen ma selle peale mõtelnud ja seda nõudnud, et Saaremaa vägimehest Suur-Tõllust tahtsin raamatut välja anda; olen sellepärast suure hoolega vana rahva suust teadusi püüdnud korjata. Siiski ei arva ma ennast veelgi õige järje peal olevat, sest need teadused, mis ma olen korjanud, näitavad liiaks väheseks tarvituseks olevat. Kord kirjutasin oma sõpradele üle Saaremaa ja palusin neid vaevaks võtta Saaremaa vägimehest nii palju kui võimalik rahvasuust teadusi korjata. Üks neist,

J. W., au- ja tänuväärt vanake, saatis mulle seda lugu Tõllu sauna ehitusest, mõned vastasivad, et nad sest midagi ei tea, teised panid asja hoopis naeruks ja ei vastanudki mo kirja peale. Siiski võtsin nõuks oma korjatud vara kokku võtta nõnda palju kui võimalik, korrale seada ja külaonule järele vaadata anda.

Kui nüüd keegi lugeja leiab, et seda ehk teist, mis tema Suur-Tõllust teab ja ometi ses raamatus puudub, siis olgu hea mees, pangu kuuldud lugu kirjasse, ja läkitagu mulle, et see raamatuke teinekord [1] võiks täieli-

P. Süda abikaasa ja tütrega. *Foto.*

kumalt ilmuda. — Niipalju kui mina Suur-Tõllust olen kuulnud, need jutud näitavad tema mehepõlve, suurt rammu ja vägevaid tegusi üles. Tema lapsepõlvest ei ole ma mitte ühte sõna kuulnud, ei ka tema sündimisest, need jutud ilmutavad tema mehepõlve kunni surmani ja ka ta poja elulugu pärast isa surma.

Ärgu nüüd keegi mõtelgu, et ma vana aja juttudest nii suurt lugu pean, et neid korjates oma kõige kallimat vaimuvara, püha kirja, selja taha ehk kõrvaliseks asjaks olen jätnud. Ei ole mitte nõnda. Jumalasõna on ja jääb mulle ja meile kõigile elutee peale reisikepiks, mõedunööriks, valguselambiks, vaimuvaranduse kambriks ja kogumise lipuks. Aga meie, inimesed,

[1] Kuue- või seitsmeaastase vaeva peale, mil see raamat esimest kord trükiti, olen ma aga ühe ainukese vanajutu, nimelt Hookivi teisele trükile juure võinud lisada. Toimetaja [= *P. Süda*].

oleme jo ikka kahepoolelised, kellel hing, vaim ja ihu on. Ihu ilma vaimuta (hingeta) on surnud. Seesama vaim elab ihu sees nagu vahisoldat omas putkas, kes edasi, tagasi vaatab, kas asjad ikka õiges kordas on. Nõnda ka meie mõtterikas vaim, kes ihusilmadest nagu aknatest välja vaatab: olevikku hoolega püüab ära silmata, tulevikku tubliste tahab tungida. Miks meie vaim siis ka minevikku ei tohiks oma silma lasta lennata? Kui meie seda tohiksime teha ja tagasi tahame minevikku rutata, et kodujäejatele midagi tunnistust tooksime, mis meie teadusehimuline vaim väga igatseb,

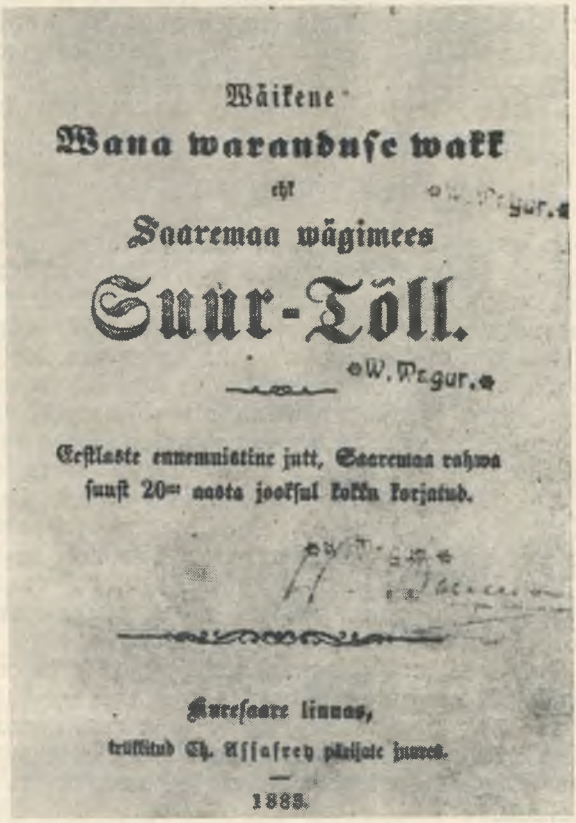
Wäikene
Wana waranduſe wakk
ehk
Saaremaa wägimees
Suur-Tõll.
W. Wegur.
Eeſtlaste ennemuiſtne jutt, Saaremaa rahwa
ſuuſt 20ſt aasta jookſul kokku korjatud.
Kureſaare linnas,
trükitud Ch. Aſſaſrey pärijate juures.
1885.

P. Süda, Suur-Tõll. I trüki tiitelleht.

siis leiame tee sennapoole nõnda unustuseuduga pimestatud, et kudagi edasi (tagasi) ei oska oma isa-isa-isade jälgi nägema. Ajalugudes leiame iga iseäralisel rahval omad vanad mälestused olevat, ka igal rahval on oma jutud nende kangelastest ja vägimeestest.

Meie suguvendadel soomlastel oli ise vägimees, ülemaa eestlastel oli ise vägimees, Saaremaa eestlastel on ka üks, nõndaütelda nende oma vägimees olnud. Kuulus kirjanik ja lauluisa dr. Kreutzwald, kes meie sugu mees, on ülemaa eestlaste vägimeest suure tänuväärt truudusega unustuse hunnikute alt välja pebritsenud, purust puhastanud; on sealjuures vaevarikast tööd teinud, kunni niikaugele jõudis, et rahvas minevikust väljavinnatud vilja võivad maitseda. Ülemaa eestlaste kangelase elukäik muistses jutus on osavast mõtterikkast vaimust lauluks käänatud ja sõnakõlksud moodi väänatud ja juba kolm korda trükitud. Seda tähtsat raamatut

«Kalevipoeg» ei saa vist kellegi vähegi haritud eestlase raamatukapist puuduma. Nii sagedaste kui ma teda teiste hulgast välja võtan, hüüab mulle mõtteringist üks kaunis kõlav hääl: «Kalevipoeg elab veel, aga Suur-Tõll, Suur-Tõll jääb surma jauks! Ta põeb rasket unustusetõbe, kunni viimaks kustub.» Nõnda olen ma sagedaste lahtisilmil ja püstijalgil und näinud Suur-Tõllust.

Juba 20 aasta eest on mul mõned jutud Suur-Tõllu elust üles kirjutud, aga selle lootuse peale, ikka veel juure korjata, lükkasin aega edasi. Aga mida enam rahvas teisel ehk uuemal vaimuharimise teel edasi jõuab, seda enam puru ja unustuseprügi ja tolmu langeb Suur-Tõllu ennemuistse jutu peale. Ka seegi lootus näitab tühja minevat, et keegi targem pea ja enam haritud mõistus ja osavam käsi seda tööd toimetaks. Seega võtsin töö ette ja alustasin juttu just nõnda, kuda rahva- (raamatust olen lugenud) suust olen kuulnud ja kokku korjanud.

SUUR-TÕLLU MÕIS

Saaremaal olla vanal ajal üks väga suur ja tugev mees elanud, kes omal ajal Saaremaa ülemvalitseja olnud. Kui pikk ta meieaegse pikkusemõõdu järele just on olnud, seda ei nimeta rahvaraamat mitte, aga tema tegudest ja neist asjust, mis ta on pruukinud, paistab selgeste välja, et vilistite Koljat tema kõrval üsna poisikeseks on arvata. Koljati pikkus oli kuus küünart ja üks vaks, see on just nii pikk (kui lubatakse välja öelda) nagu mõne mõisa orjapõlveaja teovaimu niidutüki latt; aga Suur-Tõllu paras reisikepp olnud üks viiesüllane kuusepalk. Saaremaa ümberkaudse saarte ja saarekeste peale käia ei olnud talle laeva tarvis, vaid ta käinud ikka jala [139]. Ehk ta küll ihu poolest nii suur olnud, siiski ei olnud ta mitte suureline ega kõrgemeeleline, vaid väga hea ja pehme südamega valitseja, kes alati, kus teda tarvitati ja paluti, igaühele abiks läks. Ometi olnud temal ka üks koht, kus tä oma abikaasaga, kui vaendlastest rahu oli, vaikselt elas. See koht olnud üks mõis, mis praegu veel tema nime järel kutsutakse, Püha kirikkonnas Tõlluste mõis [148].

Suur-Tõll ei ole ennast mitte lasknud teenida, vaid ta on ise teisi teeninud oma aitamistega; majapidamist on ta oma naisega talitanud, ja kus neil midagi ehitada ehk parandada ette tulnud, sealjuures on nad ikka ise töötegijad olnud. Nagu kõik Saaremaa eestlased praegugi selle poolest ülemaa eestlastest otsegu teist loomu on, et nad ise kõik ära teevad, nõnda on ka Suur-Tõll olnud.

Ma ei kiida oma maa rahvast sellepoolest mitte ilmaaegu, vaid seda peab iga tähelepanija tõeks tunnistama, et Saaremaa rahvas tugeva kehaga ja töökas rahvas on, kes kõik oma tööd ja tarvitused ise ära teevad. Olgu maja ehitus ehk muu töö, olgu see rauast, puust, kivist, nahast ehk riidest, nad teevad ikka ise oma tarvis; kui see ka igas majas just peenike töö ei ole, siiski saab see oma tarvituseks ära tehtud, mille asemel ülemaa eestlased igaühe töö tarvis ametimeest peavad otsima, nagu ma ühe Tartu poolt mehe enese suust kuulsin. Kui Tartumaa talumehel kudagi see äpardus juhtub, et veeämber või kaljakapp ehk piimapütt oma tervist kautab, vitsad katki lähvad, siis pole teist nõu, kui ametimeest otsida, kes seda viga parandab. Läheb aga niisugune tarviline majariist kas vanuse või muu juhtumise läbi hoopis kõlvatumaks, siis peab linna sõitma, kust uut võib osta, sest niisugust meest ei ole ligikordas teadaval, kes uue ämbri ehk kapa võiks ilmale sünnitada.

Lähme jutu järjele tagasi, kui edespidi seesugune tuju juhtub, eks siis räägime Saaremaast ja rahvast isepäinis, praegu aga üksi Suur-Tõllust.

V. P. t.

TÕLDEMÄGI

[169 A.] Kord toodi mõnede saadikute läbi sõnum Suur-Tõllule Tõlluste mõisa, et õhtupoole Saaremaa randa vaendlase laevad ilmunud ja suur hulk vaendlasi Katri pere juures maale tulnud.[1] Saadikud olid läkitud Suur-Tõllut appi paluma, kes ka temale pidivad ütlema, et rahva esimehed on Tammiku peresse kokku tulnud killapäeva pidama.[2]

Suur-Tõllu andis käsku, et saadikud killa peresse Tammikule tõttavad ja killale ütlevad, et nad ruttu teised saadikud Katri randa läkitavad vaendlaste lugu tähele panema ja siis killale teadust tooma.

«Mina,» ütles Suur-Tõll, «tahan täna õhtu Hiiumaale sauna minna [154], homme õhtu olen ma ka Tammikul, siis saame näha, mis tuleb ette võtta.»

Saadikud ruttasivad tagasi Tammikule ja andsivad killale Suur-Tõllu käsku teada. Silmapilk olivad teised saadikud Katri poole tõttamas. Kui vaendlased teadust saivad, et Suur-Tõll tulemas on, põgenesivad nad oma laevade peale ja purjutasivad ära.

[154.] Suur-Tõll oli ennast Hiiumaal puhtaks vihelnud ja tuli sealt otse Tammikule. Saadikud olivad just selsamal ajal ka Katrilt tagasi jõudnud ja teatasivad, et vaendlane on ära põgenenud. See sõnum rõõmustas killa ja Suur-Tõllul oli ka hea meel ja ütles ennast sauna peale natuke magada tahtvat, lubas nõukogu killa juua, aga ise läks pool versta õhtu poole väikese mäekünka peale ja heitis puhkama; enne oli ta käsku annud, et keegi teda ilma sõjahädata ei peaks äratama. Nõukogu hakkas rõõmsaste killa jooma, Suur-Tõll puhkas. Sest ajast nimetakse seda mäeküngast, kus Suur-Tõll puhkas, Tõldemägi [97].

[13.] Teisel homikul tulivad Võdruka küla lapsed oma karjadega Tõldemäe juure. Kui lapsed teada saivad, et Suur-Tõll seal magas, võtsivad nemad oma kergemeelelises vallatuses nõuks Suurt-Tõllut üles äratada, et näha saada, kui pikk see Suur-Tõll oleks. Oma vanematelt olivad nad neid sõnu kuulnud, kuda Suur-Tõll peab äratud saama. Läksivad siis magaja Suur-Tõllu ligi ja hüüdsivad:

«Suur-Tõll, Suur-Tõll, tõuse ülesse! Vaendlane on maal!»

Suur-Tõll ringutas, ajas ennast põlvile ja vaatas üle männalatvade ümber. Lapsed nii suurt meest nähes panivad plehku.

Kui Suur-Tõll märkas, et teda narritud, sai ta vihaseks ja ütles:

«Et teie mind narrinud olete, ei tule ma enne teile appi, kunni teie oma veri teile jala luupeksani ulatab!»

Seda rääkis ta nii valju healega, et mäed värisesivad ja merevesi vireldama hakkas; ja kui ta seal oma pead raputas, sündis ta juuksete liikumisest nii kange tuul, mis palju puid Loona männikus maha murdis; pealegi viis seesama tuul Määpä peretua katuse pealt ära ülesse pilvede kõrguseni, mis viimaks Lümanda järve langes [109], mille peale linnud oma sõnnikut panivad. Sestsamast Määpä tua katusest sai järve sisse üks maatükk, mida tänapäevani pääkseks kutsutakse.

Suur-Tõll märkas varsti, et niisugune kergemeeleline vallatus, mis Võdruka küla lapsed tema vastu ilmutanud, vanemate halva kasvatamise läbi nende südames aset võtnud, sellepärast võttis ta pahas meeles nõuks Võdruka küla rahvast karistada ehk hoopis ära hukata. Ta korjas silmapilk Tõldemäe alt kõik kivid kokku, kus neid väga rohkeste olnud, ja tah-

---

[1] See paik on Kihelkonna kirikkonnas Karala piiris. — *P. Süda märkus.*

[2] Killapäev oli vanarahva nõupidamise päev, mil rahvavanemad, keda «esi-» ehk «eesmeesteks» hüüti, kokku tulivad nõu pidama. Tammiku pere on Kihelkonna kirikult arvata 6 versta lõuna pool, üksik talukoht metsa sees. Toimetaja [= *P. Süda*].

tis nendega Võdruka küla ära purustada. Meelehaigus oli ta jõudu niipalju kasvatanud, et kivid, mis ta küla peale pidi viskama, üle küla Paasiku metsa Loona mõisa ja Võdriku küla vahele maha langesivad, ilma et kellegile oleks kahju teinud.

[13.] Kui nüüd keegi Paasiku metsas nii lõpmata palju kiva näeb ja mõtleb, kust neid nii hirmus palju senna tulnud, siis teadku ta, et Suur-Tõll neid senna on loopinud. Võdruka küla rahvas võivad neid nähes rõõmustada, sest oleks nende hulk küla peale langenud, siis ei oleks naljaga natukestki tegemist olnud.

T. P. ts.

SÕDA SÕRVEMAAL

Kui nüüd Suur-Tõll kord üleval oli, ehk küll sauna peale oleks rohkem magada tahtnud, mida aga laste vallatuse läbi eksitud sai, siis ei heitnud ta mitte uueste enam magama, vaid jättis Tammiku peres killakogu jumalaga ja läks oma Tõlluste mõisa. Kui ta oma juhtumised abikaasa Piretile oli ära rääkinud, soovis ta süüa saada, ja nimelt värsket kapstaleent. Sellepärast pidi Piret katelt tulele seadma, ta ise läks kapstaid aiast tooma, mis Ruhnu saares oli [156]. Ta läks merest läbi Ruhnu ja ajas niipalju kapstaid kotti, kui arvas tarvis olevat, ja ruttas tagasi. Kui ta koju jõudis, oli vesi juba keemas. Piret pani kapstad katla ja varsti oli igatsetud toit valmis.

[168.] Teisel hommikul tulivad saadikud Sõrvemaalt Tõlluste mõisa. Need palusivad Suur-Tõllut väga alandlikult, et [ta] neile appi tuleks, sest need vaendlaste salgad, kes Katri rannast ära põgenesivad, olivad Sõrve säärele maale tulnud ja rüüstasivad rahvast, riisusivad varandust ja tapsivad neid, kes vastu hakkasivad; peale selle oli sõrulastel see viga, et kõik noored ja tugevamad mehed sel ajal väljas kalapüügil olivad. Sellepärast palusivad Sõrve saadikud väga, et Suur-Tõll ka meeste abi juure võtaks.

Aga kuda neid kõik nii ruttu senna saada?

Selle poolest leidis Suur-Tõll varsti nõu.

[169 A.] Ta pistis esiteks kummassegi jakitasku 10 meest, laskis siis Pireti peade pealt tasku kinni õmmelda, siis pani ta jälle 10 meest teiste peade peale tasku, kes siis just ulatasivad üle tasku serva välja vaatama. Et alumise korra mehed õhupuuduse pärast lämmastusesse ei jäeks, lõikas Piret nende suude kohalt niipalju jaki lõhki, et [mehed] värsket õhku sisse hingata ja välja vaadata võisivad. Nõnda oli 40 meest taskutes. Sõjariistadeks võttis ta kahed härgade rattad kaasa, kus peale ta jälle kummagi rattale 20 meest mahutas; õla peale, vöörihma vahele ja teise käevarre peale ruumitas ta 20 meest, kelle hulkas ka Sõrve saadikud olivad; nüüd köitis ta teised rattad teiste taha kinni ja võttis esimeste rataste vehmri peosse ja ruttas Sõrve poole. Kui ta Määpä küla väljale jõudis, sai ta seal ühe vaendlaste salgaga kokku. Nüüd seadis ta omad mehed platsi ja ütles:

«Näidke üles, et teie mehed olete, võitke!»

[169 A.] Ise jäi ta pealt vaatama ja juhatama.

Kui Suur-Tõll tähele pani, et vaendlaste hulk palju perekam oli ja et juba üks Tõlluste mees maha langes, arvas ta enesel õige aja olevat peale hakata, enne kui veel keegi tema meestest appi kisendas. Nüüd ei viitnud Suur-Tõll sugugi enam aega, võttis teised rattad teise käe otsa ja hakkas ümber veeretama, mis nii suure hoo ja rutuga sündis, et lühikese ajaga vaendlasi nagu loogu maas oli. Omad mehed oli ta enne kõrvale saatnud.

Üks salk vaendlasi olivad jalgele valu annud ja põgenesivad Mentu

mäest alla. Seda nähes sai Suur-Tõll Rüssa Tiidrika rehe ualt ühe 6-süllase kuusepalgi kätte, sellega viskas ta vaendlaste järele, mis neid viimse meheni magama pani. Kui Suur-Tõll rattaid ümber keerutas, oli parema käe vasaku külje tagumise ratta pulk eest ära läinud. Ratas lendas õhust läbi kunni [ta] Koltse kõrtsi taha metsa maha langenud. Seal on ratas ühest ära lagunedes hirmust kära teinud, metsa maha murdnud ja maapinda purustanud, kus asemele sestsaadik puu ega rohi pole kasvanud, vaid järv sündinud [112]. Sel rattal võis jõudu taga olla, et peale viie versta suutis õhust läbi lennata ja maha langedes veel nii ränka tööd teha.

Kui Suur-Tõll sõrulaste asjad seekord jälle oli korrale seadnud ja vaendlaste surnukehad Mentu rünka lasknud maha matta, pööris ta jälle otse Tõlluste poole. Mehi ei võtnud ta seekord mitte kaasa kanda, vaid käskis neid sõrulaste juures välja puhata ja siis taga järele tulla. Kui Suur-Tõll Koltse metsast läbi Viieristi rünka oli jõudnud, tundis ta jalad natuke väsinud olevat, seega heitis ta senna, kus viis teeharu kokku käivad ja sellepärast Viieristi kohaks hüütakse, teeharude vahele puhkama [95, 96]. Et tema süda nii tähtsa ja hea töö järele rahul oli, magas ta seal paikas 3 päeva ja oleks vist veel kauem maganud, kui teda mitte jälle ühe hädaohu pärast ei oleks ülesse äratatud.

Tema nina noorskamisest magades värises Viieristi mägi, kõik männapuud vabisesivad ja kõik Sõrvemaa tunti põruvat [95]. Sõrulased tulivad Suur-Tõllut ta puhkamisepaika vaatama ja tõivad igaüks ühe värske puuoksa kaasa, pistsivad seda tänu tunnistuseks, et neid suurest hädast päästnud, Suur-Tõllu ligi püsti maa sisse ja läksivad jälle tagasi. Seda lugu rääkisivad Sõrve taadid oma lastele, need edasi oma lastele, seega on jutt ka minu kõrvu ulatanud [vt. muist. 95 kommentaar lk. 382].

Pärast tõusis aegamööda Sõrves teise põlve rahvas, kes Suur-Tõllut ega tema tegusid ei tundnud ega ka oma vanemate juttusid õiete tähele ei pannud. Need nägivad seda, kui nende vanemad Viieristilt mööda minnes üht oksa tee kõrvale maha viskasivad, mis need Suur-Tõllu mälestuseks tegivad, aga ei pärinud põhjust järele, miks seda tehti. Ka olivad nad tähelepanemata jätnud, kas oks toores või kuiv olnud. Kui pärast ise sest paigast mööda läksivad, tegivad sedasama, viskasivad ühe oksa, olgu kuiv ehk toores, sennapaika. Aegamööda korjas senna päratu hunnik oksi kokku, mida Viieristi risuks kutsuti. Kui noorematelt küsiti, miks nad seda teevad, siis oli see umbne vastus: See ei pea hea olema, kui siit muidu mööda minnakse.

Selle põlve rahvas pole sedagi Suur-Tõllu mälestuseks teinud, ja ajahammas on Viieristi risu mullaks ja põrmuks muutnud, et noored Tiidrikud ja Priidikud kõige oma Mari ja Triinudega seda kohta ei tunnegi. Aga läheme jutujärjele tagasi.

Vanapagan, keda vanarahvas Vanapoisiks nimetas, oli Suur-Tõllu tõsine vaendlane. Kui Vanapoiss märku sai, et sõrulaste sõber ja abimees raskes unes rahulikult magas, tuli talle see kentsakas nõu Suur-Tõllut kõige sõrulastega ära uputada. Kuulge, kuidas ta seda tahtis teha.

[110, 150, 162 A, B.] Ta tampis seal, kus Salme jõgi praegu on ja Sõrvemaa suurest saarest lahkub ja maa mitte täit kahte versta lai ei ole, üht kraavi ühest merest teise ja tahtis Sõrvemaad suurest saarest lahti lükata ja Suur-Tõllut kõige sõrulastega Läänemeres ära hukata.

Eldri Mats oli teda selle töö juures tähele pannud ja läkitas varsti sõnumeid Suur-Tõllule, kes Viieristil magas.

Kui Suur-Tõll seda Vanapoisi paha nõu teada sai, läks ta varsti Mässa Mardi juure ja palus ta käest üks mesilaste pere, kes ilma keelmata seda ka lubas. Suur-Tõll läks mesilaste aeda ja saatis sealt üks tugev mesilastepere Vanapoissi nõeluma.

Salme jõgi. *J. Miku foto 1959.*

Vanapoiss oli just Kippaga pere kohal kraavis ja tahtis praegu rinna varal Sõrvemaad Saaremaast väljale lükata, kui mesilastepere sinna jõudis.

Mesilaste perekond hakkas varsti Vanapoisi kallal ametisse. Küll ta vihtus neid teise ja teise käega enesest eemale ja oli mitu kord selle tööga üsna kimbus, nii et Eldri Mats, kes seda eemalt salaja pealt vaatas, vägisi pidi naerma, kunni krambid kõhtu läksivad; ometi oli Vanapoisi vehklemine ilma kasuta, — mine hoia sa mesilasteperet, nõelusivad Vanapoissi nii kaugele, kunni nina paistetamise läbi lõuapikkuseks ulatas. Seal needis Vanapoiss mesilased ära, et nemad üle selle kraavi, mis ta oli teinud, lõuna pool ei pidanud eluaset leidma; aga mis sest ikka kasu, teda nõeluti ikka edasi. Viimaks ei olnud Vanapoisil ometi teist nõu, kui pani aga lõikama, otse vastu põhjatuult ikka koju poole [150, 162 A].

Ei tea, kus ta kodu õieti peaks olema?

Küll ta kargas ka kuradi moodi, aga mine sa nüüd mesilastega võidu jooksma. Lühikese ajaga oli ta Hirmuste heinamaale jõudnud. Seal nägi ta üht kuuseoksa risu, sinna alla läks Vanapoiss kõige oma pika ninaga nii ruttu, nagu kapatäis vett palava sauna ahju kerisele — sauhhh! ja peasis nõnda mesilaste käest. Pärast ei ole Vanapoiss seda nõu mitte enam julgenud ette võtta, sõrulasi ära uputada. Seda kraavi, mis Vanapoiss teisest merest teise tegi, kutsus vanarahvas esite Salanõu jõeks, aga kui tähendus aja rüppes ikka enam unustusetolmu enese peale oli kogunud, siis nimetati jõge Salamäe jõeks, nüüd aga hüütakse teda ikka Salme jõgi. See muutmine on kõik keele vaeva kergituse pärast sündinud [110].

Et Mässa perest see peastja linnupere välja tulnud, seepärast hakkas rahvas seda talu Linnuse taluks hüüdma, mis nime ta tänapäevani kannab.

Suur-Tõll läks Viieristilt Vintri külast läbi, otse Abruka saarest mööda Tõlluste mõisa.

H. A. t.

SUUR-TÕLL EHITAB SAUNA

Pärast Sõrve sõda elas Suur-Tõll mõni aeg rahulikult omas mõisas; midagi hädaohtu ei tulnud enam saarlastele, seega oli kangelase Suur-Tõllu elu ka üsna vaikne.

Iga inimesel on omad ise soovimised ja igatsemised, mis ta armastusega igatseb ja kellest ta otsekui ilma ei võiks elada. Nõnda ka meie Suur-Tõll; tema armastas väga saunas viheldud saada. Tema sugulane Leiger, kes Hiiumaal elas, oli niisama suur saunasõber ja oli oma elamisega juba nii kaugele jõudnud, et omale sauna oli ehitanud. Suur-Tõllul olivad aga alatised tülid ja sõjatalitused toimetada olnud, seega ei olnud temal aega saunaehitust ette võtta, sellepärast käis ta siis Hiiumaal Leigeri saunas vihtlemas [154].

Et nüüd, nagu ülemal juba nimetud, pärast Sõrve sõda rahuline aeg oli, võttis Suur-Tõll sauna ehitamist ette. Mõnusa saunaplatsi leidis ta Haudla vallast, seal, kus praegu veel üks talu seisab, mis Tõllu nime kannab.

[44—58.] Suur-Tõll võttis kogu materjali otsimist ja kandmist enese hooleks, aga abikaasa Piret pidi ahju kerisekivid üle Saaremaa ülesse otsima ja paigale kandma, sest temale oli Suur-Tõll seda tundmist õpetanud, missugused kivid kõige rohkem ja ka puhtamat leili annavad. Kui hoolas naisterahvas, kes keha suuruse poolest Suur-Tõllust ühtigi tagasi ei jäänud, juba mõnda põlletäit kerisekiva üle Saaremaa oli üles leidnud ja Haudla kandnud, juhtus ta viimati üht väga head leilikivi Kõiguste mõisa piirist leidma, et küll sel ajal Kõiguste mõisat veel ei olnud [44].

Kivi oli Pireti meelest vähe suurem kui väike kerisekivi, aga et ta tema headust leiliandmise poolest tundis, ei raatsinud ta teda maha jätta, vaid võttis kivi ülesse, pani põlle sisse ja tahtis Haudla poole tõtata; aga kivil oli oma raskus, põllepaelad läksivad katki ja kivi langes Pireti varvaste peale, mis talle nii väga suurt haiget tegi, et ta suure healega nuttis. Külanaised, kes nutuhealt kuulsivad, läksivad välja Piretit tröösti ma. Ses valus nuttis Piret nii palju valusaid pisaraid, et ümberkaudne maa, mis enne kõva arukarjamaa olnud, Pireti silmaveest pehmeks ligunes, et heinamaaks kõlbas ja on praegugi veel heinamaa, mida sellepärast Naistesooks [44] hüütakse, et Piret seal nii palju silmavett valanud, mis seda kõva karjamaad heinamaaks on muutnud ja misläbi see ümberkaudne karjamaa ka paremaks on läinud. Piret aga parandas põllepaelad ja otsis vähemaid kivisi nii palju kokku, et Suur-Tõll ütles: «Nüüd on küll!»

Kes nüüd ehk tahaks mõtelda, kuda Pireti põllepaelad nii vaesed olnud, et katkesivad, see mingu kivi vaatama. See seisab tänapäev veel Kõiguste mõisa karjasmaal, kelle ümber karjalapsed karjas käies veikestest kividest trepid teevad, et ta otsa võivad ronida, kus peal siis oma lustitantsu toimetavad.

Kui Suur-Tõll oma sauna ehitamisega valmis oli, ei olnud tal enam tarvis Hiiumaale sauna pärast minna, vaid vihtles Saaremaal Haudlas nii palju kui süda kutsus.

I. V. g.

VANAPOISS TAHAB SAAREMAALE PÕRGUT EHITADA

Suur-Tõll elas mõned aastad pärast sauna ehitamist veel rahulikku elu oma abikaasaga Tõlluste mõisas ja käis nii sagedaste, kui aga soovis, oma naise Piretiga saunas, mis neile ihu tervise poolest suureks kosutuseks oli.

Sel ajal sünnitas ka Piret noort sugu, mis koguni Suur-Tõllu suureks rõõmuks poeglaps oli.

Kui Piret juba jälle tervise juures oli ja mõlemad vanemad suure rõõmuga oma poega nägivad suuremaks kasvavat, kes oma isa nägu oli, muudkui silmad olivad nagu emal taevakarva sinised. Suur-Tõllul enesel olivad pruunid silmaterad. See rahulik olukord sai neil aga peagi lõpetud.

[165.] Ühel kevadisel päeval tulivad saadikud õhtu-põhja poolt Saaremaa rannast Tõlluste ja tõivad sõnumid, et Vanapoiss sest ajast hirmsat viha täis olla, kui ta Sõrvemaad tahtis ära hukata, kust Suur-Tõll teda mesilastega otse vastu põhjatuult saatis. Seda ei või Vanapoiss mitte ära unustada ega andeks anda, vaevada hirmsaste põhja pool Saare randas rahvast ja ähvardada suurt õnnetust Saaremaa rahva peale saata. Ta olla omad kurjad nõud ähvardades Aandi Hansule teada annud, kus ta oma kurjad nõud nõnda avaldanud. Tal, Vanapoisil, olla nõu Saaremaa rahvast ja nende kangelast igaveste hukka saata, et aga Suur-Tõll väga raske olla ja et see suurt veuvoori kulu teeb teda põrgu vedada, sellepärast olla ta nõuks võtnud Saaremaa Suur-Tõllu ja rahva tarvis uut põrgut ehitada [165]. Põrguplatsiks olla ta Kärla kirikkonnast Karujärve valitsenud, mis aga enne kuivaks peab tehtud saama, sest et tuli ja vesi ei pea ka põrguski hästi kokku leppima. Seda tööd olla Vanapoiss ette võtnud ja Teesu rannast rada tampima hakkanud jõe tarvis, mida mööda Karujärve vesi peab meresse jooksma.

Kui Pidutalu külamehed seda Vanapoisi kurja nõu teada saivad ja tema ettevõtmisi nägivad, läkitasivad nemad varsti saadikud Tõlluste mõisa Suur-Tõllule teadust viima ja abi paluma.

Kui saadikud Suur-Tõllule sest asjast niipalju olivad rääkinud kui nemad vähegi mõistsivad, ei viitnud ta sugugi aega, vaid soovis Pireti ja pojale head tervist, pistis saadikud tasku ja ruttas Pidutalu küla poole teele, mis oma nime sest saanud, et seal külas killapidu peeti, millest ka Pidula mõis oma nime praegugi veel kannab, et selle Pidutalu küla asemele ehitud on.

Sennapoole minnes lõikas Suur-Tõll enesele Pihtla arust, kus praegu Pihtla mõis seisab, kolm pihlakapuust keppi, miska Vanapoissi piitsutada tahtis [150, 165]. Pidutalu külast läks ta Teeharude perede juure, kus Vanapoiss öeldi tööl olevat. Kui Suur-Tõll senna jõudis, oli Vanapoiss just lapselapsi leivameheks tegemas, see on — puhkas sööma peale. Surmaoda oli tal põigiti pea all.

[120 B, 150, 161 D, 162 A.] Kui Suur-Tõll teda nägi selja peal magavat, oli ta nõu varsti peetud. Ta võttis kõik kolm keppi korraga peusse ja lõikas Vanapoisile üks säuhh otse keskpaika kõhtu.

Vanapoiss viskas ennast ülekaela ja surmaoda läks katki. Vanapoiss kisendas suure hädaga sõnu suust välja:

«Oda läts, oda läts, oda läts!»

Ei pannud tähelegi, et «läts» Saaremaa sõna ei ole. Seda sõna «Oda läts!» kordas ta mitmele korrale uueste jälle [120].

[116.] Suur-Tõllu hoop oli ta kõhule hirmust valu teinud, sellepärast vingerdas ta senna-tänna ja astus nii rängad sammud, et iga sammuga allika maa seest välja pigistas, mis pärastpoole rahvale suureks tuluks saivad. Need allikad on praegu veel Pidula mõisale suureks kasuks, kus kaks veskit sui ja talve vilja jahuks ja palkisi laudadeks teevad. Pidula mõisa kopli allikatest võib iga teekäija omale ja loomale jahutavat keelekastet saada, võib ka sealjuures Suur-Tõllu peale mõtelda, kes Vanapoisile niisuguse lätsi andis, et häda jooksul niipalju allikaid maa seest välja pigistas. Ka võib selle peale õnnistades mõtelda, kes ilusad värvitud ämbrid

allika äärele ahelate otsa pani, et paremini ei võigi teekäija ja ta looma keelekastme eest muretsetud saada. Anna au, kellele au tarvis anda.

Need Teeharude pered hüütakse ka sestsaadik Odalätsi peredeks, sest et Vanapoiss seal kord «Oda läts» kisendanud. Teeharude peredeks hüüti neid enne sellepärast, et tee sealt kolme harusse läks.

Seda paika, kus Vanapoiss Karujärve veele teed hakkas tegema, hüütakse tänapäevani Teesu rand, õieti peaks olema «Vee-tee-suu rand».

Lähme jälle järje peale.

Suur-Tõll aga [ei] jätnud Vanapoissi veel mitte rahule, vaid ajas teda taga. Vanapoiss lõikas otse õhtu-põhja poole maasopi sisse, mis nagu poolsaar Saaremaa õhtu-põhja servas seisab, mis sest ajast Tagaajamise maaks hüüti, mis aga meie ajal sõna lühendamise läbi Tagamise maaks, rahvast Tagamise rahvas ja mõisat Tagamõisaks hüütakse, mis nimi aga sest alganud, et Suur-Tõll seal lõukas Vanapoissi taga ajanud [150, 162 B].

Ühe talu värava taga sai Suur-Tõll Vanapoisile kord ümber kintsude sähvata, mis üle ta ise kiideldes hüüdis: «Säädjas!», mis sääduslik tähendab. See sõna heal tuli nii vägevaste Suur-Tõllu suust välja, et üle Tagaajamise maa kõlas; seepärast hakkas rahvas seda peret Säädja kohaks hüüdma tänapäevani [161 B, 162 A].

Vanapoiss sai sest hoobist uut elu, mis talle Säädjas anti, kargas teise jalaga traavi, teisega ülejala, kunni mere ääre jõudis; häda oli ta meele segaseks teinud. Kohkudes nägi ta sügavat merd enese ees ja Suur-Tõllu pikad pihlakakepid selja taga. Hädaga kahmas [ta] mõlemad peud liiva täis ja viskas enese eele meresse, selle mõttega teed merest läbi teha, et kudagi hingega Saaremaalt peaseda. Liivast sai küll natuke teed mere sisse, mis nagu katuksehari veest välja paistis, sellepärast seda liivaseljandikku tänapäevani Harilaiduk hüütakse, mis versta kaks meresse ulatab [107].

[161 B.] Siiski ei võinud see liivaseljandik Vanapoisi elu peasta. Liivatee lõppes otsa, mis nüüd saab? Seal pööras ta ennast ümber, vaatas veel kord sajatades Saaremaa poole tagasi, siis kahmas merepõhjast peuga peenikesi kiva ja viskas Tagaajamise maale, üteldes:

«Palju põrssaid, pisut podi!»

Räägitakse, et sest ajast selle maanurga rahvas rohkeste siginema hakanud, ja sest, et Vanapoiss palju kiva merest maale visanud, saanud palju paekiviseljandikkusi maale, mis viljasaaki vähendab ja «pisut podi» tähendab.

Nüüd läks Vanapoiss meeleäraheitmisega otse [vastu] põhjatuult ja uppus merde ära. Sestsaadik pole kellegi silm Vanapoissi enam Saaremaal näinud. Tänu Suur-Tõllule!

Vanapoisist ei ole pärast muud märki merest välja tulnud, kui et meri ühel sügisesel ööl põhjatuulega ta sarved maale uhtunud, mis suure kolinaga randa tulnud; seda paika, kuhu need sarved suure kolinaga randa tulnud, hakati Kolina rannaks hüüdma; mõned nimetavad teda Kollinga tänapäevani.

Kolina rannast on hundid need sarved kõige põhjapoolsema maanurga peale vedanud ja neid seal kõige talve närimas käinud; seega hakanud rahvas seda paika «va hundi ninaks» hüüdma, mis praegu, natuke muudetud, Hundvaninaks kutsutakse [120 B, 121, 149, 150].

[120 B, 150, 162 A, C, 164, 165 A, B.] Vanapoisi kere on merepõhja jäänud, tema liha ja rasva on tursakalad ta kontide pealt söömas käinud; sest ajast on turskade pead paisunud, nõnda et nende kerede kohta natuke suured välja näitavad. Ja kui surevad, siis suud lahti unustavad. Need kaks viga on turskadele sest maiuseroast külge jäänud põlvest põlveni.

Aga Vanapoisi kontide otsa läheb palju laevu hukka, mispärast seda kohta Laevarahuks kutsutakse. Saksakeelse kaardi peal nimetakse seda kohta «Kuradi põhi» [162 A].

M. L. p. k.

HOO- (HOBUSE)KIVI [1]

[92.] Kui meie Kuresaare linnast seda teed välja sõidame, mis õhtu-põhja poole läheb Kellamäe mõisast mööda, siis näeme viienda versta sees üsna maantee ligidal pahemat kätt kõrval üht kivi, mis Hookivi kutsutakse. Kui meie seda kivi vanaaegse jutu järele silmame, siis võime teda ilma peata hobuseks kujutada. Sest kivist leiame rahvaraamatus nõnda:

Põrgupapa-Vanapoiss oli oma mamma Babiloonal tuaneitsit tarvis näinud olevat, kes tema targa arvamise ja südame soovi järele üks kõige ilusamaist ja nägusamaist neidudest pidi olema. Seepärast on üks Vanapoisi perekonnaliige välja läkitud Saaremaalt, kus neist iialgi puudus pole olnud, üht kõige ilusamat üles otsima ja, olgu miskombel see ka sünnib, ära tooma. Üht niisugust meelepäralist, ilusatest ilusamat leidis see põrgusaadik Rootsinina taluperest, mis Püha kirikkonnas on. Seda neiut on tema magamise ajal katsunud ära varastada. Ta on iseennast hobuseks muutnud ja neiut, kes magusaste magas, nõiduse väega oma selga kinnitanud. Nõnda kandnud ta magajat imeilusat neiut kiirelt, aga tasa vaikselt vastu põhjatuult põrgu poole edasi. Ilma takistamata jõudis ta oma teel juba Kellamäe ligidale.

Selsamal tunnil oli ka Suur-Tõll, kes Pidutalu poole tõttas, uue põrgu ehituse tööd üle vaatama, selle paiga ligidale jõudnud. Korraga oli kuulda kukelaulu, sest Tingistema kirjulind jägas ööd pooleks, kui suure healega hüüdis:

«Võtke neiuvaras kinniii . . .!» [18 B, D, 43].

Neiuvaras kohkus ja komistas natuke, kukelaul ja kandja komistamine olivad neiu üles äratanud omast raskest unest. Aru saades, missuguse järje peal tema saatus praegu on, kisendas ta kõigest hingest:

«Appi, appi, appi!»

Suur-Tõll, kes iialgi kellegi appihüüdmise healt tuimalt ei võinud kuulda, kuulis esmalt kukelaulu ja komistamist, siis hädalist appihüüdmise healt, seega pani ta jalgadele jõudu juure ja jõudis paariverstalise ruttamisega appihüüdjale järele. Suur-Tõll sai asjast varsti aru ja ta nõu oli kohe peetud. Ta lõikas nende kolme kepiga, mis ta Pihtla arust oli lõiganud, hobusele otse kaelakeeru pihta.

Klops — hobuse pea otsast ära ja vajus visisedes maa põhja, aga hobuse keha muutis ennast kiviks.

Noor neiu tegi Suur-Tõllule ilusa pika pai ja ütles:

«Aitumal, aitumal! Sa oled mind põrgulise küüsist peastnud! Aitumal, aitumal!»

Südamest andis ta Suur-Tõllu mõlema käele suud ja ta silmad tilkusivad rõõmu pärast.

Suur-Tõll aga ütles:

«Mine rahuga ja ära jää mitte enam nii raskeste magama!»

Neiu hakkas Rootsinina ja Suur-Tõll Pidutalu poole tõttama.

Hookivi on kõige õhtu-põhjapoolse Saaremaa rahvale tuttav. Seega olen tema sündimiselugu ära jutustanud, nõnda kuda see rahvaraamatus üleval seisab. Ega kiri ei või valetada.

R. sch.

---

[1] Esimeses trükis (1883) puudub. — *E. L.*

SUUR-TÕLLU HINGAMINE HIRMUSTE MÄEL

Hirmuste mägi on Saaremaale selle poolest väga tähtjas paik, et seal peal seistes õhtu, kui päike suisel ajal paar tundi veel üleval on, ja ilm selge, võib terav silm ilma pikasilma abita seitsme Saaremaa kiriku torni korraga näha, kui päike kirikute peale paistab, nimelt: Kerla, Mõnuste (õigeusu), Kaarma, Valdjala, Püha ja kaks linnakiriku torni. Sealt mäe pealt on suisel õhtul pärast päeva loodet imelik kena alla külade ja perede peale vaadata. Kui kaste juba mäekõrgusest on allapoole langenud, siis paistvad külad ja üksikud talud, vabadikkude majad, tuuleveskid, heinaküünid, viljapõllud, madalad kasemetsad heinamaa peal, kadakapõesad karjamaal, loomade kari rannaväljal ja kõik, mis aga silma puudub, läbi kaste nagu vee seest välja, mis vaatajale imeilusa ja vaimu kosutava pildi silma ette kujutab.

Võib olla, et Hirmuste mägi ka meie kangelase Suur-Tõllu meelest armas koht oli. See paik on Kerla kirikult Sõrve poole arvata 7 versta, tee ääres.

Kui Suur-Tõll Vanapoisi Saaremaalt või koguni siit maailmast oli ära saatnud, siis tuli ta Hirmuste mäele ja heitis senna väsimust välja puhkama.

See asi oli kõigel Saaremaa rahval tuttav, mis vanemad oma lastele nii kohe, kui nad rääkima ja mõistma hakkasivad, teatasivad ja kinnitasivad, et keegi Suur-Tõllu ilma vaenuhädata ei tohi üles äratada, ja kui teda äratada tarvis; siis ikka nende sõnadega: «Suur-Tõll, Suur-Tõll, tõuse ülesse! Vaendlane on maal!»

Sellepoolest oli ka Suur-Tõll teistest inimestest iseäralise viisiga: kui ta rahuajal kord puhkama heitis ja midagi hädaohtu varsti rahva peale ei tulnud, siis magas ta minupoolest kas mitukümmend aastat. Sellepärast on rahvasuust kuulda, et Suur-Tõll kord siin, kord seal paikas on surnud, kust aga vallatumad karjalapsed teda olla üles äratanud. Sest see eksitus ka tulnud, et rahvas ta hauakoha pärast võitlenud. Oli aga Suur-Tõll kord üles äratud, siis ei olnud tal enne magamisega tegemist, kui töö, mis [ette] juhtunud, lõpetud oli.

Suur-Tõll puhkas seekord Hirmuste mäe peal rahulikult oma pikka und. Kõik Saaremaa rahvas, vanad ja lapsed, teadsivad seda. Mõnikord noorskas ta nina nii valjust, et maa põrus ja pilvedes välku lõi, puud vabisesivad ja merevesi virveldama läks.

Saaremaa rahvas elas rahulikult ja pidas sagedaste killapidusid. Matu Hansu koha oli siinpool rahvas killakohaks valitsenud. See talukoht on Paadla piiris, rohke verst Hirmuste mäelt homiku poole. Seal peres on hiljuti veel üks vanarahva killajoogi kann olnud, mis puust tehtud ja üleüldse vitsu peale aetud. Selle kannul on toru külles, mis põhjapealt peale hakates kunni üle ääre ulatab; just nagu kärnerite lilledekastmise plekk-kann. Kaan on sel kannul ka, aga ilma hingeta, mis ülevalt peale pannakse, siis üks veerand korda ümber käänatakse. Nõnda võis kannu kaanesangast kinni hakates täit kannu mõnusaste kanda. Niisuguse kannuga tõi iga taluperemees üks täis õlut killamajasse, mis seal üheskoos ära joodi. Seda pidu kutsuti killajook ja seda kannu killakann. Kes niisugust kannu näha soovib, võib oma igatsust minu juures täita.

[13, 186.] Ühel kevadisel päeval olivad Kõrkküla karjatsed oma karjadega Hirmuste mäe all. Nagu laste juures meiegi ajal juhtub, et vanemate sõna pidamata jätavad, olid ka selleaegsed poisid omas vallatuses nõuks võtnud Suur-Tõllut ta pikast unest äratada selle soovimisega, et näha saaks, kui pikk ta just on. Kuda mõeldud, nõnda tehtud. Lapsed

jooksevad Hirmuste mäele Suur-Tõllu juure, kes pika magamise ajaga oma kehaga maapinna sisse oli vajunud. Seal hüüdvad nüüd lapsed kooris:

«Suur-Tõll, Suur-Tõll, tõuse ülesse! Vaendlane on meie maal!»

Suur-Tõll ajas ennast põlvede peale ja vaatas üle metsalatvade ümber ja ümber. Kui midagi hädaohtu ei näinud ja ära märkas, et see laste vale oli, hüüdis ta valju healega:

«Et teie minule olete valetanud, siis valitsegu vale vaim teie valdas põlvest põlveni!»

Sest ajast saadik peab kõige esimesed valejutud seal valmis valatama.

Et lapsed karistamise väärt olivad, siis tõusis Suur-Tõll püsti, tõmbas üht suurt kuuske kõige juurtega maast üles [171], hakkas ladvast kinni, tõmbas korra läbi peu oksad küllest maha ja pidi selle ladvaotsaga, kuhu ühe sülla osa peale oksi oli külge jäänud, poistele karistuseks ümber kintsude andma. Poisid aga lippasivad järsust mäerünkast alla varjule, ja Suur-Tõll viskas vitsa käest ära, mis läbi õhu vuhises, kunni teinepoole Kuresaare linna Upa lahte vette langes ja latvapidi püsti seisma jäi, kus, kuda vanarahvas ütlevad, see puu tänapäevani nõnda on seisnud.[1]

Rahupõli kestis nüüd Saaremaal kaua edasi.

Et nüüd Suur-Tõll kord üleval oli, siis ei heitnud ta Hirmuste mäele mitte enam magama, vaid läks oma mõisa vaatama, kuda Pireti ja poja käsi käib. Suur-Tõllu pojal ei ole ma rahvasuust muud nime kuulnud kui Suur-Tõllu poeg ehk ka Noor-Tõll.

Suur-Tõllu esimene töö oli, kui koju jõudis, Haudla sauna minna. Peale selle elasivad rahu sees.

E. t.

SUUR-TÕLL PEASTAB SALME MEHED MEREHÄDAST

Suur-Tõll oli omal ajal suur pähelte armastaja olnud, see olnud talle lõbus ajaviide pähklid otsida ja kodu naise ja pojaga neid seltsis närida. Pähklid otsis ta iga aasta palju kokku, kui tal muud talitust ehk suuremaid toimetusi ees ei olnud.

Kui ta oma alamate käest teada oli saanud, et Abruka saares need kõige paremad pähkled peavad kasvama, siis läks kord senna proovi tegema, et näha saaks, kas jutt õige on, ja kui jutu õige leidis olevat, siis käis ta iga aasta pähelte ajal Abruka saares pähklel, ja kui õnn hea oli, tõi mõnikord mõlemate taskute täied koju Pireti ja pojale, kes kumbki pähklenärimist ei põlanud. [145.] Ühel tormisel päeval tuli Suur-Tõll Abrukast pähklilt tagasi ja astus otse Loode metsa nuki poole. Seal juhtus ühe Sõrve kalapüüdja laeval see õnnetus, et just Suur-Tõllu jalge ette tormist ja lainetest sai ümber visatud.

Halastaja mees võttis laevast kinni, kallas vee laeva seest välja ja pani õiete mere vee peale seisma, pidas näpuga laevamasti otsast kinni, et tühi laev uueste ei saaks ümber minema. Teise käega noppis ta vaesed uppujad mehed merest ülesse, nõristas suurema vee riiete ümbert ära ja pani tasahillukeste üheteise järele laeva. Kui kõik mehed laevas olivad, korjas ta nende võrgud, aerud, istepingid, leivakotid, kalakarbid ja mis neil iial kaasas olnud, merest välja ja pani laeva. Meeste silmad hiilgasivad suure rõõmu pärast, et nii hõlpsaste merehädast ja uppumisesurmast olivad peasenud. Ometi ei leidnud sõnu, miska nii suurt heategijat kiita ja tänada.

Et aga tuul ja torm edasi mässas ja laev lainetest oleks uueste võinud ümber visatud saada, mis väga karta oli, sest mehed olivad kõik märjad

[1] Millal see «tänapäevani» on olnud? — *P. Süda märkus.*

ja uppumise hädast praegu peasnud, mis neid küllalt väsitanud, sellepärast ei uskunud ta neid mere hooleks jätta, vaid võttis laeva kõige meestega vee pealt ülesse, tõstis õlale ja kandis neid Nasva poole.

Mehed istusivad laevas ja ei teadnud, mis nad imekspanemise ja rõõmuga isekeskis pidivad rääkima ja tegema. Viimaks ütles Massi Tohver, kes kipripoiss oli, laeva kipri Eldri Hindrikule:

Suur Tõll kannab laeva õlal. *H. Miti illustratsioon. 1959.*

«Sul on kottis pakk tubakast, anna suurele mehele tänu tunnistuseks tubakast lõuga.»

Hindrikul oli heameel, et see asi Tohvri meele tuli; mudis varsti õige mehise lõuatäie tubakast kokku ja tahtis üle laevaparda Suur-Tõllu suhu pista. Aga kui pea õnnetus võib tulla! Seda head tööd tehes kerkisivad Hindriku jalad laevast ülesse, suurem osa Hindrikut oli ju ennegi üle laevaparda. Korraga oli Hindrik kõige jalgadega, lõuatäis tubakast peus, merevees suplemas. Teiste meeste hädaheal laevast ja Hindriku sulpsatus äratas ka Suur-Tõllut tähelepanemisele. Kui ta meest vee sees nägi, pistis käe vee alla, tõstis Hindriku peu peal veest välja, nõristas suurema vee ta riietest ära, pistis pähklite peale tasku ja astus edasi Nasva poole.

Kuressaare loss. *J. Miku foto 1959.*

Suur-Tõllul oli niipalju pähklid taskus, et Hindrik pähklite peal püsti seistes ulatas üle tasku serva välja vaatama. Kui suur meeste imekspanemine selle üle võis olla ja mis nad isekeskis rääkisivad, sellest ei ole ma vanarahva käest midagi kuulnud.

Kui Suur-Tõll meremehed kõige laevaga Nasvale maale pannud, siis sammus ta maad mööda Tõlluste mõisa poole.

Sel ajal oli juba üks sissetunginud võeras rahvasugu Saaremaal olemas olnud. Miks Suur-Tõll neid Saaremaale sissetungimise ajal oma ratas-sõjariistadega ei ole teise maailma saatnud, sest ei tea rahvaraamat ühtigi rääkida. Mõnes Saaremaa nurgas arvatakse, et Suur-Tõll võera rahva sissetungimise ajal kuhugi oleks [magama] uinunud ja et Saare rahvas sissetungijast rahvast nii suurt kurja ei kartnud, kui pärast maitsta saivad, sellepärast ei ole rahvas Suur-Tõllut ülesse äratanud. Olgu nüüd peale, rahvaraamat ei räägi sest sündmusest midagi, aga meie teame jo ometi natuke. — Lähme jälle oma järjele.

Kui Suur-Tõll Nasvalt oma mõisa poole kõndis, puutus tema silma kants, mis sissetunginud rahvas olivad ehitanud. See oli Kuresaare linnapea. Rõõmu temal sest ehitusest küll ei olnud, ometi ei olnud rahvas teda selle ärarikkumiseks appi ka mitte palunud. Seega läks Suur-Tõll teda mööda minnes vaatama ja katsuma, kas ka mehetöö oleks. Kui mitte, siis tahtis ümber lükata.

Toredal kombel sammus Suur-Tõll, teine käsi teises taskus, linnapea toki vastu ja lootis, et see tema kõhuga tõukamisest pidi ümber minema. Kui seda oli katsunud ja kants liikumata jäi, ei võtnud ta teist katset mitte enam ette, sest rahvas ei olnud teda seks palunud.

Muud märki ei ole linnapea toki külge Suur-Tõllu tõukamisest midagi jäänud, kui et tema nabad (?) linnapea väravate kohalt kahest kohast kivid müüri sisse on tõuganud, kuhu ehitajad pärast kaks aknaauku sisse teinud, ilma et neid tarvis oli.

Suur-Tõll aimas sest ehitusest midagi halba Saare rahvale, seepärast läks ta linnapea toki juurest pool pahameelega kodu poole, kus Piret pojaga teda ootasivad.

M. L. m. s.

PIRETI SURM JA SUUR-TÕLLU LESEPÕLV

Kui Suur-Tõll seda lugu, mis temal pähklilkäimise reisi peal juhtunud, mis ta näinud ja teinud, oma naise ja pojale oli jutustanud, ja ka seda, et üks võeras rahvasugu isamaale on asunud ja aset võtnud ja et needsamad merekaldale kantsi ehitanud, mis mehe viisil valmistatud, mida ta kõhuga müsates ümber ei saanud, saanud Piret väga kurvaks ja jäänud haigeks.

Kui Piret saunaehituse ajal ahju kerisekiva korjas ja see kivi, mis Kõiguste mõisa karjamaal tänapäev veel seisab, tema varvaste peale kukkus [44], sestsaadik on jooksvatõbi ta ihu sees aset võtnud ja talle suurt vaeva teinud. Aga nüüd, nii kurbi sõnumid kuuldes, võttis haigus täieste ta üle võimust.

Kui Piret lühikest aega oli haige olnud, ütles ta ühel homikul:

«Minu aeg on ümber,
Vanataat vaatab mo peale,
taat näeb ka sind ja poega.
Matke mind aeda,
muld matab mo vaeva.
Kaugelt kangest kuulub heal:
raske käsi rõhub rahva peal.
Kaugelt, kaugelt kumab üks täht,
rahva rahuks räägib see täht.»

Need olnud Pireti viimsed sõnad. Sellepeale vajunud ta silmad kinni ja [ta] jäänud magama ega polegi enam üles ärkanud. Suur-Tõll oma pojaga tegivad nõnda, kuidas Piret oli käskinud, matsivad teda enda rohuaeda maha [187].

Lesepõlves elas Suur-Tõll enamist vaikset elu, nõnda et vanad jutud tema vägevust aga mõne korra veel ilmutavad.

Nagu enne jo kord nimetatud, olivad sissetunginud rahvas Saaremaa rahva üle peremehepõlve alustanud. Siis ei olnud Suur-Tõllul enam valitsuse muret kanda, ja et lesepõlv ta ärksat vaimu küllalt alandanud, ei ilmutanud ta oma vägevust enam suurte võitlustega nagu tänini, vaid suurte ehitustega, kus ta ise meister ja suuremalt jäust ka töömees oli, kes kõik raskemad tööd enese peale võttis.

Kas Suur-Tõll ka ristiusku vastu võtnud, mis pealetungijad rahvas vägise paavsti kombel tõivad, sest ei räägi vana rahvajutt sõnagi, aga et ta kirikuid ehitanud, sest räägib rahvaraamat küllalt [126—138].

Katsume siis Suur-Tõllu kirikute ehitamisest natuke rahvaraamatust välja siblida ja nüüdse rahva keelesse ümber panna.

M. L. p. k.

TÕLL, TÕLLU POEG JA LEIGER

Tõllu pojast leiame rahvaraamatust seda, et see suurte ehituste juures veel mehekam olnud kui vana Tõll ise, mis aga vanamehel mõnda korda vastumeelt olnud ja pahameelt teinud. Niisama olla üks Tõllu sugulastest, kes Hiiumaal elanud, ka Tõllude värki mees, kelle nimi Leiger olnud, kes Sööru kabeli ligi elanud, kus praegu veel mõned perekonnad Leigeri nime peal peavad nimetud saama.

Leigerist leiame mõnes kohas rahvaraamatust, et see Tõllu vennapoeg olnud, keda aga Saaremaa Tõll enese vääriliseks ei tahtnud pidada, seega ennast iga kord pahandades, kui Leiger midagi oma pea järele oli julgenud ette võtta.

Kui Tõllu naine Piret alles elas, siis armastas ta teda väga, niisama ka oma poega kui ka Hiiumaa sugulast Leigerit. Aga lesepõlves sai ta sagedaste väga nukrameeleliseks ja kärsitumaks, mis endist armastust ja lahkust palju alama järjele saatis ja sest ajast, kui nad kirikuid ehitama hakkasivad, Tõll oma pojast lahkus ja igaüks isepaikas elas. Nõnda, kuda see ka tänapäise rahva juures lugu on: mida kaugem ja kauem sa oma sõbrast või sugulasest elad, seda enam kriipsu ja kraapsu must kass oma käppadega senna vahele tõmbab. Nõnda oli ka Tõllude ajal lugu, mida meie alamal kuulda saame.

V. P. T.

TÕLL EHITAB MUSTJALA JA POEG KIHELKONNA KIRIKUT

[134.] Kui vana Tõll Mustjala kiriku ehitamist ette oli võtnud, ei mõtelnud ta sugugi selle peale, et tema poeg ka midagi ehitust julgeks ette võtta. Aga ta poeg oli, niikohe kui ta teada sai, et vanamees Mustjalas töös on, uut Kihelkonna kiriku ehitust peale hakanud. Töö läks mõlemate käte all enam kui jõudsaste edasi.

Kui vana Tõll Mustjala kiriku oli valmis saanud, sai ta rahva käest kuulda, et poeg Kihelkonnale kirikut ehitab. Pealegi sai talle ette räägitud, et poja kirik olla täielikum, kui tema oma töö. Siis läks Tõll seda tööd vaatama.

Kes neid kahte, praegust Kihelkonna ja endist Mustjala kirikuid mõlemaid on näinud, see teab küll, kui suur vaks vahet nende ehitustel oli, sellepärast sai vana Tõllu hing punaseks, kui ta poja kirikut palju täielikuma ja paremini ehitatud leidis olevat, kui tema oma töö. Et poeg seda mäe alla ehitanud, oli poja rumalusest ainus märk, mis vana Tõllu meelt natuke jahutas. Aga et kirik nii kõrge ja pika torniga oli, see pahandas vanameest nõnda, et nõuks võttis seda puruks visata, mis ta ka pojale kuulutas. Poeg tundis isa kõva ja murdmata südant ja oli kurb sellepärast.

Vana-Tõll läks pahas meeles põhja poole, leidis Oiu metsast ühe kivi, mis ta meelepärast oli, sellega viskas ta Kurevere ja Tammese küla vahelt mäekünka otsast kiriku pihta, mis aga õnneks mitte kõik seda ilusat kirikut ei rikkunud, vaid üksi torni võlvidest saadik maha murdis [134 B]. Torn langes Kellakoja mäele maha, kuhu poeg pärast madala poolinetu torni ehitas, mis praegugi seal seisab, kuhu kellad ülesse seati [127 C]. Kihelkonna kiriku kellad ööldakse üle Saaremaa kõige paremad kellad olevat.

Kivi, miska Tõll visanud, olla vist ise ka katki läinud, et seda praegu kellegile ei või näha pakkuda.

Poeg pole aga vana Tõllu kiuste enam julgenud kirikule torni teha, vaid jäänud tornijalg sealtsaadik seisma, kust Tõll teda maha viskanud. Seisab praegugi niisama.

R. R. st.

NOOR VANAPOISS EHK KURIT

Noorest Vanapoisist räägib Saaremaa rahvaraamat nõnda:

Kui Tõll Vanapoisil püksilapi mõetu Odalätsi pere juures oli võtnud ja teda Tagaajamise maad mööda Harilaidust meresse saatnud ja ära uputanud, mida eespool juba kõneldud [vt. lk. 59] [ja] kui siis põrgu vald oma valitsejat mõnda aega oli ootnud, aga ilmaasjata, sest Vanapoiss ei tulnud iialgi enam tagasi. Siis olla Vanapoisi lesk proua Babiloona oma valda killale kokku kutsunud, et otsust võtta, kuda nende

kadund härrast ja tema käekäigust kudagi aru saada. Seal olla proua Babiloona avaldanud, et härra olla Saaremaale läinud Tõllut taga kiusama. Tema arvata, et härral seal midagi õnnetust on juhtunud, seepärast saagu nõu peetud, kuda temast aru saada, mis temale on juhtunud.

Sellepeale sai nõuks võetud kõige targemat ja kavalamat vaimu välja valitseda, kes Saaremaalt põrguhärrast pidi aru tooma, ja kui kudagi võimalik oleks, siis Tõllule või tema sugule ehk koguni terve Saaremaa rahvale tulist pussi pidi tegema.

Seks saivad 3 sarvilist välja valitsetud ja ette seatud, kellest liisu läbi üht reisi peale valitseda.

Liisk langes Babiloona vanema poja Kuriti peale. Seda aru saades hüüdis põrguvägi kooris hõiskamise sõnu lauluga välja. Tee vastu valmistamine oli varsti tehtud.

Proua Babiloona tõi käsikambrist kõige uuema märsi, kus ta midagi tee jaoks oli sisse pannud. Kurit vaatas kord märsisuust sisse ja hakkas laulma:

«Niinene kott, kanepine kanne,
halli kitse kints kottis!»

Kõik põrgulised kisendasivad kurgupõhjast neid laulusõnu Kuritiga ühes kooris kaasa. Sellega oli Saaremaa-reis seal paikas algatud ja Kurit ruttas teele.

Kui ta Saaremaale oli jõudnud, otsis ta suure hoolega papa jälgi taga, kunni ta viimaks suure vaeva järele Odalätsi perede juurest haisu peale sai, kust ta haisu mööda Tagaajamise poole läks ja sealt männikust, mis praegu kroonumets on, papa sarvetükid üles leidis, mida hundid kõlvatumaks närinud [120 B[1].

Nüüd oli temal — keda saarlased mõnes paikas noor Vanapoiss ja mõnes paikas Kuritiks kutsuvad — selge aru käes, mis papaga juhtunud. Ta ei kahklenud sugugi selle üle, vaid arvas kohe välja, et Tõll seda kurja Kurjavaimule oli teinud. Sest tuli hirmus kurjus Kuriti südamesse ja ta tõutas seda kätte maksta, kui mitte Tõllu ja ta sugule, siis ometi kõige Saaremaa rahvale, mis Tõll ta kõige armsama papale teinud.

Nüüd võttis Kurit ette kõik Saaremaa läbi käia ja selle tee peal välja mõtelda, mis nõuks võtta. Kui ta nüüd leidis, et Kihelkonnale kirik tehtud, ja teada sai, et rahvas seal rohkeste koos käib jumalasõna kuulamas ja ristiusku õppimas, siis ei teadnud ta esiotsa, mis ette võtta. See kohkumine tahtis ta jõudu kaudata. Kurvastus rõhus teda väga.

«Papa surnud suures vaevas,
tema sarved minu kaendlas.
Põrguriigil palju ohtu,
ei ma tunne plaastrit, rohtu,
mis võib häda parandada,
leske riiki avitada.
Sealtap ilmub hirmus häda:
kir'ku jookseb rahva rida.
Kes veel tahaks kurja teha,
rahvas tahab olla püha?
Tule appi, kallist nõudu,
anna mulle armast jõudu
kurja teha kuhjaga!» [120 B, 161 D.]

Neid sõnu nurutanud Kurit enesele ette, istudes Kellamäe sarapikus kivi otsas, kus tema istumisease praegu veel peab ühe suure kivi peal

tunda olema. Selle laulu nurutamisega on Kuritile üks kena nõu tulnud. Kuulge seda:

Ta muutis ennast inimeseks ja võttis omale Tori Matsi näu ja läks Tamme Tõnise peresse.[1] Seal sai ta veel suuremat pahandust, kui kuulis, et see kirik Tõllu poja ehitud ja et rahvas seal väga suurel hulgal koos käib. Kui Kurit nii palju oli teada saanud, siis sai ta õige pahameelega täidetud ja võttis nõuks selle kiriku uksed kinni panna, et rahvas enam sisse ei peaseks.

[19 A.] Selle kirikul olnud esite kaks ust, teine lõuna pool külges, teine õhtu pool otsas, mõlemad ilma eeskojata. Praegu on lõunapoolse uksel eeskoda, kus kirikuvaesed sees istuvad, nõndasamuti on ka käärkambrile väljastpoolt pärast uks tehtud, kust õpetaja sisse ja välja käib.

Kui Kurit seda oli tähele pannud, et aga kahe ukse kinnipanemisega tee kiriku sisse keeldud on, siis oli ta oma nõupidamisega valmis ja läks nii suuri kivisid otsima, mis aga nii suured pidivad olema, et igaüks üht ust kinni mataks, mida kellegi sureliku jõud ei võiks eest ära veeretada. Ta läks teele Saaremaad läbi käies kiva otsima, kas neid peaks leidma.

[44.] Kõiguste mõisa karjamaalt leidis ühte, mis oleks kõlbanud, aga selle peale oli Tõllu naise Pireti silmavesi langenud, mispärast ta sellesse ei julgenud puutuda. Suure vaevalise otsimise järgi leidis ta viimaks Kriimi[2] saarekese pealt kaks niisugust kivi, mis arvas kõlbavat. Nüüd ootis ta rüsnaööd[3], mil Kuriti arvamise järele õige aeg oleks neid kiriku uste taha kanda.

Kui esimene rüsnaöö kätte tuli, pistis Kurit kivid märssi ja hakkas Kihelkonna kirikule ruttama. Kui ta Pälli[4] perede juure oli jõudnud, oli aeg juba pooleöö ligi jõudnud, et Pälli Pärdi kukk laulis:

«Võtke kivikandja kinni — eee, ää!» [18, 43.]

Kivikandja kehast ja südamest lõikas see kukelaul tungivalt läbi, kohkudes tahtis ta jalgele jõudu juure panna, rapsas märsi ülemale, — õnnetus! — üks märsisilm läks katki, vähem kivi libises välja. Kes seda kivi näha soovib, mingu Pälli männiku otsa, seal ta seisab praegu veel, suuruse poolest on ta noore kirbu-sauna aruline.

Nagu pikse häälega kisendas Pälli Pärdi kukk teist korda:

«Võtke kivikandja kinni — eee, ää!»

Ei olnud Kuritil aega selle peale mõtelda, [kuidas] kivi uueste märssi ajada, vaid tormas aga edasi. Koorm oli kergem ja kukelaulu hirm omast kohast tegi jõudu juure, sellepärast jõudis Kurit väga ruttu edasi selle mõttega, et teisegi kirikuukse kinni saab. Aga õnnetus pidi kivikandjale jälle juhtuma. Kui ta oma koormaga Hagama[5] kuusiku otsa oli jõudnud, seal kisendab Hagama Hansu kukk:

«Võtke kivikandja kinni — ee, ää!» [19.]

Kuriti kõrvus oli see kukelaul nii kärme, et arvas maad jalge all värisevat, tahtis rutemini edasi minna, aga õnnetus: teine märsisilm läks katki, viimane suurem kivi libises märsist välja. Sealsamas ta praegugi seisab — suuruse poolest nagu keskmine täipõrgu (saun).

Kuhu Kurit sealt oma hädaga sel rüsnaööl läinud, sest ei räägi rahva-

---

[1] See koht on Kihelkonna kirikust paar versta lõuna pool Rootsiküla valla talukoht. Toimetaja [= *P. Süda*].

[2] Kriimi saareke on Kougatoma ja Mõldri küla vahel Ööri lahes Sõrve meres.

[3] Rüsnaöö nimetasivad vana Saaremaa rahvas jõulu- ja näärilaupäeva ööd. Mina ei ole teada saanud, mis põhi ehk tähendus sel nimel on.

[4] Pälli pered on Lümanda mõisast arvata $1^1/_2$ versta lõuna pool. Toimetaja [= *P. Süda*].

[5] Hagama pered on 6 versta Kihelkonna kirikult lõuna pool. Toimetaja [= *P. Süda*].

raamat minu teades mitte midagi. Kihelkonna rahvas võivad aga rõõmsad olla ja Pälli ja Hagama kukkedele au anda, kui näevad oma armsa kiriku uksed alles lahti olevat.

R. R. st.

KEINA KIRIKU EHITUS HIIUMAAL

[Leiger 9—11.] Selsamal ajal, kui Tõll Mustjala ja poeg Kihelkonna kirikuid ehitasivad, olla nende sugulane, Hiiumaa vägimees Leiger, Keina kirikut ehitanud.

Kui Tõll oma pahameelt Kihelkonna kirikutorni viskamisega natuke oli lahutanud, siis sammus ta jälle Mustjala poole, kus tee peal ta Teesuu Lõpemere nurgast üle, otse Abula küla peale välja läks. Meres olnud aga üks tükk põhja üsna pehme hundisauene, sellega määrinud ta oma jalad ära. Kõva maa peal hakanud kõiksugu puru saueste jalge ümber, mida ta nüüd tähele ei pannud. Kui ta oma jalgu leidis nii mustad olevat, andis ta kirikule Mustjalg nimeks, kuda teda tänapäevani veel kutsutakse [134 B].

Siin toodi Tõllule sõnumid Hiiumaalt Keina kiriku ehitamisest. Sõnumid olivad iseenesest väga head, mis üle temagi ennast oleks pidanud rõõmustama, aga Tõllu kärsitu meel sai pahandud selle mõttega: ehk on see Keina kirik jällegi parem tema ehitusest. Ja kui ta teada sai, et lugu nõnda ongi, siis ei kandnud ta süda seda vaatama minnagi, vaid võttis pahas tujus nõuks seda ka puruks visata. Kui ta selle töö tarvis üht parast kivi oli leidnud, sirutas ta ennast kord kikivarvale ja vaatas üle metsade, kus kohal Keina kirik just seisab. Kui ta seda oli ära silmanud, siis ta viskas [6].

Aga Tõll oli ka lihalik inimene, sellepärast olivad aastate hambad vanaduse väes ta jõudu jõudnud närida. Et küll vanake visates ühtigi jõudu tagasi ei hoidnud, siiski ei ulatanud kivi mitte Keina kirikuni, vaid langes Hiiumaa randa meresse, kus teda tänapäevani Tõllu kiviks nimetakse. Kes seda lugu tõeks ei taha pidada ehk soovib seda kivi näha saada, olgu hea mees ja mingu Hiiumaale, küllap hiidlased, head mehed, teda varsti kivi juure juhatavad. Seda kivi olla Tõll Kiidema mõisa piirist Rista kõrtsi juurest ühe mäekünka otsast Hiiumaa lahte visanud. Tõll aga heitnud pärast sennasamasse paika natuke puhkama.

Kui kaua Tõll Rista kõrtsi juures on puhkanud, sest ei ole rahvaraamatus midagi ülevel, aga tema ülesäratamisest olen küll natuke kuulnud. Karjalapsed olla sagedaste oma karjadega selle paiga ligidal käinud, kus Tõll puhkas, ja on neil ka mitu korda see nõu olnud teda ülesse äratada, ikka sellesama tüki pärast, et näha saada, kui suur see Tõll ometi oleks. Ühel päeval ei jõudnud karjapoisid oma uudishimu enam valitseda, vaid läksivad puhkaja Tõllu juure ja hüüdsivad:

«Tõllu, Tõllu, tõuse ülesse! Vaendlane on maal!»

Tõllu tõusis varsti istuma. Kui lapsed teda istudes juba nägivad üle madala metsa võivat ümber vaadata, jooksivad nemad suure hirmuga tiheda metsasalgu sisse varjule [13].

Kui Tõll nägi, et teda jällegi petetud, tõmbas ta ühe paraja kuusepuu juurtega tükkis maast ülesse, et seega lapsi karistada. Lapsi aga ei olnud enam kusagil näha, need olivad padrikus varjul. Siis viskas Tõll vitsa käest ära, mis kõrgest õhu seest läbi jooksis ja viimaks kesk Kiidema lahte meresse langes, kus ta esmalt ladvapidi sauese põhja sees püsti seisnud, juured ülespool, pärast küljeli merepõhja peale langenud, kõige viimaks aga aegamööda merepõhja sisse liidetud, kus ta tänapäev peab alles olema [13 O].

Mustjala mehed! Otsige see puu sealt merepõhjast ülesse ja kiskuge välja, sest saate head tarvitusepuud, see peab laevanagadeks ja rehapulkadeks ütlemata hea tükk olema.

M. T. K.

KAKS NURJALÄINUD EHITUST

Kunni vana Tõll Ristamäel magas, senni oli ka poeg Kihelkonna kirikut valmis saanud. Nüüd pidivad nemad teist tööd ette võtma, sest nemad olivad jo niisamasugused, kui tänapäised saarlased, kes sugugi ilma tööta ei taha seista ega ilma asjata aega viita.

Kui poeg kuulis, et isa Tõll Kassiku kirikut oli ehitama hakkanud, mida ta [tahtis ehitada] Kassiku künkale, mis rohkest 2 versta Hirmuste mäelt põhja-homiku pool on, kus Tõll, nagu teate, kord puhkas, kus käesoleva aastasaja hakatuses veel [on] kirikumüürid, mis pooleli ehitada jäänud, iga möödamineja teekäijale silma paistnud. Praegu ei ole seal muud, kui kiriku jalg (vundament) veel küllalt tunda. Siis võttis poeg kabeliehitust ette, mida ta Kihelkonna kirikkonna Lümanda mõisa ligidale Leedri ja Pälli küla vahele veikese mäeseljandiku peale pidi ehitama, mis kohta sest ajast Kabelimäeks kutsutakse. Seal paikas peab praegugi ehituse kivirusud näha olema rahvaraamatu toimetajale tunnistuseks, et jutt õige on. Sealt prügi seest on mõne aja eest veel kuld- ja hõbeasju leitud, mida juhtumist küll tänapäise rahval enam ei pea õnneks juhtuma.

Mikspärast see kabel mitte ei ole üles ehitatud, on sest tulnud, et niipalju tööd, kui päeval on ehitatud, öösel jälle ära laudati. Kes seda paha tööd siis teinud? Seda süüd aetakse Kuriti peale, keda Pälli kukk kord käskinud kinni võtta, misläbi tal korda ei läinud Kihelkonna kiriku uksed kinni matta. Et see kabeli ehituse töö sel viisil ei võinud edasi minna, võib igaüks isegi arvata. Seega jättis poeg seda tööd käsile ja seisab Pälli kabel tänagi ehitamata.

Kuda poja käsi kabeli ehitamisega pahaste käis, nõndasama käis Tõllu käsi Kassiku künkal kiriku ehitamisega. Müürid olivad pea valmis saamas, siis tuli paha lugu: mis päeva ehitati, seda öösi laudati. Paha tööd arvati jällegi Vanapoisi suguvõsa peale. Et Kurit oma kurja tööd nii kuradi moodi salaja tegi, et Tõll tema jälgile ei saanud, seega pidi kiriku ehitus ka siin paikas käsile jääma.

Kellel aga lusti on, võib kas hommepäev vaatama minna. Kiriku jalg on veel selgest tunda Kassiku pere taga põllul [vrd. lk. 89]. Pihlakapuu kasvab kirikuplatsil, kui põllu peremees teda veel ei ole ära raiunud. Ja kui seda oleks ehk saaks tehtud, selle läbi saaks palju äkilisi tormisid tulema, mis tuuleveskide tervisele ei pea hea olema. Praegune naljakas jutt kuulutab nõnda.

Kord on pere karjapoiss kirvega ühe täkke selle pihlakale külge löönud ja sest olla selle pere pukkveski põdema hakanud. Kas see jutt üsna õige on, seda vastutamist ei julge ma enese peale mitte üksi võtta. Kui keegi selget otsust nõuab, vaatku ise järele.

KERLA JA KAARMA KIRIKUTE EHITAMISEST

[129.] Mõnikord ja väga sagedaste tuleb seda ette, et vanade meeste nõud ja mõtted palju kaugemale ulatavad kui noorte omad, kui nemad küll vähem õpetust on saanud kui noored ja neist vaimuharimise poolest on järele jäänud. Seda näeme Tõllu ja poja juures. Tõll ehitas kirikut, poeg kabelit, mõlemate töö oli salakiusaja pärast õnnetu ja pidi käsile

jääma. Poja töö jäi hoopis tegemata, aga vana Tõll leidis nõu, kuda meie tulev jutt seda avaldab.

Kui Tõll nägi, et kiusaja kaval küll oli nii päris kuradi moodi tema ettevõtmist rikkuma, siis jättis temagi seda paika maha, kus ta tänini kiriku pärast tööd oli teinud, aga kirikut ei jätnud ta siiski mitte üles ehitamata, vaid see pidi teise paika ehitud saama. Aga kuda õiget paika üles leida ja kuda kiusaja kurjuse eest uue paiga peal ennast varjata, seks oli head nõu tarvis. Kuulge, mis Tõll seks teadis ja tegi.

Lepiku Hansul oli üks paar päris musti härgi, kes ühest emast ühel ajal olivad sündinud, keda Lepiku kaksikmustad hüüti. Neid laskis Tõll Hansu käest paluda, kes neid ka heameelega lubas ja andis. Nende kaksikmustade vankrile pani Tõll nüüd uue kiriku nurgakivid ja saatis need kaksikmustad ise oma tahtmist mööda minema, neile üteldes:

«Minge kirikuplatsile, ärge jääge enne seisma!»

Härjad pöörsivad varsti Kassikult Killikare jõe poole, kust härjad mõlemad läbi minnes jõid. Et rahvas, kes järele käisivad, sest nii suurt lugu pidasivad, et kaksikmustad härjad kiriku nurgakiva ilma juhatajata vedades sealt jõest joonud, panivad nad selle jõekohale nimeks Pühajõgi, kuda seda jõekohta tänapäevani nimetakse. Härjad läksivad siit ikka edasi põhja poole, kunni nemad tulivad Keerula jõest läbi. Senna jõe põhjapoolsele kaldale jäivad härjad seisma lageda liivaplatsi peale. Seal saivad kivid pealt ära tõstetud ja kiriku nurgakivideks seatud ja ka kirik üles ehitatud ilma millegi takistuseta, mis kiusaja poolt oleks võinud tulla.

Vana Saaremaa rahvas on igale paigale püüdnud oma loomuliku nime anda. Nõnda oli ka selle jõe nimega lugu. Ses paikas, kus härjad kivikoormaga seisma jäivad, võib sest jõest öölda: see jõgi on lõnglik-kõver, väntlik, soplik ja keeruline, et ta kaardi peal välja näitab nagu korgitõmbaja (Korkenzieher). Sellepärast nimetasivad teda Keerula jõgi. Sellest Keerula nimest on pärast lühendamise läbi Kerla nimi saanud, mis nime see kirik praegugi kannab.

Kerla kiriku esimene ilu oli see keeruline jõgi ja veike lepasalguke jõekaldal; põhja-homiku pool oli üks peale viie versta pikkune liivaseljandik, mis seda paika sealtpoolt küllest inetumaks tegi. Aegamööda on mõistliku hoolekandmise läbi liivaseljandik kaunis kenaks männikuks saanud. Väike lepasalguke on Lepa kopliks saanud, mis praegu pargi nime eest mitte liiaks ära ei punasta, nõnda et Kerla kiriku koht üle Saaremaa suisel ajal kõige ilusam ja lõbusam kirikukoht on. Aga läki Tõllu jutu järjele tagasi. Jäägu Tõll Kerla kirikut ehitama [129, 133] ja meie otsime ta poja ülesse.

Kui poeg kabeli ehitust oli Pälli juures käsile jätnud ja teada sai, et isal niisamasugune äpardus kirikuehituses olnud, kui tema kabeliehitusega oli, siis võttis poeg Kaarma kiriku ehitust ette. Et aga susi sugu selle tööle niisamasugust takistust ei teeks, nagu kabeliehituse juures sündis, sellepärast olla poeg kiriku aluskivid isesugusel viisil maha pannud, aga mil viisil, see on rahvaraamatus nii segaselt ülesse pandud, et ma seda praeguse rahva keele ei oskagi ümber panna. Võib-olla, et edespidi seda võin, kui veel juure olen õppinud. Aga abi on sest tõeste olnud, sest poeg ehitas jo kiriku ülesse.

[129.] Kui Tõll aru sai, et poeg Kaarmale kirikut ehitab, mis peaaegu juba valmis saab, võttis ta nõuks seda vaatama minna. Nagu meie juba teame, oli must kass kord isa ja poja vahelt läbi läinud. Seega ehmatas poeg väga, kui Tõllut nägi Elme poolt tulevat. Ruttu võttis ta ette kirikule toed külge teha. Et Tõll nii ligi tuli, seega ei kartnud ta mitte kiviga viskamist, vaid seda, et Tõll ehk saaks kirikut ümber lükkama. Sellepärast

arvas ta tugede ehituse tarvis olevat. Kui ta teise külge tugesid ehitas, pidas ta teisest küljest teise käega vastu, et kui Tõll ühest küljest lükkaks, siis käsi vastupidamiseks valmis oleks. Tõll, kes poja kohkumist nägi, ei teinud kirikule midagi paha, et küll kirik, mida poeg Kaarmale ehitas, palju suurem oli, kui tema oma ehitatud Kerla kirik.

Kord räägib rahvaraamat, et Tõll ja poeg olla ühe haamriga need kaks Kerla ja Kaarma kirikut seltsis ehitanud ja teineteisele haambert kätte viskanud. Aga et see meie jutu jooksuga, mis teistest paikadest oleme lugenud, selle pahanduse pärast, mis nende vahel mõnda aega valitses, õiete ühte ei taha passida, seega ei taha ma sest siin laiemalt arutust teha.

Selle paiga peal, kus Kaarma kirik praegu seisab, olla enne üks maja seisnud, kus sisse lõppenud loomade luud sellepärast olla koristatud, et mõningad lehmad neid karjamaal närinud ja seega oma kallist söömaaega viitnud. Et selle maja katukse peal sagedaste kaarnad on istunud, seepärast olla seda maja Kaarnamaja kutsutud. Nüüd pidi kirik kaarna kiriku nime kandjaks ka jääma, aga et kaarn lindude riigis oma jume ja lauluheli poolest esimeses numbris ei seisa, siis vahetati n m eest ära ja-anti kirikule Kaarma nimeks.

Kui poeg Kaarma kiriku ehitanud, on ta Lepiku Leemeti juures korteris olnud. Seda kohta hakati sest ajast Tõlli taluks hüüdma [151]. See talukoht on kadunud, praegu on seal Mullutu mõisal ligi 60 ruutvakamaad põldu. Niihästi põld, heinamaa kui ka karjamaa — kõik kutsutakse Tõlli nime peal. Talu ahjuvaremed on veel tunda. Üks selge veega allikas on seal õueplatsi ligidal.

P. L. ms.

SÕDA MASSI NÕMMES, SUUR-TÕLLU SURM

[169 A, 174 B, C.] Kui Tõll Kerla kirikut ehitanud, on ta Sõmera küla magasini juures Riigu Risteni juures korteris olnud. Kirik oli juba pea valmis saamise ligi, kui ühel õhtul hilja Tõllule Riigu peresse Sõrvemaalt sõnumid toodi, et lääne poolt vaendlaste vägi Sõrve säärele maale tulnud ja nii suure jõuga endid laiali lautanud, et vahvad Sõrve mehed neid ei ole jäksanud tagasi tõrjuda. Ühes paikas on sõrulased veikse salga vaendlastega küll nalja teinud, neid põgenema ajades, kus vaendlased sõrulaste vägeva vommide eest põgenedes ja oma nahka hoides meresse läinud ja ära uppunud, tahtnud parem veesurma surra, kui kuival maal sõrulaste kuivas saunas hinge heita.[1] Siiski oli vaendlaste vägi teistes paikades tugev küll, tungisivad edasi, tapsivad, riisusivad ja põletasivad kunni Sõrvemaast läbi jõudes Massi pere juure laagrisse heitsivad, et sõjamehed hingada saaksivad. Salme ja Üüdibe rahvas olivad endid kõigest väest vastupanemisele valmistanud ja Tõllule alandliku palvesõna läkitanud — abi paluma.

Kui Sõrve saadikud kõik seda lugu Tõllule olivad ära rääkinud ja oma alandlikud palvesõnad temale ära ütelnud, ei viitnud Tõll ka sugugi aega, ehk küll õhtu käes oli. Ta pistis Sõrve saadikud jaki tasku ja ruttas Sõrve poole. Ta ei käinud mitte teed mööda, vaid otse metsast läbi. See tee, mis ta praegu käis, viis teda Tirimetsa mõisa[2] juure Tõnu pere peale metsast välja.

[1] Seda paika, kus sõrulased vaendlasi meresse tõrjunud, nimetakse tänapäevani Türju rand [169 A]. — *P. Süda märkus.*

[2] Seal, kus praegu Tirimetsa mõis seisab, olnud sel ajal kaks talukohta, mis Tedremetsa taludeks kutsutud, sellepärast et ses suures metsalaanes, mis sealt juba peale algas, kus praegu Kaeselja mõis seisab. Lõuna pool otsas ses laanes oli enamiste lehtpuumets, kus igasugu lehtpuud võisid leida, ka okaspuid oli küllalt. Ses metsas elas

Tõll puhkas Tõnu pere õues lühikest aega. Kui juba koiduvalge välja tuli, tungis Massi poolt hädaheal Tõllu kõrvu ja viha vaendlase ülekohtu töö pärast, mis need tema armsa Sõrvemaa rahvale olivad teinud, täitis kuhjaga tema südant.

Seal tuli nüüd korraga tema meele, et rutulise tulemisega eilsel õhtul oli unustanud sõjariistu kaasa võtmata. See viga võis parandatud saada, sest Tõnu õues oli üks härjapaari vanker nähtaval. Seda võttis ta sõrmede otsa ja ruttas otse Kuldi küla tagant Lassi pere kaudu üle karjamaa välja Massi nõmme poole.

Salme ja Üüdibe mehed olivad juba vaendlase väele tere homikut ütelnud. Seda ei olnud nad aga mitte õieti teinud, nad oleksivad Tõllu tulemist pidanud ootama. Seda edevust pidivad nad pärast kahjuga kahetsema, sest vaendlane oli väga perekas ja külvas selget surma Üüdibe ja Salme meeste sekka.

Kui Tõll seda verist tööd üks silmapilk oli üle vaatanud, astus ta välja, läks vaendlaste ligi oma vankriratastega ümber veeretama.

Kui ta rattad ümber veeretas, astus ta ise veikese sammudega edasi, nagu rehetallaja hobuste keskel, sennapoole, kus paksem vaendlaste salk nähti olevat. Seda tempu tehes langes vaendlasi nagu heina vikati ees maha. Aga õnnetus pidi ka tulema. Rataste keeltehargi, ehk kudas sõrulased ise ütlevad, seasuu-naga-pulk, läks katki või oli see välja kukkunud, vankri tagumised rattad läksivad hirmsa suure jõuga vaendlaste salkadest läbi, viisivad Tamera Taavi õuevärava ja aiad puruks, lõhkusivad Läätsa Kleemu sauna ja sealauda maani maha, läksivad edasi merevett mööda, kunni viimaks vette langesivad, siis veel mere põhjast kiva kokku rüüstasivad, kunni jõud lõppes ja [nad] seisma jäivad. Seda paika, kus need rattad palju kiva olivad kokku rüüstanud, nimetavad sõrulased oma keele Leetse (Leili) rahuks tänapäevani, [sest] et Tõllu sõjarattad kange leiliga sinna veealust rahu teinud.

Tõllul olivad nüüd esimesed rattad vehmriga üksi käes ja veeretas neid edasi ja külvas surma vaendlaste hulka. Järg oli nii kaugel, et Salme ja Üüdibe mehed juba hõiskasivad: «Ta elagu! Hurraa!»

Seal pidi jälle õnnetus tulema: rataste põlvepulk läks katki, esimesed rattad lendasivad läbi õhu üle Salme kõrtsu, lõhkusivad Kaeta Karla tuuleveski juureni maha, kündsivad maapinda segamine, kus paika iialgi enam puu ega rohi ei kasvanud, vaid sai järveke ja ongi järv tänapäevani [112].

Tõllu taplemise jõud oli alandatud, [ta] veeretas küll veel vehmriga edasi, aga kaugele see ulatas? Vaendlane seda nähes sai julgemaks.

Kui Salme [ja] Üüdibe mehed seda nägivad, hakkasivad nad oma roodusid korrale seadma, sest tänini olivad nad üksi Tõllu peale lootnud. Korraga tuli veel viimne õnnetus [174 C]: vehmri pulk oli välja libisenud ja vehmer ei seisnud enam Tõllu peus, vaid lipsas peust välja vaendlaste sekka. Kui Tõll seda kummardades läks ära võtma, tuli jällegi veike õnnetus, sest üks tugev mees vaendlaste hulgast lõi Tõllu pea otsast ära. Tõll sai küll pea varsti maast üles võtta, aga vehmer jäi kaduma. Ilma peata ei tahtnud Tõll vaendlastega enam mässata, vaid ruttas sõjaplatsilt ära.

Salme mehed oma naabritega olivad siiamaani puhkanud, nüüd hakkasivad nad uue jõuga vaendlase kallale, kelle hulka Tõll küllalt oli harvendanud, ja ajasivad neid põgenema. Kui Salme mehed neid ligi kaks

---

väga palju tedri, kes kevadisel homikul koidu ajal kõik seda metsa oma kudrutamisega täitsivad. Seega andsivad rahvas nende taludele, kes seda ilusat tedrede muusikat igal homikul kuulsivad, nimeks Tedremetsa talud, kust natuke muutmise läbi praegune Tirimetsa nimi tulnud. Toimetaja [= *P. Süda*].

versta olivad taga ajanud, seal tulivad tagant sõrulased neile vastu, nii et vaendlane kahe väe vahele jäi, ja kautasivad nende elu viimse meheni ära.

Et see üks soo-maakoht oli, mida enne Louka ja Piirandi sooks kutsuti, kus nemad vaendlasele viimast palavat olivad teinud, [siis] hakkas rahvas seda sood Palavaks sooks nimetama. Praegu on see nimi natuke muudetud, et keele vaeva kergitada, ja nimetavad Palaja soo [138].

Tõllu, keda keegi kiire sõdimisega tähele ei pannud, tahtis nüüd Kerla poole rutata, et veel kord oma viimast tööd, Kerla kirikut, näha. Oma pead kaendlas kandes tõttas ta üle karjamaa välja, Suurmaa ja Länga külast läbi. Kui ta Kangru pere värava juure jõudis, nägi ta pea kaendlast, kuda üks noorik lehma lüpsis. [Noorik] oli aga, kas meelega või kogemata, oma aluskuue hõlma või saba maha kükitades, et põlved kuube ei venitaks, natuke palju ülesse tõstnud. Seda nägi Tõllu pea kaendlast ja ütles:

«Oi, oi, noorik, kas pole häbi, ise lüpsad lehma ja kuuvalge väljas!»

Noorik vastas:

«Kas see veel suurem häbi ei ole, kui nii suur mees, nagu sina oled, teed käib ja pead ei olegi otsas. Kuu paistus võib kogemata pilvede vahelt ilmuda, aga mees ei või mitte kogemata oma pead kaendlas kanda.»

Seal oli vorst vorstiga maksetud.

See vastus äratas Tõllule uueste meele, et ta pea enam otsas ei ole, astus aga siiski edasi, aga seal tundis ta südame nõdrust ja ta pea kaendlas hakkas kangeste higistama [174 B, C].

Kui [ta] Sõõru nõmmest, mis praegu kroonu mets on, läbi Sütema raiesmaa oli jõudnud, seal lõppes tema jõud, jalad läksivad nõdraks ja ta langes senna maha.

Esmalt suri tema keha ja pea elas veel. Kui pea nägi, et keha juba surnud, hüüdis see need viimsed sõnad veel:

«Siia matke mind maha, tammepuud varjagu mo voodi, kadakas kaitsku mo pea. Põhja kuningas peastku mo sugu. Enne ma ei tõuse, kui okaspuu lehti ja lehepuu okkaid kannab.» [174 B.]

Neid viimseid sõnu on suu pea külges pärast keha surma veel nii valjuste välja hüüdnud, et Taterselja Taavi neid selgeste oma koju kuulnud. See läinud varsti vaatama, mis seal pidi olema, ja leidnud Tõllu surnud olevat.

Üle pea ja kaela läkitas Taavi Sõrve, kus Tõll surmahaava oli saanud, sõnumid. Salme mehed oma naabritega olivad Palaja soos vaendlaste kehasid maha matmas. Kui [nad] need sõnumid Tõllust saivad, olivad vahvad Salme ja Üüdibe mehed, kelle hulkas ka palju tagant-Sõrve mehi oli, varsti valmis Tõllu matusele tõttama.

Sinnasama paika, kus Tõll oli maha langenud, matsivad nad teda maha.

Tuulekiirusel lendas Tõllu surmasõnum üle Saare-, Sõrve- ja Muhumaa. Tema surma leinamiseks kandsivad kõik nimetatud saarte rahvas 30 päeva leinariideid. Naisterahvad, kes ikka sui ajal punaseid sukasääresid kandsivad, mida nemad suure leinamise pärast nüüd ei tohtinud kanda, lõikasivad siniste ja mustade sukkade, mida talvel kanti, põised otsast ära ja käisivad leinaajal sukasäärtega, sest et võimalik ei olnud, nii ruttu kui tarvis oli, uusi sukasääresid kududa. Kärla kihelkonna naisterahvad leidsivad sukasäärad õige head kanda olevat, seega kandvad nad tänapäevani Suur-Tõllu mälestuseks mustad ja sinised sukasäärad [174 C].

M. L. m. s.

TÕLLU POEG ÕPIB VIIULIMÄNGIMIST

Saaremaa vägimees Suur-Tõll oli nüüd surnud. Tema hauda võib iga mees, kel lusti on, Sütema raiesmaal Taterselja karjamaa nurgas tammede all näha, kui senna tahab marssida.

Kui leinaaeg Tõllu surma pärast mööda oli, elasivad rahvas vaikses rahus, sest viimased vaendlaste riismed olivad Palaja soosse maha maetud.

Tõllu pojast on pärast isa surma väga vähe rahvaraamatus ülevel leida, sest valitsusekepp oli eestlaste käest lahkunud, üks sissetunginud võeras rahvasugu oli neid oma valitsuse alla võitnud, kes esmalt küll õrnemalt, aga aegamööda just nagu vaarao iisraeli rahva üle raske käega valitses: neid vaevati kõige tööga väljal. Räägin siis seda viimast veel ära, mis temast olen kuulnud.

Kui [Tõllu] poeg kõik suuremad tööd oli lõpetanud ja mõnikord elu igavust tundis, olla ta viiulimängimist igatsenud õppida. Ta teinud enesele ise üht viiulit, mis temasuguse luuliikmetega ühte passinud.

Uduvere külas elanud sel ajal ilmakuulus viiulimängija, kelle nimi Toomas olnud. Selle juure läinud poeg mängimist õppima. Toomas oli varsti ses nõus ja seadis oma viiulit heale, misjärele poeg ise omal pidi ka seadma. Kui nüüd viiulid toonis olivad, pidi Toomas kord tooni astmeid pojale näitama. Toomas tõmbas sõrmega viiuli keelt ja ütles: sang — (õige), tõmbas tema [teine] kord sedasama keelt ja ütles: sang — (õige), kolmat korda tõmbas Toomas sedasama keelt ja ütles ikka ise suuga: sang — ja taga järele ütles ta keelt nilpsates: oli õige. Nüüd tuli teine keel ette võtta. Iga kord, kui Toomas sõrmega keelt tõmbas, et heal välja kõlas, ütles ta suuga järele: pung. Nüüd pidi poeg järele tegema. Toomas — sang, poeg — sang, ja nõnda edasi: sang, sang, sang; pung, pung, pung; iga kord ütlesivad nad need sõnad viiuli heale järele suuga. Nüüd oli aru käes, et võib kokku mängida. Mõned korrad oli Toomas ette mänginud, juba oligi õppijal kõik selge. Aga siiski veel kord hüüdis Toomas rõõmutujus: sang, sang, sang; pung, pung, pung, köögi kattuuus. «Tiisu Tiiu oli ilus plika, poiste peale ta vaatis ikka. — Kui ta hommikute tuba pühkis, luuavarrega ta nisa nühkis. — Kaunaaa.»

Et pillihealed nii ilusti läksivad, olivad mängijad nii lapselikku lusti täis, et nende paled rõõmust tilkusivad. Et see katsetükk nii hästi korda läinud, seega võeti varsti üks päris valtsitükk ette, kellel ka oma salm juure oli loodud. Viiulid võeti kätte ja nõnda edasi:

1. Eesmäng.

«Tiisu Tiiu oli ilus plika,
poiste peale ta vaatis ikka.
Kui ta hommikute tuba pühkis,
luuavarrega ta nisa nühkis — kaunaaa!»

2. Päris valtsilugu.

:,:Pooli Hansu, Tooma Tiiu,
Tiimu toht oli põrandal:,:
:,:Aber juhkide, marjamattide,
püksilapid olid lahti:,:
:,:Uhtsama — vilevama.
Kale Mihkel kaunaaa:,:
:,:Uhtsahtsah, uhtsahtsah, uhtsahtsa.:,:

Aga see oli ometi üks mäng olnud, mis üle Saare-, Sõrve-, Hiiu- ja Muhumaa kõlinal kõlanud ja kõik nende saarte elanikud eestlased korraga tuhinal tantsima pannud. Ja mõnes kohas on see liigrõõm ka kahju teinud, sest mängutükil olnud nõiavägi, et kas taha ehk taha mitte, aga sa pead tantsima. Tahan teile mõnda tükki nimetada, kus rõõm, mis selle mängimise läbi igaühe sisse tuli, natuke kahju on teinud, sest mis liig, on ikka liig.

Metsa Mihklil olnud rukkitalgul rohkest rahvast koos, «sirbid lõiknud, vihud heitnud, päike paistnud kenaste». Peretaat toonud toobriga õlut talgurahvale keelekasteks. Pillimees istunud kivi otsas, hülgemagu kõik süli täis. Lõikusetöö läks lobinal edasi. Pillimees oli piitsaks, pill ise piitsakeeleks. Juhtus keegi teistest järele jääma, selle kannule jäi pillimees seisma ja mängis ühtejärge lugu: «Til-lil-lil, lippa järele; til-lil-lil, lippa järele!» ja mängis seda niikaua, kunni järelejääja teiste kohta jõudis.

Pillimehe silma oli juba üks teine talguline puutunud, kellele ta oma til-lil-lil jälle pidi mängima: [ta] ronis sinnapoole ja võttis varsti otsa ülesse: Til-lil-lil . . .

Korraga läks Uduvere külas muusika lahti. Nüüd ei olnud enam kellelgi aega, hädapärast võisivad lõikajad veel sirbid otseti nabra sisse visata, pillimees oli oma hülgemau jo ammu maha visanud ja hüppas aga peale. Kõik talgulised, peale 30 vaimu, nagu meelest lahti, tantsivad ja trallavad, ei ole kellelgi aega midagi järele mõtelda, kõik laulavad seda ilust pillilugu: «Pooli Hansu, Tooma Tiiu, Tiimu toht oli põrandal» jne., ja ise vehklevad kätega üle pea ja karjuvad kurgupõhjast seda kallist «uhtsahtsah, uhtsahtsah, uhtsahtsah!»

Vanad mehed, kes ilmaski pole tantsimisetempu katsunud, ei võinud ka selgi korral teistele järele jõuda, mis pidivad nad tegema? Vagusi ei või jo ka mitte olla. Siis aga seisnud küll ühes paikas ja nöögutanud pead pillitakti järele ja kergitanud püksi. Kui kellegil oleks aega olnud seda nalja pealt vaadata, mis sel korral sündis, see oleks vist imede imet näinud. Kõige kaunim oleks vist vanu mehi ja naisi näha olnud, kes tantsida ei suutnud, kudas mehed paigal seistes takti järele peaga nöögutavad, pahema käega rutust püksi kergitavad, paremaga üle pea vehklevad ja ise, nii kui jõud vähegi annab, kurgupõhjast kisendavad: «Pooli Hansu, Tooma Tiiu . . . ja uhtsahtsah, uhtsahtsah . . .» jne., ma ütlen, see oleks pilt olnud, mis vaatamise väärt. Aga kellel oli seks aega? Igaüks pidi jo omast kohast oma jõudumööda seda pilti laiendama.

Kui nüüd viimaks mängimine Uduveres seisma jäi, jäivad kõik talgulised nagu püstivokid igaüks oma paiga peale seisma ja lõetsutama. Aga mis nemad selle aja sees olivad teinud! Ära oli tallatud lõikamata vili, lõigatud lademed ja seutud vihud, ka peretaadi toodud toobritäis õlut oli ümber visatud. Pillimees otsib oma tööriista, ei kusagil. Viimaks leiab vagude vahelt mõned torutükid ja hülgemau räbalad. Kõik seda tegi liigrõõm. Ja nõnda sündis see lugu üle kõige Saaremaa ja kõige nende väiksema saarestikkude, mis Saaremaa ligi on. Kes neid kõik jõuab ülesse rääkida?

Tiisu Tooma pere olnud kõrveheinamaal heinu küüni panemas, mõlemad küüni otsad heinu täis. Korraga tuleb mänguheal Uduverest. Seal ei olnud kellelgi enam aega töötegu ega tööloomi tähele panna, härjad jooksnud kõige vankritega metsa, pererahvas kõik korraga tantsima, loobivad kätega heinu üle pea, vehklevad ja väänavad liikmeid ja ise laulavad nii kui hing annab ikka sedasama: «Pooli Hansu . . . ja uhtsahtsah», laksutavad käsi kokku, vilistavad ja teevad imet. Kuiva ilmaga olivad heinad purukuivad, tantsijad tallasivad heinad puruks, et kui viimaks pillimäng Uduveres seisma jäi ja pererahvas tantsimisest puhkas, et heinu võisivad

küüni panna, siis poole sääreni paljast pihu ja põrmu maha jäi. Kõige vähemalt paar koormat heinu oli see liigrõõm põrmuks teinud. Kahju tänavuse aasta hinna järele, kergelt arvatud, peale poole tosina rublasid.

Vana Vaigu Villemi Viiu olnud haige, jõud ja rammu ära, ei suuda pead ega jalga oma jõuga teise paika panna, pidi aidetud saama. Aga niipea kui Uduverest mänguheal välja kõlas, pidi ta jo ka tantsima hakkama; mis teha? Rammu otsas, ei saa paiga pealt ära, aga vagusi ei või ka olla, muud midagi, kui kergitab teise korra teist otsa, tahab ülesse tõusta, aga

Torupillimängija Tiisu Hindrek Hiiumaalt.
R. Sachkeri foto 1896.

ei saa. Mis muud, kui jalgadega vastu voodiotslauda lugu lööma: tümp, tümp, tümp, tümp, tümp, tümp ja ise kisendab nii palju kui heal annab: «Uhtsahtsah, uhtsahtsah, uhtsahtsah; Pooli Hansu Tooma Tiiu...», seal jäi heal kinni, tümp, tümp jäi seisma, keha liigutas veel mõned minutid pillitakti järele, siis, valmis — oligi surnud. Liigrõõm oli Viiukese viimse silmapilgu kätte toonud.

Möldri Mihklil olivad viimsed viljaterad veskikingas, kui korraga pillimäng Uduverest välja kõlas. Seal ei olnud sugugi aega, katsus üleval veskis kord «Pooli Hansu Tooma Tiiu» ringi lüüa — ei lähe, ruum kitsas, mürinal treppi mööda alla, katsub kätega asja edasi teha: «Tiimu toht oli põrandal». Ei ühtigi, ikka ruum kitsas, sealt kolinal jälle treppi mööda, kolm astet korraga, üürgades mauli maha, ninaots vastu kivi, nina nilgi, kärss kässu, nahk narmaskile, liha libe verega. Aga kes seda sel korral

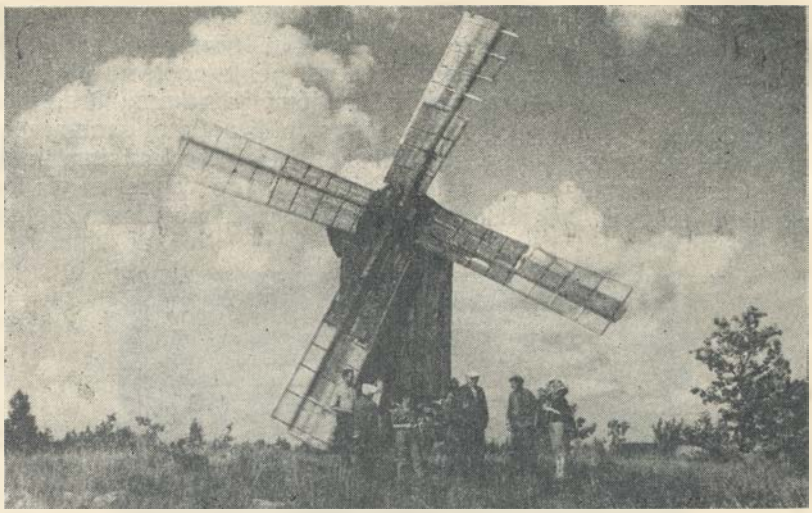

Tuulik Viltina külas. *J. Miku foto 1959.*

võis tähele panna! Ruttu maast ülesse, edasi: «Aber juhkide, marjamattide, püksilapid läksid lahti.»

Juba Mihkel jälle selili maas (plats oli ümmargusi kiva täis), ruttu maast üles, jälle edasi: «Uhtsama, vilevama, Kale Mihkel kaunaaa!»

Veski jooksis tuhatnelja, pärsipulk oli eest ära pudisenud, pärss langes ratta peale, suits hakkas ülevelt veskiuksest välja voolama, aga kas Mihklil oli aega seda tähele panna? Ta vehkles kõigest väest kätega üle pea, hüppas üle veski vehmri otsa ühele ja teisele poole ja kisendas kõigest hingest: «Uhtsahtsah, uhtsahtsah, uhtsahtsah, uhtsahtsaaa!»

Juba veski põleb, tuli tuleb veski ülevelt uksest loitades välja, aga Mihkel tantsib ja trallab edasi. Nüüd vaikis Uduvere pilliheal ja Mihkel oleks võinud muidu lõetsutades hinge tõmmata, aga suits tahtis ta ära lämmatada. Tuuleveski põles maani maha. Liigrõõm oli veskikesele viimse tunni toonud.

Olgu niipalju neist mitmestkümnest ehk sajast õnnetusest räägitud, mis see pillimäng liia rõõmu läbi Saaremaal ja ümberkaudseis saartes sel korral sünnitas.

H. A. t.

POEG JA MATSI JAAGU PRUUT

Kudas abieluga vana Saaremaa eestlaste juures just lugu on olnud, see on rahvaraamatus väga segaselt ülesse pandud, nõnda et raske on sest õiget aru saada. Et see aga lojuste viisil ilma vähema seaduseta oleks olnud, nagu sissetunginud rahva targad seda heameelega tahaksivad seletada, selle kohta on rahvaraamatus tunnistust leida. Paneme siis paar lugu siia ülesse.

Kui poeg (noor Tõll ehk Tõllu poeg) Uduvere külast, kus nad Viiuli-Toomaga nii mõnusalt pilli olivad mänginud, ära lahkus, läks ta Kihelkonna poole, kuhu ta esimest kirikut ehitanud [127]. Alutaguse külas Keidu pere värava taga tuli Matsi Jaagu pruut talle vastu, kes pruutandi korjas. See laulis pojale üht laulu ette, mida ta igaühele pidi laulma, kelle käest andi nõudis. Laulu kõerutati imeilusal rahvaviisil ja sõnad olivad nii:

«Minu armas Ent,
usu aga mind,
mina sind ei peta,
ära mind nüüd ilma jäta.
Unusta kõik paha,
anna mulle raha.
Pole sinul raha,
ära mõtle paha,
toime saad sa küll,
aitab lambavill.»

Et poeg [= noor Tõll] selle laulu järele pruudile midagi ei annud, hakkas ta ähvardades laulma:

«Minu armas Ent,
sa ei usu mind.
Mina võin sind petta,
kõigest ilma jätta.
Sinu sitke süda
toob lambalauta häda.
Kana so kausist söögu,
kass so kausist joogu.
Tulgu sull' tuhat tõbe!
Mina lähen, nobe!»

Et see laul sugugi poja meelepärast ei olnud, on jo iseenesestki mõista, siiski ei pahandanud ta mitte, vaid tal oli hale meel tema pärast ja õpetas teda, kuda pruut teistviisi ilma inetuma lauluta võib andisi korjata ja palju rohkem saada, kui niisuguse lauluga.

Poeg andis pruudile ühe suure sarve, mida poeg iseenese tarvis oli teinud, mille sees ta üht pulbrit hoidis, mis ta ninasse pruukis nuusata, mille pruukimine inimest rõõmutujuliseks tegi. Seda pulbrit käskis poeg igaühele nuusutada anda, kelle käest ta andi nõuaks.

See nõu oli väga hea, sest pruut võis nüüd ilma lauluta palju rohkem andi korjata, kui endise inetu laulu eest iialgi sai. Kui aga keegi nuusutamisega liiale läks, see tuli pruudile kahjuks, sest nuusutaja sai uniseks ja jäi varsti magama, ja pruut jäi ilma andeta.

Et nüüd pruut sel viisil rohkest andi saaks, seda teadis poeg ette ära, seepärast käskis poeg pruuti üht naist esikuks võtta, kes korjatud andisi aitaks kanda ja pruudi asemel eeskõnesid pidi pidama. Pruut pidi seda pulbrisarve kandma, mis nagu tubli karjapasun oli, keda pruut ise selleaegse pikkusemõedu järele pidi mõetma ja mis nõnda pikk oli: üks aetvaks, üks vaks, üks aentvaks, üks sääsevaks ja üks nüss. Seda [sarve] pidi pruut kaendlas kandma.

Sest ajast hakkasivad pruudid esikuga seltsis pruutimas, see on pruutandid korjamas käima, mis pruuki praegugi veel Sõrvemaal, Kerlal ja mõnes muus paikas viisiks peetakse.

Et aga pulber ära ei lõpeks, sest ega sest sarvetäiest, mis poeg Matsi Jaagu pruudile andis, kõik Saaremaa pruudid osa ei võinud saada, sellepärast õpetas poeg Uduvere Viiuli-Toomale seda tarkust, neid rohtusi tundma, millest niisugust pulbrit tehakse. Selle läbi sai Viiuli-Toomas veel kuulsamaks, kui ta oma mängimise pärast enne jo oli. Seda pruutpulbrit pidi igaüks pruut Viiuli-Tooma käest ühe magusa musu eest lunastama.

Sest ajast andis rahvas Viiuli-Toomale teise aunime veel juure — Pruutmusu-Toomas. Selle pulbri asemele on pärast Ameerikamaa tubakas

astunud, mida meieaegsed pruudid uhke tooside seest igaühele nuusutada pakuvad.

Pruutimine on Saaremaa eesti pruutidel tänapäevani veel ikka viisiks.

P. L. m. s.

KÕNNU MARI SURM

Kesk lehekuud ühel ilusal pühapäeval istus Kõnnu Kaarli noorik Mari tuas ja suges pead. Korraga näeb ta oma noort lehma karjamaalt tulles õueväravast mööda minevat, suur kari sõnnisi ja noori härgi jooksevad järele.

«Lehmal ind!» [1] hüüab ta iseenese ette. Teised majarahvas olivad kõik Mustjala kirikusse läinud. Ehmatusega ei tulnud tal meelegi mütsi pähe panna. Kartus, et tema noore lehmale kahju sünniks, kui sõnnid teda maha tambivad, sundis teda järele jooksma, mis ta [— — —] ilma mütsita tegi.

Kui ta lehma inna järele jookstes Kõnnu Reo metsa oli jõudnud, kus teine tee teisest üle läheb, mis paika sellepärast Reo risttee kutsuti, seal tuli hulk rahvast (kirikulised) Mustjala kirikust koju poole, kelle vastu Mari lehma inna järele jooksis. Kõik kirikulised tundsivad, et ta mehenaine oli.

Seda noort naist ilma katmata peaga nähes ehmatasivad kõik hirmsaste ära, nagu oleksivad nad äkitselt tulekahju eneste ees näinud. Nagu tulekahjule veega appi jookstakse, nõnda jooksis kõik see rahvas selle noore naise peale kividega ja tapsivad teda ära sennasama paika. Ruttu kanti puid ja oksi kokku ja põletadi tema keha sealsamas paikas ära.

Et neil küll kahju oli üht noort inimest kautada, siiski olivad nemad oma vana usu järele oma tööga väga rahul, nagu oleksivad nad põleva maja juures tule peale võimust saanud.

Sest ajast võtsivad rahvas viisiks: igaüks, kes sest paigast, kus see noorik surmatud ja ta keha ära põletud sai, mööda läks, viskas üht oksa ehk pulka senna paika maha. Kui risuhunnik suureks oli saanud, siis põletati ära, aga aegamööda korjas risuhunnik jälle põletamise vääriliseks. Seda hunnikud, mida Reo risttee risuks kutsuti, olen ise pisut peale 30 aasta eest näinud. Oli kena kogu koos. Kas senna eile ehk täna veel oksi on visatud, seda ei või ma mitte julgest ütelda.

M. T. r. k.

ÖRU TIIS

Öru külas [2] elanud vanal ajal üks taluperemees, kelle nimi Tiis olnud. Oma mehise julge meele, kindla pealehakkamise ja suure rikkuse poolest olnud ta omal ajal tähtjas mees, kellest rahvaraamatus mõnda kena tükki võib veel tänapäevani üles hoitud leida. Üht tükki panen temast tänapäise saarlastele sellepärast ülesse, et see vana saarlaste omal kombel abielu pühakspidamist avaldab ja natuke Suur-Tõllu elu meele tuletab.

Öru Tiis olnud omal ajal küll väga rikas mees, aga siiski mitte uhke ega kõrgemeeleline. Oma pere valitsemist pidanud ta valjuste õiges kordas, ise olnud tubli ja kõva töötegija, kes mitte üksi peret ei juhatanud, vaid töö kallal oli ise esimene hakkama ja viimane lõpetama.

Tiisule tulnud vanas eas see kentsakas äpardus, et ta oma ümmardajaga lapse saanud. Kas see tütar või poeg olnud, ei ole mitte ülesse pandud.

---

[1] Sõna «ind» tähendab Saaremaal, kui vahest sõnnid ehk noored kabuhärjad summas lehma järele hakkavad jooksma. Ka arvab ebausklik rahvas juhtumise korral, et seesugune lehm peab ära nõiatud olema. Toimetaja [= *P. Süda*].

[2] Öru küla on Pidula valdas Kihelkonna kirikkonnas ja on Kerla kirikult arvata 7 versta loode poole suure metsa sees. Toimetaja [= *P. Süda*].

Mis kohus selle töö eest Tiisule süüks võis anda ehk trahvi peale panna, seda teadis Tiis niisama heaste kui kohtumõistjad, see on: Tiis pidi selle eest, et tal omal naine oli [ja] siiski tüdrukut ära narrinud, kividega saama surmatud. Kui kohtuotsus Tiisule ette loeti, ütles ta:

«See on küll õige ja teie teete seaduse järele, et mind kividega lasete surmata, aga see ei saada suuremat kasu, kui et teiste kergemeelelistele hirmuks on selle kurja töö eest. Kui teie aga mind elusse jätate, luban ma teile, et Tõllust poolelejäänud Keerula (Kerla) kiriku oma kuluga ülesse ehitan ja rahast, mis mul veel peaks üle jääma, luban ma pool osa Keerula kirikule raudvaraks.»

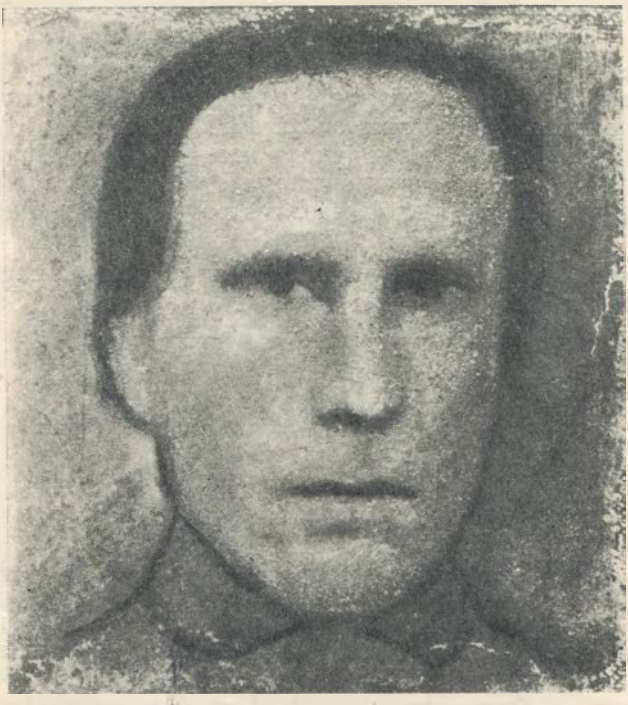

P. Süda. *A. Suumanni pastellmaal 1962.*

Pika nõupidamise ja läbirääkimise järele sai Tiis viimaks otsuse, et võib siis elusse jääda, kui poolelejäänud Keerula kiriku täieste valmis ehitab ja ülejäänud varast pool osa selle kirikule raudvaraks annab.

Tiis tundis ennast õnneliku olevat, et veel võis elada ja kirikut ehitada, ja pidas oma lubamist, ehitas Keerula kiriku valmis, mis Tõll Sõrve sõtta minnes, kuhu ta suri, poolele oli jätnud [138]. Rahast, mis Tiisul kirikuehitamisest veel järele jäänud, andis ta poole osa selle kirikule raudvaraks.

Sellest on Kerla kiriku raha siginema hakkanud ja on mõistliku valitsemisega nii kaugele tõusnud, et küll kirik 1842. aastal uueste ehitud valmis sai, siiski Kerla kogudusele seda iialgi ette ei tule, kiriku ehituse eest kopikat välja anda, et küll kirik iga kolme aasta pärast nõnda saab parandatud, et nagu uus välja näitab.

Kui kirik valmis sai, läks Tiis rahulise südamega koju, jäi aga lühikese aja järele põdevaks ja arvas oma päevade aru täis saavat. Ühel päeval

läks ta ilma kellegi nägemata kõrveheinamaale ja mattis oma viimase rahavaranduse sellesama küüni lähedale, kus Uduvere muusika järele kord tantsides heinu tallati, ühe mädand kasekännu sisse ära. Kui ta tagasi tulnud, olla ta teinepool ta tulemist näinud. Peale selle olla Tiis raskesti haigeks jäänud ja mõne päeva kannatamise järele ka ära surnud.

Pärast Tiisu surma otsiti asjata ta raha järele; arvati küll, et see kõrveheinamaal pidi olema, aga ei leitud siiski ülesse. Kaua aja järele on Tiisu pojapojapoeg selle raha küll ülesse leidnud, aga sest pole ta majapidamisele mingisugust õnne, vaid ennem ikka õnnetust tulnud, sest mitmesugust äpardust on sest rahaleidmisest saadik Tiisu koha ja majapidamisele ette tulnud, selle järele viimaks puudus vaesuse mundris majale nii liginenud, et ilma hõbedase kuuliga laskmata taganemise peale sugugi ei tahtnud mõtelda.

Neist viimseist tükkidest võime aimata, et Saaremaa vana paganarahva juures omal ajal ja omal kombel abielu väga suure au sees on peetud, et selle rikkumine surmaväärt süüks on arvatud. Seda ma ei ole tänini veel mitte kuulnud, et ristiusu rahva juures kuskil pool abieluseaduse vastu eksinud meeste- või naisterahvas surmaga on karistud. See kange karistusekomme ulatas vist paganapõlvesse, kus põlves see karistus aegamööda alanes.

Et vanad saarlased kõik oma surnud ära on põletanud, nagu neist viimseist juttudest kuuleme, seda pole kustkilt mujalt kuulda. Seda võib aga arvata, et üksi seaduse üleastujate kehadega seda tehti.

P. L. m. s.

M. K [ö r b e r], Der öselsche Nationalheld

[— — —]

Erster Lebensabschnitt

In grauer Vorzeit («*enne-muine*») lebte in Oesel ein Landesältester («*rahwa wanem*»), Riese («*wägimees*»), Held («*kangelane*») und Heerführer («*maa-söa-kuningas*»), ein Mann von übermenschlicher Grösse und Kraft, Namens *Töll* (auch «*Töllu*» und «*Suur Töll*» genannt). Seine Waffen waren ausser den gebräuchlichen auch Balken [167—172], Granitblöcke [12] und Ochsenwagen [172]. Den letztgenannten konnte er spielend um sich herumschwenken, indem er den Zeigefinger durch das am Deichselende zur Befestigung des Gespanns bestimmte Loch steckte. Mit Leichtigkeit vermochte er grosse Bäume zu entwurzeln [171], mit einem Faustschlage Häuser zu zertrümmern. Als eines Stockes bediente er sich eines 5-fadigen Balkens, beim Besuche der um Oesel gelegenen Inseln aber keines Bootes, da er das Meer stets zu durchschreiten pflegte [139], sogar bis zu seinem 10 Meilen entfernten Kohlgarten — das Eiland Runö [156]. Vor dem Gange dahin ward der Kessel aufs Feuer gesetzt; begann das Wasser zu kochen, so war er schon wieder daheim in *Tölluste*, seinem Wohnsitz im Kirchspiel Pyha [148].

Gleich dem festländischen Nationalhelden hatte auch der öselsche 2 Brüder, ebenfalls Landesälteste, der eine in Dagden, der andere in Wolde. Mit dem letztern bediente er sich desselben Spatens. Hatte diesen der Woldesche nöthig, so pfiff er blos, dann schleuderte Töll ihm das Geräth zu. Auf dieselbe Weise kam der Spaten nach Tölluste zurück. Auch mit seinem Bruder in Dagden pflegte er auf diese Art zu correspondiren [167 B].

[168.] Einst bestand er mit einem Riesen einen Kampf, indem beide

gegen einander mächtige Felsblöcke schleuderten; zwei derselben sind noch jetzt zu sehen, etwa 7 Werst von einander entfernt im Kirchspiel Pyha [4]. Einmal ging er mit 700 Brettern auf dem Rücken seines Weges, da begegnete ihm ein Riese und begann Streit. Töll zerschlug sämtliche Bretter auf dem Rücken des Gegners und steckte ihn selbst in die Tasche. Da derselbe ihm dort aber etwas unbequem wurde, zog er ihn wieder heraus und schleuderte ihn so hoch in die Luft, dass der arme Wicht erst nach längerer Zeit wieder zur Erde herabfiel [168].

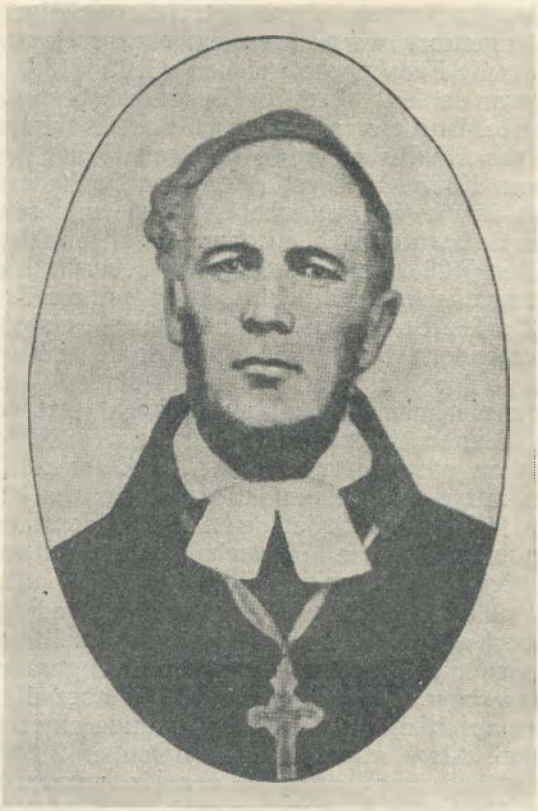

Martin Körber. *Foto.*

Ein so grosser Mann bedurfte auch einer reichlichen Nahrung. Vor einer Schlacht wollte er sich durch eine gute Mahlzeit stärken. Man kochte ihm Gerstenbrei und füllte damit 7 Ochsenhäute. Nach der Sättigung griff er die Feinde an und schlug mit einer der Ochsenhäute so gewaltig auf sie ein, dass sie die Flucht ergriffen [168].

Auch Töll hatte seine Feinde. Um ihn zu tödten, baten sie ihn, einen Brunnen zu reinigen und zu kalfatern. Arglos stieg er hinab, da warf man Mühlsteine hinein; doch er fing sie alle auf, kam heraus und warf sie einen nach dem andern hin, dass sie gleich Rädern dahinrollten [168].

Einst landeten ausländische Feinde an Kielkonds Küste. Sofort sandte man nach *Tölluste* mit der Bitte um Hilfe, welche Töll zwar zusagte, jedoch erst auf den nächsten Tag; denn er wolle zuvor in Dagden zur Badstube gehen. Als er nun aber des andern Tages nach Kielkond kam, da reichte

die blosse Kunde seines Herannahens hin, die Feinde zur Flucht auf ihre Schiffe zu treiben [169].

Hierauf begab er sich auf einen Hügel, um dort zu ruhen, mit dem Befehl ihn nicht ohne Kriegsgefahr zu wecken. Doch Hirtenkinder aus dem Dorfe Wödruck, neugierig, wie hoch er wohl in aufrechter Stellung sei, weckten ihn mit dem Ruf:

«Töll, Töll, steh' auf, der Feind ist da!»

Er erhob sich auf die Kniee, schaute über die Kiefernwipfel umher; die Kinder aber ergriffen beim Anblick eines so gewaltigen Mannes die Flucht. Nachdem er sich von der Neckerei überzeugt, rief er zornig:

«Da ihr mich angeführt, werde ich nicht eher euch zu Hilfe kommen, bis euer Blut bis an die Fussknöchel reichen wird!» [13.]

Und sein Ruf war so laut, dass die Berge erbebten und der Meeresspiegel sich kräuselte. Und als er dann noch das Haupt schüttelte, erregte die Bewegung seines Haares einen so heftigen Wind, dass viele Bäume im Kiefernwalde von Katvel niederstürzten, das Dach des Gesindes Mäepea abgerissen, bis in die Wolken erhoben wurde und schliesslich in den See von Lümmada fiel, wo es sich zu einer Insel bildete, auf der noch jetzt die Vögel nisten [109]. Da er aber diesen Uebermuth der Kinder ihrer schlechten Erziehung zuschrieb, beschloss er in seinem Zorn die Vernichtung des ganzen Dorfes. Sofort las er eine Menge Felsblöcke auf, um sie auf das Dorf zu schleudern. Doch der Zorn hatte seine Kraft so gesteigert, dass die Steine weit über das Dorf hinaus in einen Wald zwischen dem Dorf und Katvel niederfielen, wo man sich noch jetzt von ihrer Menge überzeugen kann. Hienach kehrte er wieder heim [13].

[169.] Doch schon am andern Morgen erschienen Boten aus der Schworbe bei ihm mit der Bitte um Hilfe, da die aus Kielkond vor ihm geflohenen Feinde in Zerel gelandet seien und widerstandlos geplündert hätten, weil die ganze wehrhafte Mannschaft sich auf dem Meere befinde. Daher bäten sie auch um Kriegsvolk.

Diesmal beeilte sich Töll. Zuerst steckte er in jede Jackentasche 10 Mann und liess oberhalb derselben zunähen, dann stellte er auf die Köpfe der Eingenähten wieder je 10 Mann, welche letztern gerade über den Rand der Taschen heraus zu schauen vermochten. Um aber die Erstickung der untern Männer zu verhüten, ward bei dem Munde eines jeden eine Oeffnung eingeschnitten. Als Waffen für sich nahm er 2 Ochsenwagen mit, benutzte aber auch diese zur Aufnahme von Kriegsmannschaft, 20 Mann auf jeden Wagen. Ueberdies brachte er noch 20 Mann auf der Schulter, dem einen Vorderarm und zwischen seinem Gurt an. Dann befestigte er die Wagen aneinander, ergriff die Deichsel des vorderen Wagens und eilte der Schworbe zu.

Auf der Fläche beim Dorfe *Mäepea* in Jamma stiess er auf den Feind und befahl den Angriff, er selbst aber übernahm zuschauend die Leitung des Kampfes. Als er jedoch die Uebermacht des Feindes gewahrte, hielt er den Zeitpunkt für gekommen, persönlich einzugreifen, [erfasste] mit jeder Hand einen Ochsenwagen und begann dieselben um sich herum so wuchtig zu schwenken, dass die Feinde wie Heuschwaden liegen blieben. Der Rest floh den Mentoschen Abhang hinunter; ein nachgeworfener 6-fadiger Balken tödtete denselben bis auf den letzten Mann [169].

Während des Herumschwenkens der Wagen war ein Rad abgeflogen, und sauste durch die Luft 5 Werst bis zum Kruge von Kolz, wo es mit solcher Wucht niederfiel, dass es den Wald niederwarf und den Boden so tief aufriss, dass der dortige See entstand. Nach der Vergrabung der gefallenen Feinde auf der Mentoschen Berghöhe, begab er sich auf den Rückweg [169, 112].

Hier sei unsrerseits eingeschaltet: Es kann in einer Volkssage durchaus nicht befremden, dass die beiden dänischen Eroberungsversuche 1206 und 1222 im Norden Oesels (Karris) in den Westen und Süden der Insel verlegt werden, ebenso wenig aber auch, dass jene feindlichen Einfälle, zwischen denen doch 16 Jahre lagen, so nahe einander gerückt sind. Dasselbe geschieht ja auch in der Weissagung. Nur in einer Beziehung bewahrt dieses Sagenbruchstück die geschichtliche Wahrheit, sofern nämlich die beiden Einfälle einem und demselben Feinde zugeschrieben werden.

[95, 96.] Dort, wo der Weg nach Karki und Jamma Pastorat sich von der Schworbeschen Strasse abzweigt, spürte der Held nach der Schlacht einige Müdigkeit, legte sich im Walde nieder und schlief 3 Tage und Nächte. Von seinem Schnarchen erbebte die Anhöhe, die Kiefern erzitterten, ja man verspürte in der ganzen Schworbe eine Erschütterung. Die Schworbianer aber kamen herzu, um den schlafenden Töll zu schauen, und steckten als Zeichen der Dankbarkeit für die Errettung aus des Feindes Gewalt jeder einen frischen Zweig in die Erde um ihn her.

[150, 162.] Er hätte wohl noch länger hier geruht, wenn man ihn nicht wegen einen ihn selbst und der ganzen Schworbe drohenden Gefahr geweckt hätte. Als nämlich «der alte Knabe», Tölls grösster Feind, erfuhr, dass der Retter der Schworbianer im tiefen Schlaf lag, beschloss er Töll samt allen Schworbianern zu vernichten. An der schmalsten Stelle der Landenge begann er einen breiten, tiefen Graben zu ziehen, um dann die Schworbe von Oesel ab in die Ostsee zu stossen. Doch ein Anseküller, der ihn bei dieser Arbeit bemerkt hatte, benachrichtigte den schlafenden Töll davon. Dieser liess sofort auf ihn einen Bienenschwarm los, welcher ihn so grausig zerstach, dass er, immer von ihnen verfolgt, bis auf den Berg Hirmus in Kergel floh, wo er in einen Tannenreiserhaufen sich verkriechend ihnen endlich entkam.

Hier die Bemerkung, dass die Volkssage «dem bösen Geiste» («*kuri waim*») stets sein Vorhaben misslingen lässt, wie uns solches noch ferner in der Töllssage begegnen wird.

Hienach beschloss er in seinem Grimm, nicht nur Töll und die Schworbianer, sondern die ganze öselsche Bevölkerung zu vernichten durch Anlegung einer besonderen Hölle, und zwar an Stelle des Sees von Jerwemetz in Kergel [165]. Zur Ableitung des Wassers begann er von diesem See bis zum nächsten Meeresufer, dem Hafen von Piddul, einen Canal zu graben. Sofort eilten wieder Boten nach *Tölluste* mit der Bitte um Hilfe. Mit 3 Pielbeerstöcken versehen, — denn dieses Holz besitzt nach dem Academiker Wiedemann im Volksglauben «grosse Kräfte» — eilte Töll hin zur Züchtigung des Verderbers. Dieser, mit der Hälfte des Canals bereits fertig, hatte sich etwas zur Ruhe gelegt. Plötzlich von einem furchtbaren Hiebe getroffen, schnellte er empor, krümmte sich vor Schmerz und floh vor seinem Verfolger bis auf die Halbinsel Taggamois. An deren Spitze angelangt, erschrak er, denn vor sich sah er das tiefe Meer, hinter sich die 3 Ebereschenstöcke seines Verfolgers. Als er nun keinen Ausweg mehr erblickte, raffte er aus dem Meeresgrunde kleines Gestein und schleuderte es auf die Halbinsel mit dem Ausruf:

«Viel Ferkel, wenig Brei» («*palju porsaid, pisut podi*»).

Seitdem soll sich das Volk in diesem abgelegenen Winkel sehr stark vermehrt haben, dagegen hat infolge des über die Aecker geschleuderten Gesteins die Ernte sehr abgenommen, was wohl mit dem «wenig Brei» angedeutet war. Hiernach stürzte er sich ins Meer und ertrank, denn seitdem hat ihn kein Auge in Oesel mehr gesehen. An seinen Knochen aber sind unzählige Schiffe schon gestrandet, daher der Name Schiffsklippe («*laeva rahu*») [165 B].

Nachdem Töll solches vollführt, begab er sich auf den Rückweg. Auf der Höhe des Hirmus aber machte er Halt, um zu schlafen. Von seinem Schnarchen erbebte der Berg, erzitterten die Bäume, ja sogar der Blitz fuhr aus den Wolken. Da kamen Hirtenkinder des Dorfes Körküll den Berg hinauf. Auch sie, gereizt von Neugier den Riesen aufrecht zu schauen, riefen:

«Töll, Töll, stehe auf, der Feind ist am Lande!» [176.]

Und er erhob sich auf die Kniee und schaute über die Baumwipfel. Als er aber die Täuschung erkannt hatte, rief er zornig:

«Weil ihr mich belogen, so soll von Geschlecht zu Geschlecht der Lügengeist in eurem Dorf herrschen.»

Seit der Zeit soll sich der Boden dort äusserst ergiebig erweisen für allerlei Lügengeschichten. Dann aber entwurzelte er eine grosse Tanne, zog sie durch die Hand, um die untern Aeste zu entfernen und beabsichtigte damit die Kinder zu züchtigen; doch diese rannten den Abhang hinunter und versteckten sich. Er aber schleuderte die für sie bestimmte Ruthe von sich, und sie flog über die grosse Wiek hinweg in die Wiek von Uppel [171].

Zweiter Abschnitt.

[— — —]

In der Hauptschlacht eines in Oesel ausgebrochenen Krieges ward Töll besiegt, verlor Land und Wohnsitz in Pyha und zog sich in die Schworbe zurück, wo er auf der Anhöhe des jetzigen Pastorats Anseküll sich ein Haus erbaute; denn hier war er dem Meere, das er liebte (wohl noch aus seinem ehemaligen Seeräuberleben) ebenso nahe als an dem frühern Wohnsitz *Tölluste* [146—148].

Vergeblich war mein Bemühen jahrelang gewesen, etwas über Tölls Weib zu erkunden, da endlich fand sich ein Sagenbruchstück und zwar aus dem äussersten Osten der Insel, von wo ich es am wenigsten erwartete:

Er lebte zwar in der Schworbe, doch besass er in Peude im Gebiete Hauküll ein Haus, wo er bisweilen mit seinem Weibe Pirit (Brigitta) übernachtete, daher dort noch jetzt jene Gesindestelle Tölls Gesinde heisst [155]. Die Schworbe war ihm lieber, weil ihm von dort nach Runö, seinem Kohlgarten, der Gang bequemer war [156]. Wenn Pirit zu Hause (in Anseküll) Feuer unter dem Kessel zu machen begann, dann legte er diesen Weg durchs Meer in einer halben Stunde zurück und brachte den Kohl der Pirit gerade, wenn das Wasser zu brodeln anfing. Sie war an Wuchs und Stärke ihrem Manne fast gleich, («*kontide ja rammu poolest oma mehega peaaegu ühesarnane*») und hatte die Besorgung der innern und ausserhäuslichen Angelegenheiten («*ta holeks olid köik kodused ja ka väljapoolsed asjad toimetada*»), also auch die Landwirthschaft.

[44—58.] Um nicht mehr, wie bisher, des Bades wegen nach Dagö zu seinem Bruder zu gehen, beschloss Töll den Bau einer eigenen Badstube in der Schworbe und überliess die Sammlung der Hitzsteine der Pirit. Diese band sich eine Schürze vor und begann in dieselbe auf ganz Oesel geeignete Steine zu sammeln. Auch auf der Viehweide von Köigust (in Peude) fand sie einen solchen, reinen Dampf reichlich erzeugenden, jedoch sehr grossen Granitblock. Auch diesen legte sie in die Schürze und trat den Rückweg nach Anseküll an. Doch als sie gerade im Begriffe war, in die Zaunstrasse des Gutes Köigust zu treten («*aga kui ta umbest Köiguste möisa tänawa suu kohta pidi saama*»; «*umbest*» heisst in Oesel gerade, auf dem Festlande aber ungefähr),

zerrissen die Schürzbänder und der Stein fiel ihr auf die Zehen, was ihr empfindlichen Schmerz verursachte. Im Aerger hierüber spie sie so weit hin aus, dass es über die ganze Weide spritzte, liess den Stein dort, wo er noch jetzt liegt, ging hinkend der Schworbe zu und betrat nach diesem Aerger nie mehr diese Gegend [44 A]. Nach einer andern Form dieses Sagenbruchstücks vergoss sie soviel Thränen daselbst, dass die harte Weide zum Theil in weichen Heuschlag verwandelt wurde und bis jetzt geblieben ist. Die Grösse dieses Steines aber ergiebt sich daraus, dass die dortigen Hirtenkinder Treppen bauen, um hinanzuklimmen [44].

Bezüglich dessen, dass dem riesigen Weibe Tölls beim Tragen des Steines das Schürzenband zerriss, sei bemerkt, dass solcher Unfall auch in Mecklenburgs Sagen den Hühnen, d. h. «Riesen von etwa 60 Fuss Höhe», begegnete, wenn sie Erde, Sand oder grosse Steine in der Schürze zu irgend einem Zweck trugen.

[145.] Ein Freund von Nüssen, besuchte Töll oft die nussstrauchreiche Insel Abro, indem er die über 2 Meilen lange Meeresstrecke zu Fuss zurücklegte. Auf der Heimkehr an einem stürmischen Tage begab es sich, dass ein Anseküllsches Fischerboot aus Salm gerade vor seinen Füssen kenterte. Sofort erfasste er das Boot, goss das Wasser aus, stellte es wieder zurecht, hielt mit der einen Hand den Mast, las mit der andern die Verunglückten auf, drückte das Wasser aus ihren Kleidern und setzte sie alle wieder ins Boot. Auch ihre Netze, Brodsäcke und Ruder fischte er auf. Da aber der Sturm das Fahrzeug wieder umzuwerfen drohte, hob er es samt der Mannschaft auf die Schulter und trug sie bis zum Naswabach [vrd. lk. 64, P. Süda, Suur-Tõll].

Auch über den seinem Vater an übermenschlicher Grösse gleichen, in seelischer Beziehung aber unähnlichen «Töllssohn» berichtet die Volkssage. Auf einer selbstverfertigten, seiner Leibesgrösse entsprechenden und daher weithin über Oesel, Mohn und Dagö tönenden Harfe spielte er so hinreissend, dass die Hörer, auch in eifrigster Arbeit begriffen, dieselbe sofort einstellten und zu tanzen begannen [vrd. lk. 75 jj., P. Süda, Suur-Tõll]. Als Baumeister übertraf er selbst den Vater, was dessen Eifersucht erregte und ein Zerwürfniss, ja sogar die Trennung des Hauswesens herbeiführte [126—135]. Dieser Gegensatz zwischen dem künstlerisch beanlagten, friedliebenden Sohne und dem streitbaren, jähzornigen Vater hat die Sage wohl mit der verschiedenen Augenfarbe bezeichnen wollen: himmelblau und dunkelblau.

Obgleich Töll nur äusserlich und widerwillig das Christenthum angenommen hatte, übernahm er doch den Bau mehrerer Kirchen. Die erste erstand zu Wolde [126 D], dann die zu Karris [126 A—C]. Als Baustelle zu dieser letzteren wählte man einen Berg auf der Weide des Dorfes Pamma, wohin denn auch das Baumaterial angeführt wurde [128 B, F]. Nachdem Töll am ersten Tage die 4 Ecksteine gelegt und dann weiter gebaut, begab er sich zur Nacht nach Anseküll. Am andern Morgen auf den Bauplatz zurückgekehrt, fand er zu seinem Aerger die Arbeit vom vorigen Tage zerstört. Doch er machte sich aufs neue daran und war am Abend wieder so weit wie am Tage vorher. Als er aber am dritten Morgen abermals die Arbeit zerstört fand, beschloss er die nächste Nacht auf dem Bauplatz zu verbleiben, um den Unhold zu entdecken, legte sich zwischen die Steinhaufen und überdeckte sich überdies mit Fliesen, um seine Gegenwart nicht zu verrathen. Schon war es Mitternacht, aber kein Unhold erschien, daher beschloss er zur Nachtruhe heimzukehren. Da erhob sich plötzlich ein Sturm und Gepolter, die Arbeit ward wieder zerstört, eine Stimme aber rief: «So wirst du den Bau nimmer vollenden.»

Darauf wandte er sich an einen Zauberer, der ihm rieth einen schwar-

zen Ochsen anzuspannen, die 4 Ecksteine auf einen Wagen zu legen und dort den Bau zu beginnen, wo der Ochse stehen bleibe. Am Abend langte der Ochse auf der Anhöhe von Karris an und legte sich nieder. Nun wurden Steine und Sand von Pamma hierher gebracht, Lehm fand sich am Orte selbst. Und hier ging der Bau rasch von Statten, um so mehr, als in der Nacht ebenso viel gearbeitet worden war, als am Tage [128 B, F].

Hier sei bemerkt, dass in Vorstehendem sich 2 Züge finden, von denen der erstere, die nächtliche Zerstörung des am Tage Gearbeiteten, auch in den Sagen Mecklenburgs vorkommt, der letztere sogar in dem Sagenschatz Altgriechenlands. Auch Kadmus erhielt vom Orakel zu Delphi den Rath, einem Rinde zu folgen und dort, wo es sich niederlassen werde, eine Stadt, Theben, zu gründen.

Auch zum Essen begab er [= Töll] sich stets nach Hause und doch war er bereits zurück, wenn seine Handlanger noch assen.

«Was,» rief er dann, «ihr Faulpelze und Tagediebe, wie lange verweilt ihr beim Essen! Ich bin zu Hause in der Schworbe gewesen, habe meine Mahlzeit gehalten, bin wieder zurück, und ihr esst noch immer, rasch zur Arbeit, ihr Lungerer!» [128 F.]

Eines Tages arbeitete er auf dem Dachfirst der Kirche, da rief ihm sein Sohn von Carmel aus zu, wo er den Bau der Kirche leitete:

«Vater, dein Kirchthurm ist schief!»

Da ergrimmte Töll, hielt das eine Nasenloch zu und beabsichtigte so des Sohnes Bau umzublasen [141]. Doch dieser hatte aus Vorsicht der Kirche einige Stützpfeiler vorgebaut, daher des Vaters Vorhaben misslang, worüber etliche Weiber aus dem nahen Dorfe *Linnaka* ein lautes Gelächter erhoben. Darob ergrimmte Töll aufs neue und rief ihnen vom Kirchendach zu:

«Wartet, ich will euch zeigen, eure Nachkommenschaft soll noch dessen gedenken!»

Und seit der Zeit haben die Leute im Pastoratsdorf bis auf den heutigen Tag eine wunderlich weiche Aussprache. Als aber Töll an die Arbeit im Innern der Kirche ging, brachte er an beiden Seiten des Gewölbes einige Weiberköpfe mit weit aufgesperrtem Munde an, weil sie ihn verlacht hatten [128 F].

Laut Mittheilung des Superintendenten Winkler haben von diesen Frauenköpfen, «deren weitgeöffneter Mund als Ventilator dienen» sollte, «nur zwei sich recht gut erhalten», die übrigen «vom Zahn der Zeit zerstört, sind mit Kalk übertüncht.»

Hienach heisst es in dem Sagenbruchstück über den Bau der Kirche zu Karris weiter: Der Pfeiler an der Südseite giebt eine Vorstellung von Tōlls Länge. Man sagt, dass er so hoch gewesen, wie sein Kopf dort oben auf der schrägen Abdachung des Pfeilers aus Stein ausgehauen abgebildet ist: 18 Fuss [128 F]. Bezüglich dieses riesigen Kopfes schreibt uns der Superintendent Winkler: Noch vor einigen Jahren sei der Männerkopf sehr gut erhalten gewesen mit ausdrucksvollen, formenschönen Gesichtszügen, jetzt aber infolge der Abbröckelung bedeutender Stücke fast zur Unkenntlichkeit entstellt.

Der Schluss des Sagenbruchstücks lautet: Die Wahrheit dieser Sage (d. h. über den Bau der Kirche von Töll) bezeugt der grosse Steinhaufen auf dem Berge in Pamma; denn dieser wird bis auf den heutigen Tag «Kirchenberg» genannt. Ursprünglich hatte unsere Kirche einen Thurm, der aber abgerissen werden musste wegen Gefährdung der Seefahrer und bis auf den heutigen Tag ist der Wiederaufbau nicht gestattet, weil die Kirche auf einem zu hohen Berge steht. So erzählen noch etliche ältere

Leute und die angeführten, noch bestehenden sichtbaren Zeichen bestätigen die Wahrheit [128 F].

Auch die Kirche zu Mustel (muss heissen — Kapelle, denn bis 1650 bildete Mustel ein Filial von Kielkond) wurde von Töll erbaut, wie die Kirche zu Kielkond von seinem Sohne. Dass diese viel grösser und schöner war, verdross den Vater, was den Sohn, welcher den unbeugsamen Sinn des Vaters kannte, bekümmerte. Von einem wohl eine Meile entfernten Hügel aus schleuderte er einen gewaltigen Granitblock gegen die Kirche, doch nur der davon getroffene Thurm stürzte nieder, worauf der Sohn ein unförmliches, niedriges Glockenhaus nebenan erbaute, wo es noch steht und die schönsten Glocken Oesels birgt [127 C].

Nachdem «der alte Knabe», von Töll verfolgt im Meere ertrunken war, kam dessen Sohn «Kurit» (bei dessen Namen die Weiber zu fluchen pflegen, während die Männer noch immer bei des Vaters Namen verharren) nach Oesel, um sich nach des Vaters Schicksal zu erkundigen, weil dessen ungewöhnlich langes Ausbleiben die Unterwelt erregt hatte [120 B]. Als er nun des Vaters Ende erfahren hatte, sowie auch, dass bereits Kirchen erbaut worden, von denen die zu Kielkond stark besucht werde, da entbrannte zunächst sein Zorn gegen das Christenthum und er beschloss diese Kirche durch 2 vor die beiden Thüren getragene Felsblöcke unzugänglich zu machen [19]. Da diese Steine aber so gross sein mussten, dass keines Menschen Kraft sie zu entfernen im Stande sei, begab er sich auf die Suche. Auf der Viehweide von Köigust fand er zwar einen solchen, doch eignete sich derselbe nicht dazu, weil Tölls Weib ihn berührt hatte [44]. Endlich fand er auf der zu Anseküll gehörigen Insel Krim 2 solcher Riesenblöcke, so gross wie Badstuben. In der dazu geeigneten Nacht vor Weihnachten machte er sich nun auf den Weg nach Kielkond. Nahe bei Lümmada hörte er um Mitternacht einen Hahn krähen:

«Nehmt ihn fest, den Steineträger!»

Vor Schreck entfiel ihm der kleinere Stein. Er griff zwar nach demselben, doch da krähte der Hahn abermals:

«Nehmt ihn fest, den Steineträger!»

Der Stein blieb liegen, entsetzt eilte Kurit weiter, um wenigstens eine der Thüren zu versperren. Da krähte wieder ein Hahn:

«Nehmt ihn fest, den Steineträger!»

Vor Schreck entfiel ihm auch der andere Stein; da gab er sein Vorhaben auf [18 B].

Doch seine Feindseligkeit gegen das Christenthum und die beiden Baumeister richtete sich nun gegen den Aufbau zweier Kapellen, den Vater und Sohn übernommen, in Kergel unweit Padel, in Kielkond bei Lümmada auf einer Anhöhe, die noch jetzt «Kapellenberg» heisst [133]. Da aber beim Bau dieser Kapellen die Arbeit am Tage stets in der Nacht zerstört ward, gaben sie den Bau auf. An beiden Stätten ist das Fundament noch erkennbar.

Hiezu unsere Bemerkung, dass diese Kapellen, gleich allen übrigen, noch aus katholischer Zeit stammenden auf Befehl des schwedischen Landeshöfdings Oerneklow 1691 zerstört wurden wegen des daselbst heimlich betriebenen Aberglaubens.

Anders verfuhr Töll beim Bau der Kirche zu Kergel. Um sich gegen Kurits Bosheit zu schützen, spannte er 2 schwarze als Zwillinge geborene Ochsen an, legte die 4 Ecksteine in den Wagen und überliess die Thiere sich selbst. Sie gingen durch den Kergelschen Bach und blieben an dessen Uferabhange auf einer Sandebene stehen. Dort entstand die Kirche ohne irgend welche Störung [vrd. lk. 70, P. Süda, Suur-Töll].

Wie Töll bei der Kunde, seines Sohnes Bau in Kielkond sei stattlicher als der von ihm in Mustel vollführte [134 B], in seiner Eifersucht jene Kirche zu zerstören gedachte, so erwachte in ihm dieselbe Empfindung, als er erfuhr, seines Bruders Leiger Bau in Keinis sei stattlicher, als der von ihm in Karris vollendete. Indess er begab sich nicht nach Dagö, sondern beschloss die Zerstörung von Oesel aus. Nachdem er sich auf die Zehen erhoben, um über die Wälder hinweg den Standpunkt der Kirche zu erspähen, schleuderte er den Felsblock dahin. Doch das herannahende Alter hatte bereits seine Kraft gemindert, der Block fiel ins Meer unweit Dagös Küste, wo er noch immer als Tölls Stein bezeichnet wird [7 A].

Von der Anhöhe in Anseküll hatte er bei hellem Himmel die Ausschau auf 2 Stätten von entgegengesetztem Eindruck, die Insel Abro, welche er wegen ihres Reichthums an Nüssen gern besuchte, links davon aber die von einem fremden Volke erbaute Burg. Einst wollte er deren Festigkeit prüfen, indem er sich mit aller Leibeskraft gegen den Quaderbau stemmte, doch derselbe wankte nicht, nur an zwei Stellen wichen die Steine etwas zurück [156 A].

Hiemit ist uns der Uebergang zu seinem Lebensende gegeben, über welches 2 Sagen sich in Anseküll erhalten haben. Südlich vom Salmbach lautet sie also:

[169 A, 174 B.] Töll befand sich gerade in Kergel, als ihm Boten aus Salm die Kunde eines feindlichen Einfalls in der Schworbe überbrachten. Die Kriegsmannschaft stehe zwar bereit, sei jedoch zum Widerstande zu schwach, daher bäte sie um seine Hilfe. Obwohl es schon Abend war, machte er sich sofort auf, und zwar der Eile wegen in gerader Richtung auf ein Gesinde in Tirimetz, wo er übernachtete. In der Morgenfrühe erwachend, bemerkte er erst, dass er in der Eile des Aufbruchs seine Waffen vergessen, daher ergriff er einen Ochsenwagen des Gesindes und eilte davon. Bei seiner Ankunft am Salmbach hatte die Schlacht auf der Heide von Massi bereits begonnen. Sofort das vom Feinde angerichtete Blutbad überschauend, stürzte er sich in den dichtesten Haufen des Gegners und begann so heftig den Ochsenwagen herumzuschwenken, dass die Leichen gleich Heuschwaden dalagen. Da begegnete ihm ein Unfall; der die beiden Hälften des Wagens haltende Pflock zerbrach und die Hinterräder samt dem Gestell flogen bis ins Meer, nachdem sie eine Badstube am Strande umgeworfen. Obgleich der Erfolg seiner Waffe sich verringerte, kämpfte er doch tapfer weiter. Da zerbrach auch der die Deichsel am Wagen haltende Pflock, infolge dessen die Vorderräder nebst ihrem Gestell über den Salmbach flogen, eine Windmühle umwarfen und beim Jerwegesinde ein Stück des Waldes niederwarfen und den Boden so aufwühlten, dass der dortige See entstand [112]. Nur die Deichsel diente ihm noch als Waffe; da zerbrach auch der Pflock am Ende derselben und sie entglitt ihm. Als er sich nun aber niederbeugte, um sie wieder zu ergreifen, hieb ihm ein feindliches Schwert den Kopf ab. Doch er hob denselben auf, nahm ihn unter den Arm und entfernte sich vom Schlachtfelde. Mühsam schleppte er sich bis an die Grenze von Anseküll und Kergel, dort versagten ihm die Beine den Dienst, er stürzte nieder, und man begrub ihn an der nämlichen Stätte [174 B, C]. Die Kunde von dem Ende ihres Nationalhelden erfüllte das Volk von Schworbe bis Mohn mit tiefer Trauer. Hier die Bemerkung, dass sowohl die Anseküller südlich als nördlich vom Salmbach das Schlachtfeld in ihre Grenzen verlegen. Nördlich lautet die vom Superintendenten A. v. Schmidt 1858 im «Inland» veröffentlichte, ihm von einem Greise in Tirimetz erzählte Sage also:

[167 A.] An der Grenze der Kirchspiele Anseküll und Kergel bei *Söronöm*, wo noch jetzt 10 zum Brodbacken benutzte Ofenstellen des feindlichen Lagers zu sehen sind, kam es in einem Kriege zur Schlacht, in welcher Töll mit einem Rigenstreckbalken ein solches Blutbad anrichtete, dass ein dreitägiges Füllen im Blutpfule ertrank. Es war aber sein letzter Kampf; ein feindliches Schwert hieb ihm den Kopf ab, worauf er von der Anhöhe *Kangromägi* den Rigenbalken mit solcher Gewalt unter die Feinde zu schleudern beabsichtigte, dass derselbe unweit der Burg Arensburg in die Vogelwiek aufrecht stehend niederfiel. Vom Pferde herab nahm er dann mit der Schwertspitze seinen Kopf auf und ritt noch eine Strecke weiter. Ein melkendes Weib erblickte den Kopflosen und rief:

«Welch' Schande für einen Mann, ohne Kopf zu reiten!»

«Ohne Kopf zu reiten ist keine Schande, wohl aber eine Schande für ein Weib, mit entblössten Schienbeinen Kühe zu melken!»

(Noch jetzt gilt es in der Schworbe wegen der kürzern Weiberröcke für unschicklich ohne «*sukawarred*», d. h. Strümpfe ohne Füssling, sich zu zeigen). Entkräftet vom Blutverlust, vermochte er nicht mehr sein Schwert aufrecht zu halten, der Kopf entfiel der Spitze desselben, er selbst aber stürzte etliche Faden weiter zu Boden und ward dort auch begraben. Sein letztes Wort war:

«Wenn wieder einmal Krieg im Lande ist und ihr euch selbst nicht zu helfen wisst, so tretet, viele vereint, an mein Grab und rufet nur: «Töll, Töll, stehe auf», dann will ich aufstehen und euch helfen!»

Einst kamen Hirtenkinder an sein Grab und riefen muthwillig:

«Töll, Töll, stehe auf, Krieg ist im Lande!» (*«Töllu, Töllu, töuse üles, waen on maal!»*)

Da erhob er sich mit blutrothen Händen bis zur Brust und fragte:

«Wo ist Krieg?»

«In Mohn!»

Er schaute um sich, ohne weder in Mohn noch sonst wo im Lande Rauch aufsteigen zu sehen, noch Kriegsgetümmel zu vernehmen. Da legte er sich unwillig wieder ins Grab und sprach erzürnt:

«Weil man mich muthwillig in meiner Grabesruh gestört, so soll von nun an nimmer im Volke schwinden Taubheit, Unzucht und Dieberei (*«kurt, hoor ja vargus ei pea rahwa seast ärakaduma»*), und ich werde auf den Hilferuf nicht eher wieder auferstehn, als bis der Wacholder Blätter treibt.»

Hie und da lautet die Form jedoch anders, z. B. «bis das Nadelholz Blätter, das Laubholz Nadeln treibt», «bis in der Einwiek von Uppel (Sicksaarwiek) der Pflug Furchen zieht», «bis einem Ochsen das Blut ans Knie reicht».

Als sein Grab bezeichnet man in Anseküll eine 2 Faden lange und 1 Faden breite Vertiefung, entstanden durch Nachgrabungen, bei denen man übrigens nichts anderes als einige Knochen von bedeutender Länge gefunden haben soll [175].

Etwas Aehnliches, wie der Streit der 7 griechischen Städte um die Ehre der Geburtsstätte Homers, ereignete sich auch auf unserm Eiland hinsichtlich des Grabes eines Töll. Dasjenige Kirchspiel, wo noch immer nach 7 Jahrhunderten der Name eines Edelhofes die Erinnerung an einen Mann wach erhält, der einst unter den 6 Landhäuptern eine hervorragende Stellung einnahm in einem im ganzen Ostseebecken gefürchteten Seeräuberstaat, gönnt den Ansekülern nicht die Ehre, Hüter des Grabes dieses Nationalhelden zu sein. Denn auch in Pyha zeigt man sein Grab, eine 5 Faden lange Vertiefung [180]. Auch hier erhob er sich, wie es in

Russwurms Sagen heisst, auf den neckischen Ruf muthwilliger Hirtenjungen, und sprach:

«So wieder ins Leben zurückzukehren, ist mir nur ein einziges Mal vergönnt. Und so mag denn nun ganz Oesel verbrennen, ich werde mich in meiner Grabesruhe nicht mehr stören lassen.» [168.]

Während aber Töll, der Anseküllschen Sage zufolge den letzten Beweis seiner Riesenkraft v o r seinem Tode gab, indem er seine Waffe, den Rigenstreckbalken weithin schleuderte, that er solches nach der Sage in Pyha erst n a c h dem Tode. Hier aber war es sein gewaltiges Schwert, welches über Arensburg hinüber in die Vogelwiek flog, wo es noch jetzt ruhen soll [167 A]. Hierauf aber stürzte er wieder in sein Grab zurück, dessen Länge er mit seinem riesigen Leibe erfüllte und welches zugleich durch die Wucht der gewaltigen Last eine Tiefe von 5 Faden erhielt. «In der That hat die Vertiefung oben ein Aussehen, als wäre sie durch einen riesigen Körper verursacht, der sich hier, den rechten Arm unter den Kopf gelehnt, niedergesenkt habe.» Beide Grabstätten haben auf Mellins Karte von 1798 die Bezeichnung «Tölls Grab».

[— — —]

Hier sollte der Artikel schliessen, doch da kommt noch zu rechter Zeit eine Zuschrift des Freifräuleins M. v. B., welche uns mittheilt, dass auch in Kielkond sich ein Grab Tölls befinde, und zwar in jenem abgelegensten Winkel Oesels, der Halbinsel Hundsort mit seiner ganz eigenartigen Bevölkerung.

Im Gebiete Taggamöis, unweit des Gesindes Tohku, ruht der Nationalheld unter «einem hohen Steinhügel». Auch dort laute die Sage, wie in Anseküll und Pyha, er habe verheissen, wieder aufzustehen, wenn man ihn in feindlicher Bedrängniss zu Hilfe rufen werde. Aber auch dort sei er auf den muthwilligen Zuruf etlicher Hirtenkinder «plötzlich in halber Körperlänge dem Hügel entstiegen, und habe, als er die Kinder entsetzt fliehen gesehen, ob der Neckerei erzürnt, sich in sein Hühnengrab zur Ruhe gelegt — auf Nimmerwiederkehr.»

M. K[örber], Oesel einst und jetzt II, lk. 150—164.

[TÕLGE.]

Saaremaa rahvuskangelane

Esimene elujärk

Ennemuiste elas Saaremaal *rahvavanem, vägimees, kangelane* ja *maasõja kuningas*, üleinimliku suuruse ja jõuga mees nimega *Töll* (ka *Töllu* ja *Suur Töll*). Peale tavaliste olid tema sõjariistadeks ka palgid [167—172], graniitrahnud [12] ja härjavankrid [172]. Viimaseid võis ta mängides enda ümber hööritada, pannes esimese sõrme läbi aisaotsa juures leiduva rakendi jaoks määratud augu. Kerge vaevaga suutis ta suuri puid maast juurtega tükkis välja kiskuda [171], rusikalöögiga maju purustada. Kepiks kasutas ta viie sülla pikkust palki. Saarte külastamiseks Saaremaa ümber ei vajanud ta paati, vaid ta sammus läbi mere [139], koguni kümne miili kaugusele kapsaaeda — Ruhnu saarele [156]. Enne sinnaminekut oli katel tulele pandud. Kui vesi keema hakkas, oli ta jälle kodus *Töllustes*, oma elukohas Püha kihelkonnas [148].

Nagu maismaa omal, oli ka Saaremaa kangelasel kaks venda, samuti maavanemad, üks Hiiumaal, teine Valjalas. Viimasega kasutas ta ühist labidat. Kui Valjala vend labidat vajas, vilistas ta ainult, ja Töll virutas tööriista temale. Selsamal viisil tuli labidas *Töllustesse* tagasi. Ka oma Hiiumaa vennaga tegi ta niisamuti vahetust [167 B].

[168.] Ükskord toimus tal võitlus kellegi hiiuga, kusjuures mõlemad teineteist võimsate kaljurahnudega viskasid. Kaks neist rahnudest on praegugi näha Püha kihelkonnas [4], nende vahet on umbes seitse versta. Ükskord läks ta seitsmesaja saelauaga seljas oma teed, seal tuli talle vastu keegi hiid ja algas taplus. Töll purustas vastase turja pihta kõik lauad ja pistis tema oma taskusse. Et see vägimehele seal veidi ebamuga-

vaks muutus, tõmbas ta võõra hiiu jälle välja ja paiskas nii kõrgele õhku, et see viletsake alles pikema aja pärast jälle maha langes [168].

Nii suur mees vajas ka rikkalikult toitu. Ühe lahingu eel tahtis ta hea söömaajaga oma keha kinnitada. Talle keedeti odraputru ja pandi seda seitse härjanahka täis. Pärast söömist tungis ta vaenlaste kallale ja löi ühe härjanahaga neid nii vägevalt, et nad plehku panid [168].

Ka Töllul olid oma vaenlased. Et teda surmata, palusid need teda kaevu puhastada ja tihtida. Paha aimamata läks ta alla kaevu, siis visati veskikive kaevu. Ta püüdis need kõik kinni, tuli välja ja viskas nad üksteise järel minema, nii et nad nagu rattad eemale veeresid [168].

Kord maabusid välisvaenlased Kihelkonna rannas. Kohe läkitati *Töllustesse* abipalvega, mille Töll küll vastu võttis, aga alles järgmisel päeval, sest ta tahtis enne Hiiumaale sauna minna. Kui ta siis teisel päeval Kihelkonnale läks, siis jätkus paljast tema saabumise teadasaamisest, et vaenlasi laevadele põgenema ajada [169].

Seejärel läks ta ühele künkale, et seal puhata, ja andis käsu ilma sõjaohuta teda mitte äratada. Aga Võdruka küla karjased, uudishimulikud, kui pikk ta püsti seistes on, äratasid teda hüüdega:

«Töll, Töll, tõuse üles, vaenlane maal!»

Ta tõusis põlvili, vaatas üle männilatvade ümberringi. Nii kole suurt meest nähes pistsid aga lapsed põgenema. Kui ta narritamisest aru sai, hüüdis ta pahaselt:

«Et teie mind petsite, ei tule ma teile appi enne, kui teie veri tõuseb luupekseni!» [13.]

Tema hüüdmine oli nii vali, et mäed vankusid ja merepind lainetas. Ja kui ta siis veel pead raputas, tekitas tema juusteraputus nii valju tuult, et Loona männikus palju puid maha langes, Mäepea talu katus maha kisti, pilvedeni tõsteti, kust ta lõpuks Lümanda järve kukkus, seal muutus saareks, kus praegugi linnud pesitsevad [109]. Et ta laste ülemeelikuse halva kasvatuse arvele pani, otsustas ta oma vihas kogu küla ära hävitada. Kohe kogus ta hulga kivirahne, et neid küla peale paisata. Viha oli aga tema jõudu paisutanud nõnda, et kivid lendasid kaugele üle küla metsa [Vedruka] ja Loona küla vahele, kus kivikülvi veel praegugi võib näha. Siis pöördus ta jälle koju [13].

[169.] Aga juba järgmisel hommikul tulid saadikud Sõrvest tema juurde abipalvega, et Kihelkonnalt tema eest põgenenud vaenlased olevat Säärel maandunud ja vastupanuta rüüstanud, sest et kogu relvakandja meesväg olevat merel. Sellepärast paluvat nad ka sõjamehi.

Seekord Töll ruttas. Kõigepealt pani ta igasse kuuetaskusse kümme meest ja laskis taskud nende peade kohalt kinni õmmelda. Siis paigutas ta sisseõmmeldud meeste peade peale jälle kumbagi taskusse 10 meest, kes just üle kuuetasku serva ulatasid välja vaatama. Et aga alumisi mehi lämbumise eest hoida, lõigati igaühe suu kohale avaus. Sõjariistadeks enda jaoks võttis ta kaasa kaks härjavankrit, kasutas neid ka sõjameeste paigutamiseks, kakskümmend meest kumbagi vankrisse. Peale selle viis ta veel kakskümmend meest õlal, ühel küünarvarrel ja vöö vahel. Siis kinnitas ta vankrid teineteise külge, haaras esimese vankri aisa pihku ja ruttas Sõrve poole.

Jämajas *Mäepea* küla ligidal väljal tabas ta vaenlast ja andis käsu peale tungida, tema ise aga juhtis võitlust pealtvaatajana. Kui ta aga vaenlase ülevõimu märkas, leidis ta õige aja tulnud isiklikult sekka lüüa. Kummaski käes härjavanker, hakkas ta nendega ümber pea nii hoogsalt keerutama, et vaenlasi nagu loogu maha jäi. Riismed põgenesid Mõntu järsakust alla; üks järelevisatud kuuesüllane palk surmas nad viimse meheni [169].

Vankri keerutamise ajal oli üks ratas ära lennanud ja vihises viis versta läbi õhu kuni Koltse kõrtsini, kus see niisuguse hooga maha langes, et ta metsa maha paiskas ja maapinna nii sügavalt üles kiskus, et seal järv tekkis. Peale langenud vaenlaste mahamatmist läks Töll tagasi [169, 112].

Olgu siin meie poolt lisatud: rahvajutus ärgu tekitagu võõrastust see, et mõlemad taanlaste vallutuskatsed 1206 ja 1222 Põhja-Saaremaal (Karjas) on asetatud Saare läänening lõunaossa, samuti ka, et need vaenlaste kallaletungid, mille vahet on ometi 16 aastat, on üksteisele nii lähedale nihutatud. Sama toimub ka ettekuulutuses. Ainult ühes suhtes on säilinud selles muistendikatkes ajalooline tõde, nimelt et mõlemad kallaletungid on ühte viidud ühe ja sellesama vaenlasega.

[95, 96.] Seal, kus tee Sõrve maanteelt Karki ja Jämaja pastoraadi poole ära pöördub, tundis kangelane pärast lahingut veidi väsimust, heitis metsas maha ning magas kolm päeva ja ööd. Tema norskamisest värises järsak, männid värisesid, kogu Sõrves oli tunda võnkumist. Sõrulased aga tulid sinna, et vaadata magavat Töllu. Tänutäheks vaenlase käest päästmise eest asetas igaüks värske oksa maha tema ümber.

[150, 162 A.] Ta oleks maganud siin veel kauem, kui mitte teda ennast ja kogu Sõrvemaad ähvardav hädaoht poleks äratanud. Kui nimelt Vanapoiss, Töllu suurim vaenlane, märkas, et sõrulaste päästja lamas sügavas unes, otsustas ta Töllu koos kõigi sõrulastega hävitada. Maakitsuse kitsamas kohas hakkas ta laia sügavat kraavi kaevama, et siis Sõrvet Saaremaast lahti Läänemerre lükata. Aga üks Anseküla mees, kes teda selle töö

juures oli märganud, teatas sellest magavale Töllule. See laskis kohe vanapoisi peale lahti mesilaspere, kes teda nii koledasti nõelas, et ta, mesilaste poolt tagaaetuna, põgenes kuni Hirmuste mäeni Kärlas, kus ta ühte kuusehaohunnikusse pugedes neist vabanes.

Olgu märgitud, et muistend laseb *kurjal vaimul* tema ettevõtmised ikka äparduda, nagu see esineb edaspidigi Töllu-muistendeis.

Seejärel otsustas ta oma vihas mitte ainult Töllu ja sõrulasi, vaid kogu Saaremaa elanikke hävitada eri põrgu rajamisega, ja just Kärlas Karu (Järumetsa) järves [165]. Vee juhtimiseks hakkas ta kanali kaevamist sellest järvest kuni ligema mererannani, Pidula sadamani. Kohe kiirustasid saadikud jälle *Töllustesse* abipalvega. Kolm pihlakakeppi käes — sest sel puul on akadeemik Wiedemanni andmeil rahvausundis «suured jõud» —, ruttas Töll kohale kurjategijat karistama. Pool kanalit juba valmis kaevanud, oli vanakuri puhkama heitnud. Äkki kohutavast löögist tabatud, kiirustas ta üles, kägardus valu pärast ja põgenes oma tagaajaja eest kuni Tagamõisa poolsaarele. Selle tippu jõudnud, ehmus ta, sest ta nägi enda ees sügavat merd, enda järel tagaajaja kolme pihlakakeppi. Kui ta mingit väljapääsu enam ei näinud, haaras ta merepõhjast kiviprügi ja paiskas selle poolsaarele, hüüdes:

«*Palju porsaid, pisut podi!*»

Sellest ajast peale pidavat rahvas selles mahajäänud kolkas rohkesti paljunema, sellevastu on üle põllu heidetud kivide tõttu lõikus väga vähene, mida vististi tähendati sõnadega *pisut podi*. Seejärel heitis ta end merre ja uppus, sest sellest ajast peale ei ole ükski silm teda Saaremaal enam näinud. Tema kontide juures on aga paljud laevad juba kinni jäänud, sellest nimi *Laevarahu* [165].

Kui Töll selle täide viis, läks ta tagasi. Hirmuste mäel ta peatus, et magada. Tema norskamisest värises mägi, värisesid puud, ja koguni välku lõi pilvedest. Siis tulid Kõõru küla karjalapsed mäele. Ka nemad, uudishimust näha püstiseisvat hiidu, hüüdsid:

«Töll, Töll, tõuse üles, vaenlane maal!» [176.]

Ta tõusis põlvili ja vaatas üle puulatvade. Kui ta aga pettust märkas, hüüdis ta pahaselt:

«Et teie mind petsite, siis peab valevaim põlvest põlve teie külas valitsema!»

Sellest ajast peale tekkivat seal maal eriti rohkesti igasuguseid valetamislugusid. Siis tõmbas ta suure kuuse kõigi juurtega maast üles, tõmbas selle läbi peo, et alumisi oksi kõrvaldada, ja tahtis sellega lapsi karistada; need aga jooksid astangust alla ja peitsid end. Tema aga paiskas karistamiseks määratud vitsa eemale ja see lendas üle Suure lahe kaugele Upa lahte [171].

Teine lõik.

[— — —]

Ühes Saaremaal puhkenud sõja pealahingus võideti Töll, ta kaotas maa ning elukoha Pühas ja tõmbus tagasi Sõrve, kus ta praeguse Anseküla pastoraadi ligidal künkale maja ehitas, sest siin oli ta merele, mida ta armastas (küll oma kunagise mereröövlielu pärast), niisama ligidal kui oma varasemas elukohas *Töllustes* [146—148].

Aastaid oli minu püüdmine Töllu naise kohta midagi teada saada. Lõpuks leidus muistendikatke ja nimelt kaugel saare idaosas, kust ma seda kõige vähem ootasin.

Töll elas tõepoolest Sõrves, siiski oli tal Põide Audlas maja, kus ta mõnikord oma naise *Piritiga* Põides ööbis, millest seal veel praegu üks talu Töllu nime kannab [155]. Sõrve oli talle armsam, sest et tal sealt mugavam oli Ruhnu oma kapsaaeda minna [156]. Kui Pirit kodus (Ansekülas) hakkas tuld katla alla tegema, siis käis ta selle tee läbi mere poole tunniga ära ja tõi kapsad Piritile parajasti siis, kui vesi hakkas keema. Ta oli *kontide ja rammu poolest oma mehega peaaegu ühesarnane* ja *ta hooleks olid köik kodused ja ka väljapoolsed asjad toimetada*, niisiis ka põllutöö.

[44—58.] Et ei oleks vaja enam, nagu seni, Hiiumaal venna juures saunas käia, otsustas Töll endale sauna ehitada Sõrves ja jättis kerisekivide kogumise Piriti hooleks. Pirit sidus endale põlle ette ja hakkas sellesse üle kogu Saaremaa sündsaid kive korjama. Ka Kõiguste (Põide) karjamaalt leidis ta ühe niisuguse õige suure graniitrahnu, mis annab rohkesti puhast leili. Ka selle pistis ta põlle ja astus tagasiteele Ansekülla. *Aga kui ta umbest*[1] *Kõiguste möisa tänava suu kohta pidi saama*, rebenesid põllepaelad ja kivi kukkus talle varvastele, see põhjustas talle kibedat valu. Selle üle pahasena sülitas ta nii kaugele, et sülg pritsis üle kogu karjamaa, jättis kivi sinna paika, kus see praegugi lebab, läks longates Sõrve ega tulnud pärast seda pahandust enam kunagi sinna ümbrusse [44 A]. Selle muistendi teise versiooni järgi valas ta seal nii palju pisaraid, et kõva karjamaa osalt pehmeks heinamaaks muutus ja on selleks jäänud siiamaani. Kivi suurus on näha sellest, et kohalikud karjalapsed selle otsa ronimiseks treppe teevad [44].

Mis puutub sellesse, et Töllu hiidnaise p õ l l e p a e l kivi kandes r e b e n e s, olgu märgitud, et niisugune äpardus tabas ka Meklenburgi muistendeis hüüne, s. o. umb. 60 jalga kõrgeid hiide, kui nad mingiks otstarbeks mulda, liiva või suuri kive põlles kandsid.

---

[1] *Umbest* tähendab Saaremaa murrakus «just». — *M. Körberi märkus.*

[145.] Pähklisõbrana külastas Töll tihti pähklirikast Abruka saart, kusjuures ta rohkem kui kahe miili laiuse meretee jalgsi läbi käis. Ühel tormisel päeval koduteel juhtus, et Anseküla kaluripaat Salme külast just tema jalgade ees kummuli läks. Kohe haaras ta paadi, valas vee välja, asetas selle jälle õigesti, pidas ühe käega masti, korjas teisega õnnetud veest, puserdas vee nende riietest välja ja pani nad kõik jälle paati. Ka nende võrgud, leivakotid ja mõlad korjas ta üles. Et aga torm sõiduriista jälle ähvardas ümber visata, tõstis ta selle koos meeskonnaga õlale ja kandis kuni Nasva jõeni [vrd. lk. 64, P. S ü d a, Suur-Töll].

Rahvamuistend kõneleb ka oma isaga üleinimlikus suuruses sarnasest, aga vaimses suhtes ebasarnasest Töllu pojast. Endavalmistatud, tema suurusele vastaval ja seega kaugele üle Saaremaa, Muhu ja Hiiumaa kõlaval kandlel mängis ta nõnda kaasakiskuvalt, et kuulajad jäid ka kõige kibedama töö juures seisma ja hakkasid tantsima [vrd. lk. 75 jj., P. S ü d a, Suur-Töll]. Ehitusmeistrina käis ta üle koguni oma isast, kelles tärkas sellest kadedus ja meelepaha ning tõi kaasa tüli ja kodused lahkhelid [126—135]. Erinevust kunstiliste kalduvustega, rahuarmastava poja ja sõjaka, äkilise isa vahel on muistend püüdnud rõhutada ka silmade eri värviga: taevasinine ja tumesinine.

Ehkki Töll ainult väliselt ja vastumeelselt ristiusu oli vastu võtnud, võttis ta siiski mitme kiriku ehitamise enda peale. Esimene kerkis Valjalas [126 D], järgmine Karjas [126 A—C]. Viimase ehitamise kohaks valiti mägi Pamma küla karjamaal, kuhu veeti siis ka ehitusmaterjal [128 B, F]. Seejärel kui Töll esimesel päeval oli neli nurgakivi asetanud ja siis edasi ehitanud, läks ta ööseks Ansekülla. Teisel hommikul ehitusplatsile tagasi tulnud, leidis ta oma meelepahaks, et eelmise päeva töö oli hävitatud. Ometi hakkas ta uuesti peale ja oli õhtul jälle nii kaugel kui eelmisel päeval. Kui ta aga kolmandal hommikul jälle leidis töö purustatuna, otsustas ta järgmise öö ehitusplatsil mööda saata, et koletist kätte saada, heitis kivihunnikute vahele ja kattis end veel paega, et oma sealolemist mitte reeta. Oli juba kesköö, aga mingit koletist ei tulnud, sellepärast otsustas ta minna koju öörahule. Siis tõusis korraga torm ja müra, töö oli jälle hävitatud, üks hääl aga hüüdis:

«Nii ei lõpeta sa ehitust kunagi!»

Sellepeale pöördus ta nõia poole, kes talle nõu andis must härg ette rakendada, panna vankrile neli nurgakivi ja ehitust alustada seal, kus härjad seisma jäävad.

Õhtul jõudis härg künkale Karjas ja heitis maha. Nüüd toodi kivid ja liiv Pammast siia, savi leidus koha pealt isegi. Ja siin läks ehitus kiiresti edasi, seda enam, et öösi niisama palju ehitati kui päeval [128 B, F].

Olgu siin märgitud, et rahvajuttudes leidub kaks joont, millest esimene, päevase töö öösine hävitamine, leidub ka Meklenburgi muistendeis, viimane koguni Vana-Kreeka muistendivaras. Ka Kadmosele andis Delfi oraakel nõu järgneda veisele ja seal, kus see maha heidab, ehitada Teebai linn.

Ka sööma läks Töll alati koju ja oli juba tagasi, kui tema abilised alles sõid.

«Mis,» hüüdis ta siis, «teie laiskvorstid ja päevavargad, kui kaua te sööte! Ma käisin kodus Sõrves, pidasin oma söömaaja, olen jälle tagasi, ja teie ikka veel sööte. Kiiresti tööle, teie vedelejad!»

Ühel päeval töötas ta kiriku katuse harjal, seal hüüdis talle poeg Kaarmalt, kus ta juhtis kiriku ehitamist:

«Isa, sinu kirikutorn on viltu!»

Siis sai Töll vihaseks, hoidis ühe ninasõõrme kinni ja tahtis sel kombel poja ehitust ümber puhuda [141]. Aga see oli ettevaatusest kirikule mõned kaitsesambad ette ehitanud, sellepärast isa ettevõte äpardus. Mõned naised ligidalt *Linnaka* külast puhkesid selle üle valjusti naerma. Selle üle vihastus Töll uuesti ja hüüdis neile kirikukatuselt:

«Oodake, ma teile näitan, teie järeletulijad peavad veel seda mäletama!»

Sellest ajast peale on kirikuküla rahval kuni tänapäevani imelik pehme kõnelemine. Kui aga Töll asus kiriku sisechitusele, sobitas ta võlvi mõlemale küljele naisepea hästi laialiaetud suuga, sest nad olid teda naernud [128 F].

Superintendent Winkleri teate järgi on neist naisepeadest, «mille laialt avatud suud täitsid ventilaatori ülesandeid», «ainult kaks üsna hästi säilinud», teised «ajahambast puretud, on lubjaga üle tõmmatud». Peale selle leidub muistendikatkes Karja kiriku ehitamise kohta edasi. Lõunapoolne sammas annab kujutluse Töllu pikkusest. Üteldakse, et see olevat olnud nii kõrge, nagu tema pea seal ülal samba kallaku ääres kivist väljaraiutuna on kujutatud: 18 jalga [128 F].

Selle hiigelpea kohta kirjutab meile superintendent Winkler. Veel mõne aasta eest oli mehepea hästi säilinud väljendusrikaste, ilusavormiliste näojoontega, nüüd aga suurte tükkide väljamurenemise tõttu moondunud tundmatuks.

Muistendikatke lõpp kõlab: selle muistendi tõepärasust (s. o. Töllu kirikuehitamist) kinnitab suur kivihunnik Pamma mäel, sest seda nimetatakse kuni tänase päevani Kirikumäeks. Algselt oli meie kirikul torn, mis aga pidi maha kistama meresõitjate hädaohtusaatmise pärast ja uuestiehitamist pole kuni tänase päevani lubatud, sest kirik seisab liiga kõrge mäe otsas. Nii jutustavad veel mõned vanemad inimesed ja mainitud, senipüsinud nähtavad märgid kinnitavad selle loo tõepärasust [128 F].

Ka Mustjala kirik (peab ütlema — kabel, sest Mustjala oli kuni 1650. aastani Kihelkonna filiaaliks) on Töllu ehitatud, nagu Kihelkonna kirik tema poja poolt. Et see oli palju suurem ja ilusam, pahandas isa, mis pojale, kes tundis isa murdmata meelt, muret tegi. Ühe miili kauguselt künkalt paiskas Töll võimsa graniitrahnu kiriku pihta, aga tabas ainult torni ja see varises maha. Sellepeale ehitas poeg vormitu, madala kellatorni sinna kõrvale, kus see veelgi seisab ja Saaremaa ilusamaid kelli varjab [134 B].

Kui Töllu poolt tagaaetud vanapoiss oli merre uppunud, tuli tema poeg Kurit (kelle nimel naised armastavad vanduda, kuna mehed ikka isa nime juurde jäävad) Saaremaale, et isa saatuse kohta teateid saada, sest selle ebatavaliselt kauane ärajäämine oli allmaailma erutanud [120 B]. Kui ta isa surmast oli kuulnud, samuti ka sellest, et juba on kirikuid ehitatud, milledest Kihelkonna oma palju kasutatakse, siis lõi temas viha lõkkele kõigepealt kristluse vastu ja ta otsustas teha sissepääsu sellesse kirikusse võimatuks kahe, mõlema ukse ette kantud kaljurahnuga [19]. Et need kivid aga pidid olema nii suured, et ühegi inimese jõud ei suudaks neid kohalt nihutada, hakkas ta otsima. Kõiguste karjamaalt leidis ta küll seesuguse, aga ta ei pidanud seda kohaseks, sest et Töllu naine oli seda puudutanud [44]. Lõpuks leidis ta Ansekülale kuuluvalt Kriimi saarelt kaks säärast hiiglarahnu, nii suured kui saun. Selleks määratud ööl jõulu eel asus ta teele Kihelkonna poole. Lümanda ligidal kuulis ta kesköö kukelaulu:

«Võtke kivikandja kinni!»

Väiksem kivi kukkus maha. Ta tahtis seda küll kinni haarata, kuid siis kires kukk teist korda:

«Võtke kivikandja kinni!»

Kivi jäi maha. Hirmunult ruttas Kurit edasi, et sulgeda vähemalt ühegi ukse. Siis kires jälle üks kukk:

«Võtke kivikandja kinni!»

Hirmu pärast kukkus tal maha ka teine kivi; siis jättis ta oma ettevõtmise pooleli [18 B].

Vaen kristluse ja mõlema ehitaja vastu pöördus nüüd aga kahe kabeli ehitamise vastu, mille isa ja poeg olid enda peale võtnud Kärlas Paadla ligidal ja Kihelkonnal Lümanda läheduses kõrgendikul, seda kutsutakse veel praegu Kabelimäeks [133]. Et aga nende kabelite ehitamisel päevane töö öösi lõhuti, jätsid nad ehituse pooleli. Mõlemas kohas on alusmüüri veel tunda.

Siia lisatagu meie märkus, et need kabelid, nagu kõik muudki katoliku ajast pärinevad, hävitati 1691 rootsi Landeshöfdingi Oerneklowi käsul, sest seal toimetati salaja ebausukombeid.

Teisiti tegi Töll Kärla kiriku ehitamisel. Et end Kuriti õeluse eest kaitsta, rakendas ta kaks musta kaksikutena sündinud härga ette, pani neli nurgakivi vankrile ja laskis loomad omapead minema. Nad läksid läbi Kärla jõe ja jäid selle kaldajärsakul liivatasandikule seisma. Seal kerkis kirik ilma mingi takistuseta [vrd. lk. 70, P. Süda, Suur-Töll].

Nii nagu Töll, teada saades, et tema poja ehitus Kihelkonnal olevat toredam kui tema oma Mustjalas, kadedusest tahtis Kihelkonna kirikut purustada [134 B], nõnda tärkas temas seesama tundmus, kui ta kuulis, et tema venna Leigri ehitus Käinas olevat uhkem kui tema poolt ehitatud Karja kirik. Ometi ei läinud ta Hiiumaale, vaid otsustas Saaremaalt purustada Käina kiriku. Kui ta oli varvastele tõusnud, et üle metsade kiriku asupaika välja selgitada, paiskas ta kaljurahnu minema. Aga liginev vanadus oli tema jõudu juba kahandanud, kivi kukkus merre Hiiumaa kalda ligidale, kus ta praeguseni on tuttav Töllu kivi nime all [7 A].

Anseküla künkalt võis ta selge ilmaga näha kaht erineva mõjuga kohta: Abruka saar, mida ta heameelega külastas kui pühklirikast kohta, vasakul sellest aga võõra rahva poolt ehitatud loss. Kord tahtis ta selle tugevust proovida, kusjuures ta kogu jõuga vastu tahutud kividest ehitust rõhus, aga see ei vankunud, ainult kahes kohas nihkusid kivid veidi tagasi [156 A].

Sellega on antud üleminek tema elulõpule, mille kohta Ansekülas on säilinud kaks muistendit. Lõuna pool Salme jõge käib see nõnda.

[169, 174 B.] Töll oli parajasti Kärlas, kui saadikud Salmest talle teate tõid vaenlaste sissetungist Sõrve. Sõjamehed olevat küll juba valmis, aga vastupanuks liiga nõrgad, sellepärast paluvad nad tema abi. Ehkki oli juba õhtu, läks ta kohe teele, ja nimelt kiiruse pärast otsejoones ühte tallu Tirimetsas, kus ta öö magas. Varahommikul ärgates märkas ta alles, et ta teelemineku rutuga oli oma sõjariistad maha unustanud, sellepärast haaras ta talu härjavankri ja tõttas minema. Salme jõe äärde jõudes oli lahing Maasi nõmmes juba alanud. Heitnud kohe pilgu üle vaenlase poolt valmistatud veresauna, tormas ta kõige tihedamasse vastaste summa ja hakkas härjavankrit nii tugevasti ringi keerutama, et surnuid oli maas nagu loogu. Siis tabas teda õnnetus; vankri mõlemaid pooli koos hoidev pulk murdus ja tagarattad koos teljega lendasid kuni mereni, paisates rannal veel sauna ümber. Ehkki see tema sõjariista edu vähendas, võitles ta siiski vapralt edasi. Siis murdus ka vankri aisa kinnihoidev pulk, mistõttu eesrattad koos teljega üle Salme jõe lendasid, ühe tuuliku ümber tõukasid ja Järve talu juures tüki metsa maha viisid ning

maapinna nii üles kiskusid, et sinna järv tekkis [112]. Ainult ais jäi talle veel sõjariistaks; siis murdus ka pulk selle otsas ja ais libises tal käest. Kui ta nüüd maha kummardus, et seda jälle üles tõsta, lõi üks vaenlane mõõgaga tal pea maha. Tema aga tõstis maast pea üles, võttis kaenlasse ja lahkus lahinguväljalt. Vaevaliselt vedas ta end kuni Anseküla ja Kärla piirini, seal ütlesid jalad üles, ta langes maha ja maeti samasse paika [174 B, C]. Teade rahvuskangelase surmast täitis rahva meeli Sõrvest kuni Muhuni sügava leinaga. Märgitagu siin, et ansekülalased niihästi lõuna kui põhja pool Salme jõge lahinguvälja oma piiridesse asetavad. Põhja pool esineb superintendent A. v. Schmidti poolt 1858. a. «Inlandis» avaldatud, ühe Tirimetsa vanataadi jutustatud muistend järgmisel kujul.

[167 A.] Anseküla ja Kärla kihelkonna piiril *Sõrunõmmes*, kus veel praegu 10 leivaküpsetamiseks kasutatud vaenlaste laagri ahjukohta on näha, tekkis ühes sõjas lahing, milles Töll reheparrega tegi sellise veresauna, et kolmepäevane varss uppus vereloiku. See oli aga tema viimne võitlus — ühe vaenlase mõõk lõi tal pea otsast, mispeale ta *Kangromäelt* reheparre sellise jõuga vaenlaste hulka paiskas, et see Kuressaare lossi ligidale Linnulahte püsti kukkus. Hobuse seljast võttis ta siis oma pea mõõga otsa ja ratsutas veel tüki maad edasi. Lehma lüpsev naine märkas peata meest ja hüüdis:

«Häbi mehel ilma peata ratsutada!»

«Peata ratsutada pole mingi häbi, küll aga on häbi naisel paljaste säärtega lehma lüpsta!»

(Ka praegu peetakse Sõrves ebasündsaks naisteseelikute lühiduse tõttu end näidata ilma *sukavarteta* (s. o. põidadeta sukad)). Verekaotusest jõuetuks muutunud, ei suutnud ta oma mõõka püsti hoida, pea kukkus selle otsast maha, tema ise aga kukkus mõni süld eemal maha ja maeti ka sinna. Tema viimne sõna oli:

«Kui kunagi jälle sõda maal on ja teie end ise aidata ei saa, siis astuge hulgakesi minu hauale ja hüüdke ainult: «Töll, Töll, tõuse üles!» Siis tõusen ma üles ja aitan teid.»

Kord tulid karjalapsed tema hauale ja hüüdsid ülemeelikult:

«Töllu, Töllu, tõuse üles, vaen on maal!»

Siis tõusis ta verest punaste kätega rinnuni ja küsis:

«Kus on sõda?»

«Muhus!»

Ta vaatas enda ümber, ei näinud aga Muhus ega mujal maal suitsu tõusvat ega kuulnud sõjakära. Siis heitis ta pahasena jälle hauda ja ütles vihaselt:

«Et meelega minu hauarahu on segatud, siis nüüdsest peale *kurt, hoor ja vargus ei pea rahva seast ära kaduma,* ja appihüüde peale ei tõuse ma enne, kui kadakas lehti kannab.» [167 A.]

Siin-seal kõlab väljendus siiski teisiti, näit. «kuni okaspuu lehti ja lehtpuu okkaid kannab», «kuni Sikksaare lahes ader vagusid ajab», «kuni härjale veri põlvini ulatab».

Tema hauana näidatakse Ansekülas üht kahe sülla pikkust ja ühe sülla laiust süvendit, mis tekkinud kaevamiste tagajärjel, seejuures pole küll leitud muud kui mõned hästi pikad luud [175].

Midagi samasugust kui seitsme Kreeka linna võitlus au eest olla Homerose sünnipaigaks, tekkis ka meie saarel Töllu haua pärast. See kihelkond, kus seitsme aastasaja järel ikka veel ühe aadlimõisa nimi hoiab alles mälestust mehest, kellel kunagi kuue maapealiku hulgas oli silmapaistev koht ühes Läänemere kaldal kardetud mereröövlite riigis, ei luba ansekülalastele au olla selle rahvuskangelase haua hoidjaiks, sest ka Pühas näidatakse tema hauda, viis sülda pikka süvendit [180]. Ka siin tõusis ta, nagu on üteldud Russwurmi muistendeis, üleannetute karjapoiste vallatu hüüde peale ja ütles:

«Nõnda jälle ellu tõusta on mulle ainult üks kord lubatud. Nüüd võib kogu Saaremaa põleda, mina ei lase oma hauarahu enam segada.» [168.]

Kuna aga Töll Anseküla muistendi järgi viimse tõendi oma hiiglajõust andis e n n e oma surma, sest et ta oma relva — reheparre — kaugele paiskas, tegi ta seda Püha muistendi järgi alles p ä r a s t surma. Siin aga oli see tema vägev mõõk, mis üle Kuressaare Linnulahte lendas, kus ta veel praegugi puhkavat [167 A]. Sellepeale langes ta jälle hauda tagasi, mille pikkuse ta oma hiiglakehaga täitis ja mis samal ajal tugeva raskuse hoo läbi sai viis sülda sügavaks. «Tõepoolest on süvendil ülalt seesugune väljanägemine, nagu oleks selle tekitanud hiidlik keha, kes heitnud siia maha, parem käsi toetatud pea alla.» — Mõlemad hauapaigad leiduvad Mellini kaardil 1798. aastast nimetusega «Töllu haud».

[— — —]

Siin pidi artikkel lõppema, aga õigel ajal tuli preili M. v. B. poolt veel lisa, mis meile teatab, et ka Kihelkonnal leiduvat Töllu haud, ja just mahajäänumas Saaremaa nurgas, nagu seda on Undva poolsaar oma täiesti omapärase rahvaga.

Tagamõisa alal Tohku talu ligidal puhkab rahvuskangelane «ühe kõrge kivikünka» all. Ka seal räägib muistend nagu Ansekülas ja Pühas, ta olevat tõotanud jälle üles tõusta, kui teda vaenlase poolt tekitatud häda ajal appi kutsutakse. Aga ka seal olevat ta laste üleannetu hüüde peale «äkki poole keha pikkuselt künkast üles tõusnud ja olevat, kui ta lapsi nägi hirmunult põgenevat, narritamisest vihasena heitnud hauda puhkama, et mitte kunagi enam tagasi tulla.»

B. ÜKSIKMUISTENDID

1. KIVID

KIVIVISKAMINE

VÕIDUVISKAMINE TÕLLU JA VANAPAGANA VAHEL

1.

[Võiduviskamine]

Tõll ja Vanapagan visanud Kassaris võidu kive. Vanapagana kivi kukkunud Õunangu mäele, kuid Tõllu kivi langenud Pühalepa kiriku juurde maha.

ERA II 229, 353 (9) < Pühalepa, Suuremõisa v. — J. Palm (1939).

KIVID VANAPAGANA (~ TÕLLU) PIHTA

2.

[Kivid Vanapagana pihta]

A.

(Tõll viskab kiviga Vanapaganale järele. Kivi kutsutakse Raka kiviks, sest langes Raka metsa.)

ERA II 230, 623/5 (6) < Kihelkonna khk. ja v., Pidula as. — V. Riis < Tiina Malk, 68 a. (1939).

Vt. muist. 116 C; Allikate tekkimine, muist. 115 I; Võitlus Vanapagana vastu, muist. 161—166.

B.

(Suur Tõll viskab üle väina Vanapaganat liiva ja kruusaga.)

ERA II 227, 469/73 (3) < Hanila, Massu v., Ullaste k. — A. Kelder < Ann Puusepp, 75 a. (1939).

Vt. Mägede tekkimine, muist. 101 A.

3.

[Vanapagana kivid Tõllu pihta]

(Vanapagan loobib Suurt Tõllu kividega.)

RKM II 74, 168/9 (3) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n. — R. Põldmäe < Marie Malk, 59 a. (1958).

Vt. muist. 116 I; ka: Maapinnavormid, muist. 100, 108; Tõllu kodu, muist. 150.

Vrd. Vanapagana kivid Leigri pihta, Leiger, muist. 1.

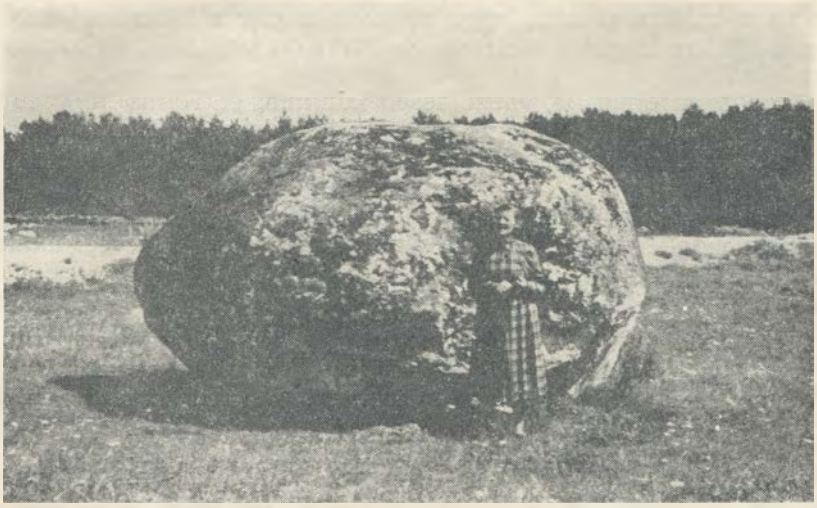

Vanapagana viskekivi Mätasselja külas. *J. Miku foto 1959.*

4.

[Kivid Tõllu pihta]

Hiiu loobib kividega Tõllu Pühasse, kivid Püha kirikust 7 versta eemal.

TRÜ geoloogia kateeder. SRA.

5.

[Vanapagan tahab tappa Suurt Tõllu]

Aruhein soovitas meil matkata Mätasselja külla, kus me põldudelt võivat leida suure kivi, millest tema teadvat ainult seda, et kivi Vanapagana käest kukelaulu ajal maha kukkunud, kui too tahtnud tapma minna Suurt Tõllu.

EKRK I 16, 232 (23) < Kingissepa raj., Kärla k/n., Mätasselja k. — V. Ahas ja K. Mölder (1957).

Vt. Võitlus Vanapagana vastu, muist. 161—166; Mätasselja kivi kohta ka muist. 51; Vanapagana kivid Tõllu pihta, muist. 100; Kivid Leigri pihta, Leiger, muist. 1.

KIVID KIRIKUTE PIHTA

6.

[Kivi Käina kiriku pihta]

A.

Hio rahva juttud vannast aiast

Hio rahva juttud vannast aiast kulutavad kahhest vennast, kes vägga sured ja rammukad mehhed on olnud. Vannem vend Tõllus elland Saremaal ommas moisas, mis Tõllusse moisaks nimmetud. Saremaal on präego veel Tõllusse mois.

Kui Tõllus kulis, et Hiomaal Käina kirrikud ehhitati, selle üle on ta meel pahhaks saand, võtnud sure kivvi ja tahtnud sega Saremaalt Käina

kirriko torni mahha vissata, agga se kivvi ei olle ullatand nikaugelle ja kukkunud Hioma liggidal merrese. Se kivvi on veel seäl, ja nimmetakse Tõlluse kivviks.

Kui sõdda on olnud ja vaendlassed kuulnud, et Tõllus ka vaendlasse vasto tulnud, siis on nad põggenenud. Tõllus viskand tõllarattaga nende järrel, rattas jooksnud ühheksa versta maad; Sörve säres läind ta katki. Se ratta vits peab präego veel Saremaal ollema.

Norem vend Leiger on Hiomaal elland Surru kabbeli liggidal; seäl on temmast monned mällestusse kohhad: Leigri perred ja veel muud paigad, kedda ma ennam ei mälleta.

Kui need vennad käinud teine-teist vaatmas, siis on neil vie-süllane pal'k keppiks kääs olnud ja pool vati õllut taskus; seddavisi käinud merrest läbbi, vessi ei olle korgemale ullatand, kui kotse mütti.

Kui Tõllus leent keetnud, siis panud ta padda tullele, ja issi läinud Hiomaalt kapstaid toma. Kui padda keend, on ta taggasi olnud.

Kui Tõllus hakkand surrema, on ta üttelnud:

«Matke mind mo rohhoaeda, ja kui teil hädda ehk sõdda peäle tulleb ja teie isse ei voi endid aidata, hüüdke mind mo haua jures, siis tullen ma teid aitma!»

Pärrast Tõllusse surma kuulnud lapsed vannematte käest sedda ja läinud Tõllusse haua jure, hüüdnud: «Tõllus, Tõllus, touse ülles, sõdda Sörve säres!»

Ta on omma pea tõstnud ja näind, et laste assi olnud, se on tedda pahhandand ja polle tootanud ennam aitma tulla.

EKÜ F 232^{i} 1, 1/3 < Hiiumaa — Ellerberg = H. Neus, Töllus und Leiger. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. I, Heft 1. Reval 1868, lk. 111—112.

Vt. ka: Tõllu kodu Tõllustes, muist. 148; Kivi Käina kiriku pihta, muist. 7, 8, 150, 159 D, Leiger, muist. 2, 11, 16. Rattajälje kohta muist. 111, 112, 172 A; Vete sügavused, muist. 139; Kapsaste toomine Hiiumaalt, muist. 158, 159; Tõllu surm, muist. 174; Tõllu äratamine, muist. 185, 186.

B.

Hiiu Emastes jutustati mulle a. 1894: Tõll viskas Saaremaalt kiviga Keina kiriku pääle, sellepärast et ta Leigeriga riidu oli läinud; üks kivi kukkus merde Orjaku mõisa juurde (4 versta kirikust Saaremaa poole), teine lendas 1½ versta kirikust kaugemale Ristivälja ja Moka küla vahele.

E 59458/9 (18) < Emmaste — O. Kallas (1921).

C.

Põhjatu auk

Kolga küla Karu talu karjamaal, mis Kolga külast loode pool asub, on suur veeauk, millel pehme, ilma kõva põhjata põhi on ja mille vesi kaldalt järsult sügavaks läheb. Praegu kasvab kaldal noor kasesalk, vanasti aga kasvanud seal suurem mets. Mõned arvavad seal ohverdamise paiga olevat. Rahvas jutustab selle augu kohta, et sealt ükskord pruutpaar, kes Keina kirikusse laulatusele tahtnud minna, nõrga jää ajal üle sõites jääst läbi murdunud ja kolme päeva pärast 5 versta kaugel olevast Orjaku silmast suure kivi alt välja tulnud. Kivi on umbes 12 jalga kõrge ja niisama lai, millest pool vee all on. Selle olevat Suur Tõll viskanud kadeduse ja viha pärast, et Leiger omale Keina ilusama kiriku ehitanud kui tema omale Saaremaale, ning tahtnud kiviga kirikut purustada, mis aga mitte ei õnnestanud.

TEM 13, 44 < Käina — M. Peedu.

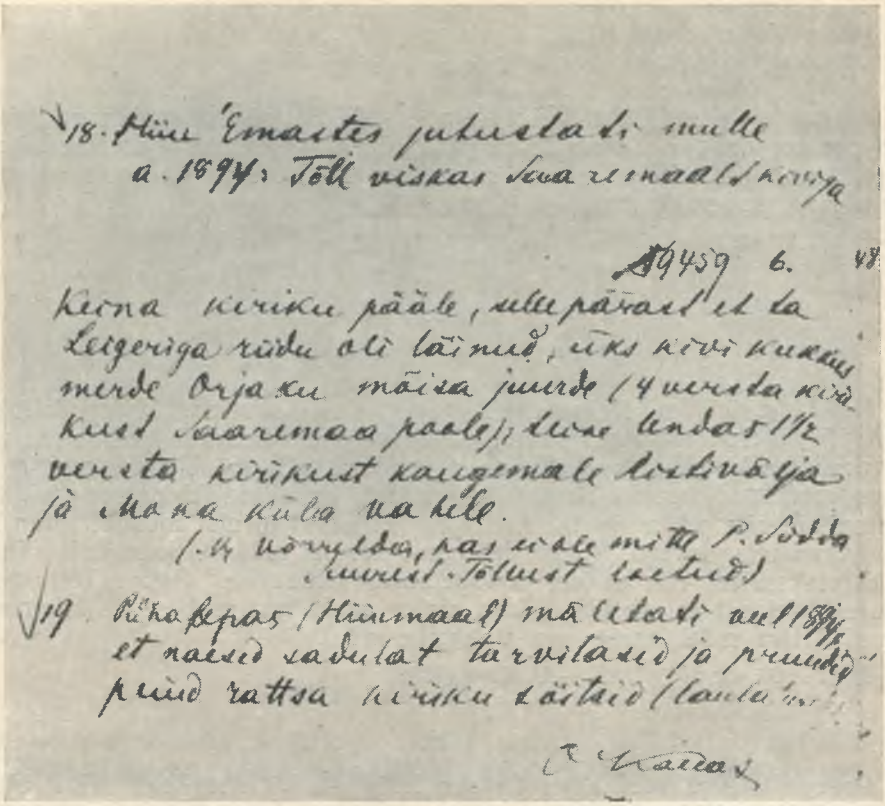

O. Kalda üleskirjutatud Tõllu-jutt KM RO kogudes.

D.

Pallupõllu määl Allika külas on praegu suur kibi, seda hüütakse Tõlluste kibiks. Leiger ehitand Käinasse kiriku, Tõllus põle sellest Saaremaal midagi teand. Kui kiriku torn hakand üle väina paistma, visand Tõllus kiviga torni pihta. Aga kivi põle trehvand, vaid kukkund Palupõllu määle maha.

ERA II 188, 304 (15) < Käina khk. ja v., Mäe k., — E. Ennist < Ants Lammast, sünd. 1887. a. (1938).

E.

Kui ehitatud Keina kirikut, siis Saaremaa Suur Tõll tahtnud seda puruks visata. Aga kivid läinud mööda, üks Palupõllu mäele, teine Karjamaa ninale ja kolmas Orjaku, kus nad praegugi veel seisavad kui hiiglased.

ERA II 229, 415 (42) < Käina khk. ja v., Jausa k. — V. Juurman < Juhan Juurman, 65 a. (1939).

F.

Käina kirik

Käinasse ehitatud kirik. Tõll näinud seda Saaremaal, kahmanud suure kivi peosse, visanud Käina kiriku pihta. Eks kivi sattunud merde. Võtnud teise. Sama palk. Tõll sasinud kolmanda peosse, see aga sattunud verst maad kirikust eemale maha.

E XII 57 (183) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meiusi.

G.

Suure Tõllu märkiviskamine

Neil aastatel, kui Keina ehitati kirik, elas Saaremaal Suur Tõll. Eks ühel päeval Suur Tõll märganud, et üle vee naabersaarel hakkab üle puulatvade üles kerkima torn (Keina kiriku torn). Suur Tõll mõelnud, et see nagu märklaud temale sinna üles seatud. Ta võtnudki maast kivi ning tahtnud tornile pihta visata. Kivi aga lennanud tornist mööda. Suur Tõll proovinud teise kiviga. Ka see lennanud tornist mööda. Suur Tõll näinud, et ta viskamisel edu ei ole, ja lõpetanud viskamise. Suure Tõllu poolt visatud kividest seisab üks Käina kiriku asukohast umbes üks kilomeeter eemal Allika mäel, teine aga Palupalu mäel.

RKM II 60, 421/2 < Käina — U. Kiisa (1956).

H.

Praegu olevat veel alles Orjaku küla all kivi, millega Tõll olevat tahtnud visata Käina kirikut.

EKRK I 5, 199 (2) < Hiiumaa raj., Käina k/n., Mäe k. — V. Vasemägi < J. Johannes, 76 a. (1954).

I.

Suur Tõll ja Leiger olevat olnud vägevad mehed. Orjaku külas on suur kivi, millega Suur Tõll olevat tahtnud Käina kirikut visata.

EKRK I 5, 397/8 (3) < Hiiumaa raj., Käina k/n., Mäe k. — J. Langinen < J. Johannes, 76 a. (1954).

K.

Orjaku külas on kivi, millega Suur Tõll tahtis visata Käina kirikut.

EKRK I 5, 475 < Hiiumaa raj., Käina k/n., Mäe k. — L. Lage < J. Johannes, 76 a. (1954).

L.

Suure Tõllu kivi

Keinas Orjakus oli üks kivi. Orjaku sild, seal selle silla otses. Üks suur kivi. Seda räägivad, et Suure Tõllu visatud kivi. Tahtnud Keina kiriku torni visata. Et Suure Tõlli vestitasku kivi.

KKI 27, 17 (1) < Hiiumaa raj., Suuremõisa — R. Viidalepp < Avasaar, 70 a. (1954).

Vt. Suure Tõllu taskukivi, muist. 35, 36; sildade ehitamisest, muist. 33, 101, 107 A, 150, 161 B, C, 162 A, 163; ka Harilaiu tekkimine, Leiger, muist. 8.

Tõllu kivi Orjaku lahes Hiiumaal. *A. Strutzkini foto 1950.*

M.

Suure Töllu kivid

Kaks kivi on, üks on Orjagu silmas ja teine Palupõllu maal. Saaremaa Suur Töll on viskan need. Tahtn Käina keriku pihta visata, ei ole pihta saan neh.

KKI 27, 60 (3) < Hiiumaa raj., Käina k/n. — R. Viidalepp < Jaan Suuster, 80 a. (1954).

N.

Palupõllu mäel (üle Käina kiriku) oli suur kivi (on lõhutud), teine Viit-Antsu maa peal (Käinas), kolmas Käina lahes Orjaku silmas (see on alles). Need on Tõlluse kivid, Saaremaalt visatud Käina kiriku pihta.

KKI 27, 77 (9) < Hiiumaa raj., Käina k/n., Putkaste-Selja k. — R. Viidalepp < Jaan Kääramees, 63 a. (1954).

O.

Tõlluse kivid

Töllus oli vestitaskus toond ne kivid, tahtnud Käina kerigud maha visata. Üks kivi läind Palumee peele, teine läind Orjagu, kerik jäänd ikka ülesse.

Äi see pole tösi mette, aga kui pole reekida medagid, jo siis peab tühja heeld tegema.

KKI MT 173 < Käina, Moka k. — L. Tammeste < Toomas Kuuse (1952).

P.

Tõll

Tõll visanud Käina kiriku torni kiviga pooleks. Sellest ajast on Käina kirikul tõmp torn.

E VI 24 (41) — M. J. Eisen < keegi hiidlane.
Vt. ka muist. 7 B.

R.

Ah soo, need Suure Töllu kivid? (Jah.) Need on jälle nii, et Suur Töll on pidan Saaremaal elama ja tema siis katsun jälle Käina keriku torni pääl maha visata, et seda torni ära ähvitada. Ühe veskan. See jään öige siia Jausa lahesse mere suusse, Jausa lahe karjamaades kutsutas. Sääl on üks suur kivi meres küll. Noh ja teine tuln siia, jään siia Orjagusse, kukkun siia. Ja üks läin jälle Käinast mööda, kukkun — Palupõhja maja juurde. Ma ei tea, kus see on. Ju ta ikka kuskil peab olema.

KKI 30, 311/2 (3) < Hiiumaa raj., Käina k/n., Kassari saar, Mereküla — L. Raudsep < Priidu Harjak, 79 a. (1959).

S.

Kolm Suur-Tõlli kivi Hiius

Saarlaste vägimehest Suur-Tõllist teavad vanad saarlased ja hiidlased nii mõndagi kangelastegu jutustada.

Hiidlased ja saarlased elanud Tõlli ajal kaunis heas vahekorras. Hiidlased andnud kergesti uuendustele maad, kuna saarlased visamalt oma vanadest pruukidest kinni pidanud.

Nii ehitanud Keina mehed omale kiriku. See vihastanud Tõlli, et hiidlased nii vähe oma vanadest Uku kividest ja ohvripaikadest lugu peavad ning verevalamata sakslaste jumalale koja ehitavad.

Oma esimeses vihatujus otsinud vägimees kolm vabatmehe sauna suurust kivi ja tahtnud nendega Keina meeste kirikut purustada, mis aga mitte märki ei tabanud.

Seega olnudki siis alus pandud ristiusu arenemisele Hiius, kuid Töll omal maal suutis veel mõni aeg peale selle raudriides sortsilastele vastu seista. Viimaks rauges temagi jõud ja saarlaste maal kerkisid ka sarnased kirikud ühes mõisatega, nagu seda üks esimestest Hiiumaal oli.

Suur-Tõlli viimaseid sõjariistu, kahte suurt kivi, millega ta sakslaste ikkest tahtis hiidlasi vabastada, võib praegu veel Keina lahes, umbes kaks versta Saaremaa pool kirikut näha. Kolmas aga lendas versta teinepoole kirikut. Viimane kivi lõhuti möödunud suvel peremehe poolt ära, kelle krunti ta oli kukkunud.

Rahvasuust kirja pannud Olga.

Esm. 30. IV 1923, nr. 17, lk. [5] = Hiiu Teataja 7. VI 1935, nr. 43, lk. 2.

T.

Siin silla — Orjaku silla ääres, õieti ütelda, nii roogude sees kuskil, on üks suur kivi. (Hästi suur. A(ga) ta varem oli ikka nii maa peal?) Varem ta ei ole maa peal olnd, ta oli vees küll, aga nüüd on tal rood ümber kasvand, nii et praegu ta on roogude sees, ei paista hästi välja just mitte. (A(ga) kas selle kivi kohta midagi rahvas räägib ka? Ja mida räägib?)

Räägib, et on Töllu kivi, Töll olla selle Saaremaalt viskand Hiiumaale. Käina kiriku torni tahtnd maha visata. No ei tea, milleks just seda, aga tal olid siin vennad Leigerid, elasid Hiiumaal. Ja siis on vist Leigritega ja selle Käina kirikuga mingi pahandus olnd, et ta tahtis, et seda kirikut enam ei oleks.

KKI 30, 305 (1)<Hiiumaa raj., Käina k/n., Kassari saar, Nasva k. — L. Raudsep < Leo Kruusmägi, 49 a. (1959).
Vt. ka Leiger, muist. 2.

U.

Keina kiriku minevikust

[—— —]
Olles kaunis vana, ei puudu ka Keina kirikul oma ehituslegendid. Üks legend pajatab, kuidas Hiiu kangelane Leiger Keina kiriku teinud ja kuidas Saare kangelane Suur Tõll seda kividega purustada katsunud. — Teine pajatab, et ehitajad kirikut valmis ei saanud — mis päeval tehtud, lagunenud öösel ära. Siis pandud ehitatava kiriku peale vanne, mille järele kirik rusuks langeb, kui isa oma seitsme pojaga kirikusse astub. Kohe tehtud ka kirik ilma takistusteta valmis.
[—— —]

J. W.

Esm. 22. I 1923, nr. 3, lk. [7].

7.

[Kivi Karja ja Käina kiriku pihta]

A.

Tõll ehitas sel ajal Karja kirikut, kui Leiger ehitas Käina kirikut. Et Käina kirikul pikem torn oli, vihastas Tõll ja tahtis Käina kiriku torni maha visata. Ei trehvanud aga märki. Üks kivi praegu Tubala mäel, teine Mäelse mäel (lõhutud), kolmas Käina alevis (lõhutud), neljas Käina lahes vees.

ERA II 9, 59 (15) < Käina khk. ja v., Männamaa k. — M. Meiusi < Johannes Lauri, 55 a. (1928) = E X 47 (226) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meiusi.
Vt. Karja kiriku ehitamine, muist. 126, 128.

B.

Keina kirikul on tömp torn, sest Tõll olla otsa kiviga maha löönud. Tõll olla Leigriga võidu kirikut ehitanud. Leigril saanud ilusam. Tõll viskand vihaga Leigri ehitud Keina kirikul torni puruks.

KM KO, Fond 199, nr. 8, 35 < Reigi, Kõrgessaare v., Kiduspää k. — A. Lätti < Kustav Viin, 53 a. (1924) = E 55154 (24) < Pühalepa — A. Lätti (1924).
Vt. ka muist. 6 O ja Leiger, muist. 2.

8.

[Kivi Pühalepa, Käina ja Paluküla kiriku pihta]

A.

Vanasti elas Saaremaal Suur Tõll, Tõllu vend Leiger aga Hiiumaal. Kord võttis Leiger nõuks Tõllu teadmata kerikud ehitada. Lasi ehita

Pühalepa, Käina ja Paluküla. Niikaua sai rahus ehita, kui kerikutornid hakkasid Saaremaale paistma. Siis vihastas Tõll ja pani kivid lendu. See kivi, millega Tõll tahtis Käina kirikut puruks visata, kukkus Orjaku lahe äärde maha, teine aga, Pühalepa kerikule määrat kivi, lendas üle kiriku ja kukkus Pühalepa kõrtsi taha maha. Paluküla kerikule visat kivi läks ka üle keriku ja kukkus Paluküla mäele. Neid kivisid võib näha tänapäevani.

RKM II 60, 202/3 < Hiiumaa raj., Käina k/n., Kassari saar — M. Hanikat < Priidu Hanikat, sünd. 1897. a. (1956).
Vt. ka: Kivi Käina kiriku pihta, muist. 6; Kivi Pühalepa kiriku pihta, muist. 9.

B.

Suur Tõll tahtis Pühalepa kiriku torni maha visata, kui kirikut ehitati. Viskas kolm kivi, ükski ei läinud pihta. Kõige suurem kivi läks Käina kiriku juurde Palupera (?) küla ligidale. Teine kivi läks Pühalepa kiriku juurde. Kolmas — Leigu metsa. Kust ta neid viskas, ei tea.

Hiiglasuur maakivi hunnik on Suure Tõllu kivi taga, umb. 150 m eemal.

Kivid kanti kokku orjaajal orjade poolt. Ei tea, kuidas nad kokku jõudsid ajada. Esimese saksa okupatsiooni ajal peeti seal koosolekut ja öeldi, et saksa võim on nii tugev kui see kivivare. Aga ei olnud ühtegi nii tugev.

EKRK I 36, 310/1 (1,2) < Hiiumaa raj., Pühalepa k/n. — A. Rõõm < umbes 50-a. Suuremõisa kohalik elanik (1961).

9.

[Kivi Pühalepa kiriku pihta]

A.

Pühalepa kiriku ehitamist nähes vihastunud Tõll. Tahtnud kirikut hävitada. Võtnud suure kivi, visanud mitme versta pealt kiriku pihta. Ei kivi tabanud märki. Tõll võtnud teise kivi, visanud uuesti. Ei paremat ühtigi. Tõll võtnud kolmanda. Seegi ei tabanud. Tõll pahandunud, jätnud viskamise järele. Kivid praegu Pühalepa ümbruses näha.

NB! Olen varem kuulnud, Leiger visanud kiva P[ühalepa] kiriku pihta.
M. J. E[isen].

E X 16 (76) < Pühalepa — M. J. Eisen < Leena Paju, 60—70 a.
Vt. ka muist. 8.

B.

Leiger ja Tõllus (*leiger, tõllus*) olid vennaksed. Teine elas Hiius, teine Suurelmaal. Pühalepa kirikust papsi poole kõrtsu juures on suur kivi. Selle on (kas Leiger või Tõllus — ütleja ei mäleta) viskand vägimees. Tahtnud visata puruks Pühalepa kiriku torni.

ERA II 1, 513 (12) < Pühalepa, Suuremõisa v., Keremaa k. — P. Ariste < Mare Fried, 70 a. ja Peeter Fried, 73 a. (1928).

C.

Tõllus tahtnud Õunagu mäelt 3 kiviga Pühalepa kiriku puruks visata. Kõik kolm kivi läind mööda ja Pühalepa kirik on praegugi alles. Pärast

tulnud Vanapagan vaatama, kas kirik on puru. Et aga kirik olnud terve, Vanapagan vihastund ja pöörand kannapäält ümber. Vanapagan olnud ratsahobuse seljas. Sinna kohta, kus Vanapagan pööran ümber, jäänd suur hobuse jala jälg paesse. See olevat praegugi alles Pühalepa kõrtsi juures.

ERA II 1, 548/9 (3) < Pühalepa, Suuremõisa v., Kuri k. — P. Ariste < Juhan Nurk, 80 a. (1928).
Vt. ka: Jälgedega kivid, muist. 88.

D.

Tõllu kivi

Pühalepa kiriku lähedal kõrtsi taga asub suur rändrahn, mille kohta teab rahvas rääkida, et Tõll Saaremaalt tahtnud sellega ümber visata Pühalepa kiriku torni, kuid kivi ei ole tornile pihta sattunud, vaid langenud torni lähedale maha.

ERA II 229, 353 (8) < Pühalepa, Suuremõisa v. — J. Palm (1939).

E.

Suur Tõll tahtnud Saaremaalt Pühalepa kiriku torni maha visata, aga kivi läinud üle kiriku torni ja kukkunud teinepool kirikut maha. Suurel Tõllul saanud süda täis ja hüpanud ise kivile järele ja otse kivi otsa. Praegugi on sellel kivil veel Suure Tõllu saaparaua jälg.

ERA II 229, 378/9 (10) < Käina khk. ja v., Jausa k. — V. Juurman < Therese Mäkk, 36 a. (1939).
Vt. Jälgedega kivid, muist. 78.

10.

[Kivi Oleviste kiriku pihta]

Oleviste kiriku pidand Tõllus puruks viskama.

ERA II 1, 506 (6) < Pühalepa, Suuremõisa v. — P. Ariste < Anna Fried, 78 a. (1928).
Vrd. ka: Olev, muist. 1 E_3; HVM I, lk. 357—358, muist. 322 D.

11.

[Kivi Kihelkonna kiriku pihta]

A.

Hiieniitis on üks suur kivi, see on ka üks tähtis kivi, see oli siis, kui Kihelkonna kirikut oli ehitatud, tahetud kiriku peale visata. Vana Tõll ikka, kui nad siin olid tülitsend, olid ju vanakurjaga tülis, oli tahtand seda torni maha visata, aga ei ole mette jõudand, enne oli kivi maha kukkund.

Ei, see jutt oli ikka sedaviisi: ju nad kahekesi ehitasid kirikud, poeg ja isa. Mis kirik see teine oli, ei tea, päri teiste käest paremini järele. Aga vana ehitas Kihelkonnale. Teisel oli suurem ehitus, tahtis maha visata, aga kivi kukkus siia maha.

(Kes need isa ja poeg olid?) Tõll ikka.

RKM II 73, 302/3 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kehila k. < Lümanda k/n. — E. Veskisaar < Miina Vooglaid, 76 a. (1958).

Vanapagana või Tõllu kivi Kehila küla Hiieniitis. *E. Veskisaare foto 1958.*

Vt. ka: Kivi Kihelkonna kiriku pihta, muist. 109; Kivi Kihelkonna kiriku ukse ette, muist. 18, 19; Kihelkonna kiriku ehitamisest, muist. 127 A, 131, 133, 134, 162 B; Kihelkonna kiriku koha valimine, muist. 136.

B.

Suur Tõll taht Viidu Suurelt mäelt Kihelkonna kiriku pihta visata. Kivid olid enne maha kukkund, nee pidid Paasigu metsa maha kukkund olema.

Paasigu kivid pidid keik olema Suurelt mäelt pillat.

RKM II 74, 567/8 (18) < Kingissepa raj., Lümanda k/n., Mõisaküla — S. Lätt < Marie Part, 69 a. (1958).

Vt. Kivid vaenlaste pihta, muist. 12 A; Kivid Vedruka küla karjaste pihta, muist. 13.

C.

Töll on kole tige olnd, taht Kihelkonna kiriku uksed kinni panna. Viskand need kivid, Loonal või kus on läind põllepael katki, kukk on laulnd. Üks on siin meie juures Paasiku metsas. Selle kohta on laul ka. Pirida kukk laulnud. Kolmas kivi on Lümanda pool, see on ka ikka Tõllu kivi. Ta tahtnd kolm kivi visata.

RKM II 74, 276/7 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna al. — R. Põldmäe < Aleksander Maskiika, 40 a. (1958).

Vt. Kivi Kihelkonna kiriku ukse ette, muist. 18—19.

D.

Töll oli visanud kivisid Paasigu metsa, katsund kirikud puruks visata, et pojal olnd parem kirik.

RKM II 73, 142 (11) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Läägi k. — E. Veskisaar < Marie Tõkman, 83 a. (1958).

KIVID VAENLASTE PIHTA

12.

[Kivid vaenlaste pihta]

A.

Tõll Suurel mäel rookis kõik kivid välja ja viskas vainlasel vastu silmi. Üks nii suur, see kukkund enne maha, pole suutand visata mitte, see on Otsa põllal. Mere poolt ikka rahva röövijad tulid. Tõll oli see kaitseja mees. Suurelt mäelt vaatas, säält nägi kaugele.

RKM II 74, 600 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Vedruka k. — S. Lätt < Kaarli Niitsoo, 80 a. (1958).
Vrd. ka: Kivid kirikute pihta, muist. 11 B.

B.

Paasigu mets on kivisid täis, see puhas Tõllu visatud. Suure nortsi sees olid kivid ning üle teiste rookind vaenlastele vastu silmi.
Ta käis Hiiumaalt kaapsud toomas. Tämal oli see meri nii madal.

RKM II 74, 601 (3) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Vedruka k. — S. Lätt < Kaarli Niitsoo, 80 a. (1958).
Vt. muist. 11; Vete sügavused, muist. 139; Kapsaste toomine Hiiumaalt, muist. 158.

KIVID KARJASTE PIHTA

13.

[Kivid Vedruka küla karjaste pihta]

A.

Viidumäe kohta räägiti, vana Töll olla maganud sääl mäel, Vedruka küla lapsed olid Töllu üles äratanud:

Töllu kivi Vedruka küla karjamaal Otsa talu juures. *E. Veskisaare foto 1958.*

Vaade Viidumäele. *J. Miku foto 1959.*

«Töll, Töll, töuse üles,
vaen on meie maal!»
Töll sai vihaseks, et lapsed teda narrisid, ja hakkas kividega loopima Vedruka küla poole, kivid läksid üle küla Paasiku metsa. Kivid on praegu alles.

RKM II 73, 524 (184) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Liiva k. — O. Jõgever < Miina Ein, 68 a. (1958).
Vt. Kivi Kihelkonna kiriku pihta, muist. 11 B; Töllu äratamine, muist. 186.

B.

Paasiku metsas on palju kive, rahvas räägib: Töll oli maganud metsas, poisid tulid juurde, ajasid ta üles, üteldes:
«Töll, Töll, töuse üles,
söda Sõrve säärel!»
Töll saanud aru, et poisid teda petavad ja hakkanud kividega loopima.
Sellest ajast on need kivid Paasiku metsas.

RKM II 73, 556 (228) < Kingissepa raj., Lümanda k/n., Leedri k. — O. Jõgever < Hella Mälk, 52 a. (1958).

C.

Karjapoisid olid hüüdnud:
«Töll, Töll, töuse üles, vaen on maal!»
Töll tõusnud üles — pole siin kedagi. Siis ta hakand loopima, olid siitkandi karjapoisid. Loopind need kivid kõik siia.
Loona Paasiku metsas on kivi kivis kinni. Need ta viskas ka sinna, et ta üles äratasid.

RKM II 74, 335 (3) < Kingissepa raj., Kihelkonna al. < Virita k. — R. Põldmäe < Jüri Allik, 59 a. (1958).

D.

Loona karjatsed ajand Tõllu üles, see magand, siis hakkand kividega Vedruka küla pilduma, seal on nii palju kive praegugi.
Ma arvan, et Töllu pole olemas olndki — niisama vanarahva jutt.

RKM II 73, 69 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veskisaar < Peeter Valdmets, 73 a. (1958).

Karjalapsed äratavad magavat Tõllu. *H. Valtmanni illustratsioon 1940.*

E.

Vedruka küla on tahetud puruks visata, kivid on metsas.
(Küsimuse peale: «Kes viskas?»):
Ju see Suur Tõll oli.

RKM II 73, 79 (9) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veskisaar < Mihkel Kivi, 69 a. (1958).

F.

Seda nad räägivad, et Töll Paasigu metsa kive vinnind. Ta oli Töldemäel magand, Vedruka karjalapsed olid teda maast üles ajand, olid ta pahaseks teind, siis oli hakand kive viskama.

RKM II 73, 223 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Vedruka k. — E. Veskisaar < 70-ndates aastates naine (1958).
Vt. ka: Tõllu magamisase Tõldemäel, muist. 97; samuti muist. 104 A.

G.

Vedruka küla palju kivide kohta olete kuulnud? Neid Vanapagan loopis. Ei, Suur Töll, ikka Suur Töll loopis sellepärast, et lapsed äratasid ta väsimusest ja tegid ühte ulakust, ma ei mäleta, mis nad tegid. Oli ütlend:

«Palju pörssid ja vähe podi.»

Nüüd on Vedrukas palju kive ja vilets maapind.

RKM II 73, 277/8 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kihelkonna al. — E. Veskisaar < Ella Salong, 41 a. (1958).

H.

Suur Töll magas Suurelmäel, Vedruka lambalapsed ajasid ta üles, tahtsid nalja teha, ütlesid:

«Suur Töll, Suur Töll, tõuse üles, vaenlane on maal!»

Suur Töll tõusis üles, vaatas ümber, ei näind midagi, vihastas ja hakkas Vedruka küla puruks viskama. Kivid on Paasigu metsas Kihelkonna ja Lümanda vahel.

See on vanemuine jutt, see pole raamatust.

RKM II 73, 111 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veskisaar < Marie Malk ja Jüri Malk, 74 a. (1958).

I.

Selle kohta (s. o. Paasigu metsa kivide kohta) vanarahvas räägib Suure Töllu juttu.

Töldemägi on siit kolm kilomeetrit. Töll oli seal magand, Vedruka poisid olid narrimas käind, olid Tõllu üles ajand. Seal on üks sängikoht, Suureltmäelt pool kilomeetrit, seal ta on magand. Töll tahtnud siis Vedruka küla kividega puruks visata. Liiga suure hooga viskas, muidugi, suur mees, siis läksid kivid veel kaugemale. Sarnased jutud siin vanarahva suus liiguvad.

RKM II 73, 217/8 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Loona as. — E. Veskisaar < Priidu Niitsoo, 57 a. (1958).

K.

Töll oli Töldemäelt ükskord kivisid vinnind siia Vedruka küla peale. Näe üks kivi paistab siit, selle ta oli ka vinnind. Neid pisemid kivisid on ta ka viskand. Vedruka põllud on ju nii kivised. Nii on see rahva jutt. Miks viskas, ei tea.

RKM II 73, 221/2 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Vedruka k. — E. Veskisaar < Liisu Annus, 84 a. (1958).

L.

Lapsed olid Töllu narrind, Töll tahtnud Vedruka küla ära tappada, kivid tulnd üle küla, on praegu Loona Paasigu metsas. Töll oli magand, lapsed hõikand:

«Töllu, Töllu, tõuse üles!»

RKM II 73, 308/9 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kehila k. — E. Veskisaar < Jaan Tinarist, 79 a. (1958).

M.

Suur Töll oli Paasigu metsas kivisid rookind.

RKM II 73, 329 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Läägi k. — E. Veskisaar < Viia Usin, 63 a. (1958).

N.

Suur Tõll magas Viidu seljandikul. Vedruka küla poisid käisid karjas seal metsades, tahtsid Suure Tõlli und segada, hüüdsid:

«Tõll, Tõll, tõuse üles, vaenlane maal!»

Kui Suur Tõll tõusis põlvili, vaatas — Saaremaa, aga vaenlast pole kusagil näha! Vihastas sellepärast väga, haaras peoga kivisid ja tahtis Vedruka küla ära hävitada pahameelega. Ja viskaski sinnapoole, aga südametäiega [visatud] kivid läksid üle Vedruka küla Paasiku metsa. Praegugi on need kivid seal näha.

Tegelikult need on jääaegsed rändrahnud, on kivi kivis kinni. See riba algab siit Kihelkonnalt.

Ei mäleta, kellelt lapsepõlves kuulnud. Võib ka vanaemalt olla.

RKM II 74, 80/1 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Läägi k. — R. Põldmäe < August Tõkmann, 38 a. (1958).

Töllu visatud kivid Paasiku metsas. *E. Veskisaare foto 1958.*

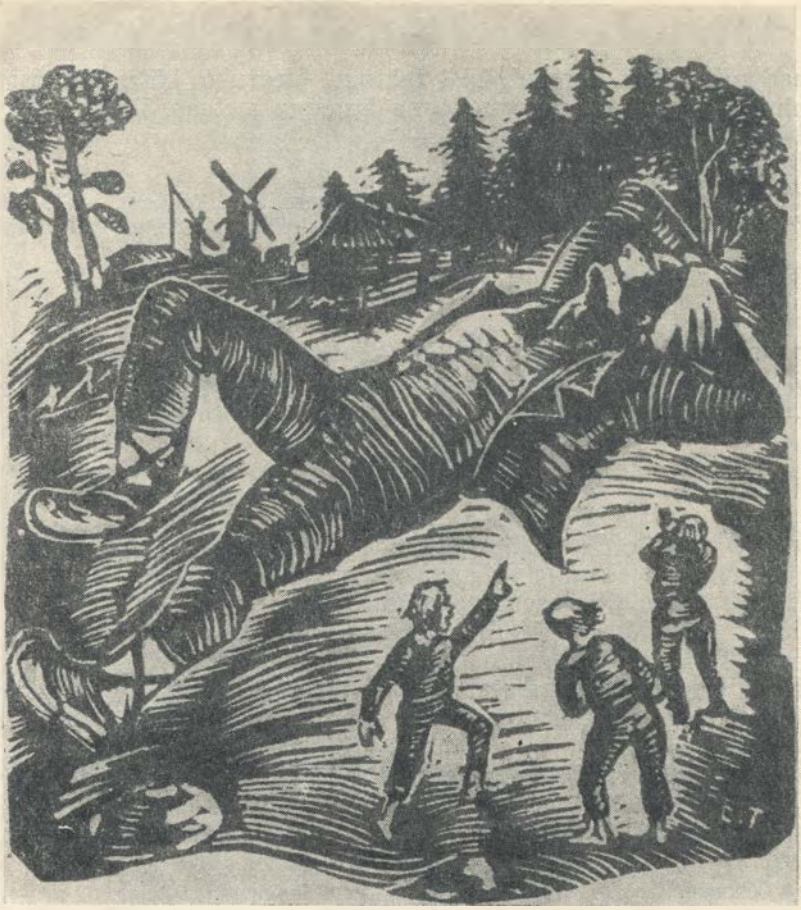

Poisid magava Tõllu juures. *E. Transtoki linoollõige 1959.*

O.

Suur Tõll

Kord elanud mees, keda nimetatud Suur Tõll, sest tema oli hiiglasuure kehaga. Kui ta kuskil tööl oli ja kui kodu tuli, siis heitis ta mäele magama. Teda ei tohitud muidu äratada, kui üteldi:

«Suur Tõll, tõuse üles, vaenlane on maal!»

Kord näinud lapsed Suur Tõllu magamas. Nad läinud juure ja äratanud Suure Tõllu üles. Suur Tõll vihastunud selle üle ja võtnud suure männi ning hakkanud lapsi taga ajama. Sellest ajast kutsutaksegi seda mäge Tõllu säng.

ERA II 247, 275 (46) < Vastseliina, Orava v., Ala-Hanikase k. — A. Tein < Gustav Tuur, 65 a. (1939).

P.

Loona metsas on palju kivisid.

Suur Tõll tulnud Hiiumaalt saunast ja pannud magama. Vedruka küla karjased aga hüüdand ta enneaegu üles. Tõll vihastand, läind Kiirassaare

randa ja tahtnud Vedruka küla puruks vinnida. Kivid aga kukkund enne maha. Pole nii kaugele läind.

ERA II 289, 141 (6) < Kihelkonna, Lümanda v., Koimla k. — E. Prei < Tiina Prei, sünd. 1879. a. (1940).
Vt. Tõllu saunaskäimine, muist. 154.

KIVI KÕRVALDAMINE TEELT

14.

[Tõll kõrvaldab kivi teelt]

Tori kivi

Suur Tõll tulnud ikka üle Pidula lahe jalgsi Mustjala kiriku. Kivi olnud tal kirikuteel ees ja ta viskanud kivi Tori metsa kirikuteelt eest ära. Kukkudes läinud kivi pooleks.

ERA II 230, 568 (27) < Mustjala khk. ja v., Abula k. — J. Vainula < Mihail Vainula, 59 a. (1939).
Vt. Vete sügavused, muist. 139, 140.

VISKAMISE PÕHJUS TEADMATA

15.

[Kivid Seljandi metsas]

Need kivid, mis siin Kihelkonna Seljandi metsas on — neid on tohutu palju — need olevad Suure Tõllu loobitud. Tema haud pidi olema Hirmuste mäel.

RKM II 74, 334 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna al. < Virita k. — R. Põldmäe < Jüri Allik, 59 a. (1958).
Vt. Tõllu haud, muist. 175. Teadmata põhjusel visatud kividest vt. veel muist. 18 E—G.

16.

[Nõmmekivi]

Nõmmekivi — selle olli Suur Tõll näpu otsas vissan. Meie vanataat riakis seda lastele. Kivi oo Lõetsa ja Lalli küla tee ääres karjamaal Lõetsa külast umbes kilumeeter.

KKI 27, 256 (2) < Muhu, Lalli k. — A. Schmuul < Elena Mölder, sünd. 1905. a. (1959).
Vt. Kivi Tõllu näpu otsas, muist. 33. Teadmata põhjusel visatud kividest vt. veel muist. 18 E—G.

KIVIKANDJA
TÕLL KIVIKANDJANA

KIVI KIRIKU UKSE ETTE

17.

[Kivi Kaarma kiriku ukse ette]

A.

Kotka kivi

(Noorepõlve mälestused)

Saaremaal Karja kihelkonnas Piila kiriku lähedal, nõndanimetatud Varba sarapikus asub üks suur hall kivi, nagu mõne popsimehe saun, mida Kotka kiviks kutsutakse. Rahva jutu järele olla Tõllu selle kivi sinna maha jätnud, sest kandnud kivi oma põlles ja et põllepaelad katkenud, kukkunud kivi maha ja jäänudki sinna. Kivi tahtnud ta Kaarma kiriku ukse ette viia.

Selle kivi all magada Tõllu, ja kui keegi selle kivi otsa ronib ja kolm kord jalaga kivi vastu lööb ja hüüab: «Tõllu, Tõllu, tõuse üles, verevalamine lahti!» siis ajada ta pea kivi ääre alt välja ja vaadata korra ümber, ja kui siis midagi iseäralikku näha ei olla, tõmmata pea tusase näoga kohe jälle tagasi.

Selle kivi otsas sai lapsena küll hüpatud ja selle ümber ringi jookstud. Kas ta praegusel ajal veel olemas on, selleks puuduvad vastavad andmed, kuid arvesse võttes tema suurust, võib kindlasti oletada, et ta omas endises kohas vaikselt edasi asub, kui ainult pikne pole teda purustanud aja jooksul.

E 61534 < Sõrve — A. Kuldsaar (1927).
Trükitud: M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 154—155.

Vt. ka: Tõllu naise kivi Kaarma kiriku ukse ette, muist. 39; Kivi Kaarma kiriku pihta, muist. 129 D; Kaarma kiriku ehitamine, muist. 127—130, 132, 150, 162 B; Kotka kivi all Tõllu haud, muist. 185.

B.

Kotka kivi

Võrdlemisi suur kivi Piila k[üla] karjamaal Kalmumäel. Rahva jutu järgi tahtnud Suure Tõllu naine selle kivi Piila kiriku ukse ette kanda, kuid põllepaelad katkenud ja kivi kukkunud maha.

KKI KN < Kaarma — V. Klauren (1926).

C.

Arju kivi

Arju mõisa või küla põllal sääl oo üks suur kivi. Sellest on see jutt teada, et see kivi olla sinna Suure Tõllu poolt toodud. See juhtun siis sedatsi, et vana Tõll olla taht hakata omale sauna tegema. Vat, kui ihu must on, eks ta ikka harimist nõuab. Ta tulnd selle kiviga ja tahtnd seda Kaarmale, noh, Kaarma kirigu ukse taha viia. See oli veel tükk, et ta seda

kivi nääriba lauba ööse tassis. Vedand ja vedand see vana Tõll, tea just ütelda, kustkohast ta seda suurt kivimürakad tõi ja tässis, aga ta juhtund üle Arju karjamaa ka minema. Tea, mis tal oli, nii kange rutt või pole ta kivi hästi hoidnd, aga põllepaelad, küllap see tükk vist nende viletsuse süü oligid, olid puhtaks puruks katti läind ja ää katkend, mis igavene ragin ja mürin olnd selle tükiga. Kukkus, hullvaim, Arju karjamaale maha ja nüüd ongid see nääriba laubane kivivedamine sealsamas paikas.

Muidu on teine päris suur kivitükk, annab üsna otsa vaadata.

ERA II 277, 525/7 (4) < Jaani, Maasi v., Väike-Pahila k. — J. Ratassepp < Vassili Priske, 64 a. (1940).

D.

Kiratse küla suur kivi

Vanapagan tahtn kivi Kaarma kiriku ukse taha viia. Kiratse küla kukk oli lauln, kivi kukkun kääst maha ja Vanapagana varba pääle. See on praegus sääl määlestuseks. On ikka suur kivi jah.

See oli mu kooliõpetaja Riidu Rand, ka Leisi valdas sündin, me viisime suure pulli linna, siis tee lähäb just säältkaudu läbi, ta rääkis.

KKI MT 82 < Karja, Leisi v., Nurme k. — M. Must < L. Kallas (1950). Vrd. muist. 46.

18.

[Kivi Kihelkonna kiriku ukse ette]

A.

Tõll on tahtend siit ühe suure kivi Kihelkonna kiriku ukse taha viia, aga kukk on laulend ja sii kivi on sinna maha kukkend. Sie kivi on praegest Kuumi riigimetses.

ERA II 164, 287/8 (1) < Kihelkonna khk. ja v., Kõõru k. — L. Kõögardal < Jaan Armus, 60 a. (1937).

Vt. ka: Kivi Kihelkonna kiriku ukse ette, muist. 19; Kivi Kihelkonna kiriku pihta, muist. 11, 109; Kihelkonna kiriku ehitamisest, muist. 127, 131, 133, 134, 162 B.

B.

Pälli männigu otsas on suur kivi. See peab olema Tõllu kotist kukkund. Pallipärdi kukk laulend:

«Võtke kivikandja kinniii kää!»

Agama juures on teine suur kivi maas. Sääl Agama kukk laulend:

«Võtke kivikandja kinniii kää!»

Map tee ka, koes see kolmas siis kukkund on. Tõll tahtend nende kividega Kihelkonna kirgu ust kinni panna.

RKM II 2, 238/9 (44) < Kihelkonna, Lümanda v., Jõgela k. < Austla k. — H. Tarkin < Marie Tarkin, 83 a. (1947).

C.

Suur Tõll oli Koovi külast kiviga tulnd, pidand (Kihelkonna) kiriku ukse ette viima. Pälli küla kuked lauland, kivi kukkund maha. Pälli kivi on tee ääres.

RKM II 74, 603 (4) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kotsema k. — S. Lätt < Reedik Pirn, 86 a. (1958).

D.

See suur kivi, mis siin põllal on, seda räägiti, et selle ta oli pidanud Kihelkonna kiriku ukse taha viima. Otsa pere kukk hakkand laulma:

«Võtke kivikandja kinni!»

Ja siis põllepaelad läind katki ja kivi kukkund siia põllale maha ja sellest jäändki siia.

(Kes kandis?) See vana Töllu.

RKM II 73, 223/4 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Vedruka k. — E. Veskisaar < 70-ndates aastates naine (1958).

E.

Kaljulaid Marie Uusikülast rääkis Pälli küla suurtest kividest, mida Töllu kivideks nimetatud. Pälli külas oli jutuvestja ise varem elanud.

Tõll oli visanud kivisid. Tõll oli pidanud kivi kellelegi viskama, kuid Märdi kukk laulnud ja kivi kukkunud maha. Küla tee äärde jäänud mitu suurt kivi. Hiljem kivid lõhutud.

EKRK I 27, 258 (8) < Kingissepa raj., Lümanda k/n., Leedri k. — S. Aart ja H. Haljaste < Nelli Kaljulaid, 60 a. (1959).

Vt. ka: Kiviviskamise põhjus teadmata, muist. 15, 16.

F.

Nad elanud varem Pälli külas, kus on Töllu kivisid. Tõll visanud kivisid, aga kui Märdi kukk laulnud, siis Tõll pillanud kivi maha. Küla tee ääres oli igavene suur kivi (Tõllult kukkunud), hiljem kivi on lõhutud mitmeks.

EKRK I 27, 93 (7) < Kingissepa raj., Lümanda k/n., Leedri k. — M. Soll < Nelli Kaljulaid, 60 a. (1959).

Vt. ka: Kiviviskamise põhjus teadmata, muist. 15, 16.

G.

Pälli männikus on kivi, mille Suur Tõll viskand.

EKRK I 27, 106 (18) < Kingissepa raj., Lümanda k/n., Riksu k. — M. Soll < Tõntsu Miina, 68 a. (1959) = EKRK I 27, 267 (27) < Kingissepa raj. — S. Aart ja H. Haljaste.

Vt. ka: Kiviviskamise põhjus teadmata, muist. 15, 16.

19.

[Vanapagan tahab sulgeda Kihelkonna kiriku ust]

A.

Kihelkonna maantee ääres Agama talu lähedal Punapää kuusikus on suur kivi, kutsutakse Töllu kivi. Vanapaganale ei olnud meeltmööda, et

külarahvas kirikus käib, tahtnud kiriku uksed sulgeda kividega. Vanapagan tulnud Kulli külast. Võrgus olnud kivid, kukk laulnud, viimane kivi kukkunud Agama talu lähedale. Kihelkonna kiriku uks jäänud kinni panemata.

RKM II 73, 555/6 (227) < Kingissepa raj., Lümanda k/n., Leedri k. — O. Jõgever < Hella Mälk, 52 a. (1958).

Vt. ka: Kivi Kihelkonna kiriku ukse ette, muist. 18; Kivi Kihelkonna kiriku pihta, muist. 11, 109; Kihelkonna kiriku ehitamisest, muist. 127, 131, 133, 134, 162 B.

B.

Raka kivi — see olla vana Suure Töllu kivi. Kui on Kihelkonna kirikud ehitud, siis Vanapagan on tahtned suure kivi kirigu ukse ede viia. Pölle sees kandand. Seal on Raka talu, selle kukk on laulnud. Vanapagan on ehmatand, põllepaelad on katki läind, kivi on kukkund maha. Seal ta seisab praegu.

RKM II 74, 210 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Üru k. < Kummi k. — R. Põldmäe < Viia Vasur, 63 a. (1958).

Raka kivi kohta vt. ka muist. 2, 22, 115 I, 116 C.

C.

Vanapagan tahtis Kihelkonna kiriku ust kinni panna, tassis igavese suure kivi.

Agama kukk laulis: «Võtke kivikandja kinniii!»

Siis see silmus läks lahti ja kivi kukkus maha. Siis ta proovis teist korda minna. Jälle kukk laulis. See oli vist Agama kukk, enne oli Pälli kukk.

Küll ta vist kolmat korda ka proovis, aga ikka kukk laulis:

«Võtke kivikandja kinnii!»

Kas nüüd sellepärast on vist kukk meie kiriku torni otsas. Kivid jäid sinna, kus nad kukkusid. Pällil on üks seal tee ääres ja Agamas teine ja.

RKM II 73, 275/6 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kihelkonna al. — E. Veskisaar < Ella Salong, 41 a. (1958).

D.

Tõllu kivi

Kohapeal tuntakse kivi rohkem Suurkivi nime all. Tiina Ausmees jutustab:

Vanapagan sidunud Sõrve säärel mõrtsi (märss) sisse kaks suurt kivi, üks väiksem, teine suurem. Tulnud ja tahtnud need viia Kihelkonna kiriku ukse taha. Tulnud kuni Pälli küla väljale. Pälli Pärdi kukk laulnud:

«Võtke kivikandja kinni, ääe!»

Mõrtsi silm läinud katki ja väiksem kivi kukkunud sinna maha. Siis tulnud kuni Kulli küla karjamaale. Agama Antsu kukk laulnud:

«Võtke kivikandja kinni, ääe!»

Jälle mõrtsi silm läinud katki ja suurem kivi kukkunud siia.

[Kivi asetseb Kihelkonna Liiva k. Käbi t.]

TA looduskaitse materjalid.

E.

Tõllu kivi

Muistend kivi kohta

Kui Suur Tõll ehitanud Kaarma ja Tõllu poeg Kihelkonna kirikut, siis oli see Vanakurjale väga palju tuska valmistanud. Ta võtnud nõuks kiriku uksed kinni müürida. Selleks läinud Koovi randa, valinud sealt kaks suurt kivi, mässinud paelte sisse ja hakanud Kihelkonna poole tulema. Jõudnud Pälli külani, laulnud Pälli-Pärdi kukk:

«Võtke kivikandja kinniii!»

Vanakuri kohkunud kukke ja tahtnud jooksu panna. Komistades rebenenud pael ja väiksem kivi kukkunud Pälli küla juure maha. Suurema kiviga tulnud edasi. Korraga laulnud Agama talu kukk:

«Võtke kivikandja kinniii!»

Jällegi kohkunud Vanakuri ja pillanud ka suurema kivi Agama talu juure maha. Sinna on ta jäänud tänini.

Saaremaa Kihelkonna v[alla] Liiva k[üla] Kärbi t[alu].

TA Looduskaitse materjalid < Kihelkonna v., E. Hõberik.

20.

Suurekivi

Sii Külasema karjamaal Laugu metsas on suur kivi kadakate seas. Seda hüüdasse Suuregi. Sie on moa peal, punane kivi nagu soome kalju. Tõll olle selle põlle sihes toon, kui luteruse kirku ehitati. Pidan kirgu ukse taha viima, et ei saaks kirku ehita mitte. Kukk lauln. Kivi kukkun käest maha. Põllepaelad läin katki. Peale kukelaulu põlle tohtin käia.

RKM II 83, 365 (15) < Orissaare raj., Muhu saar, Piiri k/n., Külasema k. — P. Vinkel < Matvei Metsniit, 78 a. (1958).

Vt. ka: Kivi kiriku ukse ette, muist. 17—19, 21, 39—41; Muhu kiriku ehitamisest, muist. 99, 135.

21.

[Tõllu kivi Püha kiriku ukse ette]

A.

Kondikivide kohta ei räägi rahvas midagi. Aga see kivi, mis sii on, see on päris maa peal, selle kohta rahvas räägib, et see on Suure Tõllu põllepaeltest kukkund. Ta tahtand seda Püha kiriku ukse taha viia. Põllepaelad olid katki läind ja siis oli kivi siia jäänd. (Jutt on Ristikivist.)

Kui ma karjas käisin, siis oli seltsis üks 80-aastane mees, tema rääkis.

RKM II 86, 163/4 (1) < Kingissepa raj., Kaarma k/n., Kiratsi k. — E. Liiv < Juhan Ait, 66 a. (1959).

Ristikivi kohta vt. ka muist. 39, 45, 46, 67.

B.

Uduverel on suur kivi, va Tõllus on põlle sees toonud.

RKM II 86, 98 (2) < Kingissepa raj., Kaali k/n., Reeküla — E. Liiv < Tiina Eist, 74 a. (1959).

KIVI MÕISA UKSE ETTE

22.

[Kivi Pidula mõisa ukse ette]

A.

Raka kivi

Suur Tõll tahtis selle kivi viia Pidula mõisa ukse ette, et siis mõisnik enam välja ei saaks. Kõõru küla kuked hakkasid laulma ja Suure Tõllu põllepaelad läksid puruks.

ERA II 230, 609 (22) < Kihelkonna khk. ja v., Üru k. — L. Eevart < A. Eevart, 52 a. (1939).

Vt. Kivid ukse ette, muist. 17—21, 23—26, 39—43; Raka kivi kohta vt. ka 19 B, 115 I, 116 C.

B.

Raka kivi on Pidulas. Suur Tõll pidand kivi Pidula mõisa ukse taha viima. Kõõru küla kuked hakand laulma, põllepaelad läind lahti, kivi kukkund maha.

RKM II 74, 603 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kotsema k. — S. Lätt < Reedik Pirn, 86 a. (1958).

C.

Suur Tõll talus suurt kivi, Raka kivi. Kust ta seda taluma hakkas, vist Mädajärvest. Põlle sees pidi viima. Kõru küla kuked hakkasid laulma, siis põllepaelad läksid katki, siis kivi kukkus maha. Kurivaim vist kandis.

RKM II 74, 24 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Odalätsi k. — R. Põldmäe < Jaen Teäre naine, umbes 70 a. (1958).

Raka kivi Pidulas. *J. Miku foto 1959.*

Pidula mõis. *J. Miku foto 1959.*

23.

[Vanapagan viib kivi Pidula mõisa ukse ette]

Ükskord tulnud Vanapagan, tahtnud ühe suure kivi Pidula mõisa ukse taha panna, kuid Kõõru küla kuked hakkanud laulma, siis pole Vanapagan enam julgend minna.

Kord ajanud Suur Tõll Vanapagane järele ja ajanud mõõga katki. Nüüd kisa lahti: «Oda läts, oda läts!» Kuhu oli ta astund, sinna tekkind allik. Nii tekkind Odalätsi küla.

Üks inimene rääkis, et mõisas ei elanud sääl suurde tubade sees keegi ja äkki pandud suur laualamp põlema. Seesama isik läinud pühapäeval kella 12 ajal säält suurest köögist mööda (kooli köök) ja äkki näinud kaht alasti inimest imekergelt tiirlevat, kes kolm tiiru ümber tema käinud. Tema kohkunud ja jäänud haigeks. Kus kuulsate külaarstide õpetuse järele terveks saanud.

Kord läinud kaks noortmeest mõisa ja näinud ka kolmanda mehe, kes seisnud nendest mõned sammud eemal, viimane ei tulnud esimiste seltsis mõisa, vaid läks hobustetalli juure. Teised vaatma, kuhu jäi? Ei näha midagi, isegi lume pääl mitte jälge.

Kord olnud jälle üks hall mees lapse pääl hällis, kui juure oli mindud, kadund viimane.

RKM II 78, 391/2 < Kihelkonna khk. ja v., Pidula k. — J. Laul < Ella Saagpakk.
Vt. Odalätsi allikate tekkimine, muist. 115, 116. Kividest ukse ette vt. ka muist. 17—22, 24—26, 39—43.

24.

[Kivi Kuusnõmme mõisa ukse ette]

Suure Töllu kivi Kulli küla kuusigu ees. Suur Tõll pidi Kuusnõmme mõisa ukse ette viima. Kulli küla kuked hakand laulma, [kivi] langend maha.

RKM II 74, 603 (7) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kotsema k. — S. Lätt < Reedik Pirn, 86 a. (1958).
Vt. Kivid ukse ette, muist. 17—23, 25, 26, 39—43.

25.

[Kivi Kuressaare lossi värava ette]

(Kivi olnud ohvrikivi. Kalev tahtnud Kuressaare lossi väravat sulgeda. Kivile asetanud möödaminejad oksakesi.)

TRÜ geoloogia kateeder. SRA.
Vt. ka: Kivikandmisest ukse sulgemiseks, muist. 39—43.
Vrd.: Saaremaa, lk. 449; HVM I, lk. 230—231, muist. 177 A, B.

KIVID NÕIA UKSE ETTE

26.

Siin eland üks Muhu Madli, naisterahvas vist. Siin Taavil old kitselaut, ta oli selles magand suvel. Teind siin kurja inimestele, noidand, sedasi halba teind. Inimesed pöle enam saand elada. Suur Töll mötlend: Mis ma talle teen? Lukud teda ei pea, kurja ta teeb ümbruskonna inimestele. Ta võtnud selle nõuks, et ma lähen Karujärve äärde, toon kaks kivi, panen need sinna ukse taha, et ta välja ei saaks. Tal pöle önnestand neid tuua. Ta oli pölle sisse pand. Teisega sai kaks kilumeedrid, Raka juure, kukkus seal maha, pöllepaelad läksid katki. Siis ta sölmind need pöllepaelad kokku, teise kivi toond ikka edasi. [Kivi] kutsutakse Mikuniidi aluseks. See on väiksem kivi. Need kivid on alles. Teine on kõrgem kui lagi, ümmargune kivi, teine on poole väiksem. Teine on Raka kivi, teine on Mikuniidi kivi.

Madli teind ikka kurja edasi, käind metsas. Seal oli tal küna old, seal ta teind podisi, seal ta söönd. Inimeste käest varastas, noid oli päris. Ta oli Muhust pärit, tuli siia elama. Üks vanamees teadis, see on ammu surnd. Nüüd pöle seda mändi, känd on ka üles juuritud. Ma nägin ka seda küna. Puu juure sisse oli löigatud. See oli veel hiljuti alles.

RKM II 74, 52/4 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Odalätsi k. — R. Põldmäe < Sohvia Luugus, 65 a. (1958).
Vt. ka: Kivi kiriku, mõisa või lossi ukse ette, muist. 22—25; Mikuniidi nime kohta vt. muist. 115 I.

SUURE TÕLLU KERISEKIVI

27.

Kogula või nn. Suure Tõlli kerisekivi Kihelkonna kihelkonnas Pidula algkoolist 1,5 km eemal metsas. See olnud Suure Tõlli kerisekivi.

TRÜ geoloogia kateeder. SRA. Andmed hankinud J. Laul.
Vrd. ka: Pireti ja Tõllu kerisekivid, muist. 44—60; samuti muist. 32, 80.

28.

[Kivi Kärkvere külas]

A.

Tõllu kivi Kõigustest ½ versta. Teine kivi Kärkvere külas Juhani talu põllul, 3,5 m kõrge ja 10 m pikk.

E I 31 (223) < Pöide — M. J. Eisen < A. Tiitsmann.
Ka: E, StK 12, 17 (17) < Pöide — A. Tiitsmann.
Vt. veel: Kivi Kõiguste mõisas, muist. 29; Pireti kerisekivi Kõigustes, muist. 44.

B.

Avakivi

Meie Suurkivi sünd

Vanakurat tahtnud teha kord omale ahju. Saatnud eide kerisekive otsima. Eit läinud õhtul kive otsima. Leidnud suure kivi, pannud selle põllesse ja hakanud koju minema. Jõudes meie praeguse Suurekivi kohta kuulnud ta kukelaulu. Eide põllepaelad katkenud ja kivi kukkunud maha. Eit kadunud, kuid kivi on praegusel kohal alles.

Kivil on palju vanakurja mälestusmärke: vanakurja toiduriiul, piimapütt ja vanakurja jälg. Selle kiviga hirmutatakse sageli lapsi. Kivi otsa ei tohi ronida, siis vanakuri viib ära.

[Kivi asetseb Saaremaal end. Uuemõisa v. Kõrkvere k. Juhani t.]

TA looduskaitse materjalid. Jutustanud Antoni Kummits.
Vt. Vanapagana jälgedega kivid, muist. 87—88.

KIVIKANDMISE PÕHJUS TEADMATA

29.

[Kivi Kõiguste mõisas]

A.

Vana Tõll oli toon põlle sees selle suure kivi, mis Keiguste mõisa tänavate suus oo.

ERA II 130, 593 (4) < Põide, Uuemõisa v., Laevala k. < Laimjala v. — M. Viidalepp < Reediku talu vanaperenaine, 80 a. (1937).
Vrd. Kivi Kärkvere külas, muist. 28; Pireti kerisekivi Kõigustes, muist. 44; ka Tõllu kodu, muist. 147.

B.

Saaremaal Laimjala karjamaal Keiguste mõisa väravas kivi, mis Suur Tõll toonud Sõrvest. Kui jõudis Keiguste mõisa juurde, nõrkes ta ära ja [kivi] olle sellest sinna jäänud.

ERA II 228, 215 (1) < Lihula khk. ja v., Äärenurga k. — A. Nurk < Liide Kuuseoks, 38 a. (1939).

30.

[Kivi Kälta külas]

Saaremaal Laimjala vallas Kälta külas Tooma talu karjamaal on Tõllu kivi. Kord tassind Tõll põllega kive. Selle koha peal katkend põllepael ja kivid langend maha. Tõll hakkand nutma, sellest tekkinud kivi kõrvale väike järv.

ERA II 221, 423 (40) < Türi, Alliku v., Mäeküla as. < Põide, Laimjala v., Kälta k. — V. Tõnissoo < Melaani Pihelgas, 47 a. (1939).
Vt. Nutust veekogud, muist. 44, 59, 60, 113, 126 D, 149 B.

31.

[Kivi Uidu külas]

Uidu külas Jüri pere kohas mere ääres on suur kivi, selle Tõll toond Saaremaalt Kassaarele ja viind siit kapsaid.

ERA II 254, 168 (25) < Pühalepa, Käina v., Küisi k. — E. Ennist < Madli Kärner, sünd. 1857. a. (1939).
Vt. Kapsaste toomine, muist. 156—160.

32.

Kõnnu küla karjamaal Lõuka hundisülla ääres on Suur Tõld oma põlle sees kivi toond. Põllepaelad on katki läind ja kivi on maha kukkund. See on praegu seal.

RKM II 86, 484/5 (20) < Kingissepa raj., Valjala k/n., Jursi k. < Lümanda v. — S. Lätt < Juuli Reiem, 42 a. (1959).

33.

[Kivi Tõllu näpu otsas]

Kui Kuivastust tuled, Tipika-Piiri ja Järve metsa vaheaia lähedal on kivi. Suur Tõll on tahtnud seda kivi merre viia, et Saaremaale minna. See on olnud Tõllul näpu otsas. Kivi on näpu otsast ära kukkunud, sõrm saand haiget, ja jäänd sinna. Päris suur sõrmeauk on kivil sees. Kivi nime ma ei tea. Küsida võib Võiküla Järve talust.[1]

KKI 27, 247/8 (2) < Muhu, Kapi k. — A. Schmuul < Riina Riisalu, sünd. 1888. a. (1959).
Vt. Nõmmekivi, muist. 16; Tõllu sõrmejälgedega kivi, muist. 79; Sildade ehitamisest vt. muist. 6 L, 101, 107 A, 150, 161 B, C, 162 A, 163; Harilaiu tekkimine, Leiger, muist. 8.

34.

[Laoritsa lõhkine kivi]

Need kivid, mis sii Viira küla põllu sees oo, pidada Tõllu põlle sees toodud olema. Põlle sees tassis ühest teise, põllepaelad läksid katki — ja sinna paika. See ikka olli va suur kivi. Kutsutse Laoritsa lõhkine kivi.[2]

KKI 27, 246 (1) < Muhu, Viira k. — A. Schmuul < Riste Laar, sünd. 1880. a. (1959).

TÕLLU TASKUKIVID

35.

[Suure Tõllu taskukivi Leigri metsas]

Hiiumaal Putkasti mõisa metsas, mis kannab Leigri metsa nime, asub suur kivi, mis ulatub üle mehe pea. Seda kivi olla Suur Tõll alati oma vestitaskus kandnud. Kui ta käis Hiiumaalt oma onupojalt Leigrilt supi sisse kapsaid toomas, visanud selle sinna maha.

ERA II 226, 361 (6) < Keila, Harku v., Uue-Laabi k. < Käina, Kassari v. ja k. — H. Tall < Leena Klemm, 70 a. (1939).
Vt. ka muist. 6 L, 70; Kapsaste toomine, muist. 158. Vrd. Leigri taskukivi, Leiger, muist. 3.

---

[1] Kivi nimeks oli Kürvagi, lõhuti ära Esimese maailmasõja ajal. — *Üleskirjutaja märkus.*

[2] Kivi asub Muhu kirikust 1 km kaugusel Viira küla põllul (Muhu haiglast 500 m), kivi kõrgus ligi 3 m, pikkus — 5 m. — *Üleskirjutaja märkus.*

36.

[Suure Tõllu taskukivi Orjakus]

(Suure Tõllu vestitaskukivi on Orjakus.)

KKI 27, 17 (1) < Hiiumaa raj., Suuremõisa — R. Viidalepp < Avasaar, 70 a. (1954). Vt. Kivi Käina kiriku pihta, muist. 6 L; Leigri taskukivi, Leiger, muist. 3.

TÕLLU TULEKIVI JA RAHAKEEDU KIVI

37.

[Tulekivi]

(Tulekivi, millega Suur Tõll piipu süüdanud, leidub Hiiumaal Männamaa küla juures.)

RKM II 60, 423/4 < Hiiumaa raj., Käina — U. Kiisa (1956).
Vt. Jälgedega kivid, muist. 70; ka Leiger, muist. 9; Kalevipoja taskukivi, HVM I, lk. 160—161, muist. 25.

38.

[Rahakeedu kivi]

Audla Tamsalus on üks kivi, mis hüütakse Rahakeedu kiviks, seal olla vana Tõll raha keetnud. (Vana koht.)

E 41459 < Põide, Uuemõisa v., Tornimäe k. — J. Prooses (1901).

TÕLLU NAINE KIVIKANDJANA

KIVI KIRIKU UKSE ETTE

39.

[Kivi Kaarma kiriku ukse ette]

A.

Kui elas alles Tõllu naine, toonud ta Sandla säärelt suure kivi kuni Kiratse külani, mis seal praegu asubki. Kui ta jõudnud kiviga, mille tahtis Kaarma kiriku ukse taha viia, Kiratse külani, laulnud kukk ja Tõllu naise põllepaelad rebenesid, kivi langenud ta jalgadele, mille järel ta surnud. Tõllu naine olevat maetud teinepool teed, mis kivi juurest läbi käib. Nii see kivi on sinna saanud.

ERA II 233, 139 (15) < Püha, Pihtla v., Saue-Sutla k. — K. Mätlik < Juhan Pähk, 67 a. (1939).
Kivikandmisest ukse ette vt. ka muist. 17—26, 40—43; Pireti (~ Vanapagana naise) kivi Kiratsis, muist. 45, 67; Kivi Kaarma kiriku pihta, muist. 129 D. Ristikivi kohta vt. ka muist. 21, 45, 46.

B.

Ühe jõululaupa öösa vana Suure Tõllu naine Reet tahtand suured kivid Kaarma kergu ukse taha viia, et siis inimesed änam välja ei saaks. Saand ta Kiratse küla juure jõudand, äkist kukk lauland. Reet kohkund sellest kangesti. Põllepael läind puruks ja üks suur kivi kukkund Kiratse küla taha

Ristikivi Kiratse külas. *J. Miku foto 1959.*

maha. See seisab sääl paergus alles. Inimesed hakkand seda Ristikiviks kutsuma. Saand vana Reet siis edasi läind, hakkand Kiratse küla vahelt läbi saama, lauland kukk teist korda. Nüüd läind Reedu põllepaelad keik katti ning kivid kukkund puhas maha. Need kivid seisvad paerguskid alles sääl. Inimesed kutsuvad neid Kondikivideks.

RKM II 3, 169/70 (5) < Kaarma, Kuressaare v., Laadjala k. — J. Laes < Liisa Kuusk, 76 a. (1947).

C.

Sii küll ühtegi suurt kivi ei tea, aga Kiratsi küla vahel on küll üks kivi nagu kuhi. Räägiti, et Sõrve säärelt oli hakkand tooma seda kivi. Vanapagana naine oli toond, Piret oli nimi olnud, oli tahtand Kaarma kiriku ukse taha viia pühaba jutluse ajal. Seal olid põllepaelad katki läind. See kivi on küll nagu maa peale kukkund.

RKM II 86, 92/3 (1) < Kingissepa raj., Pihtla k/n., Kõljala as. — E. Liiv < Rauna emm, 69 a. (1959).

Vt. Vanapagana naine kivikandjana, muist. 67.

40.

[Kivi Valjala kiriku ukse ette]

A.

Tõllu naene pidand kivi Valjala kiriku ukse ette viima. Väkra kuked hakan laulma, kohkun, põllepailad läin katki, kukkun sinna maha.

RKM II 86, 501 (1) < Kingissepa raj., Valjala k/n., Männiku k. — S. Lätt < Sander Raun, umb. 75 a. (1959).

Vt. Kivikandmisest ukse sulgemiseks, muist. 17—26, 39—43; ka 62.

B.

(Mida te teate selle Väkra küla suure kivi kohta rääkida?) Noh, ma'p tea muud mette midagi: see on ... see on Tõllu või Suure Tõllu naine on selle senna toond, nii kaugele rügand tese. Sinna kohta saand, ja siis põllepaelad läin katki ja siis jäänd senna ning seisab praegus.

(Ei tea, kus ta tahtis ta viia?) Sõrve või mina'p tea, kus mere ääre. Merese aada teist, aga vat pole suutnd.

RKM, Mgn. II 211c < Kingissepa raj., Valjala k/n., Männiku k. < Jaani — S. Lätt < Olga Raun, 68 a. (1959).

Kaarma kiriku portaal. *J. Miku foto 1959.*

41.

[Tõllu naise põllekivi Muhus]

Kui tõeline see muinaslugu oo, ei tea, vanad inimesed riaksid. Rätsepa maja juures oo kivi. Suure Tõllu naene tahtn seda viia Suure kiriku ukse taha lihavõttepüha teenistuse ajal. Aga põllepaelad läin lahti, kivi kukkun varvaste peale. Hakan nutma, pisarad kukkun nagu russikad. Kivi oo suur mürakas, paestab välja.

KKI 27, 207 (1) < Muhu, Rinsi k. — A. Schmuul < Ivan Peegel, sünd 1898. a. (1959).

KIVI MÕISA UKSE ETTE

42.

[Kivi Pidula mõisa ukse ette]

Kogula kivi sellepärast, et ta on Kogula Nõmmes olnud. (Tõllu) naine kandend põlle sehes ja kukk lauland ja pidand kivi tooma Pidula mõisa esikoja ukse ette. Sõmera ja Paadla vahel on olnud suur mets ja see see nõmm oligi. Aadu Akseli isa on neid puid veel näind. (Üle 100 a. aega.)

RKM II 76, 267/8 < Saaremaa — J. Laul < Värava Aadu Aksel, 80 a. (1935).
Vt. Kivikandmisest ukse sulgemiseks, muist. 17—26, 39—41, 43; ka 62.

Valjala kiriku portaal. *J. Miku foto 1959.*

43.

[Kivi Tagamõisa ukse ette]

Kes see oli toond, Tõlu naine või Vanapagan või, oli Tagamõisa ukse ette selle kivi pidand tooma. Kukk hakkand laulma sedaviisi:

«Võtke kivikandja kinni ää!»

Siis põllepaelad pääsend lahti ja kivi kukkund maha. See kivi on Tagamõisast Pidula poole minna tee ääres Vaigu metsas paar kilomeetrit Tagamõisast. Tõllu kiviks nagu kutsusid seda.

RKM II 73, 364/5 (19) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kõruse k. < Tagamõisa — E. Veskisaar < Marie Rauk, 70 a. (1958).
Vrd. ka: RKM, Mgn. II 114 j < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kõruse k. — KM ekspeditsioon < Marie Rauk, 70 a. (1958).
Vt. Kivikandmisest ukse sulgemiseks, muist. 17—26, 39—42; ka 62.

PIRETI KERISEKIVI

44.

[Pireti kerisekivi Kõigustes]

A.

Sein Weib Pirit war hinsichtlich des Wuchses und der Stärke ihrem alten Ehegenossen fast gleich (*kontide ja rammu poolest vana seltsiga peaaegu ühesarnane*) und hatte die Besorgung der häuslichen und ausser-

Pireti kerisekivi Kõiguste karjamaal. *J. Miku foto 1959.*

häuslichen Angelegenheiten. Einst wollte sich Töll eine Badstube errichten und überliess die Sammlung der Hitzsteine (*saunaahju kerise kivid*) der Pirit. Die Alte band sich eine Schürze vor und sammelte Steine in Oesel. Einen geeigneten Stein fand sie auch auf der Köigust'schen Viehweide; den legte sie in ihre Schürze und trat ihren Weg in die Schworbe an. Doch als sie gerade im Begriff war, in den Eingang der Zaunstrasse des Gutes Köigust zu gelangen (*aga kui ta umbest*[1] *Kõiguste mõisa tänava suu kohta pidi saama*), zerrissen die Bänder der Schürze und der Stein fiel dem Mütterchen auf die Zehen (*eidekese varvaste peale*), was ihr empfindlichen Schmerz verursachte (*kibet valu tegi*). Im Aerger hierüber spie sie dermassen aus, dass es über die Weide hin spritzte (*ta pahandas see üle meelt, sülgis nõnda, et piisad üle karjamaa purtsasid*),

[1] *Umbest* heisst in Oesel gerade, auf dem Festlande ungefähr.

liess den Stein dort, wo er noch liegt, ging hinkend zur Schworbe hin zu ihrem alten Manne und kam nach diesem Aerger nie mehr von dort in's Peudische Land.

Sitzungsberichte d. GEG, 1880. Dorpat 1881, lk. 100 = Neue Dörptsche Zeitung 27. VI (9. VII) 1880, No. 145, lk. [2].

Arensburg 11. Mai 1880.

Vt. ka: Kivikandmine teadmata põhjusel, muist. 28, 29; Pireti nutust Päitsesoo, muist. 60; Veekogude tekkimine, muist. 110—117; Tõllu kodu, muist. 147, 149 B; Leigri naine kivikandjana, Leiger, muist. 4.

Vrd. lk. 86: M. Körber, Der öselsche Nationalheld.

[TÕLGE.]

Tema naine Piret oli *kontide ja rammu poolest vana seltsiga peaaegu ühesarnane* ja hoolitses koduste ja väliste toimetuste eest. Ükskord tahtis Tõll endale sauna ehitada ja laskis Piretil koguda *saunaahju kerise kivid.* Eit sidus ette põlle ja kogus kive Saaremaalt. Ühe sobiva kivi leidis ta ka Kõiguste karjamaalt. Selle pani ta põllesse ja asus teele Sõrve poole. *Aga kui ta umbest*[1] *Kõiguste mõisa tänava suu kohta pidi saama,* katkesid põllepaelad ja kivi kukkus *eidekese varvaste peale,* mis talle *kibedat valu tegi. Ta pahandas seeüle, sülgas nõnda, et piisad üle karjamaa purtsasid,* jättis kivi sinna paika, kus ta praegugi lamab, läks longates tagasi Sõrve oma vana mehe juurde ja ei tulnud pärast seda pahandust enam iial sealt Põidesse.

B.

Audla külas on Tõllu pere, seal on Suur Tõll elanud. Ta naene olla kiva kannud põllega. Kord võtnud ta suure kivijuraka põlle sisse ja tahtnud sellega kohale minna. Teised maenitsenud küll, ära võta nii suurt kivi, kukkub maha ja käristab põllepaelad ära. Tõllu naene ei olla aga sellest midagi kuulanud, võtnud siiski kivi, aga teel kukkunud kivi maha ja kohe varvaste peale, varbad saanud tulist valu. Naene hakkanud nutma, nutnud hulga aega, nii et veest soo saanud.

Naistesoo. *J. Miku foto 1959.*

[1] *Umbest* nimetatakse Saaremaal just, mandril — umbes.

Praegu on see soo veel Kõiguste mõisa ligi ja hüütakse Naestesoo. Ka kivi on seal, aga kaunis mürakas.

E 42607/8 (30) < Põide, Uuemõisa v., Tornimäe k. — J. Prooses (1902).

C.

Valjala kihelkonnas Laimjala vallas endise Kõiguste mõisa juures asub suur kivi. Rahvajutt räägib selle kivi sattumise üle sinna järgmist.

Muiste elanud Saaremaal suur ja kuulus vägimees Suur Tõll. Tal olnud ka naine nimega Piret, kes oli samuti suur ja tugev. Kord tahtnud Suur Tõll endale sauna ehitada. Selleks valinud ta koha Laimjala vallas Audla külas asuva Tõllu talu maa peale. Sauna ehitamisel olnud tal abiks ka Piret. Sauna ehituseks tarvisminevaid kive kokku vedades kukkunud Piretil kivi põllest maha jala peale. Ta saanud sellest nii palju haiget, et hakanud nutma ja nutnud 14 ööd-päeva järjest. Nendest pisaratest, mis ta valas, muutus ümbruses maa soiseks ja kannab veel praegugi Naistesoo nime.

Kivi aga jäi sinnapaika ja püsib seal praegugi. Ta on umbes 5 meetrit kõrge ja 10-meetrise ümbermõõduga, kusjuures kogu kivi on maa peal ja teda kutsutakse Pireti kiviks.

ERA II 232, 645/6 (1) < Valjala, Laimjala v., Kurdla k. — A. Noot < Aleksei Lesk, 64 a. (1939).

D.

Suure Tõllu kivi

Põide kihelkonnas Kõiguste mõisa tänaval on üks üsna suur kivi, mida kutsutakse Suure Tõllu kiviks. Kui omal ajal Suur Tõll elanud, toonud ta selle kivi sinna mererannast. Kui Tõll oli tulnud Põide kirikut ehitamast, olla ta naisele parajasti suurt kivi tarvis läinud. Ta oli siis kodu poole hakanud minema ja näinud tee ääres kaunis suure kivi, umbes kaks ja pool meetrit kõrge. Ta mõtelnud, et ehk see on ta naisele paras, ja viinud selle koju. Kodus andnud ta kivi naise kätte ja see leidnud, et kivi on tema ettevõtte jaoks liiga väike. Tõll mõtelnud siis, et kuhu ma selle kivi ikka panen, ja visanud ta minema. Niiviisi sattuski see kivi Kõiguste mõisa tänavale.

ERA II 232, 111/2 (88) < Põide khk. ja v., Levala k. < Kõiguste as. — J. Ratassepp < Liisu Lokna, 82 a. (1939).

Vt. veel: Põide kiriku ehitamisest, muist. 61, 99, 135.

E.

«Edasi» kolhoosi piirest mõnisada meetrit kaugel, endise Kõiguste mõisa kohal Kingissepa—Kuivastu maantee ääres kadakalisel karjamaal väikese oja kaldal seisab majakõrgune suur kivimürakas. Kivi kutsub ümberkaudne rahvas Suure Tõllu kerisekiviks, kes [Tõll] olnud kord muiste Saaremaa vägimees ja elanud Saaremaal Tõllustes. Kivi küljel asub nähtavasti juba Vene tsaari päevil kiviküljesse raiut mingi venekeelne kiri, mis aga on ajahambast sedavõrd rikutud, et pole enam mitte loetav. Nähtavasti on see hiiglakivi muinaskaitse all.

Kivist mõnisada meetrit eemal asub vesine soo, mida rahvas kutsub Naistesooks, ja soo serval praegust kolhoositalu Naistesoo taluks. Et siin

on juttu kohamuistenditest ja võib-olla juba kirjanduse kaudu juba varem teada, kuid et need kivi ja kohad seisavad minu kodukoha lähedal, siis ei saa neist mitte vaikides mööda minna, kuid räägime siis neist õige lühidalt.

Et Suurel Tõllul muiste Tõllustes saunaehitus kuuldavasti käsil olnud, selleks läks tal kerisekive ka vaja, milleks Tõll saatnud oma naise Pireti neid mujalt Saaremaalt endale korjama. Kui Piret parajaste kerisekiviga koduteel Tõllustesse olnud, kivi pandud põllesse, katken endise Kõiguste mõisa kohal Suure Tõllu naise Pireti põlle paelad ja kerisekivi kukkun Piretile õnnetuseks varba peale. Õnnetusest hakan Piret nutma, silmaveest tekkin vesine soo, mida veel praegu kutsutaks Naistesooks, mida kasutab «Edasi» kolhoos karjamaana. Kerisekivi aga jäi endise Kõiguste mõisa juure, mida rahvas kutsub Suure Tõllu kerisekiviks.

RKM II 43, 103/5 (3) < Orissaare raj., Laimjala k/n. — A. Tustit < rahva käest (1955).

F.

Tõllu kivi

Tõllu kivi asub Laimjalas «Majaka» kalurikolhoosi maa-alal Kuivastu—Kingissepa maantee ääres Silla kolhoosipere juures.

Ümbruskonna rahvas tunneb seda kivi juba kaugest minevikust Tõllu kivi nime all ja pajatab kivi kohta järgmist:

Tõllu naine toonud selle kivi kusagilt Sõrve poolt ja tahtnud viia sauna kerisekiviks. Põllepaelad aga katkenud ja kivi kukkunud maha. Naine katsunud kivi küll üles tõsta, kuid ei jaksanud enam. Istunud siis kivi peale ja nutnud. Ka ümbruskonna naised tulnud sinna ja nutnud ühes. Pisaratest tekkinud kivi juurde soo, mida hakatud hüüdma Naistesooks. Seda nime kannab soo ka praegu. Soo serval asub ka Naistesoonimeline talu.

Teine Tõllu kivi, mille naine toonud kusagilt Muhu poolt, asunud Audla kolhoosi maa-alal — Audla küla juures nn. Audla Aidamäel Kuivastu—Kingissepa maantee ääres. Sellest kivist on säilinud ainult tükid.

Saun, kuhu naine kivid tahtnud kanda, asunud praeguse Audla küla kohas ja seda hüütud Tõllu saunaks. Praegu on Audlas Tõllu-nimeline talu. Viimase nimi olevatki pandud Tõllu sauna järgi.

Tõllu kivid on suured raudkivid, rändkivid. Need on meie maale kandnud mannerjää kaugelt põhjast ja loodest palju tuhandeid aastaid tagasi.

A. Toomessalu.

Punalipp 28. VI 1958, nr. 75, lk. 3.
Vt. Tõllu saunakivi Audlas, muist. 57.

G.

Kõigusti mõisa juures Naistessoos on Tõllu kivi. Naisel läks põllepael katki, kivi kukkus maha. Nuttis nii palju, et sellest sai Naistessoo.

RKM II 54, 256 (1) < Orissaare raj., Laimjala k/n., Audla k. — O. Niinemägi < Maria Nõgu, 76 a. (1956).

H.

Tõlli kivi

Kõiguste karjamaal Kahtla kihelkonnas [Pöide khk-s] Saaremaal olla Suure Tõllu naise sauna kerisekivi. Tõllu naine Piret olla selle oma põlle sees sinna viinud. Põllepaelad olla katki läinud ja kivi maha kukkunud.

Tõll ise olla Audlas sauna ehitanud ja ta naine kandnud kerisekive kohale. Kivi nimeks on seepärast saanud Tõlli kivi.

ERA II 232, 64/5 (46) < Põide khk. ja v., Mähamäe k. < Muhu, Rootsivere k. — J. Ratassepp < Ingel Tüür, 52 a. (1939).

I.

Tõllu kivi on endise Kõigusti mõisa maa pääl. Praegu on sääl «Majaka» kolhoos. Üks vana kolhoosnik jutustas:

«Tõll elas Audla Tõllul ja naine korjas kerisekive. Kõigusti mõisa juures läksid põllepaelad lahti ja kivi kukkus varba pääle. Naine hakkas nutma. Pisaraist tekkis Naistesoo. Ju see hää jurakas naine oli, kes niisugust kivi kanda jäksas.»

Kivi on üle nelja meetri kõrge.

RKM II 54, 420/1 (1) < Orissaare raj., Laimjala k/n., Kõiguste as. — E. Tampere < vana kolhoosnik, umb. 70 a. (1956).

K.

Ma ei tea, kas see on õige koht — Soaremaal, Kõiguste mõisa kohtas, kui lähed linna, paremat kätt, on üks suur kivi. Ma sii nii suurt kivi ei tea. See pidada olema Tõllu naese põllest kukkun, kis tahtis kirisekiviks viia. Seal pidada põllepaela asemed sees olema. Kivi olli varvaste peale kukkun, naene hakan nutma ja soan üks oja. Seda öetse Nutusooneks. Rahvas hakkas kivi Pirita kiviks kutsuma. Pirita olli Tõllu naene. Kuidas üks naene jõudis seda kivi põlle sisse panna ja seda taluda — naljakas mõte.

KKI 27, 239 (5) < Muhu, Võlla k. — A. Schmuul < Mihhail Kask, sünd. 1879. a. (1959).

L.

Laimjala vallas Keiguste mõisa karjamaal [on] Tõllu naine palju nutnud, sest olevat kivi talle varba pääle kukkunud. Nii tekkis Naissoo.

ERA II 233, 227 (14) < Valjala khk. ja v., Kalli k. — M. Metsma < Miina Kurg, 42 a. (1939).

M.

Kui Suur Tõll Tumalasse sauna oli ehitanud, vedanud ta naine Piret Kõigustest põllega kerisekive. Kõigustes olid ta põllepaelad katki läinud ja varvaste peale kukkunud. Seal nutnud Piret nii, et ta pisaratest oli Kõiguste järv tekkinud. Suur kivi on aga praegugi veel kesk Kõiguste järve.

ERA II 228, 239 (9) < Kirbla khk. ja v., Laiküla < Muhu, Hellamaa v., Raegma k. — U. Toonpere < Timofei Luht, 59 a. (1939).

Nutust tekkinud veekogude kohta vt. muist. 30, 59, 60, 113, 126 D, 149 B.

N.

Suur Tõld olla nii suur old, et 4-süllane palk old ta kepp.

Karjapoisid hakand teda loopima. Ta tõusnud põlvili ja vaatand üle metsaladva.

Tõll hakand maja ehitama. Tõllu naine vedand põlle sees kerisekive. Põllepaelad läind lahti ja kivid kukkund jala peale. Hakand nutma, nutust

on järv tekkinud. Need kerisekivid on nii suured, et karjalapsed ronivad otsa.

Saaremaal olla see Tõll old.

EKRK I 25, 153 (64) < Lihula raj., (Kirbla khk., Kloostri v.) — I. Hinn < Liisu Reinberg, 76 a. (1961).

Vt. ka: Hiidude suurus ja jõud, muist. 139; Tõllu äratamise kohta muist. 6 A, 13, 79, 89, 162 B, 167 A, 175 O, P, R, 176, 177, 178, 186.

O.

Suur kivi on Pöidel Keiguste kohal. Suure Töllu naine oli toond, põllepaelad olid katki läind, siis oli nuttand Naesteoja.

RKM II 86, 141 (5) < Kingissepa raj., Kaarma k/n. < Pöide < Karja — E. Liiv < Aadu Suguta, sünd. 1887. a. (1959).

P.

Kõigusti asunduses on suur kivi, üle nelja meetri kõrge. See on vana Tõllu kivi. Piiriti põllepaelad läinud lahti, kivi kukkunud varvaste pääle. Piirit hakkanud nutma ja selle pisaratest tekkind Naistessoo.

RKM II 54, 423 (3) < Orissaare raj., Laimjala k/n., Randvere k. — E. Tampere < Helena (Ingel) Ruus, 80 a. (1956).

R.

Siis kui see Piret oli omale kerisekiva vädand ning kui tämale see Tölluste suur kivi olle jala peale kukkund, siis tulnd ümbertkauda oort niipailu ning niipailu naisi kogu ning tahnd täda rööstida. Ise olnd koa nii hale südamega see Piret ning hakand sölle peale nutma. Naised pöle koa jõund änam pidada ning hakand koa nutma. Seal nad nutnd siis hulga aega, üks lõpetand ning teine hakatand. Viimaks olnd söda silmavett nii pailu, et ümbertkauda puhas moa olnd vee all. Ning nönda oll siis tulnd see Naistessoo nende naiste nutmisest ning söuke nimi on selle sool veel tänapäägid.

ERA II 232, 232/3 (27) < Pöide khk. ja v., Mui k. < Are k. — I. Kaal < Anna Kaal, 54 a. (1939).

S.

Suure Tõllu kivi,

suurem raudkivi, mis 3—4 m igapidi ja on Kõiguste asundusest Orisaare—Kuresaare maanteele tulevast teeotsast veidi loode poole, mille lähedal on Silla t[alu]. Suure Tõllu naine olevat selle kivi toonud ja tahtnud viia saunaahju kerisekiviks, kuid põllepaelad katkenud ja kivi kukkunud maha. Külanaised läinud Tõllu naisele abiks nutma ja sellest silmaveest on tekkinud Naistesoo, mis on kivist veidi põhja pool.

Läheduses olev asunik on tahtnud selle kivi ära lõhkuda, kuid et lõhkumine oleks läinud 300 kr., asunik olnud nõus maksma 200 kr., siis jäänud lõhkumata. Hiljem hakanud arvama, et ehk kivi on võetud muinsuskaitse alla, sest sageli peatunud suvel autodki ning inimesed käivad kivi lähemalt vaatamas, ning sellepärast loobunud lõhkumisest täiesti.

KKI KN < Pöide, Laimjala v., Kõiguste as. — T. Kaljo (1932).

T.

Naistesoo

— asunduse heinamaa. On sooheinamaa. Põhjas ulatub vastu Saupõldu ja Tuulinga-alust põldu, idas vastu Kõrsiesist karjamaad, lõunas vastu Aani karjamaad, Naistesoo-alust karjamaad ja läänes vastu Sillamäe karjamaad. Naistesoo lõunaosa keskel on ka osa Kõrbemaa nurka.

Suur-Tõllu naine oli kandnud suuremat raudkivi, mis praegu näha on Naistesoo lõunapoolses ääres ja mis seal maha kukkunud ning mis praegu on tuttav Suur-Tõllu kivi nime all. Külanaised tulnud abiks nutma Tõllu naisele ja nutetud silmaveest tekkinud Naistesoo. Naistesoost veidi loode pool on Iis (heinamaa) ja muid vanema aja nimetusi.

KKI KN < Põide, Laimjala v., Kõiguste as. — T. Kaljo (1932).

U.

Tõllu naine oli viind kivi. Põllepaelad katkend ää. Kivi kukkund varvaste pääle ja naine hakkand nutma. Senna saand Naistessoo.

RKM II 54, 425 (4) < Orissaare raj., Laimjala k/n., Viltina k. — E. Tampere < Miina Luukas, 89 a. (1956).

45.

[Pireti kerisekivi Kiratsis]

A.

Viimane objekt asus Kiratsi külas. Selleks oli otse maantee ääres olev neljakandiline kivi, mida kohalikud Ristikiviks kutsuvad. Tõeliselt olevat selle lasknud kukkuda sinna Suur-Tõllu naine Piret, kelle põllepaelad katkenud, kui ta tahtnud kivi Suur-Tõllu sauna kerisekiviks viia.

Kivi kaks külge on 3,5 m, üks külg 2,7 m ja üks 2,5 m, kõrgus 2,3 m.

EKRK I 16, 235/6 (30) < Kingissepa raj., Kaarma k/n., Kiratsi k. — V. Ahas ja K. Mölder (1957).

Ristikivi kohta vt. ka muist. 39, 46, 67, 128 G.

B.

Kondikividest ei tea ma mette midagi rääkida. Ristikivi olla Suure Tõllu naise Pireti sauna leilikivi. See oli raamatus ka, ma lugesin seda Suure Tõllu raamatut.

RKM II 86, 167 (1) < Kingissepa raj., Kaarma k/n., Kiratsi k. < Upa k. — E. Liiv < Tiina Raudsepp, sünd. 1873. a. (1959).

Vt. Kivi Kaarma kiriku ukse ette, muist. 17 B; Kondikivide kohta vt. ka muist. 39.

46.

Ei sii pole ühtki suurt kivi. Kiratse pool rääkisid ühest Linda põllekivist.

RKM II 86, 94 (1) < Kingissepa raj., Kaali k/n., Kõljala as. < Võrsna k. — E. Liiv < Liisa Aavik, 74 a. (1959).

47.

[Upa kivi]

A.

Upa kivi on Tõllu naine toond põlle sees. Oli pidand Kiranduse külase sauna kerise kiviks mehel tooma. Põllepaelad läind katki, kukkund varba peale. See seal alles.

RKM II 86, 451 (25) < Kingissepa raj., Valjala k/n., Ratla k. — S. Lätt < Anna Einväli, 70 a.

B.

Kus nad Valdjalgas sauna teind. Tõllu naine viind kerisekivisi, Upa karjamaalt toond Kiraduse[1] karjamaale, põllepailad katkend ää, kivid jäänd sõnnasamase tee ääre.

Olid sauna teind, teine teind omale, teine omale, visand teineteisele kive. Vanad rahvas ikke rääkisid neid juttusi koa, aga see ju ää unund.

KKI MT 83 < Jaani, Suur-Pahila k. — M. Must < T. Kärner (1950).

48.

[Kolmevärava kivi Tõllustes]

A.

Räägitakse, et Tõlluste mõisa Kolmevärava ees olev suur kivi olla vana Tõllu saunaahju kivi, mis Tõllu naise Reedu käest sõnna maha olla kukkund. See seisab sääl paerguskid alles. Reedu põllepaelad läind puruks ja kivi kukkund siis maha.

RKM II 3, 191 (31) < Kuressaare l. < Püha — J. Laes < Tiina Rahnel, 67 a. (1946).

B.

Piret tõi põllega saunakivisid. Põllepaelad läind katki ja kivi kukkund varba peale. Sellest neid kiva Tõlluste mõisa ümber.

EKRK I 10, 74 (32) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Virita k. — S. Lubi < J. Jõgel, 79 a. (1955).

C.

Kolmevärava kivi kohta ma'p tea midagi. Ju see Suure Töllu kivi on. Põllest maha kukkunud. Saunakerise kivi. Töll elas muiste Tõllustes. Seda on räägitud. Üks suur kivi on meie karjamaal. Ma olen kuulnud, et see on Pireti põllest maha kukkunud.

RKM II 85, 48 (5) < Kingissepa raj., Pihtla k/n., Hämmelepa k. — L. Briedis < Miina Lõhmus, 59 a. (1959).

49.

[Pireti kerisekivi Merises]

A.

Merise küla piiris Mustjala kihelkonnas on Lõuka nõmmes suur kivi nagu suur heinakoorm. Veel sel ajal, kui Suur Tõll elanud, on elanikud

[1] Kiratse küla Kuressaare vallas. Küla juures on tõesti hiigelsuur kivi. — *Üleskirjutaja märkus.*

Tõllu kivi Kolmevärava juures Tõllustes. *O. Kõiva foto 1959.*

sattunud vastuollu inglastega, kelle laevad siin lähedal merel olnud. Piret pidanud see kivi viima meresse laevasõidutee peale ette. Kuid kukk laulnud ja Pireti põllepaelad läinud lahti.

Selle kohta on veel teisend, et Piret pidanud see kivi viima omale kerisekiviks. Kuid kukk laulnud ja põllepaelad läinud lahti. Kivi on ligikaudu kaks sülda kõrge.

E 60724/5 (7) < Mustjala khk. ja v., Võhma k. — T. Kaljo < Eeva Mahl, 70 a. (1927).

Vt. ka: KKI KN < Mustjala khk. ja v., Merise k. — T. Kaljo (1927); Kivid laevade ette, muist. 62.

B.

Suurekivi nõmm

— nii nimetatakse osa külakarjamaast, mil on suur kivi, umbes suure heinakoorma kõrgune. Selle talunud Piret või Suur Tõll.

KKI KN < Mustjala khk. ja v., Merise k. — T. Kaljo (1927).

50.

[Pireti kerisekivi Pärni küla karjamaal]

Pärni küla karjamaal on ka üks niisugune kivi, millega on seoses rahvajutte. Selle kivi olevat sinna kandnud Suure Tõllu naine. Tahtnud selle endale kerisekiviks viia. Seal olnud aga üks maja ja seal laulnud kukk ja naise põllepaelad läinud katki ja kivi kukkunud sinna, kus ta praegu on.

ERA II 231, 645/7 (2) < Kaarma, Kaarma-Suur v., Irase k. — M. Kokk < Ivan Kokk, 54 a. (1939).

51.

[Pireti kerisekivi Mättaselja külas]

Mättaselja külas Jüri-Niidi põllal on suur kivi. Rahvas räägib, et Tõll hakanud enesele sauna ehitama, saatnud naise sauna kerise kivisi tooma. Naine pannud kivid põlle sisse ja hakanud koju tulema. Jõudnud Jüri põllale, läinud põllepaelad katki ja kivi kukkunud maha ja sinna ta jäigi.

ERA II 231, 393 (3) < Kärla khk. ja v., Arandi k. < Muhu — M. Nool < Leontiine Kaasik, 72 a. (1939).

Vt. Vanapagana kivid Suure Tõllu pihta, muist. 5.

52.

[Kerisekivi Kehuste kõrtsi ees]

Kehuste kõrtsi ees soos on suur kivi. Tõllu naine olevat kerisekive kandnud. Põllepaelad läinud katki, kivi kukkunud varba peale.

EKRK I 6, 178 < Orissaare raj., Muhu, Pädaste k. — I. Sarv ja E. Veskisaar < J. Tuim, 87 a. (1954) = RKM II 40, 406 (1) < Orissaare raj., Muhu, Pädaste k. — E. Veskisaar < J. Tuim (1954).

53.

[Kerisekivi Pajukaru metskonnas]

Pajukaru metskonnas, see on Odalätsi küla taga, Kuremetsa küla taga, on Suure Tõllu kerisekivi. Räägitakse, et Piret olla seda põllega kannud ja maha pillanud, põllepaelad katki läinud. Me pioneerid käisid vaatamas. Marie Riis teab näidata. Piret on saunategemiseks kannud.

RKM II 74, 83/4 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n. — R. Põldmäe < August Tõkmann (1958).

Piret. *J. Püttsepa pastellmaal 1959.*

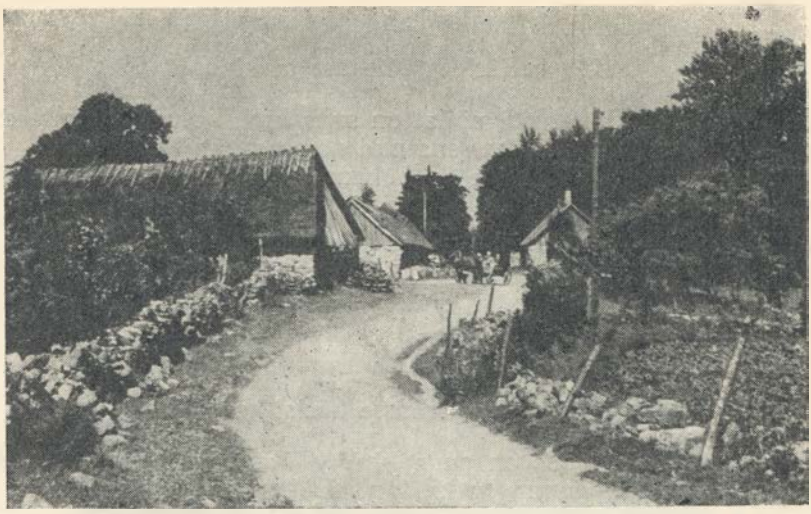

Kalli küla. *J. Miku foto 1959.*

54.

Üks suur kivi

Kärtu küla karjamaal on niisugune suur kivi mäe otsas, mis Suure Tõlli naine Krõõt on tahtnud omale saunaahju kerisekiviks viia, ja on toonud see kivi Selja mäält. Aga kahjuks on tema põllepaelad rebenenud katki, siis kukkunud kivi senna maha: 20 meetrid lai, 4 meetrid kõrge. Saaremaa vägimehe naisel juhtusid ikka niisugused äpardused, et tema põllepaelad rebenesid, et tema liig suuri kivisid oma põlle sisse võttis ja siis paelad rebenesid. Kui juba hulk maad oli tultud, et tema oma soovi ei saand täide viia ja nii — — —

ERA II 299, 232 < Kuressaare l. — T. Luks (1941).

55.

[Kokakivi]

Kalli küla karjamaal on suur kivi, mida vanarahvas nimetab Kokakiviks. See kivi olla sinna saanud, et Suure Tõllu naine viinud seda omale saunakiviks. Teel aga pillunud sinna maha selle kivi ühe osa, kuna teised viinud edasi. Sellel kivil on omapärased jäljed, nimelt Vanapagana omad vanarahva jutu järgi.

ERA II 233, 224 (9) < Valjala khk. ja v., Kalli k. — M. Metsma < Viiu Tambur, 53 a. (1939).

Vt. Vanapagana jäljed, muist. 87.

56.

[Tõllu naise kerisekivi]

Saaremaa Töllu naine töi põlle sees sauna kerisekivi ja põllepael läks katki ja kivi kukkus varba peele. (Jutustaja ei tea, kus see juhtus ja kus selline kivi on.)

KKI 27, 61 (4) < Hiiumaa raj., Käina k/n., Käina k. — R. Viidalepp < Jaan Suuster, 80 a. (1954).

57.

[Tõllu saunakivi Audlas]

(Audla küla juures seisis Tõllu kivi, mille Tõllu naine toonud kusagilt Muhu poolt, tahtnud viia saunakiviks. Kivi on praegu purustatud.)

A. Toomessalu, Tõllukivi, Punalipp 28. VI 1958, nr. 75, lk. 3.
Vt. Pireti kerisekivi Kõigustes, muist. 44 F.

58.

[Pireti kivi Silla talu maal]

Laimjala v[allas] Silla talu krundil. Nimetatakse ka Pireti kiviks, sest seda kivi on tahtnud Piret, Suure Tõllu naine, viia omale saunaahju kerisekiviks, kuid põllepaelad katkenud ja kivi langenud maha.

TRÜ geoloogia kateeder. SRA.

NUTUST VEEKOGUD

59.

[Tõllu nutust järv]

(Laimjala v[alla] Kälta küla Tooma talu karjamaal olevat katkenud Tõllu põllepael, kivi langenud maha. Tõll hakanud nutma ja nutust tekkinud kivi kõrvale väike järv.)

ERA II 221, 423 (40) < Türi < Põide — V. Tõnissoo < M. Pihelgas (1939).
Vt. Kivi Kälta külas, muist. 30; Nutust tekkinud veekogude kohta vt. muist. 44, 60, 113, 126 D, 149 B.

60.

[Pireti nutust Päitsesoo]

Saaremaa vägimehe vana Tõllu naine Piret vedas Ööriku heinamaalt põllega kive ja ehitas Keinastu saart. Ükskord tuli ta jälle kive tooma.

Kokakivi Kalli küla karjamaal. *J. Miku foto 1959.*

aga tagasiminekul katkesid ta põllepäitsed ära ja kivi kukkus Pireti varba peale. Piret sai haiged ja hakkas nutma ja nuttis nii palju, et sai suure soo, ning soo kannab Päitsesoo nime. Suvel kuivab küll mõnest kohast vesi ära, aga rohtu sääl ei kasva, sest Pireti silmavesi oli soolane ja kuivatas rohujuure ära. See kivi on praegu alles, mis põllest kukkus. Ja seepärast on Keinastu ja Muhumaa üksteisest lahus, et Pireti varvas haiget sai ja põllepäitsed katki läksid, muidu ta oleks ikka veel kive vedanud ja Keinastu Muhuga ühendand.

ERA II 233, 335/6 (2) < Jaani, Maasi v., Ööriku k. — A. Nurk < Juhan Nurk, 55 a. (1939).

Nutust tekkinud veekogude kohta vt. muist. 30, 44, 59, 113, 126 D, 149 B; Sildade tegemisest vt. muist. 6 L, 33, 101, 107 A, 150, 161 B, C, 162 A, 163, Leiger, muist. 8; Saarte tekkimine, muist. 104—109.

KIVID LAEVADELE ETTE

61.

[Piret kannab kive laevadele ette]

Kivitoomine

Kotlani saare mihed olid vanal ajal Põide kirikut ehitanud ja Suur Tõll teinud kirikut, aga see ei olnud Suure Tõlla meele pärast olnud, et Kotlandi saare mehed ka kirikut tegid. Suure Tõllu naine oli suure kivi põlle sisse pannud ja hakkanud sellega Undva poole minema, et seda suure laevatee pääle viia, et Kotlandi mehed kevadel koju minnes kivi otsa sõidaksid. Selle kivi pidi ta öösel tooma, aga läks hiljaks ja Lõuka talu kukk laulis juba hommikut, siis katkesid Suure Tõllu naise põllepaelad ja kivi kukkunud maha ja on sääl tänapäevani. Ja see kivi on 4—5 sülda kõrge ja on heinakuhja-kujuline.

ERA II 230, 123 (1) < Karja < Mustjala khk. ja v., Kugalepa k. — E. Väärt < Aleksei Väärt, 72 a. (1939).

Põide kiriku ehitamisest vt. muist. 44 D, 99, 135.

62.

[Pireti kivi inglaste laevadele ette]

(Piret tahab viia kivi inglaste laevasõiduteele ette. Kukk laulab, põllepaelad lähevad katki.)

E 60724/5 (7) < Mustjala, Võhma k. — T. Kaljo < Eeva Mahl, 70 a. (1927).

Vt. Pireti kerisekivi, muist. 49.

MITMESUGUSED KIVIKANDMISED

63.

[Eide kivi]

A.

Eide kivi on Anepesa küla Suurearu karjamaal. Selle kohta kõneldakse, et Suur Tõll olla tahtnud see Simmu talusse tuua, kuid põllepaelad läinud katki. Kivi on pealt kitsas, alt aga lai nagu nabra.

E 60769 (65) < Kärla khk. ja v., Kiriku k. — T. Kaljo < Toomas Sommer, 65 a. (1924).

Vt. ka: KKI AI < Kärla — T. Kaljo (1926).

B.

Suure Töllu naisest Piretist

Suure Töllu naine oli Sörvest. Suur rahakatel. Katlaga oli tulnd ära. Pidand sellega Hiiumaale menema. Tuli ära. Oli meite küla vahelt läbi tulnd. Sii on Kajumägi. Katla sang oli katki läind. Rahakatel jäi mäe sisse. See paareŋŋas on Suure Töllu naise rahakatla sang. Läks tagasi Sörve. Võttas säält suure kivi. Alt on jäme, ülalt terav. Oli pidand Simmu kajuse tooma. Sääl on rahatuli. Seisab ja seisab. Kahegesta nägime. Vanarahvas räägib, et raha põleb. Ta pidada andama aja, mille ta näitama hakkab. Kaks korda ma ole näind. Väga kena tuli.

KKI MT 237 < Kärla, Anepesa k. — P. Koppel < J. Tiit (1959).

64.

[Tõllu naise kivid Loona külas]

Püha kiriku juures Loona külas praeguse Jaagu talu asemel oli umbes 200—300 aastat tagasi Loona mõis. Mõisast on säilinud praegu lossivaremed, mis on väike küngas. Sellest künkast umbes 150 meetri kaugemal on kaks tiiki. Tiigi kaldal on kaks kivi, mis olevat sinna kaotatud Suure Tõllu naise poolt, kes elas 7 km kaugemal Tõlluste mõisas.

RKM II 4, 331/2 (12a) < Püha, Pihtla v., Loona k. — A. Sepp < Juuli Liiv, 40 a. (1946).

65.

Kivi

Vanarahvas räägib, et suure kivi, mis on metsas, olevat toonud Piret, Suure Tõlli naine, selle kivi sinna põlle sees. Seal kohal olid rebenenud põllepaelad ja kivi oli jäänud sinna paika. See kivi on viiekandiline. Selle kivi pääl on tantsinud viis paari inimesi. Arvatakse, et see kivi on poolest saati maa sees.

ERA II 223, 58 (13) < Jõelähtme, Viimsi v., Rohuneeme k. — E. Reimer < Emilie Reimer, 53 a. (1939).

Vrd. ka: Maisiniidi kivi, HVM I, lk. 197—198, muist. 102. Pilt vt. lk. 144.

66.

[Tõllusse naise põllekivi Tammiski nukal]

Vanad inimesed narrisid lapsi, et Tõllusse naene olli Tammiski suure kivi[1] oma põlle sees toon. Kas see õigus on? Seda riaksid minu vanamad.

KKI 27, 259 (1) < Muhu, Nõmküla k. — A. Schmuul < Maria Saarkoppel, sünd. 1882. a. (1959).

---

[1] Tammiski kivi (4 m × 8 m × 3 m) asub Pallasma külast 2 km eemal, Tammiski nukal mere ääres. — *Üleskirjutaja märkus.*

67.

[Vanapagana naise kivi]

Suurdest kividest

Saaremaal Kaarma kihelkondas Soela-Kuresaare maantee ääres Kiratse küla algusel on üks suur kivi, millest rahvas nii räägib:

Ennemuiste tulnud Vanapagana naene Saare Töllu juure ja kiitnud temale oma suurt jõudu. Et Töll seda ei uskunud, siis nõudnud Vana-

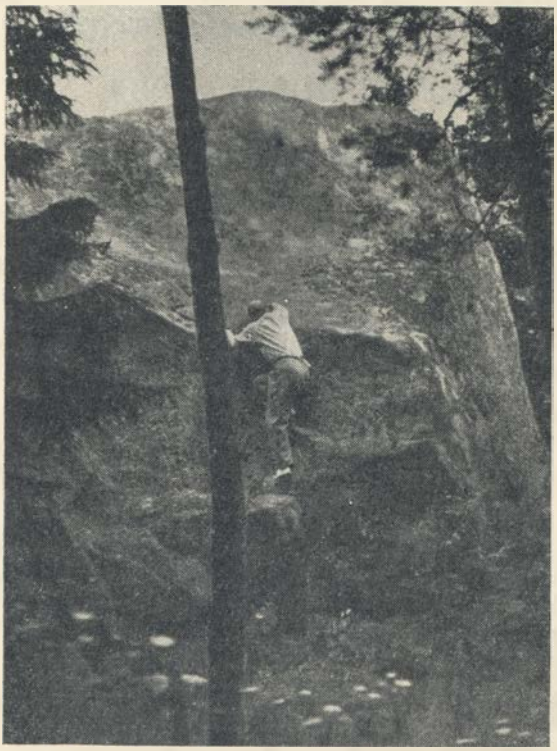

Maisiniidi kivi Viimsis. *E. Saki foto 1958.*

pagana naene ülesannet, et ta oma suurt jõudu saaks näidata. Pöide kihelkonnas Kupasaare viimse panku päälse Saaremaa nuke peal olnud üks suur kivi, seda käskinud Töll üle Saaremaa Sõrve säärele ilma puhkamata viia. Seda lubanud Vanapagana naene, kui Töll kihlväu palgaks Saaremaa rahva temale annaks, mida Töll ka lubanud. Vanapagana naene kahmanud kivi pölle sisse ja hakanud minema. Kiiratse küla juures katkenud ta põllepaelad ära ja kivi kukkund varvaste peale. Et ta ühe jooniga kivi viia ei saanud, olnud kaup katki ja kivi seisab tänapäevani seal mälestuseks.

EKS 4°5, 393 (378) < Karja — V. Mägi (1889).

Vt. Kivi Kaarma kiriku ukse ette, muist. 39 C; Kivi Kihelkonna kiriku ukse ette, muist. 18; Pireti kerisekivi Kiratsis, muist. 21, 39, 45, 46.

JÄLGEDEGA KIVID

TÕLLU VÕI TEMA HOBUSE JÄLJED KIVIL

68.

[Tõllu istmeasemega kivi]

Salme vallas Üüdipe külas Tohvri talu koplis on kivi, milles istease. Sellel kivil istunud Suur Tõll ja jalad ulatanud Paavli aida taha.

RKM II 4, 216 (6) < Kaarma, Abruka saar < Anseküla, Salme v., Üüdipe k. — V. Väli < Aliide Lääts, 36 a. (1946).
Vrd. Käina kiriku ehitamine, Leiger, muist. 9.

69.

[Tõllu istmeasemega kivi]

A.

Siin ligidal (s. o. Kihelkonna alevi juures) võsas on küll üks istumisasemega kivi. Vanad inimesed rääkisid, et vana Suur Töll oli korra siin istund.

RKM II 73, 273/4 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kihelkonna al. — E. Veskisaar < Mihkel Salong, 59 a. (1958).
Vrd. Käina kiriku ehitamine, Leiger, muist. 9.

B.

Meie juures on kivi, Töll on seal peal istund. Seal on istekohad sees, istumise jäljed. Vanasti juba räägiti.

RKM II 74, 276 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna al. — R. Põldmäe < Aleksander Maskiika, 40 a. (1958).

Vanapagana või Tõllu istmease kivil Kihelkonna alevi ligidal.
E. Veskisaare foto 1958.

70.

[Tõllu istmeasemega kivi]

Mälestusi Suurest Tõllust Hiiumaal

Vanasti, kui Saaremaal elas Suur Tõll, elas Tõllu vend Leiger Hiiumaal. Kord tulnud Tõll Hiiumaalt vennalt kapsaid viima. Enne Leigrile jõudmist puhanud Tõll jalgu ja laadinud piipu, milleks istunud ta suurele kivile. Veel praegugi asub kivi, millel istus Suur Tõll, Tihu heinamaal. Kivimürakas, mida hüütakse Tõllu kiviks, omab Tõllu istumiseasendi-taolist jäljendit.

Tõllu tulekivi, mille abiga ta olla piipu süüdanud, asub Männamaa küla juures heinamaal. Selle, umbes väikese heinasao suuruse terava otsaga kivi oli Suur Tõll oma vestitaskust maha pillanud.

Leigril, kus elas Suure Tõllu vend Leiger, elavad aga praegugi suure kasvuga inimesed, arvatavasti Leigri tõugu.

RKM II 60, 423/4 < Hiiumaa raj., Käina k/n. — U. Kiisa (1956).

Trükitud veidi lühemalt: U. Kiisa, Rahvajutte Suurest Tõllust ja tema vennast Leigrist. Nõukogude Hiiumaa 13. X 1956, nr. 122, lk. 4.

Vt. muist. 35, 36, 37; Kapsaste toomine Hiiumaalt, muist. 158. Ka: Leiger, muist. 9; Kalevipoja taskukivi, HVM I, lk. 160—161, muist. 25.

71.

[Tõllu jäljega arstimiskivi]

Viki küla Laratsi talu põllul on kivi, millel Suure Tõllu jälg. Sääl käidi silmi ravimas. Jutustaja olnud siis poisikene.

RKM II 73, 426 (57) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Viki k. — O. Jõgever < Gustav Tihik, 72 a. (1958).

Arstimiskividest vt. ka muist. 85, 115 A, E.

Vrd. Kalevi istmejäljega arstimiskivi Viki külas, HVM I, lk. 234, muist. 178.

72.

Tõllakivi

See kivi on Karja kihelkonna Triigi valla piiris vastu Leisi valla piiri päris sihiaja pääl, mis Orisaare poolt Triigi mõisa läheb. Selle tee päält pörkab üks väike kirikutee kohe Karja kirikud kaudu Määltse ja Maassi külla, säält paremad kätt õhtu poole. Selle kivi sees on selged inimese jäljed. See kivi ei ole suur, tema on neli jalga teist ja kuus jalga teist otsast kõrge, päris tõlla moodi, jalge ja käte jäljed on lõuna pool külje sees. Sääl ümber on kõik lage maa, kuid Leisi pool aeda, see on lõuna pool, on suured kased. See kutsutakse Õeste Laula ja Maassi Laula vaheajapäälne, kus see kivi seisab.

Muud iseäralist juttu ei ole rahva seas selle kivi üle kuulda, mida tähelepanemise väärt võiks pidada.

EKS 4°5, 331 (313) < Karja — V. Mägi.

Kalevi või Tõllu jälg kivil Viki küla Laratsi talu karjamaal.
J. Miku foto 1959.

73.

[Tõllu jälg kivil]

Suure Tõllu kivi

Seda kivi hüütakse sellepärast Suure Tõllu kiviks, et Suur Tõll on astunud sinna kivi peale ja jälg on jäänud järele.

ERA II 231, 161 (8) < Mustjala khk. ja v., Abula k. — M. Niitvegi < Mihkel Rüüs, 46 a. (1939).

74.

Suure Tõlla jalajälg

Härjamäe veerul lamab kivi, milles on saladuslik jalajälg. Vanemad inimesed räägivad, et Suur Tõll käinud Ruhnust kapsaid toomas. Raske koormaga kivile astudes vajunud jalg kivvi. Tõll tõmbanud jala küll kivist välja, kuid jälg püsib praegugi veel kivil.

ERA I 6, 369 (2) < Püha, Pihtla v., Suure-Rootsi k. — E. Palts < Leena Putk, 47 a. (1939).
Vt. Kapsaste toomine Ruhnust, muist. 156, eriti 156 D; Jalajäljega kivi ka muist. 171.

75.

[Tõllu kontsajälg kivil]

Juminda külast lõuna poole asetseb nn. Tõllu kivi, millel on kontsa meenutav jälg. Kord olevat Suur Tõll läbi Juminda Soome läinud ja kivile astunud, millest see jälg tekkis ja kivi oma nime sai.

EKRK I 12, 52 (42) < Loksa raj., Juminda k. — H. Kokamägi < E. Kaljurand, umb. 54 a. (1956).
Vt. ka: Edasi 22. VIII 1956, nr. 167, lk. 3—4.

76.

[Tõllu saapajäljega kivi Käkvere põllul]

Käkvere põllal on suur kivi, mis Tõllu põllepaeltest olla maha kukkund. Kivi ääre peal on praegugi veel saapajäljed. See kivi on Põide kihelkonnas.

RKM II 4, 21 (3) < Kuressaare l. < Põide — V. Kivi < Melaanie Jausar, 81 a. (1946).
Vt. muist. 28, 156 D.

77.

[Tõllu saapajäljega kivi Lõetsa külas]

Lõetsa küla arus on Tõllu saapajälg. Mäe talu ligidal, umbes meetri pikkune, kontsaase kõik näha.

KKI 27, 250 (1) < Muhu, Kapi k. — A. Schmuul < Liina Kivimägi, sünd. 1912. a. (1959).

78.

[Tõllu saaparaua jälg kivil]

(Kivisse jääb Suure Tõllu saaparaua jälg.)

ERA II 229, 378/9 (10) < Käina khk. ja v., Jausa k. — V. Juurman < Therese Mäkk, 36 a. (1939).
Vt. muist. 9 E.

79.

[Tõllu rusikajälg kivil]

A.

Arukopli talu värava taga karjamaal oli kooljakivi. Suur lai punane kivi. Tõllu rusika jälg oli peal. Me lapsed karjas olime, siis laulsime ümber kivi:

«Tõllu, Tõllu, tõuse üles,
anna mu valged riided kätte.»

RKM II 85, 46 (11) < Kingissepa raj., Pihtla k/n., Hämmelepa k. — L. Briedis < Liisu Lõhmus, 88 a. (1959).
Vt. ka: Tõllu äratamine, muist. 185.

B.

Arukopli talu aia taga oli olnud kaks kivi. Nüüd juba 70 aastat tagasi lõhutud. Räägiti, et Tõllu kivid. Ühe kivi peal olid jäljed olnd. Rusikas käsivarrega peal. Suur lai punane kivi. Ema rääkis, et lapsena olid nad selle kivi juures üksteist püüdnud, üks oli kivil. Seda'p tea, kuidas ta sai. Tõll oli elanud Tõlluste mõisas, siit alla kilomeetri. Oli pidand kivi viskama Kurakajule, aga sääl olid inimesed ja viskas siis Arukopli aia taga.

RKM II 85, 49/50 (1) < Kingissepa raj., Pihtla k/n., Rahniku k. — L. Briedis < Marie ..., 65 a. (1959).

80.

[Tõllu sõrmeasemed kivil]

Pihtla vallas Tõlluste külas Peetsi talu väljal on mitu tähelepanuväärt kivi. Rahvajutu järele olevat Saaremaa kangelane Suur Tõll need sinna puistanud.

Ühekorra, kui Tõll läind suure sületäie kividega koju sauna ehitama, pudenenud tal katkenud põllest kõik kivid välja mööda laiali. Küll Tõll katsunud kive uuesti põllesse tõsta, kuid ikkagi kukkunud kivid uuesti välja. Rängast muljumisest jäänud aga Tõllu sõrmeasemed kividele sisse, kus need veel praegugi näha on.

Suure Tõllu kodupaik olnud praegune Tõlluste küla, mis oma nime sellest olevat saanudki.

ERA II 232, 629 (1) < Püha, Pihtla v., Kõljala k. — H. Kivi < Viiu Kivi, 72 a. (1939).

Vt. Tõll kivikandjana, muist. 17—34; Tõllu sõrmejäljed kirikuseinal, muist. 127 C, 129 C, 130, 150, 156 A, 162 B.

81.

[Tõllu sõrmejäljed Ulja küla kivil]

Kivid

Toodud kivi

Ulja külas Paeaugu talu värava taga asuv suur kivi, mis arvatakse Suure Tõlli toodud olevat.

Sõrmejäljed on kivi küljel.

ERA II 231, 401 (2) < Kärla khk. ja v., Kõrkküla k. — E. Matson < Mihail Mardla, 39 a. (1939).

Vt. Tõll kivikandjana, muist. 17—34; ka muist. 129 C, 130.

82.

[Tõllu ninajälg kivil]

Mustjala pangalt edela pool, üle väikese merelahe, seisab kitsas maaneem, mida üldselt Ninase rannaks kutsutakse. Selle kohta teab vanarahva suu järgmist rääkida:

Kui Suur Tõll Mustjala kiriku tööd oli ära lõpetanud, läinud ta senna kohta mere äere, visanud pikali kivise maa pääle ja jäänud niĭ kauaks senna luurama, kuni kirik sisse õnnistud, kartes, et ehk Vanaõelus õnnistamata kirikut lõhkuma tuleb. Kui kirik sisse õnnistud, siis pannud ta pea ühe kivi pääle ja uinunud magama. Magades olla ta aga ennast kummuli pööranud. Kui ta üles oli ärkanud, näinud ta, et ta nina kivi sisse suure armi oli vajutanud. Kas see kivi nii pehme või Tõllu nina nii kõva olnud, et kivi sisse aseme vajutanud, sellest rahvasuu ei kõnele. Mõned teadvad koguni rääkida, et vanaste olnud kord sääl randas nii suur tursakala saak, et Ninase mehed tursapäädest kivese- (kivi)aidu üles ehitanud. Kas niisugune «kiviaid» ennast hiljem tõesti ära kivistas? Võib-olla! Siis oli muidugi kivinemine alles pooleli ja võimalik Tõllu ninal senna sisse aset vajutada.

Ülesse tõustes aga hüüdnud Tõll:

«Oh, kui suur ninaase!»

Sellest saati hakatudki seda kohta Ninaasemeks hüüdma, mis aga hiljem rahvasuus Ninaseks muutunud.

E 60475/6 (2) < Kärla — K. Loiken (1927).
Vt. Tõll kirikute ehitajana, muist. 126—138; Mustjala kiriku ehitamisest, muist. 134; Mustjala kiriku koha valimine, muist. 137.

83.

[Tõllu kepi jälg kivil]

A.

Koerakivi

Saaremaal Karja kihelkonnas Parasmetsa valla piiris on üks kivi, mis ümbert mõeta 9 sülda jäme on ja 4 jalga kõrge. Kivi on muidu lai, ilma et temal mingisugust nägu ehk vormi on. Tema seisab Metskülalt mere pool kohe Paka randa minnes kahe teearu vahel. Ümber on suur kõrge kuusemets, lõuna pool on enam männa- kui kuusepuid. Kivi ligidal on üks kõrge küng, kus otsas üks kõrge kask, ja paremal pool seisab üks veiksem kivi, mis sellesama nime järele kutsutakse ja see'p see tähtjas kivi ongi. Temal on peaaegu koera kuju kui välja nikerdud, tema pea pool seisab lõuna pool. Temal on põhja pool ehk koera tagumise otsa sees suur lõhe, mis Saaremaa vägimees Suur Tõll on kepiga löönud, kui tema ükskord Hiiumaalt oma venna Leigeri juurest ära tuli, sest tema mõtelnud selle ühe elaja olevat, ja et ta tema teele oli ette juhtunud, tahtnud tema teda selle löögiga oma eest ära kohutada, aga Koerakivi ei liigutanud teda kartes mitte ennast paigastki. Nüüd märkanud vägimees, et see mitte elajas, vaid kivi oli. Tema tõstnud teda siis ühe kõrgema küngu pääle, kus ta praegu seisab. Teine suurem kivi kannab nime Paka Reedu kivi.

H, Jõgever 1, 149 (131) < Karja — V. Mägi (1889—1890) = EKS 4°5, 329 < Karja — V. Mägi.
Vrd. Hiidude suurus ja jõud, muist. 139.

B.

Korra tulnud Tõll Hiiust, suur puu kepiks käes. Karja jõudes löönud ühe kivi pihta selle puuga. Kivile jäänud suur lohk sisse.

E I 41 (288) — M. J. Eisen < kellegi saarlase suust.
Vt. ka: E II 16 (91) — M. J. Eisen (1925).

C.

Korra tulnud Tõll, kepp käes, Hiiust. Tee ääres Karjas näinud Tõll suure kivi, annud sellele kepiga pihta. Sestsaadik kivil lohk.

E 57317 — M. J. Eisen.

84.

[Tõllu noole pragu kivil]

Siitsamast edasi minna Välja tänakus on kaks halli kivi kõrvuti. Seal on Suure Tõllu noole pragu nagu kervehaav kivi sees.

RKM II 73, 308 (4) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kehila k. — E. Veskisaar < Mihkel Tinarist, 59 a. (1958).

Tõllu noole jälg kivis Kehilas. *E. Veskisaare foto 1958.*

85.

[Suure Tõllu lapse jälg]

Külmking (Kivi nimetus)

Kui mõne inimese jalg oli haigeks jäänud, siis räägiti, et see inimene on külmakinga [jälje] sisse astunud. Selle arstimiseks pidi külmakinga seest vett kolm korda sisse võtma, siis pidada jalg terveks saama. Seda kivi hüütakse ka Suure Tõllu lapse jäljeks.

ERA II 231, 161/2 (9) < Mustjala khk. ja v., Abula k. — M. Niitvegi < Mihkel Rüüs, 46 a. (1939).
Arstimiskivide kohta vt. muist. 71, 115 A, E.

86.

[Tõllu hobuse kabjajälg]

Ju selle vana Tõllul suur hobu koa olli. Meie rihala otsas oo ta hobuse kabjajälg. Kutsutas Hobusejälje auk.[1]

KKI 27, 251/2 (1) < Muhu, Tupenurme k. — A. Schmuul < Juula Peeker, sünd. 1882. a. (1959).
Vrd. ka: Vanapagana hobuse jalajälg, muist. 88.

[1] Hobuse kabja kujuline süvend, mida kutsutakse Hobusejälje auguks, asub Tupenurme külas Mihkli talu värava taga. Pikuti ligi 20 m, laiuti 10 m. — *Üleskirjutaja märkus.*

VANAPAGANA JALAJÄLG

87.

Vanapagana jalajälg

A.

Kapsaaia taga sinisel kivil on Vanapagana jalajälg. Küla vanemad inimesed räägivad, et Vanapagan ja Suur Tõll käinud võidu Ruhnust kapsaid toomas. Kapsaaiast läbi minnes naljatanud Suur Tõll:

«Näe, Vanapagan kaotab kapsad äe!»

Vanapagan põgenenud, kuid jätnud jalajälje mälestuseks.

ERA I 6, 371 (4) < Püha, Pihtla v., Suure-Rootsi k. — E. Palts < Viiu Suurpere, 75 a. (1939).

Vt. muist. 55; Kapsaste toomine Ruhnust, muist. 156.

B.

Ühes kohas heinamaas siin mere ääres oli küll üks lai must kivi, üteldi, et vanamehe — mul ei tule nimi tal meelde, Vanatont või Vanakurat või —, et selle jälg oli, suur auk oli kivi sees.

(Tütar, kes tuleb tuppa ja kuuleb, et ma tahan seda laia kivi näha:)

Räägivad, et Suure Tõlli jälg pidi seal olema.

(Ema:)

Näh, mis ta nimi oli, mul ei tulnd nimi meelde.

RKM II 86, 90/1 (1) < Kingissepa raj., Pihtla k/n., Suure-Rootsi k. — E. Liiv < Tiinu Suurpere, 82 a. ja tütar Miina Lepik, 55 a. (1959).

Vanapagana või Tõllu varbajäljega kivi Suure-Rootsi külas. *E. Liivi foto 1959.*

88.

[Vanapagana hobuse jalajälg]

(Vanapagan tuleb vaatama, kas Tõll on Pühalepa kiriku puruks visanud. Kirik on terve, Vanapagan vihastub, ümber pöörates jääb hobuse jalajälg paesse.)

ERA II 1, 548/9 (3) < Pühalepa, Suuremõisa v., Kuri k. — P. Ariste < J. Nurk (1928).
Vt. Kivi Pühalepa kiriku pihta, muist. 9 C; Tõllu hobuse kabjajälg, muist. 86.

KIVISTUMISED

KIVINENUD TÕLL

89.

[Kivinenud Tõll]

A.

Lapsed hüüdnd:
«Tõll, Tõll, tõuse üles, vaindlane su haua peal!»
Vat siis, kui vaindlane maal, Tõll pidand siis tulema aitama. Seekord põlnd mette vaindlast, nad mudu ülanduse pärast. Tõll põle änam hauda tagasi läind, jäänd kiviks, hüütakse Tõllu kivi.

ERA II 254, 52 (18) < Põide khk. ja v., Iiruste k. — E. Ennist < Tatjana Oll, sünd. 1847. a. (1939).
Vt. Tõllu äratamine, muist. 185.

90.

[Tõllu adra vannas]

(Abruka tuletorni läheduses on Tõllu adra vannas — kivine tähis Tõllust.)

VM 26. VIII 1928, nr. 197, lk. 9.
Vt. Kapsaste toomine Ruhnust, muist. 156 D.

91.

[Kivinenud tõld]

(Suure Tõllu tõld kivineb Saare küla ligidal.)

H I 1, 599/602 < Põide, Saare v. — A. Küng (1888).
Vt. muist. 149, ka 72.

KIVINENUD HOBUNE

92.

A.

Kurat tahtis Saaremaalt tüdrukut varastada, kuid Tõll ajas teda suure pihlakaikaga taga ja päästis tüdruku. Hobune aga, mille seljas Kurivaim tüdrukut vedas, jäi sinnapaika kiviks, kus Tõll tüdruku päästis. Sama hobusekujuline kivi on praegu veel alles 4—5 km Kuresaarest Kihelkonna poole.

Hookivi. *J. Miku foto 1959.*

ERA II 9, 138 (16) < Emmaste khk. ja v., Sõru k. — M. Meiusi < Mihkel Pommerants, 74 a. (1928).

Vt. ka: Tõllu võitlus Vanapagana vastu, muist. 162 B; Tõll lööb Vanapaganat pihlakepiga, muist. 107 A, 108, 120 B, 150, 161 D, 162 A, 165 A, B, 166 A.

B.

Meie lähedal postmaantee ääres on suur Hookivi. See kivi on seoses Suure Tõlluga.

Suur Tõll oli tahtnud varastada üht magavat neidu. Moondunud end hobuseks, võtnud neiu selga ja hakanud põgenema. Jõudnud Rübja juurde, laulnud Kellamäe mõisa kukk. Tüdruk ärganud üles, haaranud Suure Tõllu mõõga ja löönud sellega hobusel pea otsast maha. Hobuse pea vajunud täiesti maa sisse, kuna hobuse keha ka poolest saati oli maa sisse vajunud. See Hookivi on ka tõesti nagu ilma peata hobune.

ERA II 231, 611/3 (2) < Kaarma, Kaarma-Suur v., Tamsalu k. — A. Rand < vanaemalt (1939).

C.

Teise jutu järele läinud Vanapagan varastatud tüdrukuga põrgu poole. Suur Tõll näinud seda ja võtnud pihlakase kepi ning löönud sellega hobuse pea ainsa hoobiga otsast ära. Vanapaganast jäänud natuke sinist suitsu järele ja tüdruk pääsenud ära. Hobune aga muutunud halliks hobusekujuliseks kiviks, kelle pea lamab sealsamas kõrval maas.

ERA II 232, 588/9 (19) < Kuressaare l. < Kaarma, Suur v., Muratsi k. — O. Erelt < Sander Meister, 59 a. (1939).

D.

Hobusekivi

Tõlli asunduse juures tee ääres on hobusekujuline kivi. Sellest räägitakse järgmist.

Muiste tahtnud Vanapagan üht ilusat tütarlast ära viia. Siis muutnud ta end hobusekujuliseks, pannud tütarlapse enda selga ja hakanud minema. Suur Tõll kuulnud tütarlapse kisa, murdnud kolm pihlakeppi ja läinud Vanapaganale järele, löönud ta pea otsast ära, pea vajunud maa alla ja hobune ise ka põlvist saadik. Siis kivistunud see hobune ja see kuju on praegugi maantee ääres Tõlli asunduses.

ERA II 233, 19/21 (3) < Kuressaare l. — V. Anupõld < Olga Anupõld, 44 a. (1939).

E.

Kellamäe mõisa juures on üks suur kivi, mis kutsutesse Hookiviks. See on pealt nõgus nõnda kui hobuse selg.

RKM II 2, 359 (40) < Kuressaare l. < Kaarma, Loona v., Aula k. — H. Tarkin < Jaan Parem, 76 a. (1947).

F.

Hookivi on linnatee ääres. See on kut hobune. Suure Töllu hobune on sönna maha jäänd. Söitas liiga palju. See on alles.

RKM II 74, 247 (1) < Kingissepa raj., Kärla k/n., Karide k. — R. Põldmäe < Ida Jõgi, 48 a. (1958).

G.

Vana Hookivi linna lähedal. Vana Töll on ratsutand, hobune on ära väsind. Töll on möögaga pea otsast maha raiund. Hobu muutund kiviks ja on praegugi seel, 5 kilomeetrid linnast siia poole söita.

RKM II 74, 170 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Varkja k. — R. Põldmäe < Maria Malk, 59 a. (1958).

H.

Vanapagan tahtnud kord röövida enesele noort piigat. Selleks ta olevat siis moondunud hobuseks, röövinud piiga ja põgenenud. Aga enne, kui ta jõudnud tagasi põrgu, tabanud teda varahommikul kukelaul. Sellel hetkel kukkunud hobuse pea otsast nagu löödult, hobune ise kivistunud, piiga aga päästnud Suur Tõll. Aja jooksul vajunud nii kivist hobune kui too peagi ikka sügavamale maasse, kuid hästi olevat tunda selles siiski hobuse kuju.

Kivi tahetud kord varanduse otsimise ettekäändel õhku lasta, kuid tema, Vask, saanud selle õnneks ära keelata.

Kuidas Suur Tõll piiga päästis ja kuidas ta tolle kiviga lähemalt seotud on, sellest ei teadnud Vask enam jutustada.

EKRK I 16, 220/2 (2) < Kingissepa raj., Kuressaare k/n., Kellamäe k. — V. Ahas ja K. Mölder < Vask, 65 a. (1957).

I.

Kivi, mida pildistame, tunneb kohalik rahvas kivistunud Vanapagana hobuse nime all. Kivi asub 3 mõisa — Randvere, Univälja ja Kellamäe — piiril. Selle tähistamiseks on raiutud kivile piiririst. Nüüd asub nende mõisate maa-alal 2 kolhoosi: «1. Mai» ja «Tuleviku» kolhoos.

Kivi ise meenutab tõepoolest oma piirjoontega peata hobuse keret, eriti just sadula aseme poolest. Kivi põhjapoolses otsas asetseb äraraiutud hobuse pea, millest ainult väiksem osa ulatub maapinnale, suurem osa aga on maa sees. Kivi pikkus ulatub umbes 7 sammuni, laius 2 sammuni.

EKRK I 16, 222/3 (3) < Kingissepa raj., Kuressaare k/n. — V. Ahas ja K. Mölder (1957).

K.

Hookivi

Püha kihelkonnas Karida küla läheduses olevat üks suur kivi, mida kutsutakse Hookiviks. See kivi olla sinna saanud siis, kui Suur Tõll elanud ja Vanapagan teda kividega loopinud, siis olla see üks tema visatud kivi.

Kivi olla hobusekujuline, ainult pead polevat otsas. See magava hobuse kujuline kivi olevat kord olnud Suure Tõllu hobune (teises variatsioonis).

Kui Vanapagan Suurt Tõllu loopinud, langenud üks väiksem kivi hobusele pähe. Hobuse pea ühes kiviga vajunud maa sisse ja hobuse kere kivistunud.

Kord tulnud kaks naist sealt kivist mööda ja nad läinud Suuremõisa rehele. Kivi juures ütelnud üks naine teisele, et mis me sinna mõisa nii vara läheme, magame õige siin natuke. Nad jäänudki siis sinna magama. Teine polevat aga magama jäänud ja tahtnud kangesti näha, miks teine äkki magada tahab. Esiti olla mõlemad vagusi olnud, siis olla magada tahtja kivi ümber käinud ja olevat moondunud libahundiks ning lähedal oleva varsa ära murdnud ning tüki liha veel tagavaraks pannud. Siis olevat ta uuesti ümber kivi käinud ja jälle inimeseks moondunud.

See kivi olla vanasti tuntud olnud selle omaduse tõttu, et seal käidud libahundiks moondumas. Seda olla ka jutu järele õige sagedasti kasutatud.

ERA II 232, 170/2 (122) < Kuressaare l. < Püha — J. Ratassepp < Viiu Rand, 76 a. (1939).

2. MAAPINNAVORMID

MÄGEDE, ORGUDE, SÜVENDITE, SAARTE JA MUU MAASTIKUPILDI KUJUNEMINE

MAGAMISASEMED

93.

[Tõllu mägi Pahavalla küla koplites]

Tõllu mägi Pahavalla küla koplites, peamiselt Matsi-Mihkli krundi sees. Tõll olevat seal magand.

ERA II 298, 427 (1) < Põide, Laimjala v., Pahavalla k. — R. Viidalepp < Ivan Rüütel, 67 a. (1938).

94.

[Tõllu magamisase Hiiesaare külas]

Hiiesaare külas on praegu veel Tõllu magamise ase.

ERA II 9, 50 (22) < Pühalepa, Suuremõisa v., Nõmba k. — M. Meiusi < Peeter Huuk, 73 a. (1928) = E X 47 (25) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meiusi.

95.

[Tõllu magamisase Viieristil]

Viieristi lähkmel — vana Tõllu magand seal, norskand kangesti.

ERA II 158, 129 (25) < Anseküla, Salme v., Vintri k. — A. Ahurand < Triin Tänav, sünd. 1863. a. (1937).
Vt. ka muist. 96, 150; samuti Tõllu haud Viieristil, muist. 178.

96.

[Tõll magab mäe pooleks]

Väli jutustas veel, et kord tulnud Suur Tõll Parila metsast «kaapsut» toomast ja läinud Ruhnu, kuid väsinud ära just Viieristi mäele jõudes, kuhu jäänud magama ja maganudki mäe pooleks.

EKRK I 16, 225/6 (8) < Kingissepa raj., Torgu k/n. — V. Ahas ja K. Mölder < E. Väli, 80 a. (1957).
Vt. ka muist. 95, 150; samuti Tõllu haud Viieristil, muist. 178.

Viieristi mäed. *J. Miku foto 1959.*

97.

[Tõllu magamisase Tõldemäel]

Töldemäel peab Töllu ase olema. Seal on üks öönakas koht.

RKM II 73, 222 (4) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Vedruka k. — E. Veskisaar < Liisu Annus, 84 a. (1958).

Vt. ka: Kivid Vedruka küla karjaste pihta, muist. 13 F, I; samuti muist. 104 A; Kapsaste toomine Ruhnust, muist. 156 A. Lohkude tekkimise kohta vt. ka muist. 111.

MÄGEDE TEKKIMINE

98.

Kuidas tekkis Voorepera mägi

Muistel ajal läinud Suur Tõll inimestele abiks Peterpori linna ehitama. Ta kandnud põlles kive ja läinud parajasti kivikoormaga Tallinna juurest läbi. Kõht oli olnud tühi ja oli astunud siis Tallinna linna lõunat sööma, pistnud kõhu siis täis ja astunud jälle kivisületäiega edasi. Jõudnud parajasti Voorepera kohale, kui nina hakanud tilkuma ja Tõll hakanud siis nina pühkima ning põllenurgast libisenud mõni kivi maha. Sellest tekkinud pool Voorepera mäge. Samas tulnud Tõllule viinavoor vastu, suu, sinder, hakanud viina järele vett jooksma, ega nüüd muud kui Tõll pühkinud suud ja siis veerenud jälle teisest põllenurgast kive maha. Siis sellest tekkinud teine pool Voorepera mäge.

ERA II 215, 523 (27) < Jõhvi, Järve v., Saka k. — Õ. Lekk < Salme Vool, 40 a. (1939).

Vt. Tõll kivikandjana, muist. 17—34.

99.

Veskisaadu mäed

Kui kord Suur Tõll ja ta abiline Pöide ja Muhu kirikuid ehitanud, olnud neil kahe peale üksainus vasar. Suur Tõll ehitanud Pöide kirikut ja ta abiline Muhu kirikut. Kui näiteks vasar Tõllu abilise käes olnud ja Tõllul endal seda tarvis läinud, hõiganud ta Muhusse oma abilisele, et see vasara temale tooks.

Et aga tee pikk oli ja aega käimiseks palju kulus ja et meestel jõudu küllalt olnud, visanud nad vasarat kordamööda teineteisele. Sellest vasarapildumisest olevat tekkinud Pöide kiriku lähedale, umbes pool kilomeetrit või natuke vähem, ida poole künkad, mis vahelduvad orgudega. Et nad just kiriku lähedal ei olevat, seletatakse sellega, et Tõllu abiline ei olevat tahtnud väga kiriku lähedale visata, sest ta kartnud, et kogemata võib vasar ka kiriku pihta sattuda. Tekkinud mägede nimeks on Veskisaadu mäed ja neid on kaunis suur hulk ja nad levivad kiriku lähedalt Uuemõisa poole.

ERA II 232, 18/9 (4) < Pöide khk. ja v., Tumala k. < Palamuse — J. Ratassepp < Liisa Schasmin, 70 a. (1939).

Vt. Pöide ja Muhu kiriku ehitamisest, muist. 44 D, 61, 135; ka Vanapagana viskamisest tekkinud mäed, muist. 100.

100.

[Vanapagana viskamisest tekkinud mäed]

Pao künkad

Pöide kiriku juurest kirde ja ida poole levib tasandik, soine heinamaa, mille keskel laiali asetsevad hulk künkaid, mõned suuremad, mõned väiksemad. Künkaid kutsutakse rahvasuus mägedeks (Rebastemägi, Naistemägi, Varestemägi jne.). Mäed on kujult kõik peagu ümmargused ja kõrgus on neil keskmiselt kolm meetrit.

Ümberringi on soine heinamaa, künkad aga on vähese rohukasvuga ja täiesti seda moodi, kui oleks nende kamara all suured kivid.

Need mäed ehk künkad olla sinna tekkinud Vanapagana visatud kivide peale. Kui Tõll ja ta abiline kirikuid ehitanud ja Vanapagan nende peale pahaseks saanud, hakanud ta Tõllu ja ta abilist kividega vinnima. Need kivid olnud, teadagi, väga suured. Vanapagana visatud kivid polevat aga märki trehvanud ja olla langenud Pao metsa, mis on soine väikeste metsasalkudega heinamaa. Metsa olevat langenud üsna hulk kive ja pärastpoole kasvanud nendele sammal ja lõpuks tekkinud nende peale ka mullakord. Sellest olevatki tekkinud sinna praegused künkad.

Neis künkais pidavat olema ka rahvajutu järele kulda, mida endise Aru küla elanikud sõja ajal sinna olevat peitnud. Sellest kullast aga rohkem midagi teada ei ole.

ERA II 232, 20/2 (5) < Pöide khk. ja v., Tumala k. < Palamuse — J. Ratassepp < Liisa Schasmin, 70 a. (1939).

Vt. ka: Kivid Tõllu pihta, muist. 3—5; samuti muist. 99.

101.

[Kiireste mägi]

A.

Massu vallas Sepamaa külas Jõe talu krundil leidub üksik küngas, mis kohalikkude elanikkude seas on tuntud Kiireste mäe nime all. See mägi asub Suure väina kaldal, umbes pool kilomeetrit rannajoonest eemal Uisu neeme kohal. Mäe kõrgus võib olla umbes kümmekond meetrit. Selle mäe tekkimisest ja nimesaamisest kõneleb muistend järgmist.

Kord tahtnud Vanapagan ehitada silla suurelt maalt läbi väina saarele. Ta hakanud selleks kivimürakaid kokku kandma. Olles nii hulk aega kibedasti töötanud, väsinud Vanapoiss viimaks ja istunud maha sööma. Pärast söömist heitnud leiba luusse laskma. Oma surmaoda, mida Vanapagan alati kaasas kannud, torganud ta maasse püsti.

Suur Tõll olnud parajasti kõndimas Muhu- ja Saaremaal. Ta näinud üle väina, et Vanapagana surmaoda on püsti mere kaldal. Lähemal silmitsemisel märganud ta ka Vanapoissi ennast merekaldal päiksepaistel põõnutamas. Vanapagana ja Tõllu vahel olnud alati tüli. Tõll pole Vanapaganat kunagi lasknud omi tumedaid toimetusi läbi viia. Nüüd, nähes Vanapaganat mere kaldal põõnutamas, kahmanud Suur Tõll merekaldalt pihutäie liiva ja kruusa ning visanud sellega üle väina Vanapaganat. Peotäis tabanud märki ja matnud Vanapoisi liiva alla, kuhu see surnudki.

Seda Suure Tõlli peotäit näeme veel praegugi Suure väina kaldal. See on Vanapagana haud. Sealsamas näeme ka tema alustatud silda, mille ehitamine ta surma tõttu pooleli jäi.

Vanapagana leseks jäänud naine läinud oma kadunud kaasa hauda vaatama. Olnud parajasti jaanipäev ja kõikjal olnud käsil jaanitulede põletamine. Ka Vanapagana naine teinud oma mehe hauakünkale tema mälestuseks ja austuseks tule. Suits ja ving läinud aga mäes puhkavale Vanapaganale ninasse. Ta aevastanud nii tugevasti, et leegid ja kiirded paiskusid kõrgele üles. «Kiires» tähendab siinses murdes umbes sama, mis tulesäde.

Hiiu-, Saare- ja Muhumaa olnud sel ajal veel koos ühe ühise tervikuna, üks saar. Nüüd aga Vanapagana aevastuse läbi kõrgele paisatud tulelondid ja leegid kukkusid üle väina sinna maha. Kuhu tuli maha langes, sealt põlenud maa ära ja meri asunud asemele.

Nii tekkinudki need kolm saart: Saare-, Muhu- ja Hiiumaa. Et sellelt mäelt siis tõusnud niipalju kiirdeid (sädemeid), hakanud rahvas seda Vanapagana hauda kutsuma Kiireste mäeks.

Vanapagana naine, kes seda tuld mehe haual teinud, ehmunud Vanapagana aevastamisest ja selletõttu tekkinud tulelontidest ja põgenenud suures hirmus minema. Suur-Tõlli poeg, kes parajasti koduõuel mänginud, silmanud põgenevat Vanapagana eite, haaranud kivi ja visanud talle järele. Kivi tabanud märki. Vanapagana naine saanud surma ja kukkunud merre. Temast tekkinud saar, mida hakatud nimetama Naissaareks.

ERA II 227, 469/73 (3) < Hanila, Massu v., Ullaste k. — A. Kelder < Ann Puusepp, 75 a. (1939).

Vt. Salumägede tekkimisest, muist. 165 C; Saarte ja laidude tekkimine, muist. 104—109; Kivid Vanapagana pihta, muist. 2 B; Võitlus Vanapagana vastu, muist. 161—166; Vanapagana haud, muist. 187, ka 107 B. Sildade ehitamisest vt. muist. 6 L, 33, 107 A, 150, 161 B, C, 162 A, 163.

Vrd. Harilaiu tekkimine, Leiger, muist. 8.

B.

Suure väina kaldal asuva Kiireste mäe tekkimise kohta on olemas veel sarnane muistend.

Kord tahtnud Vanapagan ehitada silla Muhu ja mandri vahele. Ta vedanud juba hulga kive kokku ja istunud viimaks lõunat sööma. Süües ta mõtelnud, et oleks vaja võtta naine, kes keedaks sooja sööki. Nagu mõeldud, nii ka tehtud. Kõigepealt Vanapoiss ehitanud enesele maja. Selle teinud ta poolelioleva silla alguse lähedale. Kui maja valmis, läinud Vanapoiss kosja ja toonud naise koju.

Naine hakanud Vanapaganale süüa keetma ja teinud pliidi alla suure tule. Selle tagajärjel aga hakanud korsten paksu musta suitsu välja ajama. Suits tõusnud kõrgele ja paistnud kaugele.

Seda juhtunud nägema Suur Tõll Saaremaalt. Ta rutanud kohe vaatama, mida siin õige tehakse. Kui Suur Tõll näinud, et Vanapagan siia enesele maja ehitanud, lükanud ta selle ümber. Vanapagan, kes ise ka parajasti juhtunud toas viibima, jäänud maja rusude alla. Nendest Vanapagana maja varemetest tekkis aga Kiireste mägi.

ERA II 227, 475/7 (5) < Hanila, Massu v., Sepamaa k. — A. Kelder < Hendrik Vessenberg, 73 a. (1939).

TEED JA SILLAD

102.

[Tee läbi Pühalepa soo]

Tõllu tahtnud Pühalepa soost tee läbi teha, kuid vihastas seepärast, et Uudama külast süüa ei saanud, ja jättis töö pooleli, ainult natukese jõudis teha, mis tuntud Ermiste mäe nime all.

ERA II 9, 50 (21) < Pühalepa, Suuremõisa v., Nõmba k. — M. Meiusi < Peeter Huuk, 73 a. (1928) = E X 47 (224).
Vt. Ermiste mäe tekkimine, Leiger, muist. 7.

103.

[Tubala mägi]

A.

Tõll [on] Tubala mäe teinud; pannud kinda mulda täis, riputanud siis kindast sohu mulda; sedaviisi tekkinud mägi. Ta tulnud sel puhul Käina poolt ja läinud Kärdla poole; Tubalas peatanud, söönud.

E II 8 (47) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meiusi (1925).
Vt. Tubala mäe tekkimine, Leiger, muist. 7.

B.

Hiius Tubala küla juures mäel näidatakse kohta, kus Tõll muiste seisnud. Tõll tahtnud Tubalas süüa; keegi naisterahvas [andnud] talle leiba; Tõll teinud selle eest mäe peale tee; mäe mõlemal pool soomaad.

E II 8 (45) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meiusi (1925).

SAARTE JA LAIDUDE TEKKIMINE

104.

[Abruka saare jt. kohtade tekkimine]

A.

Suur Tõll peastab Kurelaidu küla hukatusest

Lühikese ajaga oli Suure Tõllu vahvus kõikis Saaremaa rajades ja kaugemalgi au sees. Kõik vaenlased värisesivad tema nime kuuldes. Ka Vanapoisi kõrvu puutus see, et Saaremaal vägimees olla, nimega Suur Tõll. Teab, mis karutükka see mees kõik ära mängib, ümises ta seda kuuldes, see ajab isegi juba minu, mehikese karvad püsti. On tarvis temast lähemaid teateid saada.

Kuida mõeldud, nii ka tehtud. Ta valis seks oma vanema ja mõistlikuma teenri va Jätsi välja ja saatis teda Saaremaa poole teele järele kuulama, mis seal Suure Tõllu üle pajatatakse — head või kurja. Ühtlasi oli tarvis peale passida, kuidas saaks Suurt Tõllut põrgu tassida. Teele minnes kinnitas Vanapoiss va Jätsi:

«Ole aga jällegi mõistlik, nagu ikka oled olnud!»

Va Jäts tuli Saare pinnale, jõudis õhtuks Kurelaidu külasse ja palus öömaja, mida lahked külamehed ka lubasivad.

Kurelaidu külaks nimetati seda, et see laidu peal oli, mis Upa lahest on sisse piiratud ja kus sel ajal palju kurgi pesitas. Praegu kannab laidu nime Sikassaar (Sikusaar), mis selle laidule tema hea sikukarjamaa pärast hiljem anti. Kuresaare linna asutuse ajal on aga laidu juba saare nime kannud, mille järele sakslased oma kantsi ehituse aegus külat Kuresaare külaks hakkasivad nimetama.

Läheme jutu järje peale tagasi. Va Jäts oli Kurelaidu külas öömajal ja hakkas ääri-veeri mööda Suurest Tõllust juttu tegema, et näha saada, mis külamehed tema üle lausuvad; kuulis aga kohe, et külamehed Suure Tõllu üle laia suuga kiitust avaldasivad. Va Jäts sai selle üle hirmus pahaseks, nii et ta oma tuska külameeste eest ei jõudnud varjata, sellepärast pani ta juba öösel putked mängima. Küla lähedal, selle koha peal, kus praegus Kuresaare linnapää seisab, oli sel ajal palju suuri kiva. Sinna istus ta ühe päratuma suure kivi peale maha ja pidas kaua nõu, kuidas küla rahvale kätte tasuda. Viimati tuli ta ometi heale mõttele. Ta teadis Kuuramaal ühe suure mäe olevat. Seda tahtis ta sealt ära tuua, et Kurelaidu küla tervelt selle alla matta. Mäe toomiseks muutis ta ennast suureks linnuks ja lendas Kuuramaa poole otse üle Riia lahe. Senna jõudes võttis ta mäest umbest oma selja kandama ja kohe jälle tuldud teed tagasi. Oli teine juba üsna küla ligidal — nimelt seal, kus Apruku saar paergus seisab, ja oleks muidu ehk eesmärgile jõudnud, kui mitte Suur Tõll teda poleks takistanud, keda Võtruku küla lapsed täna Tõldemäelt olivad ülesse äratanud ja kes, kui ta ka Tammiku killakogu oli jumalaga jätnud, nüüd otsekohe Tõlde mõisa poole sammudes just parajaks ajaks senna jõudis. Suur Tõll, kes ühtegi häda külmalt pealt ei vaatanud, vaid kohe appi tõttis, seisis just seal kohal kivi seljal, kus va Jäts kivi peal istudes nõu oli pidanud. Sealt hakkas ta kiva va Jätsist linnu peale loopima. Esimene trehvas saba (hänna) pihta ja viis sealt tüki maad merde, millest laidu sai, mida tänapäevani Kirjulaiduks nimetatakse. Tõine kivi ka saba pihta ja sünnitas Linnus[i]tamaa (nüüd Linnuste). Kolmas kivi puutus pähe, neljas parema tiiva peale. Viies ja

kuues — nimelt kõige suurem ja just sama, mille peal va Jäts nõu pidades oli kükitanud — pahema tiiva pihta. Selle peale langesivad tiivad lontsu (ripakile) ning nende koorm langes merde ja sünnitas kaks laidud: Kassa ja Vahassoo. Nüüd nõrkes ka linnu jõud, langes kõige oma koormaga kolinal merde ja sünnitas Apruku saare, mis praegugi kõige oma laidutega linnu kuju välja teeb: linnu peaks on Pöörtnina (nüüd Pöörtine), mille nimi sest tulnud, et linnu nina Kurelaidu küla poole oli pöörtud; hännaks Pitkahänna (nüüd Pitkane) säär, kuna Kassa ja Vahassoo saared tiivu näitavad.

Esiotsa kandis saar nime Abiruttamise saar, mis talle Suure Tõllu abi ruttamise mälestuseks anti. Aja jooksul on sellest nimest keele vaeva kergituseks Apruku saanud. (Ka kõik tõised nimed, mis nüüd tõisiti, on samal põhjusel muudetud.) — Nii sai Kurelaidu küla peastetud, mis sest ajast ikka enam ja enam kosuma hakkas, kunni sellest viimati praegune Kuresaare linn välja võrsus ja kasvis.

Kes seda suurt kivi — mis väikese täipõrgu-tauline (sannasuurune) on — soovib näha, see sõitku laevaga Vahassoo laidu peale, kus kivi Suure Tõllu mälestuseks alale on jäänud. Mäletagu vaatajad seal auga Suurt Tõllu, sest temata poleks saarlastel Kuresaare linna olemas. Iseäranis tähtis peaks selle kivi mälestus Apruka saare elanikkudele olema, sest et selle abil just nendel oma maalapike käes ongi. — Suurele Tõllule sai aga Apruku saar pärastpoole armsaks pähklal käima kohaks.

Rahvaraamat räägib ka, et Kuuramaal, selle mäe sees, kust see tükk võetud, pidada samasugune järv olema, kui Apruku saar kõige oma laidutega kokku on.

E 40271/6 < Anseküla — F. Peters < V. Arge (1900).
Trükitud: M. J. Eisen, Endised jõumehed, lk. 22—25.
Vt. ka: Tõllu magamisase Tõldemäel, muist. 97; Kivid Vedruka küla karjaste pihta, muist. 13.

B.

Esimine trehvas hänna (saba) pihta ja viis säält tüki maad merde, millest laidu sai, mida tänapäev Kirjulaiduks nimetakse, et kukkudes vesi kirjus vahtus oli. Tõine ka saba pihta ja sünnitas Linnus[i]ta maa (nüüd Linnusta). Kolmas viis parema tiiva pealt tüki maad merde, mille juures va Jäts pahaselt lausus: «Kas saab!» ja see jäigi laidule esialgul nimeks, millest nüüd Kassa on tulnud. Neljas kivi, mida praegu Abroko saares Vahassoo laidu vastus võib näha, ja viies — nimelt kõige suurem ja just seesama, mille peal va Jäts nõutades oli kükitanud — pahema tiiva pihta, säält maaga merde, nii et meri sääl ümbruses koledaste vahutas, sellepärast anti laidule ka nimeks Vahusoo laidu (nüüd Vahassoo). Veel viskas Suur Tõll kuuenda kivi, mis pähe juhtus. Nüüd nõrkas linnu jõud, sest tiivad olivad tal juba lontsus (ripakili), langes kõige oma koormaga kolinal merde ja sünnitas selleläbi Abroko saare, mis praeguski kõige oma laidutega linnu kuju välja näib: linnu peaks on Pöörtnina (nüüd Pöörtina), nimi sellest tulnud, et linnu nina Kurelaidu küla poole oli pöörtud, ja hännaks (sabaks) Pitka hänna (nüüd Pitkana) säär, kuna eespool nimetatud kaks laidu linnu tiivu näitavad.

E 52466/7 < Anseküla — V. Arge (1900).
Vrd. M. J. Eisen, Endised jõumehed, lk. 22—25.

C.

Abruka saare tekkimine

Vanasti oldi Abruka saare tekkimisest niisugusel arvamisel: nimelt Põduste jõe kõrgel kaldal olnud vanasti suur kuusemets. Kord sammunud Suur Tõll seda metsa mööda ja vaatanud üle puude latvade merel olevaid võõraid laevu. Selles metsas elanud üks kurg, see oli väga suur, nii et kogu rahvas pidanud teda kuulsaks. Kui kurg aga Tõllu nägi, oli ta nii väga kohkunud ja lennanud merele. Tõll seda nähes kiskunud maast ülesse kuuse kogu juurtega ja visanud kurele sellega järele. Alles merel sattunud kuusk kurele pihta ning andnud talle surmahoobi. Kurg kukkunud merre, millest tekkinud praegune Abruka saar.

RKM II 4, 101/2 (4) < Kaarma, Kuressaare v., Lahe k. — H. Aste < Anna Pihelmann, 86 a. (1947).

105.

[Leeltsa rahu tekkimine]

Kord olnd Suur Tõll Abrukas saunas, siis viskanud ta kipuga leili, muist leili läinud Liivi lahte ja siis tekkinud sinna rahu ja see rahu on seal tänapäevani näha ja kannab nime Leeltsa rahu.

ERA II 231, 541 (15) < Anseküla, Salme v., Vintri k. — H. Randmaa < Peeter Randmaa, 60 a. (1939).
Vt. Saunaskäimine, muist. 154, 155.

106.

[Suur Kuiv]

A.

Tõllu olnud kord Hiiumaal oma venna Leigri juures ja läinud millegipärast Leigriga tülli. Tõllu vihastas ja jooksis Leigri juurest ära, et minna Saaremaale. Leiger jooksnud järel ja hüüdnud: «Tule tagasi, pool palka juure!»
Tõll keernud kanna peal ümber, millest jäänud merde suur kannaase, mida praegu hüütakse Suureks Kuivaks, keskel kolm sülda vett ja ümberringi kuiv.

ERA II 9, 124 (2) < Emmaste khk. ja v., Tohri k. — M. Meiusi < Johan Tohver, 67 a. (1928) = E X 47 (229) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meiusi.
Vt. ka: Vete sügavused, muist. 139.

B.

Suur Tõll Hiiumaale minnes oli sagedasti käinud Soela väinast üle sealt kohalt, kus keset väina on madalik Suur Kuiv. Kord keernud ta Suure Kuiva juures jalakannal ümber ja vaadanud Saaremaa poole tagasi. Sellest on tekkinud sügavus ühele poole Suurt Kuiva.

E II 35 (172) < Emmaste — M. J. Eisen < T. Kaljo (1925).
Trükitud: M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 155; L. Vihalem, Valimik eesti rahvaluulet, lk. 156.

Kalevipoega ära tappada, ei ole saand, oda oli katki läind. Kalevipoeg ajand teda taga, igast Vanapagana jäljest tulnud allikas. Siis oli jooksend ees, nii kaua kui Harilaidu, oli merese läind, viskand peotäie liiva tagasi, siis Kalevipoeg ei saand järele. Sellest tuli sinna see liivaseljandik. Pärast oli ta ikka mere ära uppund. Lõpuks on Vilsandisse maha maetud see Vanapagan, sellepärast Vilsandi rahvas elab rahulikult, ei tarvita lukku ega midagi.

RKM II 73, 218 (3) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Loona as. — E. Veskisaar < Priidu Niitsoo, 57 a. (1958).

Vt. Vanapagana haud, muist. 188, ka 101 A.

C.

Odala külas oli Suur Tõll Vanapagana käde saand ja oda katki murdand. See põgenes Rootsi, kuid Tõll visand ta meres Harilaiul surnuks ja sarved tulnd kolisedes Kõlluste randa.

EKRK I 10, 73 (31) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Virita k. — S. Lubi < J. Jõgel, 79 a. (1955).

Vt. Kollingi (~ Kõlluste) nime tekkimisest, muist. 120 B, 121, 149, 150, 161 B, 162, 165 A.

D.

Harilaid on Suure Töllu, ei, Vanakuradi kaks peotäit liiva. See on raamatus, aga rahvas räägib ka.

RKM II 73, 128/9 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veskisaar < Adele Dupus, 45 a. (1958).

E.

Siin pole Suur Töll väga vaeva teind, siin ta tegi head, Harilaidust ajas Kurivaimu mere. Paar järve olid järele jäänd: kui Kurivaim oli mere läind, võttas teise peoga teisest küljest peotäie liiva ja viskas merese. Sellest tekkis see Harilaidu. Aga ise ta es jõua kaugele, uppus ära.

RKM II 73, 258 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kalmu k. — E. Veskisaar < Jüri Peit, umb. 65 a. (1958).

F.

Harilaidu poolsaar

Suur Töll ajand Vanapaganäd taga. Vanapagan jõudänd mere ääre väljä, kahmänd suure hirmugä maast püütäävä(e) liivä ning lahetänd (viskänd) see merese. Tä arvänd, ät siis pääsäb Töllu eest ää. Sönnä kuha pääle merese sugi sellest liivast Laidu.

Vanapagan võttäs liiva Metsa küla juurest ning sönnä auku sugi paergune Sarabiku järi.

Laidu ning maa vahel jookseb jõgi. See sugi sellest: Töll tahtend Vanapaganät keige Laidugä ää uputä, lükkend Laidud paigast mere poole ning säält vahelt hakkänd kohe vesi läbi jooskemä.

RKM II 82, 321/2 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Tagamõisa as. — A. Tulk < Jüri Koor, 82 a. (1958).

Vt. Veekogude tekkimine, muist. 110—117.

108.

Seal Elmi jõgi, Elmi jõgi või, eks ole, Elmi jõgi jah. Seal Vanakurat tahtas Saaremaa küljest tükki ära viia, kaevas säält lahti ja . . .

Suur Töll küsis:

«Mis teed?»

Tema viib Saaremaalt tüki ära. Võttis kolm pajuvitsa-pihlavitsa, hakkas Vanakurat peksma ja peks Vanakurat minemä. Ja Vanakurat läks siit Sõrve sääre. Tuiskas liivä — tuiskas liiva ikke ja tahtis jälle Töllu silmi visata. Ja nüüd see Sõrve säär lääb välja hulk maad mere sisse. Sai Kuramaale. Siis võttis kaks kivi, võttis kätte ja viskas nii jälle Suurt Töllu, visan suurte kividega ja nee kukkusid niisamu sõnna Sõrve sääre otsa maha, aga Suur Töll pole pihta saand. Ja nii et siin on praegast alles kaks suurt kivi maas ja säär läheb ikka edasi, liiva löigas.

(Kus te neid jutte olete kuulnud?)

Mia kuulsi Saaremaa meie käest. See Juhan Mölder oli laevas stuuardiks, «Karoliine» pääl, see rääkis seda lugu.

(Aga Leigri jutte?)

A Leigri jutte, seda ma rohkem ei tea.

KKI 30, 285/6 (13) < Hiiumaa raj., Reigi k/n. — L. Raudsep < August Härma, 66 a. (1959).

Vt. Kivid Töllu pihta, muist. 3—5; Võitlus Vanapagana vastu, muist. 162 C; Töll lööb Vanapaganat pihlakepiga, muist. 92 A, C, D, 107 A, 120 B, 150, 161 D, 162 A, 165 A, B, 166 A.

109.

[Pääkse mets Lümanda järves]

Suur Tõll, kis vanal ajal oli Saaremaal eland, ning siis see oli sääl suurel mäel käind, sääl Viidumäel. Ta oli Mäebe sauna katuse pealt võtnud ning viskanud see Lümanda järve. Ning sellest kasvand senna pääkse männimets — jah. Noh, ning siis Kihelkonna kirikut ta oli ka kividega loopind, need on Paasiga metsa kukkund. Sääl on praegu palju kivisid. Kas nüüd Suur Töll nad pand on või kes — kus nad tulnd on. Neid igas kohas, aru saab.

RKM, Mgn. II 108i < Kingissepa raj., Lümanda k/n., Mõisaküla — S. Lätt < Marie Part, 69 a. (1958).

Vrd. ka: RKM II 74, 568 (19) < Kingissepa raj., Lümanda k/n., Mõisaküla — S. Lätt < Marie Part, 69 a. (1958).

Vt. Kivi Kihelkonna kiriku pihta, muist. 11; Kivi Kihelkonna kiriku ukse ette, muist. 18, 19; Kohanimede tekkimine, muist. 120 B.

VEEKOGUDE TEKKIMINE

110.

[Salme jõgi]

A.

Salme jõgi olevat tekkinud sellest, et Suur Tõll tahtnud Sõrve poolsaart lahutada Saaremaast. Ei olevat aga suutnud rohkem nihutada kui paarkümmend meetrit. Nüüd olevat saanud see lõhe Salme jõe nimetuse.

RKM II 4, 296 (2) < Kaarma, Kuressaare v., Mändjala k. — E. Tool < Melania Nõmm, 55 a. (1946).

Vt. Salme jõe tekkimisest, muist. 150, 162 A, B; Jõe tekkimine Harilaiu juurde, muist. 107 F; Pidula veski jõe tekkimisest, muist. 116 G, 150.

Salme jõgi. *J. Miku foto 1959.*

B.

Salme jõgi on pidanud Saaremaad Sõrvest ära lahutama. Mesilane tulnd ja pistnd seda, kes selle kraavi kaevas, kas oli Vanapagan või inimene. Siis oli ära neetud, et Sõrves ei pea mesilast olema. Ei pea olema ka.

RKM II 86, 451/2 (27) < Kingissepa raj., Valjala k/n., Ratla k. — S. Lätt < Anna Einväli, 70 a. (1959).

111.

[Tõllu rattajälg]

Sõrves Kaavi küla juures on olemas koht, mida nimetatakse Sepä süväauguks. Koht on metsane ja lopsaka taimestikuga. Sääl on tärvetaoline auk, mida mainit nimega nimetatakse. Rahvas räägib, et see olevat Suure Tõllu rattajälg, mille see kukkudes sinna oli sünnitand, kui ta esimest korda maha puutus.

Ratas ise olevat Määbe küla juurest visat Kaavi poole.

Selle Sepä süväauguga on ühendet paljuid mitmesuguseid tondi- ja nägemusjutte, et tavaliselt teat kartusega hämarikus säält mööda kuljetakse.

E, StK 43, 3/4 (3) < Jämaja, Torgu v., Mässa k. — M. Tooms < Villem Õunpuu (1927).

Ratta jälje kohta vt. ka muist. 6 A, 112, 172 A.

112.

[Koltse järv]

A.

Suur Tõll oli Mäebe väljal lahingut pidand. Kui ta härjavankrit keerutas, tuli vehmer ära ja rattad jooksid laiali. Üks ratas kukkus maha, kuhu

Suure Tõllu ratta jälg Kaavi küla tee ääres (Sepa süvaauk). *J. Miku foto 1959.*

tekkis Sepa süvaauk, ja veeres säält edasi, tekitades prao, millest tekkis Koltse järv. Teine ratas veeres Leeltse rahusse.

ERA II 231, 439 (1) < Anseküla, Salme v., Hindu k. — O. Virves < Ann Kaimer, 84 a. (1939).

Rattajälje kohta vt. muist. 6 A, 111, 172 A; Koltse järve tekkimisest ka muist. 169 A, 172 C, 174 B, C; Sarapiku järve tekkimisest muist. 107 F, 161 B.

B.

Suurest Tõllust ka räägivad. See oli Sörves tegusid teind. Viieristi metsast virutand vankrirattaga, siht oli veel enne sõda näha olnud. Nüüd on muidugi kadund, nüüd on metsad seal lagedal.

RKM II 86, 156 (8) < Kingissepa raj., Kaarma k/n., Uduvere k. — E. Liiv < Aleksander Allik, 73 a. (1959).

113.

[Pireti nutust Kõiguste järv]

(Piret nutab Kõiguste järve, sest kivi kukkus varvastele.)

ERA II 228, 239 (9) < Kirbla khk. ja v. < Muhu, Hellamaa v. — U. Toonpere < Timofei Luht, 59 a. (1939).

Vt. muist. 44 M, N.

Nutust tekkinud veekogude kohta vt. muist. 30, 44, 59, 60, 126 D, 149 B; Tõllu naine kivikandjana, muist. 39—60.

114.

[Allikate tekkimine]

Kus see Suur Tõll Saaremaal oli keind, astund, sõnna kohta oli allikas jäänd, et Saaremaal liiga palju allikaid on.

ERA II 34, 191 (55) < Karja, Pärsamaa v., Linnaka k. — O. Loorits < Miina Tuts, 60 a., ja Mart Tuts, 60 a. (1931).
Vt. Nutust allika tekkimine, muist. 126 D; Vanapagana jalajälgedest Odalätsi allikad, muist. 161.

115.

[Suur Tõll Odalätsi allikate tekitajana]

A.

Kihelkonnal Odalatsi küla juures on rohkesti allikaid, kust alati vesi välja keeb. Kord Tõll oli viskand Sõrvest odaga ja nii on need allikad tekkinud. Üks allik nimetatakse silmaallikaks.

E 60724 (6) < Mustjala khk. ja v., Võhma k. — T. Kaljo < Eeva Mahl, 70 a. (1924).
Vt. ka: KKI KN < Mustjala — T. Kaljo (1927).
Vt. Vanapagana tekitatud allikad, muist. 23, 116; Odalätsi nime tekkimisest, muist. 120; Võitlus Odalätsi juures, muist. 161.

B.

Muist Töllu noolesid oli Odalatsi külase kukkund, sealt keeb nüüd vesi üles, on alligad. Töld oli hüüdand: «Oda läks!» Sellest sai küla oma nime.

RKM II 73, 308 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kehila k. — E. Veskisaar < Mihkel Tinarist, 59 a. (1958).

C.

Allikaugud on Odalätsi külas, mis Suur Töll oli oma jalgadega muljund, ma'p tee seda asja rohkem ühtid. Alligad keevad välja nagu tangud, mõnes kohas on sedasi.

RKM II 74, 35 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Odalätsi k. — R. Põldmäe < Elli Luugus, umb. 40 a. (1958).

D.

Odalätsis on Suur Töll läind kaapsaid tooma Hiiumaalt, ise pand supi keema. Alligad peavad ta jäljed olema, nii suur mees olnd.
See on raamatust ka lugeda.

RKM II 74, 39/40 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kõõru k. < Kärla — R. Põldmäe < Marie Laosson, 82 a. (1958).
Vt. ka: Kapsaste toomine Hiiumaalt, muist. 158.

E.

Suur Töll peab olema oma kepiga löend need Odalätsi alligad. Tal ond suur oda, selle on maha löönd, sellest saadud need alligad ja Odalätsi küla nimi. Tema on seel oma jalgu puhkand. Oda on need alligad pistand. Need ei jää vähemaks, kogu aeg on ond.
Üks on silmaallikas. Kui inimese silmad on haiged, siis pese selle veega, siis oled kohe terve. Käisime seel. Sel on suur kuhi peel, nii hullusti keeb. Rahvas tarvidas seda vett, see oli arstivesi. Seal on sajad alligad. Ta ajab suure kuhja vett peele. Siis ei ond arsti, olid keik maaarstid.

RKM II 74, 123/4 (15) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kuremetsa k. < Odalätsi k. — R. Põldmäe < Marie Riis, 73 a. (1958).

Vaade Odalätsi allikale. *J. Miku foto 1959.*

F.

Odalätsi alligad pidada olema Suure Töllu jäljed. Ju ta nii tugevasti seal keind oli. Nimi ka pandud Odaläts.

RKM II 74, 190 (8) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Üru k. — R. Põldmäe < Miina Evert, 64 a. (1958).

G.

Suure Töllu jälje augud pidid Odaltse väljal olema, jälje aukudest on allikad välja kerkind. Söda oli olnd ja ta oli sööstand.

Ooda-ooda! Seal oli ta oda katki läind, ta oli vihane olnd ja sööstand ja sellest on Odaltse küla nimi saand.

RKM II 73, 213 (4) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Vaigu k. < Odalätsi k. — E. Veskisaar < Viia Liikso, 78 a. (1958).

H.

Odalätsi külas on olemas veeallikad, kus algab jõgi. Läheb kahest vesiveskist läbi ja Pidula lahte. Teist veskit ei ole enam, viidi laiali. Vanapagana töö olema olnd.

Saaremaal olnd üks vägimees, Suure Tõllu nime kandand. Ta on läind kiire jooksuga, jalad läind sügavasse, nii et vesi välja keend. Vanades raamatutes oli. Ta pidand Vanapaganad taga aama.

RKM II 74, 93/4 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kuremetsa k. < Teesu k. — R. Põldmäe < Mihkel Mark, 72 a. (1958).

Vt. Võitlus Vanapagana vastu, muist. 161—166.

I.

Odalätsi allikad on sellest tulnd, et vana Suure Töllu jäljeaugud on need. Sääl on neid palju — kas tuhandeid või rohkem veel, mis neid on. Jah, ja siis vana Kurivaim oli ka sääl olnd Suure Tölluga seltsis. Noh,

need olid sääl vastamisi kahekesti läind. Jah, ja siis see Odalätsi küla on sellest nime saand, et Suur Töll oli, noh, viskand teda odaga. Viskand ja oda läind katki, siis ütlend:

«Noh, see oda lāts.»

Sellest saand see küla nime. Noh, aga siis oli Suure Töllul veel sääl üks vaenlane — Muhu Madli. Jah, ja see tegi inimestele... oli kurja teind ja siis jälle, noh, oli Töllule ka kurja teind. Ja see oli magand jälle Taavi kitsilautas, ning laudal oli küll tugeved seinad olnd, ning mõtlend, et ma lää too suured kivid Karujärvest ja veereta need sõnna, noh, ukse ette. Ning läind Karujärvelt neid kivisid tooma, aga pole nendega kohale jõudand. Pole nendega kohale jõudand mette. Ning tulnd ära — hakkand tulema, üks kivi... ei pölle, noh pöllepaelad katkend ning üks kivi kukkund maha, ning siis ütlend:

«Oh, rakmed olid tühised, kivi kukkus maha!»

Sääl sai Raka koht ja Raka ümbrus köik sai säält nime. Noh ning... (R. Põldmäe: Sääl oli üks Raka kivi ka?)

Jah, see kivi on praegu sääl, igavene suur kivi. (R. P.: See kivi on ka sellest nime saanud?) Siis see kivi on ka Raka kivi saand — või sest nime.

Noh, ning siis tal oli teine kivi veel olnd, väiksem kivi, ja sidund oma pöllepaelad kinni ja hakkand sellega tulema. Sai nii kaugele kui Mikuniidi pölmele, sääl kukkund jälle maha. See saand sellest nime — Mikuniidi pölme. Tal olnd üks Miku ka ja siis ta ütlend sedasi, et:

«Oleks Miku mind abis olnd, siis ma oleks selle ära toond selle kivi.»

Aga siis mölemad kivid jäid maha.

(R. P.: Need kivid on praegu alles?) — Jah on.

(R. P.: Suured kivid?) Teine on hiiglasuur kivi, aga teine on väiksem kivi, teine on suurem kivi natuke kui Raka kivi. Noo, aga siis pole midagit nõu aitand, siis ikka see Madli magand veel ja Madli saand seda aru, et vana jälle, Suur Töll, teda kiusab. Ning siis tulnd ära ning siis magand Taavi ahjukoldes, jah need ööd sääl — ja viimati läind säält ära. Siis käis ta metsas söömas. Üks suur mänd oli, kus ta söi, ning sääl oli küna ka veel, ning sääl sees ta tegi podisid omale ning söi podisid.

(R. P.: Te olete näinud seda mändi?) Mina nägi selle männi. Nüüd seda mändi änam äi ole. Ja mina nägin selle küna ka. Vanaisa näitas selle küna. Noh, ja siis jälle selle männi ka, aga mänd on nüüd ära kuivand, seda mändi änam äi ole. Jah, ja siis see Muhu Madli, see tegi ju kurja, palju kurja sääl külas, keda ta kiusas. Sääl oli peretütreid olnd, keda ta oli kiusand, neid ta pole mehele pand, hoopis oli ära teotand. Aga keda ta oli armastand ja kellega ta heesti oli läbi saand, need ta pand mehele köik. Jah, ja siis ta teind seukest halbust vahest jah, ja rahvas hakkas ka ikka kiusama, ja siis ta läks säält ära. Ning oli säält ära läind, ja siis täma on hakand säält minema ja on Jääramää auku ära surnd. Pole saand kaugemale. See on neli kilomeetrit säält Odalätsi külast minna.

RKM, Mgn. II 111a < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Odalätsi k. — R. Põldmäe < Sohvia Luugus, 65 a. (1958).

Vrd. ka: RKM 74. 52 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Odalätsi k. — R. Põldmäe < Sohvia Luugus, 65 a. (1958).

Vt. Võitlus Vanapagana vastu, muist. 161—166; Kivid nõia ukse ette, muist. 26; Raka kivi kohta, muist. 2 A, 19 B, 22, 116 C.

116.

[Vanapagana tekitatud allikad]

A.

Suur Töll tulnd endise Pidula mõisa juurest, seal on ka kolm allikat, umbest keeb välja. Need olid suured allikad. Need on üle 100 meetred Pidula mõisast Veske poole tulla. Pidada Vanapagana jäljed olema.

RKM II 74, 96 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kuremetsa k. — R. Põldmäe < Jaan Mark, 51 a. (1958).

Vt. Võitlus Vanapagana vastu, muist. 161—166; Suur Töll Odalätsi allikate tekitajana, muist. 115; Odalätsi nime tekkimisest, muist. 120; Vanapagana tekitatud allikate kohta ka muist. 150.

B.

Suur Töll Vanapaganat taga ajamas

Taga Kihelkonna, mere ääres Pidulas on teine allikas teises külges. Olete Pidulas keind? Maandi keib seelt läbi, teine on teisel maandit, vähike jõgi jooseb mõlemast allikast välja. Teisel on kiŋŋakand, teisel jalaots, nenda umbest vöörutud, raiutud kivist sedäsi köörutud just kut jalajälg, tall ning kork kaa. Vanapagan old hüppand, Töll oli teda taga aeand, teine jalg leind teisel maandid, sönna sündisid allikad.

Sellest old Pidula möisa nimi ka jäänd, et seel ta old peatand korra, Vanapagan. Mene teä, kuda rahvasuus sedasi räägitakse.

KKI MT 81 < Kaarma, Aste k. — M. Must < A. Undla (1950).

C.

Allikad ja Raka kivi

Suur Töll ajanud Vanapaganat taga. Odalätsi juures läinud kokku ja sinna tekkinud allikad. Siis Vanapagan pääsenud Töllu käest lahti. Suur Töll järele. Astunud ühe sammuga Pidula. Astumise kohta tekkinud allikad. Siis Vanapagan lisanud kiirust, Töll pole järele jõudnud. Võtnud maast kivi, viskanud Vanapaganale järele. Kivi sattunud Raka metsa. Ja seda kivi kutsutakse Raka kiviks.

ERA II 230, 623/5 (6) < Kihelkonna khk. ja v., Pidula as. < Kurevere k., — V. Riis < Tiina Malk, 68 a. (1939) = RKM II 78, 169 (2) < Kihelkonna — V. Riis < T. Malk. Raka kivi kohta vt. ka muist. 2, 19 B, 22, 115 I.

D.

Vana jooksnud ikka Töllu ees:
«Oda läts! Oda läts!»
Iga jälje kohta jäänd allikas.

RKM II 73, 276 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kihelkonna al. — E. Veskisaar < Ella Salong, 41 a. (1958).

E.

Kuidas Vanapagan ees jooksis, Töll teda taga ajas, igast jäljest keeb allikas üles, Pidulas see ju on. Töll kargutas ta merde.

RKM II 73, 275 (4) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kihelkonna al. — E. Veskisaar < Mihkel Salong, 59 a. (1958).

F.

Kes ta oli, Töll teda taga ajas, iga sammu peale, kus jooksis, jäi allikas. Odale oli peale astund, ütlend, et: «Oda läts.» Sellest jäi külale nimi. Ja allikate vesi on roostene sellepärast, et oda oli roostes.

RKM II 73, 148/9 (8) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Läägi k. — E. Veskisaar < Sofia Klausson, 50 a. (1958).

G.

Ma ei tea, kes see Vanapagana järges oli olnud, oli hakkand Odalätsilt tulema, oli teind need allikad ja Pidula veski jõe.

RKM II 73, 82/3 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veskisaar < Kõrtsi Aleksander, 82 a. (1958).
Pidula veski jõe tekkimisest vt. ka muist. 150; Jõgede tekkimine, muist. 110.

H.

Rahvas ikka räägib, et Tõll tappand Vanapaganat Undva säärelt mere. Hakkand Odalätsilt ajama, seal on palju alligid, need kõik Vanapagana jäljed.

RKM II 73, 70 (7) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veskisaar < Peeter Valdmets, 73 a. (1958).
Vt. Saarte ja laidude tekkimine (Harilaid), muist. 107; ka muist. 161 B, 173.

I.

Suur Töll magand Odalätsi küla lähedal. Oda läind seel katki. Vanakuri tulnd, hakand teda, Tölli, loopima. Hakand Tölli taga ajama, jooksis Pidula lahe poole, siis ütles: «Oda läts!» Iga sammu kohta tekkind allikas. Neid on nii palju seel.

RKM II 74, 168/9 (3) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Varkja k. — R. Põldmäe < Marie Malk, 59 a. (1958).
Vt. muist. 3.

K.

Suur Töll läind Kurjavaimu taga ajama, see on tampind Odalätsi alligad. Oda on katki läind, siis ta karjus:
«Oda läts, oda läts!»
Sellest on Odalätsi külagi nime saanud.

RKM II 74, 49/50 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kõõru k. — R. Põldmäe < Aleksander Teier, 55 a. (1958).

L.

Vanasti räägiti, et va Kurivaim ja Suur Töll läinud siin, Odalätsi küla juures, kokku. Suur Töll viskanud odaga Kurjavaimu ja siis läinud katki. Sellest tulnud Odalätsi küla. Minu vanemad rääkisid. Siin on allikad, need purskanud välja, need pidanud olema Kurjavaimu jäljed. Need on kõik alles. Neid on siin musttuhat. Vanakuri karganud oda eest, oda läinud puruks. Siis karjunud: «Oda läks, oda läts!»
See on rahvajutt, vanemad rääkisid seda. Ma põle seda raamatut lugenud. Kärlal oli üks Süda, see teind ühe raamatu.

RKM II 74, 13/4 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Odalätsi k. — R. Põldmäe < Jaen Teeäär, 75 a. (nimi ka Teär) (1958).

117.

[ALLIKAD TÕLLINIIDIS]

Allikate tekkimisest Tõlliniiti räägib rahvas, et need allikad olevat tekkinud Vanapagana jälgedest. Vanapagan olevat Tõlliniiti ükskord ära kadunud ja Suur Tõll ajanud teda piitsaga taga, siis tampinud Vanapagan sinna 36 allikat, mis mõned neist hakkavad kinni kasvama.

ERA II 231, 655 (8) < Kaarma, Kaarma-Suur v., Irase k. — M. Kokk < Ivan Kokk, 54 a. (1939).

Vt. Vanapagana tekitatud allikad, muist. 116.

Soode tekkimisest vt. Naistesoo, muist. 44; Pireti nutust Päitsesoo, muist. 60.

3. KOHANIMEDE TEKKIMINE

118.

Valjalg ja Mustjalg

Nende kahe kihelkonna nimest räägib rahvas nii, et kõige esimene inimene saanud Saaremaal Valjalas ristitud ja sellel olnud õige puhtad jalad. Siis pandud selle koha nimi Valge Jalg, mis rahvas hiljem Valjalaks on muutnud.

See inimene, kes Mustjalas kõige enne ristitud, sellel olnud ropud ja mustad jalad, sest saanud kihelkond nime Must Jalg.

Teine jutt Mustjala kohta käib nii:

Suur Tõll käinud Hiiumaal oma venna Leigri juures saunas, tulnud otse Soela ja Hiiu (?) väinast läbi, tulnud Mustjala ääre maale, seal aga teinud tema oma saunas puhtaks pestud jalad mustaks ja ütelnud: «See koht kandku nii kaua Mustjala nime, kui Saaremaa seisab!»

H, Jõgever 1, 150 (132) < Karja — V. Mägi < Karja khk. taat (1889—1890).
Vt. Vete sügavused, muist. 139; Kohanimede tekkimine, muist. 119, 134 B; Saunaskäimine, muist. 154.

119.

[Kust Mustjalg oma nime sai]

Kust Mustjalg oma nime sai,
ta jalgupidi törva jäi.

Kes teab seda, muistsed jutud. Arvatakse, et nimed Suure Töllu poolt pandud.

KKI 11, 100 (2) < Mustjala, Selgase k. — V. Kuut < Jaan Põld (1949).
Vt. Mustjala nime tekkimisest, muist. 118, 134 B.

120.

[Odalätsi]

A.

Odalätsi nimi on sellest: Vanapagan on sääl Tõlluge võitlend ja oda on sääl katki läind Vanapaganal. Siis ta on ütlend, et: «Oda läts!» ning «Oda läts!» ja sellest ongi sie Odalätsi nimi tulnd. Nii alliged, mis sääl on, nii on Vanapagane jäljed jälle. Kus ta on astund, sinne on jäänud ni alliged.

ERA II 164, 288 (2) < Kihelkonna khk. ja v., Kõõru k. — L. Kõögardal < Jaan Ärmus, 60 a. (1937).

Vt. ka: Vanapagana tekitatud allikad, muist. 116; Suure Tõllu tekitatud allikad, muist. 115; Võitlus Vanapagana vastu, muist. 161—166.

B.

Vanakurat ja Suur Tõll

Vanakurat oli oma meestega (8—10 mehega) Irdeli külas Ärgerajal. Änetsi Paul olnd haige, pole saanud minna ja saatnud oma sulase Peetri. Teind jõuluks uue lõuguti, et sellega minna, läind selle selga ja ise hüüdnud:

«Tule nüüd, tuline, ning tee hing sisse!»

Lõugut sugend täkuks ning pistand, läind Ärgerajale 8—10 meest ja seal algand peks. Kui nad üksteist löönd, siis Kurat ütlend:

«Täna haav ning homme terve!»

Peeter ütlend:

«Täna haav ning igavene haav!»

Kui nad hakkand Tornimäele minema, siis igaüks pidand andma oma pahema käe nimetissõrmest 3 veretilka Vanakuradile. Peeter pole annud. Siis pand nad hobustega minema Ärgerajalt Tornimäele. Peeter löönd oma mõõgaga ühe hobusele tagant jala sisse, see jäänd lõugutiks. Siis saanud Vanakuradi hing täis, et kus Paul ise on, et saatnud niisuguse mehe välja. Andand elurohtu, aga ikka jäänd lõugutiks. Nüüd saanud Vanakurat Pauliga kokku, see ajanud naiste süüks, et naised saatand sulase välja. Nüüd hakkand Vanakurat naiste sinissi pottisid rikkuma. Sõnna oli süte ligidale ajamine keelatud, aga Vanakurat ajand sööd poti ümber ja läind keema. Naised hakkand peale passima ja leidandkid Kuradi Ärma ning Kõrtsi vahel liikumas. Naised ajand teise päeva kamba kogu ning läind uuesti otsima, leidandkid ta Laratsi koldest. Kurat pannud sealt putkama ja naised järgi ja saand käde ning peksand teda liivaste närtsudega vastu silmi ning saatand külast välja — Suurisoo mäele. Kuradi elukoht olnd siis Kärlal Suhkru männikus ühe lesenaise juures talus. Siis ähvardand ta ühe kuu aja pärast tagasi tulla ning Lümanda küla segamini pöörda. Naised läind koju ja rääkind seda meestele, et mis nüüd teha selleks, et Kurat ei mõistaks küla sisse tulla. Nüüd hakati aidu ümber laduma kõveramaks. Kuu aja pärast tulndkid tagasi, pole õiget teed leidand, läind Varpe külast läbi kunni Karala Silmaranda, nutnud sääl ja nüüd sestsaadik on selle koha nimi Silmarand. See oli ühel reedesel päeval, siis ta tahtand Kihelkonnale sealt pühapäevaks minna, vaatma, kuidas rahvas kiriku jookseb, ja küsind ühelt naiselt teed. See naine juhatand teda tee peale. Siis Vanakurat läind Kihelkonnalt läbi ning Pidula Odalitsi Mardi talu magama ööseks. Siis antud Suure Tõllale sest täädа. See leikand omale pihlaharust 3 pihlakeppi ning läind otsima ja löidand ta magamast sealt ja andand mitu vopsu, Vanakurat tõusand üles ning pistand minema ning ise hüüdand:

«Odaläts!» ning «Odaläts!»

Siis surmaoda läind katki ning sellest pandi Odalätsi küla. Siis läind ta nii suure kiirusega, et kus ta jalg sattund, sõnna tõusand maa peale allik.

Kuid jälle häda — meri tuli vastu. Vanakurat võttand kahe põuga liiva ning viskand 2 km kaugusele liiva ede ning sest saand Arilaidu. Kurat pistand mere ja uppund ära. Paergus kui säält risust üks purjek

üle leheb, saab sääl hukka. Tursad on imend ta liha ning nüüd, kui tursad ära surevad, on nende suud lahti ja kurgu alt paisutand.

Ta sarved olid läind tormiga mere randa ja nii suure kolinaga, et sest saadik hüütasse seda Kolinga rand. Hundid leidand sarved säält üles ning viind Hundininale, nüüd hüütasse seda Undva.

Kuradi naise nimi olnd Pabilona. See saatand oma poja Kuritsi isa otsima. Poeg leidand isa sarved, siis lauland nutulugu:

«Papa suri suures vaevas,
papa sarved minu kaelas,» jne.

Suur Tõll tulnd säält tagasi Suurelemäele ja langand sõnna puhkama. Vedruka küla lapsed näind seda ja hüüdand, et Vanakurat on tagasi tulnd ning vaen ja sõda on jälle maal. Tõll kuuland seda, ajand püsti, pole midagid näha olnd. Ilm olnd sel pääval vaikne, aga Tõllu ninatuulest jooskand 7 veskid. Tõll pand laste kisa peale uuesti magama, ainult pöörand teise külje. Ta ninatuul viind Mäebe Antsu hoone katuse peelt ära ja see kukkund Lümanda järve ning sellest saand suur maatükk — Pääksva.

RKM II 2, 567/72 (1) < Kihelkonna, Lümanda v., Atla k. — H. Jõgel < Mihkel Remmel, 70 a. (1947).

Vt. Kivid karjaste pihta, muist. 13; Saarte ja laidude tekkimine, muist. 107, 109; Odalätsi allikate tekkimine, muist. 116; Võitlus Vanapagana vastu, muist. 161—166; Tõllu tõotus ja äratamine, muist. 184—186; Hiidude suurus ja jõud, muist. 141. Tursakala tekkelugu, muist. 150, 162 A, C, 165 A, B, 166 A, B; Tõll lööb Vanapaganat pihlakase kepiga, muist. 92 A, C, D, 107 A, 108, 150, 161 D, 162 A, 165 A, B, 166 A; Undva ja Kollingi nime tekkimisest, muist. 107 A, 121, 149, 150, 161, 162, 165, 173.

121.

Kollingu rand saand oma nime sellest.

Vanapagan uppund Tõllu eest pögenedes Laidu randä merese ää. Viimäks merest Vanapaganä kondid tulid kolisedes Kollingu randä maale.

RKM II 82, 322 (3) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Tagamõisa as. — A. Tulk < Jüri Koor, 82 a. (1958).

Vt. Võitlus Vanapagana vastu, muist. 161—166; Kollingi nime tekkimisest, muist. 120 B, 149, 150, 161, 162, 165.

122.

Noor Tõll ja Kõõru Mai

Kõõru küla asub Saaremaa loodepoolses nukas Pidula lahe lähedal.

Sääl elanud kord üks Maie-nimeline naisterahvas ja pidanud suurt lambakarja. Korra pääsnud üks noor karu Maie lammaste karjaaeda ja hakanud sääl lambaid maha materdama. Naine kisendanud, hurjutanud ja pildunud karu kividega, millest aga noor mesikäpp tähelegi ei pannud. Maie kisa pääle töttanud külarahvas kokku, aga ometi ei julgenud keski tõsiselt kurjategija kallale minna. Parajasti juhtunud ka Tõllu poeg säält mööda minema, kes, Vaigu Veerelt isa juurest tulles, sammud Salme poole säädis, kus üks riste-isa teda omale appi palunud. Mai tundnud juba poega Tõlli ammu ennemini ja hakan teda nähes kisendama:

«Tõllikene, pojukene, tule appi, karu lambaaias!»

Noor Tõll astunud lähemale, võtnud kerge vaevaga karu kaelast kinni ja viskand vastu kivi räbalateks. Kõik päältvaatajad imestanud noore vägilase vahvuse üle ja kiitnud tema suurt jõudu. Mai aga silitanud ja tänanud teda kõige kuldsemate sõnadega, lubanud temale teha tuliuue

särgi kõige puhtamast linasest riidest ja kõige paremast villasest riidest vammuse. Noor Tõll aga öölnud, et see väikene häätegu juba tasutud olla. Aasta eest tulnud ta kord sedasama teed kaugemalt Saare idapiirelt ja läinud Vaigu Veerele isa vaatama. Pitkast teekonnast olnud ta näljane ja väsinud, sääl aga annud Mai temale süüa ja valmistanud magamise aset.

«Oh sa kulla pojuke,» hüüdnud Mai, «seda ei maksa meele tuletada! Mullu oli meil vaene aasta, nagu seegi aasta; toit oli kehv ja ase kõva! Tunamullu olid hoopis teised ajad.»

Sääljuures hakkand ta pisarsilmil laulma:

«Kulla Kuke poisike,
miks sa tulid mullu meile?
Eks sa tulnud tunamullu,
kus meil jõed õlut jooksid,
viinaallikad ka,
mitu haru mõisateed.
Nüüd sa tulid kevadisel,
kevadisel kõval ajal,
riisud riideehekessi,
katkud kaelakudrukessi!»

Mai valmistanud noore Tõllule jälle toitu teemoonaks ja teinud tale ka mõnda väikest kingitust. Ka lubatud särgi ja vammuse toimetanud ta hiljem temale kätte.

Praegus asub Kõõru külas Maie-nimeline talu, mis sellest Maie-nimelisest naisest olla jäänud.

E 60004/6 (1) < Kärla — K. Loiken (1927).

123.

Unimäe küla ja Kellamägi

Kord pidanud Suur Tõll oma naise ja teiste lähemate sõbrade ja sugulastega sääl kohal eluaset, kus praegus Kellamäe mõisa seisab. Sääl olnud ühe mäekingu otsas suur kell ülesse seatud. Naised olnud kodus ja talitanud majaasju, mehed käinud väljas eluülespidamise eest hoolitsemas. Kui midagi häda ähvardamas, hakanud naised kella tõmbama. Kord tulnud vaenlane Vaivere poolt ja hakanud Tõllu kodut rüüstama. Naised hakand ka kohe kella tõmbama, aga Tõll olnud säält mõned verstad eemal ühe mäekingu otsas nii sügavasse unesse vajunud, et kellalöömist kohe ei kuulnud. Kui ta viimaks ärkanud, olnud naised oma jõuga juba vaenlase minema kihutanud. Tõll ajanud ennast püsti, hõõrunud silmi ja hüüdnud:

«Oh sina viimane unemägi, ei ma sinu peale iialgi enam magama heida, keegi ei pea sinu peal rahulikku und saama!»

Sellest saati saanud see küla Unemäe nime, mis nüüd Unimäeks on muutunud. Kellamäe ligidale asus hiljem ilus mõisa, mis Kellamäe mõisaks sellest ajast hüütakse. Räägitakse, et Unimäe külas ei pidavat rahval iialgi õiget unerahu olema. Kas see Tõllu needmisest tulnud, selle eest ei tea vastutada.

E 59763/4 < Kärla — K. Loiken (1927).

124.

Kübassaare nukk

Kübassaare nukk on Saaremaal Pöide kihelkonnas. Et mina seal ei ole käinud, ei tea mina tema kuju ega nägu mitte kirjeldada. Seda nime saanud see maakoht sest.

Kord käinud Vanapoiss merel kalu püüdmas, aga ka Saaremaa vägimees Suur Töll juhtunud merel olema ja näinud Vanapoissi merel, saanud selle kraest kinni ja virutanud teda õige mehemoodi vastu laened ja viskanud tema suure raudkübara merese, mida aga laened merest maale ajanud. Kui Vanapoiss lahti peasnud, jooksnud tema ikka kübara järele, mis kohe Saaremaad läinud ja püüdnud Kübarsaarel ja tulnud siis senna maale. See on sestsaadik Kübarsaareks, aga aegamööda rahvasuus Kübassaareks muutnud.

EKS 4° 5, 370/1 (355) < Karja — V. Mägi (1888) = H, Jõgever 1, 151/2 (134) < Saaremaa — V. Mägi < Jaak Kull (1889—1890).
Vt. Võitlus Vanapagana vastu, muist. 161—166.

125.

[Hanijala nimi]

(Tõllu poja poolt visatud haamer kukub hanekarja sekka, purustab Sulla Siimu hane jala. Siimu Madli hakkab suure häälega karjuma: «Kus mu hane jalg!» Sellest nimi Hanejala, nüüd — Hanijala.)

E 59660 (2) < Kärla — K. Loiken (1927).
Vt. muist. 129 A.

4. EHITUSED

KIRIKUD

126.

Suur Töll Karja [ja Valjala] kirikut ehitamas

A.

Karja kirikud ja Valjala kirikud ehitatud seltsis. Suur Töll olnd Karja kiriku meister ja poeg oli Valjalas. Neil oli kahe pääle üks müürihaamer, millega vanast kivisi lõhuti. Seda nad viskasid teineteise kätte, kummal tarvis oli. Vana Töll viskas Valjalga pojale haamri, läks torni pihta, löi torni kiriku nurga pääle. See oli siis poega vihastand, kui see isale jälle haamri viskas, viskas torni puruks kohe. Sellepärast see Karja kirik on tornita jäändki.

Ma lapsepõlves kuulsi seda. See on rahvasuust kuultud jutt.

KKI MT 82 < Karja, Linnaka k. — M. Must < V. Rauk (1950).

Vt. ka: Kivi Karja kiriku pihta, muist. 7 A; Karja kiriku ehitamine, muist. 128; Valjala kiriku ehitamine, muist. 131, 132, 167 B; Vasarapildumine, Petseri vägimees, muist. 1.

B.

Suur Töll kirikuid ehitamas

Neliteisend vene versta on kahe kergu vahet. Suur Töll tegi sii, poeg tegi Valdjalgas, sedamoodi oli see jutt kuulda. Haamer, millega kivisi taguti või sileks tehti, üksainuke oln kahe pääle. Aega pole käia oln, siis visseti, Töll oli nii kange mees oln.

Valdjala kirik on kärnane, niid nad on ta ära rohvind,. aga ennem oli suur kivipörand ja keik. Selleüle ta oli kärnane, et tal pole ämrid oln. Siis rahvas naeris, et vana Töll olla Karja tein, see oli sile, poiss tein Valdjalgas.

KKI MT 82 < Karja, Nurme k. — M. Must < L. Kallas (1950).

C.

Karja lähedale hakatud kirikut ehitama. Pole saanud ehita — mis päeva ehitud, see ööse lõhutud. Pandud härjad vankri ette, kivikoorem peale, lastud sinna seisma jääda, kuhu ise tahtvad. Härjad on läind sinna, on sinna seisma jäänd ja on sinna ehitud. Vana katoliigi kirik.

Poeg ehitand Valjala kirikut, isa — Karja. Poeg visand isale müürihaamri, teine visand teise kätte. Kui kirik valmis, isa läind katsuma, teind kord vapa-vapa, ning kirik on pooleks lõhki läind. Ütlend:

«See aitab poja tööks küll.»

Hiljem panid puupaarid vahele, kivitugid selja taha, neid neli-viis tükki.

RKM II 86, 453 (31) < Kingissepa raj., Valjala k/n., Ratla k. — S. Lätt < Anna Einväli, 70 a. (1959).

Vt. ka: Karja kiriku koha valimine, muist. 128 B, F; Kihelkonna kiriku koha valimine, muist. 136; Mustjala kiriku koha valimine, muist. 137; Kiriku koha valimisest veel: Petseri vägimees, muist. 7.

D.

Valjala kirik on kõige esimene kirik olnud Saaremaal. Nii räägivad vanad inimesed. Kiriku tegijad on Tõld ja Töllu (= naine). Eks ta ikka vana kirik ole, on nii katoliku kiriku moodi. Töllu vedas pöllega kivisi mehele, Tõld tegi. Olid suured inimesed. Pöllepaelad läksid katki ja kivi kukkus Töllu varba peale. Töllu hakkas nii nutma, et sellest tekkis allik kiriku juurde.

Kuuldud lapsena vanade inimeste käest Jöörist ja Löönest.

ERA II 302, 214/5 (129) < Tallinn < Valjala khk. ja v., Kõnnu k. — P. Alvre < Liisa Tampsö, 72 a. (1942).

Vt. Nutust tekkinud veekogude kohta muist. 30, 44, 59, 60, 113, 149 B; Töllu naine kivikandjana, muist. 39—60.

127.

Kihelkonna [ja Kaarma] kergu ehitamine

A.

Kihelkonna kerk on ju augu sihes. Selle sõnnasattumisest räägitakse ka ühte juttu.

Vanasti olid Suur Tõll ja ta poeg noor Tõll ehitand kerkusid. Vana Tõll teind Kaarmale ning noor — Kihelkonnale.

Kihelkonna kerku pole siis mette sõnna ehitud, kus ta praegu asub. Siis oli kerku üles Kellakoja mäele tehtud, sõnna kohta, kus praegu veel kellatorn ähk kellakoda püsti on.

Kergu ehitamise töö pole aga mette edeneda tahtnud. Noor Tõll olnd ju kange töömees küll — mis sellest rääkida — aga sääl olnd jälle see kiusuasi: mis noor müüriosa Kihelkonnal päeva üles ladund, selle vana Tõll viskand öösse Kaarmalt haamriga puruks, nõndat homiguks olnd jälle paljas kivihunnik. Tehtud sedasi kerk kolm-neli korda peaaegu valmis — ikka vana Tõll viskand uuesti puruks. Siis oli aga noor vihastand ning võttand nõuks vanad Kaarmale pitsima minna. Tahtand kohe Kaarma kergu seinad ümber lükata. Aga vana Tõll saand kohe asjast sotti ning ladund kergu seintele titsid taa. Pole siis noor midagid teha saand. Tulnd jälle Kihelkonnale tagasi ning hakkand nüüd kerku augu sisse, sõnna, kus ta praegugid veel asub, ehitama. Teindkid sääl kergu valmis. Torni pole aga ikkagid teha saand. Torn tehtud tükkis pärast.

RKM II 2, 545/6 (1) < Kihelkonna, Lümanda v., Jõgela k. — A. Sepp < Tiina Sepp, 58 a. (1946).

Vt. Kivi Kihelkonna kiriku pihta, muist. 11, 109; Kihelkonna kiriku koha valimine, muist. 136; Kihelkonna kiriku ehitamine, muist. 131, 133, 134, 162 B; Kivi Kihelkonna

Kihelkonna kirik ja kellatorn. *R. Hanseni foto 1958.*

kiriku ukse ette, muist. 18, 19; Kivi Kaarma kiriku ukse ette, muist. 17, 39; Kivi Kaarma kiriku pihta, muist. 129 D; Kaarma kiriku ehitamine, muist. 128—130, 132, 150, 162 B; vrd. veel HVM I, lk. 360—361, muist. 324; samuti: Vasarapildumine, Petseri vägimees, muist. 1.

B.

Kihelkonna kirikut ja Kaarma kirikut, räägivad, et nad olid ehitanud pojaga ühe haamriga. (Kes? — Töll ikka.) Aga seda peate te ise vaatama, kumb torn see viltu on. Poeg oli nii tugevasti visanud, et torn viltu oli läind. Meil paistab öige olema, ju ta siis Kaarmas viltu on.

RKM II 73, 274 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kihelkonna al. — E. Veskisaar < Mihkel Salong, 59 a. (1958).

C.

Suure Töllu poeg ehitas Kihelkonna kiriku, vana Töll Kaarma kiriku. Kihelkonna kirik oli ilusama plaaniga kut vanal ise oli. Vana vihastas, viskas kividega, kivid läksid Paasigu metsa. Siis tulnd siia ja tahtnud ümber lükata. Poeg jälle teisest küljest pidand vastu. Sörmejäljed on praegu näha. Kas see torn oli vist maha kukkunud kaugemale Kellakoja mäele, sinna siis tehtigi kellatorn. Pärast ehitati kirikule uus torn.

RKM II 73, 147/8 (7) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Läägi k. — E. Veskisaar < Sofia Klausson, 50 a. (1958).
Vt. Töllu sõrmejäljed kirikuseinal, muist. 129 C, 130, 150, 156 A, 162 B.

D.

Suur Töll ja Töllu poeg ehitive kirikud Kihelkonnal ja Kaarmal. Näind, et pojal parem olnd, viskand torni maha.
Seda räägiti ennem nõndasama, pärast oli raamatus ka.

RKM II 73, 141/2 (9) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Läägi k. — E. Veskisaar < Marie Tõkman, 83 a. (1958).

E.

Kaarma kirik

Kaarma kirik olnud Kihelkonna kirikuga ühe vasaraga ehitatud, sellepärast sugenud need kirikud ka nii ühte nägu.

Isa ning poeg — ei teata, kes need olnud need isa ning poeg — ehitand seda kirku. Õigemini, isa oli teinud Kihelkonna kirku ning poeg jälle Kaarma kirku. Kuid neil olnud kahepäält ühine vasar, mida nad ühiselt müüriehitamiseks tarvitanud. Kui pojal vasarat tarist olnud, siis hüüdnud isale:

Kaarma kiriku välissein. *R. Hanseni foto 1958.*

«Anna nüüd!» ja isa viskanud vasara ühe jooniga Kihelkonnalt Kaarmale.

Sama olnud ka, kui isal tarist olnud. Kui kirgud valmis saand, siis läind isa poja kirku vaatama ning näinud, et pojal olnud kenam kirik. Tahtnud sellepärast poja tehtud kirikut ümber lükata ning hakkanud teisest küljest tugema. Poeg aga pannud teisest küljest käe vastu ning ladunud teise käega ruttu titsid vastu. Sellepärast olevatki, nagu vanemad inimesed, kes säälpool käind on, rääkivad, Kaarma kirgul suured toed ning titsid kividest seina ääres.

E, StK 39, 192/4 (17) < Kihelkonna — M. Tooms (1926).

F.

Kaks meistrit old. Poeg ehitand Kihelkonna kergut, aga isa jälle ehitas Kaarmale. Eks neil olnd jälle üks vasar kahepeele, loopind siis seda käest käde. Kui kord poeg Kaarmale läind, eks ta näind siis, et isa kerik old palju kenam. Taht siis isa kerikut ümber lükata. Isa pand selja vasta, kerik jäänd püsti. Nüid on Kaarma kirikul kolm titsi vastas.

KKI 10, 169/70 (21) < Kihelkonna, Mustjala v., Kõõru k. — A. Hameri ja Ü. Tedre < Jaan Alas, 82 a. (1949).

G.

Kaarma ja Kihelkonna kirik oli ühe haamriga tehtud. Seda oli visatud ühest teisse. Ükskord haamer kukkund Kihelkonna kiriku müüri nuki pääle ning viind nuki maha. Sellepärast tehtud Kihelkonna kirik alguses ilma tornita.

RKM II 5, 516/7 (6) < Kihelkonna, Lümanda v., Jõgela k. — H. Tarkin < Tiina Kald, 70 a. (1947).

H.

Kaarma kirikut ja Kihelkonna kirikut on ehitud, need on völvitud kirikud Saaremaal. Üks visand haamrid teisele, muud ma'p tea.

RKM II 74, 30/1 (28) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Odalätsi k. — R. Põldmäe < Jaen Teeäre naine, umb. 70 a. (1958).

128.

[Karja ja Kaarma kirik]

A.

[— — —]
Rahvas räägib, et Kaarma ühel ajal Karjaga on tehtud ühe vasariga, mida isa ja poeg teineteise kätte on viskanud ehituse juures. Poeg arvanud, et tema töö Kaarmas [kõva] küll ei ole, sellepärast teinud tema müüridele väljapoole toed külge ja sisse võlvidele ka.

EKS 4° 5, 395/6 (379) < Karja, Aru v. — V. Mägi (1889) = H, Jõgever I, 164 (141) < Karja — V. Mägi.
Karja kiriku ehitamisest vt. ka muist. 126; Kaarma kiriku ehitamisest, muist. 127, 129, 130, 132, 150, 162 B.
Vrd. veel: HVM I, lk. 360—361, muist. 324; Vasarapildumine, Petseri vägimees, muist. 1.

B.

Karja kiriku ehitusest

Kui Karja kirikud ehitatud, siis olla ta enne pidanud Pamma küla ligidale kuskile mäe peale saama ehitatud, kus selle tunnistuseks praegus meil hea hulk kiva on, mis seal korratult laial on. Aastasadadel on nendest hulk juba kõdunenud ja maa sisse vajunud.

Et aga seal töö ei edenenud, vaid mis päeval tehtud, see öösel lõhutud ja kivid kõige nelja tuule peale laiale pillatud, et asi sel kombel kuidagi edasi ei läinud, siis käinud ehitaja Sõrves targa juures. See õpetanud, et [pandagu] kiriku neli nurgakivi vankrile ja meistri tööriistad

nende peale, vankri ette aga kaks musta härga, kellel ei kuskil ühtegi valged karva ei ole, ja lastagu härjad priitahtlikult omapead minna, kuhu tahavad. Nõnda ka tehtud. Otsitud seesugused härjad, pandud kiriku nurgakivid ja meistri tööriistad vankrile ja lastud minna. Härjad tulnud omapead, ilma et keegi neid juhatanud. Suur salk varesid lendnud ees, kellest üks alati karjunud:

«Kaak, kaak, kaak, Karja määle!»

Härjad läinudki õhtuks senna kohta, kus praegu Karja kirik seisab, heitnud sinna ühe väikese mäekingu otsa magama.

Teisel homikul võetud härjad vankri eest lahti, võetud kiriku nurgakivid pealt ära ja pärast ehitatudki kirik sellesama mäekingu peale. Ehitus läinud seal õige jõudsast, ei olnud seal öösist lõhkumist ega kedagi, kes oleks tööd takistanud.

Kord läinud keegi Linaka küla naene sealtkaudu ja naernud selle üle, et kirikuehitus küllalt jõudsalt ei olla edenenud. Selle üle pahandanud meister·ja ütelnud:

«Nooh, et sa nüüd olid naernud, pead sa aastasadasid naerma,» ja teinud selle naese pea kiriku sissepoole külge suure võlvi alla teise teisele poole külge, kus tal suu veel praegus lahti on ja naerab.

Sellesama meistri poeg olla selsamal ajal ka Kaarma kirikud ehitanud, et aga poeg oma kiriku palju suurema ja tublima teinud, lubanud Karja kiriku ehitaja poja ehitatud kiriku ümber lükata. Keegi aga rääkinud pojale, poeg aga teinud oma kirikule väljaspoole mõlemile [poole] tublid toed vastu, nii et vanamees teda ümber lükata ei saanud.

Karja kiriku olla keegi piiskop Kaaril ehitada lasknud. Kirikuehitaja pea oli veel hilja aja eest lõuna pool kiriku küljel ühe väljaspool müüri toe küljes, kus see kivist välja oli raiutud ja ligi kolm 6-jalalist sülda maast kõrgele oli kinnitatud, alles. 1897. aasta leeripoisid on ta kividega maha pillunud, kus nüüd enam muud kui pealuu ülemine osa veel ülevel on. [— — —]

E 49467/8 < Karja, Leisi v., Purtsa k. — V. Mägi (1915).

Vt. Karja kiriku koha valimine, muist. 126 C. Kiriku koha valimisest veel muist. 136, 137; Petseri vägimees, muist. 7.

Vrd. O. Einis, Karja kiriku ehitamine. Meie Maa 13. XI 1930, nr. 128, lk. 2.

C.

Kaarma ning Karja kirgu tegemine

Kaarma ning Karja kirk tehtud õige vanasti ühe vasaraga valmis.

Kui ühel tegijal oli vasarad tarist oln, siis teine viskan vasara Karja kirgu juurest Kaarma kergu tegija käde.

Neid kerkusid pole aga saan teha, sest öösse lammudud kõik jälle ära, mis pääva oli valmis tehtud.

Siis pandud kivikoorm tuimustade härgade piale, ning nee viind kivid sõnna kohta, kohes saan kergu ehitada. Sial me kergud paerguskid on.

ERA II 8, 602/3 < Karja, Leisi v., Purtsa k. — M. Tooms < Hindrik Tuuling, sünd. 1862. a. (1928).

D.

Poeg oli ikka Kaarmal kerku teind, isa Karjas, viskand ikka vasart üheteise käde. Poeg teind nii õhukesed müürid, et isa pidand ümber lükkama, et siis teind lisamüürid kõrva.

(Küsisin, kas see oli Suur Tõll. Jutustaja ütles, et ei ole.)

ERA II 201, 336 (23) < Karja, Pärsamaa v., Luulupe k. — K. Lepp < Aleksei Lants, sünd. 1857. a. (1938).

E.

Karja ja Kaarma kergu ehitajateks oln õde ja vend. Vend tein Karja kerku ja õde Kaarma kergu. Ehitusekivid toodi Ojamaa saarelt.

ERA II 276, 247/8 (14) < Karja, Pärsamaa v., Pamma k. — O. Grepp < Miina Nurm, sünd. 1874. a. (1940).

F.

Karja [ja Kaarma] kiriku ehitamine

Karja kirik on peale 700 aasta vana, seda teab egaüks, aga kuida tema ehitamise ja alustusega lugu on, seda ei tea palju mitte enam. Kirik on enne [pidanud] 12 versta õhtu poole saama ehitud, see on Pamma külase Karja valda, ligi Väikest Pamma mõisad. Senna on kõik materjaali veetud ja meister on teda ka lasknud alustada ja on mitu päeva tööd tehtud, aga mis päeval tehtud, see öesel lõhutud. Nüüd pannud meister ennast valmis ja vahi peale, et näha saada, kes see lõhkuja õige peaks olema. Kesköö tulnud, homiku koiduaeg olnud juba ligi ja ei tule veel kedagi, aga kesk koiduaegu lõhkenud müürid puruks ja üks hall mees hüüdnud:

«Siia ei saa mitte kirikud! See on hiie tempel. Aga ma annan sulle head nõu, pane paar musti härgi vankri ette ja nurgakivid ja oma ehitusehaamer peale ja lase härjad minna ja kolme päeva pärast mine vaata, kus nemad seisma on jäänud, seal ohverda kolm musta karvaga kukke ja vaat' siis läheb ehitus! Niipalju kui sa päeval teed, tehakse öesel juure.»

Meister teinud, kuida õpetud ja läinud kolme päeva pärast jälgi mööda järele ja leidnud, et härjad praeguse kiriku asemel mäekingu otsas magand. Kohe peale selle alustanud meister tööd ja vaata imet, töö läinud nii ruttu, et meister seda ise imeks on pannud, enam tehtud öesel kui päeval.

Seesama meister pannud oma poja Kaarma kirikud ehitama ja viskanud oma vasari ikka pojale ja poeg jälle isale. Nönda olla need kaks kirikud ühe vasari (haamriga) tehtud. Poeg aga teinud omal suurema ja vähemad võlvid nii, et ise kohe pidanud sisse- ja väljapoole toed võlvide ja müüridele ette tegema.

Vana meister elanud ise Karjast küll kaugel, aga käinud igal söömaajal kodu ja olnud jälle ennemine tagasi kui teised söönd olnud ja törelenud töömeestega:

«Kui kaua teie sööte! Mina olen hulga maad edasi-tagasi ära käinud ja ka söönd, ikka teie sööte alles! Minge teie metsa, võtke p. selga oma söömaga!»

Selle mehe pea olli veel hilja aja eest kiriku seina peal väljaspool. Tema olnud 16 jalga pitk. Kui tema lipu katuse otsa peale pannud, siis tantsinud tema ülevel katuse otsa peal. Linaka küla naesed tulnud põllalt ja naernud. Meister mõtelnud neid karistada ja teinud kaks naesterahva pead, suud lahti, ja pannud neid teise teisele kiriku võlvi külge ja seisvad rahvale mälestuseks.

Karja kirikul olla enne torn peal olnud, aga olla meremeestele tüliks olnud. Aga näha on, et sedamoodi kirikul kui Karja kirik on, et sellele ei sündindki torni peale.

EKS 4° 5, 159/60 (224) < Karja — V. Mägi = H, Jõgever 1, 162/4 (140) < Saaremaa — V. Mägi.

G.

Kaarma kiriku ehitamine

Muiste tahtsid Uduvere mehed praeguse tuuleveski lähedale karjamaale kirikut ehitada, Suur Tõll ei olnud sellega rahul ja lammutas selle öösel ära, mis mehed päeval ehitasid. Mehed lähevad Suure Tõllu käest nõu küsima, kuhu kirik ehitada. Suur Tõll vastab meestele:

«Et teie minult nõu ei ole küsinud, seepärast nägite nüüd ülearust vaeva. Nüüd ehitage kirik Kaarma männiku, sääl peab see kaua püsima.»

Mehed lähevad teisel hommikul tööle, veavad suure hulga kive kokku ja hakkavad nurgakivist peale, see pannakse kõige enne, siis kerkivad müürid. Aasta pärast on kirik valmis. Peetakse just jumalateenistust, kui Vanasarvik suure kiviga läheb kiriku poole. Uduvere põldude juures nõrkeb Sarvik ja kukub maha, sellest ajast on nüüd sääl kohal suur põldkivi.

Järgmisel ööl läheb Sarviku naine Maret oma õnne katsuma. Jõuab Kiratse külani, sääl va varane kukk laulab ja Mareti põllepaelad katkevad; kivi langeb sinnasamasse maha ja seisab praegu veel Ristikivi nime all.

Järgmisel pühapäeval tuleb Suur Tõll kirikust ja kohtab Sarvikut, rabab va[ese] rinnad pihku ja käkib natuke. Sarvikul ei jää muud üle kui muudab ennast ojaks, sellest ajast peale kutsutakse seda oja Reimani jõeks.

ERA II 233, 78/80 (2) < Kuressaare l. < Kaarma, Kaarma-Suur v. — E. Ink < Miina Ink, 56 a. (1939).

Vt. Kivid kirikute pihta, muist. 6—11; Kivi Kaarma kiriku ukse ette, muist. 17, 39; Pireti kerisekivi Kiratsis, muist. 45.

H.

Muinsusterikkus Uduveres

Kuressaarest 14 kilomeetrit Soela maanteed mööda asub Uduvere küla, mis on üks muinsusrikkamaid külasid saarel.

Kui Kuressaarest sõita mööda Soela maanteed umbes 10 kilomeetrit, asub Kiratsi küla karjamaal paremat kätt maanteekraavi kaldal suur neljatahuline kivimürakas. Vähesed teavad, mida räägib rahvasuu selle kivi kohta. Usutledes kohalikke vanu inimesi, võib kuulda kivi tekkimise kohta.

Kui vanal hallil ajal Saaremaa vägimees Suur Tõll ehitanud Kaarma kirikut, vihastanud Vanapagan sellest ja otsustanud kiriku purustada. Ühel kesköösl, kui Suur Tõll maganud, sammunud Vanapagan, suur kivimürakas turjal, Kaarma kiriku poole. Kui ta jõudnud Kiratsi küla kohta, laulnud parajasti kukk. Sellest ehmunud Vanaõelus, pillanud kivi maantee ääre ja suure mürinaga kadunud maa alla. Kivi aga seisab praegu veel eeltähendatud kohas.

[— — —]

Küla nimi Uduvere olla tekkinud sellest, et vanal hallil ajal peetud seal kohas suur verine lahing. Tapluses langenud inimeste veri auranud hommikuse päikese soojuses ja katnud uduna küla. Sellest hakatudki küla hüüdma Uduvereks.

B. K.

Meie Maa 24. X 1931, nr. 119, lk. 3.

Vt. Kohanimede tekkimine, muist. 118—125; Kivid kirikute pihta, muist. 6—11, 127 A.

Uduvere küla. *J. Püttsepa maal 1959.*

129.

[Kaarma ja Kärla kirik]

A.

Kui Suur Tõll ehitanud Kärla ja Tõllu poeg Kaarma kirikut, siis pruukinud nad töö juures ühte vasarat, mida nad tarviduse korral teineteise kätte visanud. Poeg olnud aga nõrgem viskaja, ehk ta muidu küll parem ehitusemeister oli. Vasar kukkunud aga poja visates tihti enne päralejõudmist maha ja vana Tõll pidi siis alati teda säält tooma minema.

Kord kukkunud see ühe küla juure just ühe hanekarja sekka ja purustanud seal Sülla Siimu hane jala ära. Vana Siimu naene Madli hakanud suure häälega karjuma:

«Oh Tõll, oh Tõll, kus mu hane jalg!»

Sellest saati saanud küla Hanejala nime, mis aga nüüd Hanijalaks on muutunud.

E 59660 (2) < Kärla — K. Loiken (1927).

Kokkuvõte: M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 147.

Vt. Kaarma kiriku ehitamine, muist. 127, 128, 130, 132, 150, 162 B; HVM I, lk. 360—361, muist. 324; Kärla kiriku ehitamine, muist. 133, 138, 150, 174 B, C; Kohanimede tekkimine, muist. 118—125; Vasarapildumine, Petseri vägimees, muist. 1.

B.

Kaarma ja Kärla kirikute ehitamisest on rahvas rääkinud nii, et Kaarma ja Kärla kiriku on ehitanud Suur Tõll oma pojaga. Need kirikud olevat mõlemad ühe haamriga tehtud, teine visanud teise kätte. Kaarma kirik on praegu niisugune, seda ei olevat uuesti ehitatud, see olevat vana tehtud. Kärla kirik, mis olevat poisi tehtud, seda on remonditud.

ERA II 231, 651 (6) < Kaarma, Kaarma-Suur v., Irase k. — M. Kokk < Ivan Kokk, 54 a. (1939).

Kärla kirik. *J. Miku foto 1959.*

C.

Suur Tõll ja ta poeg olid ükskord vanasti kahekesi ehitand kirikuid. Teind sedakord Kärdla kirikut Suur Tõll ise, ja poeg teind samal ajal Kaarma kirikut.

Kahepääle olnd mõlemitel üksainus vasar kirikutegemise juures. Selle vasaraga pidanud mõlemad läbi saama.

Kui teisel vasarat hakkand tarist minema, siis teine viskand ikka vasara teise käde. Ning sedaviti ikka kordamööda.

Kui kirikud olid valmis saand mõlemitel, siis läind üksteise tööd vaatama.

Kui Suur Tõll poja tööd oli vaatma läind, siis näind, et pojal olnd

param kerk sugend kut ta omal. Vana pole seda välja kannatand ning läind maruks.

Suure vihaga pidand teine poja tehtud kergu ümber toukama.

Suure Töllu sörme asemed on paergus veel Kaarma kergu seina sihes ning tutid vastud, mis siis vastu oli lautud, et kerk ümber äi saaks kukkuda.

Suure Töllu tegu peab see jah ikka olema.

ERA II 8, 299/300 < Kärla khk. ja v., Kergu k. — M. Tooms < Marii Rand, 67 a. (1928).

Vt. Töllu sõrmejäljed kivil, muist. 80; Töllu sõrmejäljed kirikuseinal, muist. 127 C, 130, 150, 156 A, 162 B.

D.

Suur Töll kirikuid ehitamas

Vana Töll oli Kärlal teind, noor Töll oli Kaarmal teind. Ta tulnd poea kerikud vaatama, et see olnd suurem, tahtand puruks lüüa selle suure kiviga, mis sönna väljale oli maha kukkund. Poeg oli hakkand tiitsest suuri tuttisi kõrva tegema, piidad või tutid, kudas neid kutsutakse, et ta ei saa ümber lüüa.

Lapselt ma ikka kuultsi, vanad inimesed rääksid.

KKI MT 81 < Kaarma, Aste k. — M. Must < A. Undla (1950).

Vt. Kivid kirikute pihta, muist. 6—11, 127 A.

E.

Kaarma ja Kärla kiriku ehitamisest räägivad ikka ka, et Suur Töll ja poeg olid ehitand ühe haamriga, olid pildund üksteisele. Isa oli poja oma vaatama tulnd. See oli ilusam, siis tahtnud ümber lükata. Poeg ehitand mõlemale poole toed — need 3—4 meetri kõrgused ehitused, mis seal on.

Suurest Töllust on raamat küll ka, aga need on enamasti ikka kuuldud jutud.

RKM II 86, 157 (9) < Kingissepa raj., Kaarma k/n., Uduvere k. — E. Liiv < Aleksander Allik, 73 a. (1959).

130.

[Püha ja Kaarma kirik]

Ühekorra Suur Töll ning Töllu poeg ehitand kerku. Vana Töll teind Püha kerku ja poeg teind Kaarma kerku. Vana Töll tulnd poja tööd Kaarma kergu juure vaatama. Näind aga, et poja kerk on huupis kenam ja vana Töll tahtand poja tööd ära lammutada. Tahtand Kaarma kerku ümber tõugata. Ja need sõrme latsid on alles paergus Kaarma kergu ees rindas ukse kõrvas.

RKM II 3, 221/2 (12) < Kaarma, Kuressaare v., Kiratsi k. — J. Laes < Liisa Kesküla, 80 a. (1946).

Vt. Kaarma kiriku ehitamine, muist. 127—129, 132, 150, 162 B; HVM I, lk. 360—361, muist. 324; Töllu sõrmejäljed kivil, muist. 80; Töllu sõrmejäljed kirikuseinal, muist. 127 C, 129 C, 150, 156 A, 162 B.

131.

[Valjala ja Kihelkonna kirik]

Valjala ja Kihelkonna kirikud olevat seltsis ehitud. Isa ja poeg ehitand. Visand teineteisele haamrit. Poeg teind ilusa kiriku, isa tahtnud ümber lükata.

ERA II 298, 433 (15) < Pöide, Laimjala v., Pahavalla k. — R. Viidalepp < Ivan Rüütel, 67 a. (1937).

Valjala kiriku ehitamisest vt. ka muist. 126, 132; Vasarapildumine, Petseri vägimees, muist. 1.

132.

[Kaarma ja Valjala kirik]

Seda oli kuulda, et Suur Tõll oli kirikud ehitand. Kaarma kiriku ehitand vana Tõll ja poeg — Valjala.

Üks haamer old, visand teise käde. Vana Tõll viskand Valjala kiriku külje pihta, kiriku kiiva.

ERA II 34, 191 (54) < Karja, Pärsamaa v., Linnaka k. — O. Loorits < Miina Tuts, 60 a. (1931).

Vt. Kaarma kiriku ehitamine, muist. 127—130, 150, 162 B; HVM I, lk. 360—361, muist. 324; Valjala kiriku ehitamine, muist. 126, 131; Vasarapildumine, Petseri vägimees, muist. 1.

133.

[Kihelkonna ja Kärla kirik]

A.

Suur Tõll oli Kihelkonna kiriku ehitand ja poeg oli Kärla kiriku ehitand. Poeg oli pahane olnd, et Kihelkonna kirik tuleb ilusam. Ta võttand põlle kivisi täis ja läind Suuremäe pääle, taht kirikut puruks visata. Kivid kukkund keik Loona metsa maha. Loona kivid peavad poja visatud olema.

Vana Tõlli haud peab Irmustel [= Hirmustel] olema, Kärla pool. Ta on sääl magand. Karjapoiss hüüdand:

«Tõll, Tõll, tõuse ülesse, vaenlane maal!»

Tõll tõusend ülese. Pole kedad olnd. Needind ära Saaremaa. Vend olnd Hiiumaal. Söömapaja pand tule peele, Hiiumaalt keind kaapsud tooma, kiitand:

«Söela väin ei pia meest!»

RKM II 74, 580 (16) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Lümanda al. < Leedri k. — S. Lätt < Marie Treirat, 75 a. (1958).

Vt. Kivid Kihelkonna kiriku pihta, muist. 11, 109; Tõllu äratamine, muist. 185; Vete sügavus, muist. 139; Kihelkonna kiriku ehitamine, muist. 127, 131, 134, 162 B; Kapsaste toomine Hiiumaalt, muist. 158; Kärla kiriku ehitamine, muist. 129, 138, 150, 174 B, C.

B.

Paasigu metsas on palju kiva. Suur Tõll pildund kividega poja kirikut, sest see ehitanud Kihelkonda ilusama kiriku. Alguses ehitand teine teist kirikut ja pildund vasarat vastastikku, sest olnd ainult üks vasar.

EKRK I 10, 74 (33) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Virita k. — S. Lubi < M. Neps, 64 a. (1955).

134.

[Kihelkonna ja Mustjala kirik]

A.

Kui nad ehitasid kirikuid Mustjalas ja Kihelkonnas, siis olid visanud haamri ühe kiriku juurest teise juurde.

(Küsimuse peale: «Kes need ehitajad olid?») Tõllus ja ...

RKM II 73, 78 (7) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veskisaar < Mihkel Kivi, 69 a. (1958).

Vt. Kihelkonna kiriku ehitamine, muist. 127, 131, 133, 162 B; Mustjala kiriku ehitamine, muist. 82.

B.

Muistend Kihelkonna ja Mustjala kiriku tekkimise kohta

Kui Suur Tõll hakkas vanaks jääma, hakkas Saaremaale palju võõrast rahvast sisse tulema. Saarlased ei teadnud midagi paha karta ja andsid võõrastele igal pool ruumi. Võõras rahvas hakkas viimaks ennast peremehena tundma ja ehitas endale ilusaid losse, kirikuid ja linnu. Siis läksid saarlased Suurt Tõllu paluma, et Tõll nendele ka kiriku ehitaks. Tõll kandis ehituskive kokku küll maalt ja merelt. Mere põhi oli mudane ja muda hakkas Tõllu jalgade külge. Tema järele jäid mustad jäljed, mis viisid kiriku juurde. Sellepärast hakkas rahvas hüüdma seda kirikut Mustjala kirikuks.

Suure Tõllu poeg nägi, mis isa tegi, ja hakkas ka kirikut ehitama Kihelkonna rahvale. Kui kirik valmis, nägi Suur Tõll, et poeg ehitas palju ilusama kiriku kui ta ise. Isa vihastas, võttis maast suure kivi ja virutas kiviga vastu kiriku torni. Kiriku torn kukkus poolest saadik maha. Torn küll parandati ära, aga jätkukoht jäi Kihelkonna kiriku tornil sisse.

Sellepärast ongi Kihelkonna kiriku tornil jätkukoht sees.

RKM II 83, 322/3 < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kehila k. — L. Raik < Ida Raik, 47 a. (1958).

135.

[Muhu ja Pöide kirik]

A.

Muhu kiriku ehk nn. Suur-kiriku kohta, mis asetseb Liival, teatakse rääkida, et kui seda olla ehitatud, siis olla ka Saaremaal Pöide kirikut, mis umbes 20 kilomeetrit eemal, ehitatud. Siis räägitakse, et see osa, mis oli päeval ehitatud, et see oli öösel jälle ära varisenud.

Põidelt oli siis jälle visatud telliskivihaamer Muhusse, kui seda oli vaja olnud.

Et müürid ikka maha varisesid, siis müüriti üks naine nimega Kadri elusalt müüride sisse. Pärast seda pole enam müürid varisenud, kuna naise kisa oli veel hulk aega kuuldud. Sellestpääle kannab ka kirik Katariina nime.

ERA II 232, 536/8 (25) < Muhu khk. ja v., Kantsi k. — R. Jürimaa < A. Tuulmägi, 18 a. (1939).

Pöide kiriku ehitamisest vt. ka muist. 44 D, 61, 99; Muhu kiriku ehitamisest, muist. 20; Vasarapildumine, Petseri vägimees, muist. 1.

B.

(Suur Tõll ehitanud Põide, tema abiline Muhu kirikut.)

ERA II 232, 18/9 (4) < Põide khk. ja v. < Palamuse — J. Ratassep < Liisa Schasmin, 70 a. (1939).
Vt. muist. 99.

136.

[Kihelkonna kiriku koha valimine]

Härjad valivad Kihelkonna kiriku platsi. Kord oli Suur Tõll paari härgi kivikoormatega kodust minema saatnud; kuhu härjad seisma jäävad, sinna ehitada kirik. Härjad kõndisid hulka aega teel, ühel päeval läinud nad Kellakoja mäest alla ning jäänud sinna seisma, kus praegus on Kihelkonna kirik, ja sinna ehitati ka kirik.

ERA II 230, 374/5 (13) < Kihelkonna, Lümanda v., Kulli k. — B. Saar < Tiina Lonnalt (1939).
Vt. Kihelkonna kiriku ehitamine, muist. 127, 131, 133, 134, 162 B; Mustjala kiriku koha valimine, muist. 137; Karja ja Kaarma kiriku koha valimine, muist. 126 C, 128; Kiriku koha valimisest vaata veel: Vägimees käib hauast väljas, Petseri vägimees, muist. 7.

137.

[Mustjala kiriku koha valimine]

A.

Mustjala praegune kivikirik on 60 a. eest ehitatud. Vana kiriku, mis on puust olnud, on ehitanud Suur Tõll. Et kiriku ehitus õnnestaks ja seks parajat paika leida, pannud paari musti härgi vankri ette ja sinna peale ühe kivi, mis pealt majakatuse-taoline olnud. Härjad aga jäänud Tirtsi jõe lähedale hingama, seal aga kukkunud kivi pealt maha. Praegu veel see kivi Tirtsi jõe ääres Tirtsi mäel, samanimelise talu lähedal näha. Kivi on pealt terav nagu kirikukatus. Seal härjad on läinud edasi ja pärast jäänud seisma Kirikumäele, kuhu ka Suur Tõll kiriku ehitanud.

E 60726 (9) < Mustjala khk. ja v., Võhma k. — T. Kaljo < Eeva Mahl, 70 a. (1927).
Vt. ka: KKI KN < Mustjala — T. Kaljo (1927).
Veel: Kihelkonna kiriku koha valimine, muist. 136; Kaarma ja Karja kiriku koha valimine, muist. 126 C, 128; Mustjala kiriku ehitamine, muist. 82, 134; Kiriku koha valimisest vt. Petseri vägimees, muist. 7.

B.

Tirtsi mägi

Sel mäel on kivi, mille Suur Tõll tahtnud paari mustade härgadega kasutada ennustamisel kiriku ehitamise koha leidmisel. Pealt terav nagu kirikukatus.

KKI KN < Mustjala khk. ja v., Merise k. — T. Kaljo (1927).

138.

[Kärla kiriku ehitamine]

Palaja soost rääkis Väli, et Suur Tõll tolles soos «olla vaintlasele palavat teind», millest siis tulnudki — Palaja. Suure Tõllu viimaseks tööks olnud Kärdla kirik.

EKRK I 16, 226 (10) < Kingissepa raj., Torgu k/n. — V. Ahas ja K. Mölder < E. Väli, 80 a. (1957).

Vt. Kärla kiriku ehitamine, muist. 129, 133, 150, 174 B, C.

Vrd. Kohanimede tekkimine, muist. 118—125.

5. HIIDUDE SUURUS JA JÕUD

VETE SÜGAVUSED

139.

[Vesi ulatub Tõllul (~ Pillil) vööni]

A.

[— — —] und wornach ein gewaltiger Riese, Namens P i l, dem das Wasser nur bis zum Gürtel gereicht habe, vom festen Lande kommend, den Sund durchwatet, und lange Zeit auf Oesel geherrscht, endlich sich aber unter einem grossen Steine auf Oesel verborgen habe, wo er noch schlafe und zuweilen aus seinem Schlafe erwache und demjenigen erscheine, welcher ihn zu einer bestimmten Jahres- und Tageszeit dreimal bei seinem Namen P i l rufe. [— — —]

—m—, Inland 1836, nr. 35, vg. 584—588. Tekst on saadud artikli autori nooruses tema hoidjalt.

Vt. ka: C. R u s s w u r m, Sagen aus Hapsal, lk. 16 (5).

Vt. Tõllu haud, muist. 175—183; Tõllu tõotus ja äratamine, muist. 184—185; Kapsaste toomine, muist. 156—160; Kivid vaenlaste pihta, muist. 12 B; Tõll kõrvaldab kivi teelt, muist. 14; Tõllu kepi jälg kivil, muist. 83; Suure Kuiva tekkimine, muist. 106; Harilaiu tekkimine, muist. 107, Leiger, muist. 8; Leiger ja Tõll jõudu katsumas, Leiger, muist. 12.

[T Õ L G E.]

[— — —] mille järgi vägev hiid, nimega P i l l, kellele vesi olevat ulatunud ainult vööni, kui ta mandrilt tulles kahlanud läbi väina, kes ka pikka aega Saaremaal valitsenud, lõpuks end peitnud Saaremaal ühe suure kivi alla, kus ta veelgi magavat ja aeg-ajalt oma unest üles ärkavat ja neile ilmuvat, kes teda kindlal aasta- ja päevaajal kolm korda kutsuvat tema nimega P i l l. [— — —]

B.

K a k s v e n d a

Kord elanud kaks tugeva jõuga venda. Teise nimi olnud Tõll, teise nimi Leiger. Nad elanud teineteisest kaunis kaugel ja suur lai meri olnud nende vahel. Kui nad teineteist vaatamas käinud, olnud neil suur palk kepiks käe ja õllevaat taskus. Nad läinud otsekohe merest läbi, aga vesi ei ole kaugemale ulatanud kui niuetest saadik.

Kui Tõll leent keetnud, käinud ta teinepool merd venna juures kapsapäid toomas. Kui leemepada keenud, olnud ta juba tagasi.

Sõja ajal tulnud vaendlased korra Tõlli pere ligidale. Siis läinud ta neile vasta, suur pikk palk seljas. Vaendlased jooksnud Tõllu nähes kohe minema, siis võtnud Tõll suure tõllaratta ja visanud neile järele, ja ratas jooksnud 9 versta ühe joonega edasi.

Kui ta surema hakanud, siis on ta ütelnud:

«Matke mind mu rohuaeda ja kui sõda tuleb ja teie vasta panna ei jõua, siis hüüdke mind hauast ülesse, küll ma siis teil appi tulen.»

Pärast Tõlli surma läinud aga ta lapselapsed koeruse pärast Tõlli hauale ja hüüdnud:

«Tõll, Tõll, tõuse üles, sõda õues!»

Tõll tõstnud kohe pea hauast ülesse ja vaadanud ringi, aga et ta midagi põle näinud, siis vihastanud ta ja põle lubanud enam ilmaski appi tulla. Ja on uueste oma pea maha pannud ja puhkab tänapäevani.

E 5376/7 < Järva-Madise, Ahula v. — K. Kuusik < Juula Toming.

Vt. Kapsaste toomine Leigrilt, muist. 159; Tõll sõdib vankri abil, muist. 172; Tõllu haud, muist. 182; Tõllu äratamine, muist. 185.

Vrd. veel: Leiger ja Tõll jõudu katsumas, Leiger, muist. 12; Leiger sammub läbi väina, Leiger, muist. 15.

C.

Ükskord elasid kaks meest, Tõllus ja Leider. Kui nad teineteisel kostis käisid, oli neil pool vaati õlut taskus ja viiesüllane palk oli kepist käes, aga mitte käima abist. Kui ta läbi mere läks, puutus vesi nihuti ja laened vasta kotikid. Aga kui tõusis sõda, siis ta võttis tõllaratta, viskas vaenlasel vastu silmi, ratas jooksis kivi vasta, kus ta peiad praegu veel. Enne kui ta ära suri, rääkis seda omal lastel, et kui neil sõda juhtub, käskis ennast appi kutsu, ütles:

«Küll ma aitan teid!»

Aga lapsed tegid nalja, tulid tema haua juure, üelsid:

«Tõllus, Tõllus, tõuse üles!»

Kuulis, et see nali oli, pahandas siis oma põrna, ei luband enam appi tulla.

E 7402/3.

D.

Tõll läks viiesüllase kepiga läbi Soela väina. Niikaua kui liha katlas kees, tõi koapsud Hiiumaalt. Vennale viis vaadi õlut taskus külakostiks. Saaremaalt Hiiumaale 8 versta moad, mis see suurel mehel lipsida olli! Nii soe vesi oln, et Tõll käin alasti läbi väina. Enne oln Soe väin, nüüd hüüdasse Soela.

KKI 27, 251 (1) < Muhu, Tupenurme k. — A. Schmuul < Raissa Raun, sünd. 1887. a. (1959).

Vt. Kapsaste toomine Hiiumaalt, muist. 158; ka Kohanimede tekkimine, muist. 118—125.

E.

Suur Tõld läind Saaremaalt Hiiumaale, rehepars kepiks, õllevaat taskus, kes teab kui palju kapsaid oli keeduks võtnud. Läks Soela väinast läbi Leigerit külastama.

EKRK I 6, 130 < Orissaare raj., Muhu, Külasema k. — I. Sarv ja E. Veskisaar < A. Kand, 52 a. (1954) = RKM II 40. 347/8 (11) < Orissaare raj., Külasema k. — E. Veskisaar < A. Kand (1954).

Vt. Kapsaste toomine Hiiumaalt, muist 158.

F.

Kui Tõll läbi väina Hiiumaale sammus, siis oli tal käes kuuesüllane palk kepiks.

E 61166 < Emmaste — M. Meiusi < Jaagup Veski (1927).

G.

Tõll ja Leiger olid vennad, käisid üheskoos läbi väina, vesi ulatas Leigril kubemeteni, Tõllul ainult põlvedeni.

ERA II 9, 93 (13) < Emmaste khk. ja v., Kuusiku k. — M. Meiusi < Joosep Pumberg, 45 a. (1928).

H.

(Eestlasilt kuuld.) Tõllus olnud suur mees. Käind Hiiumaalt Saaremaale läbi väina. Ise laulnud:

«Uidu, tuidu, tuikest,
kastab mehe tillikest.»

Leigrid olnud Hiius suured mehed. Praegugi on nende suguvõsa, Leigri-nimelisi. Hakand saepaku otsast kinni ja virutand krapsti ree pääle.

ERA II 1, 712 (63) < Reigi, Kõrgessaare v., Rootsi k. — P. Ariste < Juhan Beekmann, 62 a. (1928).

I.

Suur Tõll läinud merest läbi, vesi old püksivärdli. Hiiumaalt Saaremaale läind otsekohe. Nii suur mees old.

EKRK I 6, 504 (4) < Orissaare raj., Muhu, Võlla k. — O. Niinemägi ja H. Tamm < I. Oedekivi (1954).

K.

Suur Tõll

Suur Tõll olli ollu Saaremaa mees, ken merest läbi käüs.

AES I < Karksi khk. ja v., Ainja — A. Univer (1936).

Vetest läbikäimise kohta vt. veel: muist. 148, 150, 162 B, 165 B, 175 R; Kapsaste toomine. muist. 156—160; samuti HVM I, lk. 362 jj., muist. 326—332.

140.

[Meri Suure Tõllu pastla kannani]

Laiatüki lahest kord läbi tulles täitnud vesi Suure Tõllu pastla kanna ära, kõrgemale ei olevat ulatunudki. Nii suur mees oli siis Suur Tõll.

EKRK I 16, 226/7 (11) < Kingissepa raj., Torgu k/n. — V. Ahas ja K. Mölder < E. Väli, 80 a. (1957).

141.

(Suur Tõll on nii tugev, et kavatseb üht ninasõõret kinni hoides teise sõõrme tuulega poja ehitatud kiriku ümber puhuda.)

M. Körber, Oesel einst und jetzt II, lk. 157.
Vt. muist. 120 B.

142.

[Suure Tõllu sammu pikkus]

Saaremaa on üks Suure Töllu samm. Ta samm oleks ehk muidu veel pikem olnd, aga vesi oli vasta tulnd.

RKM II 86. 87 (6) < Kingissepa raj., Pihtla k/n., Kailuka k. — E. Liiv < Aleksander Lahti, sünd. 1894. a. (1959).

143.

[Tõllu nägemine]

Suur Tõll läinud Mustjalast linna poole ja Sauvere mäelt näinud, kuidas massakas haigutanud Kaarma kiriku tornis. Suure Tõllul on nii erk kuulmine olnud, et magamise ajal on ta kuulnud, kui hiir on aevastanud.

E 60726/7 (10) < Mustjala khk. ja v., Võhma k. — T. Kaljo < Eeva Mahl, 70 a. (1927).
Trükitud: M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 155.

144.

[Naishiid näitab oma jõudu]

Saaremaal elanud muiste mõnda hiidu, tugevad nagu Tõll. Ka olnud tugevaid naishiida. Üks naisterahvas tahtnud Tõllule oma jõudu näidata. Visanud Kübarsaarest suure kivi Soela—Kuresaare tee äärde. Seal kivi praegu alles.

E 57317 < Saaremaa — M. J. Eisen.
Vt. ka: Tõllu (~ Vanapagana) naine kivikandjana, muist. 44—67.

TÕLL PÄÄSTAB MEREHÄDALISED

145.

Suur Tõll päästab Salme Kipakat merehädast

Salme Kipak olnud omal ajal kõige kangem ja julgem meremees. Ta käinud oma kalapüüupaadiga suvistel sumedatel päevadel ja valedatel öödel sagedasti Kuramaal, Riias, Heinastes ja kaugemalgi.

Ükskord tulnud ta oma paadiga Ruhnu saarelt Sõrve poole tagasi, kui äkiline maruhoog Leelse rahu juures paadi ümber paiskanud. Kipak olnud küll ka hää ujuja, kuid siiski polnud pääsmise lootust, sest et meri hirmsasti mässanud ja maa ujumiseks kaugel. Parajasti tulnud Suur Tõll Abruka saarelt Sõrve poole, kuulnud meest vees sulistavad, võtnud mehe kaenla alla ja viinud Salme randa kuivale. Koht, kus Kipak elanud, kutsutakse veel praegu Kipaku taluks.

E 60010/11 (4) < Kärla — K. Loiken (1927).
Trükitud: M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 154. Vrd. eespool lk. 62 jj., P. Süda, Suur-Tõll.

6. HIIDUDE KODUNE ELU

TÕLLU KODU

146.

[Tõllu kodu Hirmustel]

Kupp viis meid veel tema jutu järele Suure Tõllu kodu juurde, mis meid üsna hämmastas [1].

EKRK I 16, 235 (28, 29) < Kingissepa raj., Kärla k/n., Hirmuste k. — V. Ahas ja K. Mölder (1957).

147.

[Tõllu kodu Sõrves]

Kerisekivi

Tõll elas Sõrves. Tal olli Haudla vallas (Hauküll) veike maja, kus nad vahetevahel Piritiga öömaja pidasid, seepärast seal ka praegu see puumaakoht Tõllu pereks hüütakse.

Sõrvemaa oli tal armsam, seepärast et sealt tal kõige ligem tee Ruhnu läks, kus ta kaapsuaed olli. Ja kui Pirit kodu katla alla tuld hakkas tegema, siis astus ta selle meretee poole tunniga edasi ja tagasi läbi ja tõi kaapsupead Piriti kätte umbes, kui vesi katlas keema hakkas.

Ta naene Pirit oli kontide ja rammu poolest vana seltsiga peaaegu ühesarnane ning ta hooleks ollid kõik kodused ja ka väljapoolsed asjad toimeta.

Ükskord tahtis Tõll omale sauna ehita ning andis Piriti hooleks saunaahju kerise kivid korjata. Vanamoor panni põlle ööle ning korjas neid mööda Saaremaad. Ühe kõlbliku kivi leidis ta siis ka Kõiguste karjamaal, selle ta panni oma põlle sisse ning hakkas kohe Sõrve minema. Aga kui ta umbest Kõiguste mõisa tänavasuu kohta pidi saama, seal katkesid põllepaelad ning kivi kukkus eidekese varvaste peale, mis talle kibet valu tegi. Ta pahandas see üle meest ja sülgis, nõnda et piisad üle karjamaa purtsasid, jättis selle kivi senna paika, kus ta praegu on, ning läks lonkades Sõrve oma vana mehekese poole ning ei tulnud selle meelehaiguse peale iialgi ennam sealt Pöide maale.

---

[1] Suure Tõllu kodust pildistasime ainult vana aita, mis olevat Saarel ühe vanima ehitisena säilinud. Kaurevälja talu oli ise paljude suurte ja üsna uute kõrvalhoonetega. Ait asus otse tee ääres 2 km kaugusel Jaagu talust. — *Üleskirjutajate märkus.*

EKS 4° 2, 193/4 (1) < Saaremaa.
Vt. Kivi Kõigustes, muist. 28, 29, 44, eriti 44 A; Kapsaste toomine Ruhnust, muist. 156; Tõllu kodu kohta Audlas vt. muist. 152, 186 E.

148.

[Tõllu kodu Tõllustes]

Kord elanud Hiiumaal kaks venda, kes väga suured ja tugevad mehed olnud. Teine olnud põllumees ja armastanud rahus kodus omakste juures elada, teine armastanud rohkem reisida kui kodu olla, sellepärast ka temal sagedaste tüli tulnud teiste rahvastega. Viimaks tulnud neil ka kodus kahevahel tüli. Noorem ütelnud oma vanema vennale:

«Kuule, sa, vana Tõllus, kui sa ei taha rahus elada, siis mine ja ela seal, kus rahu kallis ei ole, aga meil on rahu kallis, ma tahan omakstega rahus kuni eluotsani elada.»

Vanem vend pannud oma kimpsud-kompsud kokku ja läinud läbi Soela väina Saaremaale, kus parajati vaenlastega tüli olnud ja läinud saarlastele appi sõda ja võitnud vaenlased ära, peksnud mõned meresse, mõned soose ehk kus keegi aga saanud. Keda kätte saadud, need võetud orjadeks. Saarlased näinud, et Tõllus [1] väga tugev mees sõas olnud ja pärast jälle rahvaga heaste elanud. Siis palunud saarlased teda omale vanemaks, mida Tõllus ka viimaks lubanud.

Saarlased annud talle luba omale elukuha Saaremaalt valitseda, sealt, kus ta ise tahab. Tõllus läinud Saaremaa hommikupooldse mere ääre ja vedanud Vätta ninale mere ääre hulk kiva kokku ja tahtnud omale senna mõisad ehitama hakata. Aga et seal mere pealt sagele külmad meretuuled puhunud, läinud tema ära ja pillanud kivid kõik lajale, ainult mõned paremad on ta oma uude elukohta praeguse Tõlluste mõisse viinud, kus ta siis omale jäädava eluaseme võtnud. Peale selle läinud ta kord jälle Hiiumaale venda vaatma ja leppinud sellega ära ning käinud pärast

Tõlluste mõis. *J. Miku foto 1959.*

[1] Nõnda nimetud teda sestsaadik, kui vend teda ära ajanud. — *Üleskirjutaja märkus.*

sageli teineteisel võõraks. Et noorema venna perekond kõik rahus koos elanud, ütelnud tema surres:

«Mina olen rahus elanud, elage ka teie rahulikult!» Sellestsaadik olla ka Hiiumaal seesugune rahuline rahvas, et neil mitu paarirahvast rahus ühes majas läbi saavad, kuna saarlased iial kaks paari ühe katuse all rahulikult elada ei või. See olla Töllusega ühes Saaremaale asunud.

Kui Töllus omale naese võtnud, toonud ta Hiiumaalt kapstad, mille ta pulmasupiks keetnud. Selle eest olla ta poole vaati õlut Hiiumaale viinud, sest olla siis ka hiiulased õlletegemise pruugiks saanud.

EKS 4° 5, 871/2 (999) < Pühalepa — V. Mägi < J. Tutk (1889—1890) = H, Jõgever I, 147/8 (130) < Pühalepa (1889—1890).

Trükitud: K. Taev ja K. Mihkla, Kirjanduslik õpik VIII klassile. I vihk (1945), lk. 53—54 = K. Mihkla, Kirjandusloolline lugemik VIII klassile (1948), lk. 68 = L. Vihalem, Kirjandusloolline lugemik VIII klassile (1949), lk. 87 = L. Vihalem, Valimik eesti rahvaluulet keskkoolile (1958), lk. 155; kõik väikeste redaktsiooniliste muutustega.

Vt. Vete sügavused, muist. 139; Kapsaste toomine Hiiumaalt, muist. 158; Võitlus vaenlaste vastu, muist. 169.

149.

A.

Väikene lisa Suure Tõllu ehk Saaremaa vana varanduse vaka juurde

Oma naese ja lastega elanud Suur Tõllus Tõlluste mõisas. Olnud teisel aga väga pitk kirikutee; sest Saaremaal sel ajal ligidamal kirikut ei olnud, pidanud mehikene Muhu saarese minema, sest seal olnud juba kirik. Aga peale selle olla Tõllus ise Saaremaale veel mitu kirikud ehitanud. Et kirik kaugel olnud, käinud siis ka õige harba, enamast suurde pühade aegas seal. Et ta aga teelt ära ei eksiks, selle tarvis olnud temal — praeguses Pöide kihelkondas lõuna pool mere äeres — Saare küla lähedal Saare metsas üks arutu suur teepuu. See olnud tal ikka teejuhiks, nagu meil talve ajal õletuudid roegaste otsas teed näitamas on. Puu oli suur ja kõrge, peaaegu poole osa teisest metsast pitkem, oma olemise poolest tamm.

Ajad olid aga ennast palju muutnud ning mitugid asja teiseks ennast muutnud; nii oli siis ka Saare küla ja metsa vahele üks suur võeralt maalt tulnud vägimees ennast ülekohtuga elama asutanud ja viimaks olla ta väevõimu ja kavalusega kõik valitsuse üle küla ja metsa enese kätte kiskunud. Seesammane kuri ülekohtune valitseja lasknud selle teepuu-tammel ladva pealt ära raiuda selleks eesmärgiks, et omale ilmlikku vara ja valitsust kasvatada. Vaesed eksinud teekäijad said teede pealt kindi võetud ning mõisa päris neid omale, kõige nõnde ligioleva varandusega ühes. Niisammuti läinud ka palju laevu mere peal hukka, kes ikka selle puu järele olid harjunud praeguse Saare metsa ja Kübasaare vahekohast praegusest Kiudu lõpest läbi otse Väikese väina purjutama, kus praegus veelgid sadamasild Tornimäe õigeusu kiriku ehk matuseaia taga mere ääres seisab. Ja seal lähedal ka Silla- ja Kalameiste mäed. — Ja selle pere, kes seal suure teepuu juurdes, otsegu selle puu vahiks ja kaitsijaks olla elanud, lasknud seesammane ülekohtune valitseja sealt ära teiste Saare küla perede juurde Saare külasse viia, kus ta nimi praeguskid veel Tepu pere on.

Aga see kena allikas, kellest teepuu pere rahvas omale keelekastet ja suisel suurel palaval puule ka karastust andsid, olla ennast sellega nii

kurvastanud, kui puul latv sai raiutud ja pere kaotud, et ta enesest muud ei ole järele jätnud kui pehme mudane loik, kedas praegus tema pehme oleku pärast Tepu laheks saab kutsutud, ehk ta küll suurem ei ole kui hea poolevakane põld.

Nüüd tahtnud Suur Tõllus näeripäev Muhu kirikuse minna, tee olnud pitk, sellepeale hakkanud ka Tõllus kohe peale esimest kukelaulu kodunt sõitma, et hiljaks ei jäeks. Et aga teepuud Tõllusele kohegilt enam silmi ei paistnud, läinud ka vanamees kogemata hobustega ülespoole, nii kaua kunni jäe oli juba hakanud hobuste all murduma, sest ta olnud väga kõrgese ülese mere peale läinud, hobused ja tõld vajunud ühekorraga põhja. Tõllus tulnud ise kohe tõllast välja, tõmbanud hobused tõllaga seltsis loha oma järele ja vädanud neid nii kaua, kunni tõlla rattad olla põhja kindi hakkanud. Seal katkenud tõld hobuste järjest ära ning jäänud merese. Hobused viskanud ta aga mürinal kohe maad, käsi vääratanud ja hobused läinud suure joonega mööda mereäert kolinal edasi vastu Säere mägi, aga seesuguse jõuga, et mäest läinud kohe tükk välja. Nii läinud hobused mäest välja ning vaibunud ise kohe sellepeale senna teinepoole mäge pehme sisse ära, ja seda kohta, kuhu hobused olla ära vaibunud, hüitakse veel tänapäevani Hobuste hauaks.

Tõlluse tõld, mis Saare küla püha latsi heinamaal lõuna poole külge mere ääre maha jäi, on ennast kiviks muutnud ja seisab tänapäevani seal, on aga suuruse poolest peaaegu juba meie mõisa vana saunaga ühesuurune ja hüütakse Tõlluse tõllakiviks. Seda kohta seal Säere mäe sees, kust hobused on läbi läinud, hüütakse Lammassilmaks, sest Haudla valla lambad käivad suvel seal joomas, see on lammastel väga hea joomaskäima koht. Ja seda mere äert, kust hobused kolinaga läbi on läind, kutsutakse praegus Kolli rannaks, mis sest sõnast «kolin» on välja tulnud.

Et aga meie Saaremaa kangelasel mitte just igal ajal võimalik ei olnud seesuguse suure tõllaga kirikuse sõita, on isegid mõista, mis talle ta alalised talitused mitte ei lubanud, sest on ka Saare küla vanad inimesed seda hakkanud tähele panema, et iga kahekümne viie aasta pärast näeripäe öösel saab seda kivi nägemata kätega kangest tormist veest ja jäest ikka natukene liigutud. Nõnda arvavad vanad inimesed, et see olla tõllal veel oma peremehe meeldetuletus, kes teda ikka enamast kahekümne viie aasta sees korra olla pruukinud.

Need ülesekirjutud riad olen mina omas noores põlves vanade inimeste suust kuulnud, kes praegus juba ammugid mullas hingavad. Aga seda suurt teepuud olen mina ise oma silmaga veel noores põlves näinud. Ta vana ja mäda ladu oligit pealt järsku tõlp, aga seest alt tüist oli ta tühi ning õõnes, nii et meid 6—8 poissi võisime sisse minna, ja kui väljastpoolt tahtsime teda kätega ära mõeta, pidime 6 poissi käsipidi kokku hakkama, kui korra ümber saime. Nüüd on see puu juba ligi kakskümmend aastad kadunud, sest see oli selle järele, kui meie rahvas raharendi peale said, raiusid üks päev ühed noodamehed ta kirvestega maha, kui nad noodalt koju läksid. Sest nad olla arvand mesilased seal ülevel otsas sees olad, aga ei olnud mitte kedagid. Nelja-viie aasta pärast ei olnud seal mitte tompigid enam nähja.

Veel praegugi teadvad seal kõik ümberkaudu rahvas räekida, et see ülekohtune mõisnik olla kohtu alla langenud seeläbi, et mere peal olla aruta palju laevu hukka saanud ning kõik selle varanduse pärinud mõisnik omale, mis aga iganis seal ligidal oli juhtunud õnnetuse minema. Rikkus olnud mehel aruta suur, aga ehk meie sel ajal küll veel mitte praeguse armulise kotka tiiva all ei olnud, on siiskid see asi ilmsiks tulnud ning mehel lastud kohe pea otsast ära lüia. Peale selle olla teised Saaremaa mõisnikud ta surnukiha ära koristanud ja praeguse Pöide kirikuse altari

ette maha matnud, mis sel ajal siis olla katuliku kirik olnud, ja ta haua peale lasknud nad mälestuseks seesuguse kivi raiuda, mis just niisammuti on välja raiutud, kuidas surnukiha peab seal kirstus olema — kaks kätt rinna peal, aga pea otsast ära jälgotsis, paremapoolse jäla kõrvas. Nii seisab ta just praeguskid veel alles tänapäev seal, ning iga pühalpäeval, kui lauarahvast võetakse, tallavad inimesed ta kivist väljaraiutud kivi peal jälgadega.

H I 1, 599/602 < Pöide, Saare v. — A. Küng (1888).
Vt. Tõllakivi, muist. 72, 91; Tõllu kodu Tõllustes, muist. 80, 167 A.

B.

Sii oli muiste eland Tõllustes suur ja vägev mies, kellel Tõllus nime olnd. Tal olnd siis sääl Tõllustes ikka eluase ja, ja siin, ja Naistessoo juures või Audlas, kus ta pidand oma sauna tegema. Siia toond ta siis kerisekivisid. Üks olnd tal seal Kõiguste mõisa lähedal, sääl Kõiguste mõisa karjamaal ja teine on sääl Paju-Kurdla karjamaal, sääl Saastna talu lähedal teine kerisekivi. Aga vana Tõll ehitand ise kerist ja naine korjand jälle kerisekive. Kui ükskord siis naine olnd jälle kivikoormaga koju minemas, juhtund põllepael sääl Kõiguste mõisa ligidal Naistessoo talu juures maha või katki minema ja kivi kukkund naisele varba peale. Naine, kelle nimi Piret oli olnd, see hakkand nutma ja nutnud suure valu käe kivi kukkumise läbi. Nutust tekkind siis vesine soo ja hiljem rahvas hakkand sood nimetama Naistessooks. Ja see Naistessoo, see hüüdas veel tänapäevani. Ja see Tõllu kivi seisab maantee lähedal Kõiguste mõisa juures praeguskit veel sääl muinaskaitse all.

RKM, Mgn. II 240 b < Kingissepa raj., Laimjala k/n., Paju-Kurdla k. — S. Lätt < Aleksander Tustit, 43 a. (1959).
Vt. ka: Tõllu kivi Kõigustes, muist. 29; Pireti kivi Kõigustes, muist. 44; Nutust veekogude kohta muist. 30, 44, 59, 60, 113. 126 D.

150.

Saarlaste ebakombed

Kangelasi ei ole ka saarlastel mitte palju, kuid ainult ühest on väga palju juttusid kuulda, see on Suur Tõll. Tema elu- ehk kodupaik olnud Tõlluste mõis, kust ta välja käinud ja mõnda naljakad tükki mänginud olla. Tema tegudest nimetan ma ainult mõnda.

Kord tahtnud ta Hiiumaa Keila [= Käina] kiriku torni pealt ära visata. Keilasse tehtud uus kirik ja see ei olnud mitte Suure Tõllu meelt mööda, seepärast valitsenud ta omale ühe suure kiviranga ja tahtnud sellega Tõlluste mõisast Keila kiriku torni pealt ära visata, aga kivi ei ulatanud õnneks nii kaugele, vaid kukkunud Soela väina.

Tõine kord pannud ta siin kapstakatla tulele ja läinud ise Ruhnust kapstaid tooma, seitsmesüllane palk kepiks kääs ja vaat õlut püksitaskus. Saaremaa ja Ruhnu vahel ei tulnud vesi ka kõrgemale kui niudeni.

Kord tulnud Tõllu Sõrvemaale ja jäänud Viieristi metsa magama. (Ta maganud kaua, ühekorraga kas viis aastad.) Vanapoiss, kes ikka Tõllu vaenlane oli, sest et Tõllu temale palju paha tegi, nõutas siis, mismoodi Tõllule otsa teha. Ta arvas heaks Sõrvemaad Saaremaast lahutada ja kõige Tõlluga meresse lükata. Sõrvemaa on ühest kohast ainult 2 versta lai, säält tõmbas Vanapoiss jalakannaga kriipsu tõisest merest tõise ja see on praegune Salme jõgi. Sinna asus ta ise rinnaga taha, et Sõrvemaad merde lükata. Üks sõrulane, kes seda Vanapoisi tembutamist näinud

oli, läks Tõllut üles hüüdma. Tõllu ajas ennast ka varsi jalgade peale ja otsis ühe pere, kellel mesilased olid, ja saatis mesilased Vanapoissi nõõlama. Mesilased soskisivad teda nii kaua, kuna Vanapoisi nina nii pitk oli kui munt ja siis pani ta plagama. Ta tulnud mesilaste karjaga nii kaugele kui Hirmuste metsa, kus ta oksalasu alla varju saanud. Sääl mõtles ta järele, mis Tõlluga peale hakata.

Teda põrgu vedama hakata on väga suur töö ja võtab palju teekulu, või on ehk põrgus ruumigi nii suure mehe tarvis.

«Nüüd saatsin jo 7 koormat sõrulasi tagasi. Oot, oot, ma hakkan uut põrgut ehitama, iseäranis saarlaste tarvis.»

Ning valitses selle tarvis Karujärve.

Ta mõtles:

«Jätan ma vee sinna sisse, siis kustutab see põrgutule ära.»

Seepärast oli tarvis järv veest tühjaks lasta. Nüüd tuli Vanapoisil suur töö ette. Ta tampis jalgadega suurt kraavi, kust läbi vesi pidi ära jooksma. See jõgi on praegu olemas ja Pidula mõisas 2 veskit ta peal. Kui Vanapoiss kraavi tampis, läks üks Pidula mees Tõllut appi hüüdma. Tõllu tuli Pihtla metsast läbi, kus praegu Pihtla mõisa on, ja võttis säält 3 pihlakeppi, millega Vanapoissi nuhelda ta nurjatuma töö pärast. Kui ta nüüd seia tuli, oli Vanapoiss just lõunasööma peale puhkamas ja surmaoda temal pea all. Nüüd mõõtis Tõllu talle pihlakepiga mööda kõhtu. Vanapoiss kargas maast üles, surmaoda, mis temal pea all oli, läks suure rapsamisega katki. Kui Vanapoiss seda nägi, karjus ta: «Oda lätsi, oda lätsi!» ja sellest on Odalätsi pered omad nimed saanud. Nüid hakas Tõllu Vanapoissi taga ajama. Vanapoisil olivad nii rasked sammud, et kus ta astus, säält kerkis allikas maa seest välja, ja seepärast on Pidula mõisa ümber väga palju allikaid.

Nüüd hakkas Vanapoiss kohe põhjatuult minema ja läks nii kaua, kuni meri vastu tuli, ja siis pööris ta mere äärt mööda Tagamõisa poole tulema. Tagamõisa ninal ei aitanud miski nõu enam. Ta viskas peoga liiva meresse ja läks sedamööda veel pea 2 versta maad. Kui ta juba niuetest saadik vees oli, siis võttis ta mere põhjast kivisi, et sellega Tõllut visata, aga kivid läksid kaudu Tõllut ja tulid Tagamõisa maale. Seepärast on Tagamõisa maal palju kivisi, nõnda et Vanapoiss isegi ütelnud:

«Palju põrsud, aga vähe podisid!»

Tagaajamisest on Tagamõisa maa oma nime saanud: tagaajamise ehk tagamise maad, ja see liiv, kus Vanapoiss veel viimaks läks, nimetati Harilaiduks.

Sellekorraga on Vanapoiss Saaremaalt kadunud ja Tagamõisa ninale uppunud. Vesi aeas ta sarved maale, kus nad öösel kolisesivad, seepärast nimetakse seda randa Koldingi rannaks. Hundid olla need sarved säält praegusele Hundru ninale viinud, millest see oma nime saanud on. Ta keha on pärast meres nähtud, kus tursad teda imenud, mille pärast tursa pea paisutanud olla.

Sellepeale võtnud Tõllu nõuks Kerlale kirikut ehitada ja saatnud oma poja Kaarmale kirikut ehitama. Kui kirikud valmis olivad, läinud Tõllu poja ehitust vaatama ja näinud, et pojal palju ilusam ja täielikum olnud. Selle üle vihastanud ta ja tahtnud poja kirikut ümber lükata. Tõllu lükanud ja poeg pidanud tõisel vastu ning ladunud tõise käega postisid vastu. Veel praegu olla Tõllu käease Kaarma kiriku seina küljes.

Kord olnud sõda Sõrvemaal. Sääl võidelnud Tõllu viimast kord õige vahvaste. Ta õõritanud härjaratastega ümber, kuna viimaks kõik värk kadunud oli ja ainult tiisel kätte jäänud. Viimaks kukkunud see ka õnnetuseks kääst maha ja selle aja sees, kui ta teda maast uueste ära võtnud oli, löönud vaendlane ta pea otsast ära. Ta võtnud pea maast kaenu ja

jooksnud sellega senni kui Hirmusta metsa. Sääl olla praegus ta haud olemas Kerla kehelkonna piiri peal. Veel oma haua peal ütelnud ta:

«Kui sõda maal on, siis hüüdke mind: «Tõllu, Tõllu, tõuse üles, sõda Sõrve säärel!»»

Karjalapsed olla teda kord narrinud ja hüüdnud. Tõllu tõstnud kord pead ja vaatnud, näinud aga, et see laste narrimine olnud ja ütelnud selle peale, et ta enam mitte ei tõuse.

Tema tegudest on veel raamat pealekirjaga: «Saaremaa vägimees, Suur Tõll» välja antud P. Südamest. Sääl sees on temast pikalt räägitud, aga ometi on sääl ka mõni koht nõnda ja nõnda.

H IV 2, 271/5 (2) < Kärla — T. Undritz < J. Jõgi (1888).

Vt. ka: Tõllu kodu Tõllustes, muist. 80, 148, 149, 167 A; Kivi Käina kiriku pihta, muist. 6—8, 159 D, Leiger, muist. 11, 16; Kapsaste toomine Ruhnust, muist. 156; Vete sügavused, muist. 139; Magamine Viieristil, muist. 95, 96; Salme jõe tekkimine, muist. 110, 162 A, B; Mesilased Vanapagana kallal, muist. 162 A; Uus põrgu, muist. 162 A, 165; Tõll lööb Vanapaganat pihlakase kepiga, muist. 92 A, C, D, 107 A, 108, 120 B, 161 D, 162 A, 165 A, B, 166 A; Odalätsi nime tekkimine, muist. 120; Vanapagana jälgedest allikad, muist. 116; Sildade ehitamine, muist. 6 L, 33, 101, 107 A, 161 B, C, 162 A, 163, Leiger, muist. 8; Kivid Tõllu pihta, muist. 3—5; Kivid Tagamõisas, muist. 43; Tagamõisa nime tekkimine, muist. 162 B; Harilaiu tekkimine, muist. 107; Undva ja Kollingi nimede tekkimine, muist. 107 A, 120 B, 121, 149, 161, 162 A, 165 A, 173; Tursakala tekkimine, muist. 120 B, 162 A, C, 164, 165 A, B, 166 A, B; Kärla ja Kaarma kiriku ehitamine, muist. 127—130, 132, 133, 138, 174 B, C; Tõllu käe jäljed kiriku seinal, muist. 129 C, 130, 127 C, 156 A, 162 B; Tõll sõdib vankri abil, muist. 172; Tõllu surm, muist. 174; Tõllu haud Hirmustel, muist. 175; Tõllu äratamine, muist. 186.

151.

[Tõllu talu]

Randvere mõisa juures Kaarma kihelkonnas, kus Tõlli lepik ja Tõlli küla on, on vanasti Tõllu talu olnud. Ses talus on elanud Tõll ja ta on sest allikast vett joomas käinud, mis on Mustjala ja Kihelkonna maantee harude nurgas. See allik ütleb suurt kuiva ette. Kolm päeva enne kuiva algust hakkab see rohkesti vett jooksma.

E 60724 (5) < Mustjala khk. ja v., Võhma k. — T. Kaljo < Eeva Mahl, 70 a. (1927).

Trükitud: M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 152. Ilmaallika kohta vt. ka HVM I, lk. 562, muist. 305.

152.

[Tõllu talu]

Vanad inimesed rääkisid, et Tõllu talu nimi on saanud sellest, et vanal hallil ajal on siin elanud Suur Tõll. Uus peremees (Ling) tegi umbes 30 aastat tagasi elumaja ja muud hooned ümber, sest endised olid kõik lagunud ja väga vanad.

RKM II 54, 420 (1) < Orissaare raj., Laimjala k/n., Audla k. — E. Tampere < Truuvert (sünd. Ling), umb. 60 a. (1956).

Tõllu kodu kohta Audlas vt. muist. 44 B, 147, 155.

153.

Suur Tõll Vigalas

Vigala Lätiväljal oli Suur Tõll niitnud ja selle tagajärjel jäänud see väli lagedaks. Seda on arutu maa — mitu kilomeetrit igatepidi. Selle peal on ainult üksainuke väike pajupõõsas. Ja selle pajupõõsa juures on

«Suur Tõll» Tallinna Nukuteatris 1960. a.

allikas. Selle allika juures me käisime joomas, kui seal heinamaal olime, siis onu (Jüri Kreekmann) rääkis. Sinna oli Tõll oma vikati püsti löönud, löe ots oli teinud nii suure augu ja sellest saanud allikas. Tõll ajaviiteks niitnud — et vaenlasi pole maal olnud. Siis vaenlased tulnud maale, Tõll löönd vikati püsti ja läinud vaenlastele vastu.

RKM II 95, 69 (59) < Märjamaa raj., Vaikna k/n., Laukna k. — J. Nurme < Maria Lehtsaar, 66 a. (1960).

Vt. ka: Tõll allikate tekitajana, muist. 114, 115; Võitlus vaenlaste vastu, muist. 167—172.

Niitmise kohta vrd. HVM I, lk. 286—293, muist. 225—228; Leigri kodu, Leiger, muist. 19.

SAUNASKÄIMINE

154.

[Saunaskäimine]

A.

Suur Tõll oli ise Saaremaal, Hiiumaal käis saunas. Vahel oli ise Hiiumaal ja käis Saaremaal saunas. Meri kinni ei hoidnud.

ERA II 1, 594 (6) < Reigi, Kõrgessaare v., Kauste — P. Ariste < Anna Nigul, 84 a., Anna Alango, 55 a., ja Anton Alango, 17 a. (1928).

Vt. ka: Tõll Hiiumaal saunas, muist. 118; Tõll Abrukas saunas, muist. 105; Tõll Leigril saunas, muist. 159 B; Vete sügavused, muist. 139; Kivid karjaste pihta, muist. 13 P.

Vrd. Leiger, muist. 11.

B.

[— — —] Peremehele oli tuntud ka Hiiu vägimehe Leigeri nimi, kelle juures Tõll naisega olevat saunas käinud. Tõllu poeg «teinud ka tükke»

Tõllu talu Audlas. *J. Miku foto 1959.*

nagu isagi. Anseküla õpetaja Peeter Süda kirjutanud Tõllust raamatu, tema tegevusele seisnud vastu saksa pastor.

EKRK I 27, 27 < Kingissepa raj., Kaarma k/n., Kiratsi k. — M. Soll < Anni talu peremees (1959).

155.

Audlas Tõllu pere. Vanad rahvas rääkisid, et Tõll seal saunas käind.

ERA II 298, 427 (2) < Põide, Laimjala v., Pahavalla k. — R. Viidalepp < Ivan Rüütel, 67 a. (1938).

KAPSASTE TOOMINE

156.

[Kapsaste toomine Ruhnust]

A.

Liivi muistendid Suurest Tõllust

Saaremaal olnud selline mees: kui ta tahtnud kapsaid süüa, siis ta pannud Saaremaal katla tulele ja läind jala Ruhnule neid kapsaid tooma, ja selle mehe nimi olnud Tõll. Siis ta läind Abruka vahele. Sääl kalurid püüdnud kalu ja tema läind jalu nende võrkude sisse ning tahtnud siis keerda ühe paadi ümber. Kuid siis ta võtnud need mehed kummagisse kainlasse ja viind randa. Ja siis ta keetnud neid kapsaid. Siis ta läind Koltsa metsa magama ja magand kümme päeva — sääl on praegugi veel näha selline kraav, kus ta magand sees. Siis ta tõusnud üles ja läind Kihelkonna kiriku juurde (see on see Saaremaa esimene pühakoda) ja toetand oma selja vastu müüri — ning see müür pigistund kõveraks, nagu veel praegugi näha. Siis ta tulnud Linna ja sääl ta läind Linnapää juurde

ning litsund oma selja Linnapää nurga vastu ja pigistand sellegi nurga kõveraks. See Tõll olnud selline mees, et keegi pole suutnud teda võita.

E 59665 < Tartu — O. Loorits (1927).
Kapsaste toomise kohta Ruhnust vt. ka muist. 87, 147, 150; Tõllu käe jäljed kiriku seinal, muist. 127 C, 129 C, 130, 150, 162 B; Tõllu magamisasemed, muist. 93—97.

Tõll läheb Ruhnust kapsaid tooma. *H. Valtmanni illustratsioon 1940.*

B.

Sūr Tęļ lekš rāndast Sārõl. Rāndast ta lekš Rūnõ. Rūnõs tämmõn voļ nāt'õd tara. Ta um vīnd entš naizõn nāt'id'i Sārõl.

Sīkrõg 1949, 8. juulil < Tilist Ann.
P. Ariste liivi tekstide kogu.

[TÕLGE.]

Suur Tõll läks [liivlaste] rannast Säärele [Sõrves]. Rannast ta läks Ruhnu. Ruhnus tal oli kapsaaed. Ta on viinud enese naisele kapsaid Säärele.

C.

(Kui Tõll tahab süüa kapsaid, toob ta need oma kapsaaiast Ruhnust.)

J. W. L. Luce, Wahrheit und Muthmassung, lk. 40—43.
Vt. muist. 167 B.

D.

Suur Tõll — kapsavaras

[— — —]

Kohaliku muistendi järele olnud Suure Tõllu kapsaaed Ruhnu saarel, ruhnulaste omadega kõrvuti. Tõll armastanud kapsaid mehemoodi süüa, nii et tema kapsaaed varsti lagedaks sai. Siis käis ta ruhnulaste aias vargil.

Kord sammunud vägimees, nagu ikka, merest läbi ja hiilinud ruhnulaste kapsaaeda. Ruhnulased märganud varast parajal ajal, võtnud püssi ja põletanud Tõllule ühe kärtsu vastu vahtimist. Kuid haavlid ei teinud vägimehele vähematki. Tõll tulnud kapsa-seljatäiega rahulikult koju, endamisi naljatades:

«Sülitavad otse näkku.»

Ruhnu mehed meisterdanud vägevama püssi — kuulipüssi. Varsti tulnud Tõll jälle vargile. Nüüd andsid ruhnulased vargale paugu uuest kuulipüssist. Kuul tabanud vägevat meest põlvest. Sellest ehmunud ta nii tugevasti, et hüpanud Ruhnust Abruka saarele, sealjuures astunud jalaga teel ees vedelevale suurele kivile, mille tagajärjel kivi kinga kuju omandanud. Sellest kivi nimetuski.

Kivi asub Abruka tulitorni läheduses. Ta naabriks on Tõllu adra vannas — ka üks kivine tähis Saaremaa vägimehest.

VM 26. VIII 1928, nr. 197, lk. 9.
Vrd. Tõllu jälgedega kivid, muist. 73, 74, 75; ka muist. 90.

157.

[Kapsaste toomine Saaremaalt]

Töllus olli Saaremaal ja Leiger olli Hiiumaal... Töllus olli ikke Hiiumaal. Töllus hakan leent keetma. Saaremaalt käin siis kaapsaid toomas. Viiesüllane palk oln kepiks.

ERA II 1, 535 (24) < Pühalepa, Suuremõisa v., Kuri k. < Kärdla — P. Ariste < Liisu Poola, 70 a. (1928).
Kapsaste toomisest Saaremaalt vt. veel muist. 139 E, 106 D; Leiger, muist. 19 C; Hiidude suurus ja jõud, muist. 139.

158.

[Kapsaste toomine Hiiumaalt]

A.

Tõllus keetnud Saaremaal kapsarokka. Hiiumaalt tulnud kaapsaid viima. Seni kui rokk hakand keema — alles vahtu löönd — viind Tõllus Hiiust kaapsad koju. Soela väinast tulnud läbi.

ERA II 1, 556 (19) < Pühalepa, Suuremõisa v., Kuri k. — P. Ariste < Juhan Nurk, 80 a. (1928).

Kapsaste toomisest Hiiumaalt vt. ka muist. 6 A, 12 B, 31, 35, 70, 106 C, 139 D, 148; Leiger, muist. 19 C—G.

B.

Omal aal riagiti ju Tõllust palju. Vanad inimesed neh. Tõll elas ju Saaremaal. Saaremaal on ju Tõlluste küla ja Tõllu mägi — Tõllu hauaküngas. Ta olli üks kogukamatest meestest. Soela väinast käis läbi kapsaid toomas.

KKI 27, 207/9 (2) < Muhu, Rinsi k. — A. Schmuul < Ivan Peegel, sünd. 1898. a. (1959).

C.

Vana Töll

Paluküla on Kärdla lähedal. Et Vana Töll oli käin sealt kaapsud toomas.

KKI 27, 9 (14) < Hiiumaa, Suuremõisa — R. Viidalepp < August Daum, 68 a. (1954).

D.

Vana Töll oli supikatla tulele pannud, läind Hiiust kapstid tooma, seni supikatel oli aurand. Kolmesüllane palk olnd mehel käes.

RKM II 73, 83 (4) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veskisaar < Kõrtsi Aleksander, 82 a. (1958).

E.

Ükskord pannud supikatla tulele, läind Hiiumaalt kaapsud tooma, suur seitsmesüllane palk olnd kepiks käes. Toond kaapsud ää, teind kaapsusupi valmis.

KKI MT 83 < Jaani, Suur-Pahila k. — M. Must < T. Kärner (1950).

F.

Suur Tõll oli Hiiumaalt kapstid käind toomas. Oli jala läind.

RKM II 73, 70 (8) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veskisaar < Peeter Valdmets, 73 a. (1958).

G.

Suure Töllu naine olnd ka üsna suur tubli inimene, Piret oli nimi. Töll ütend:

«Piret, hakka sa suppi keetma, ma lähen ise Hiiust kaapsaid tooma!»

Ta kaapsaaid ond Hiius.

Piret hakkand suppi keetma. Vana töi kaapsaid. Seal ond hirmus suur katel, Piret oli hirmus aeg sinna vett kannud. Ühekorra Suur Töll toond kaapsaid. Terve härg läind katla sisse ära.

Seda rääkis moole mo õemees, ta on Kärla kantis eland, ta on sealt kuulnud.

RKM II 74, 125 (17) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kuremetsa k. < Odalätsi k. — R. Põldmäe < Marie Riis, 73 a. (1958).

159.

[Kapsaste toomine Leigrilt]

A.

Tohri nina ligidal Leigri laid, seal eland Leiger ja Tiiu, nende maja varemed veel praegu alles. Nendel olnd maad ja kapsaid kasvatand. Tõllus keis ju nende kääst kapsaid toomas. Nendel oli seal oma lauster ka.

ERA II 189, 95 (121) < Emmaste khk. ja v., Pärna k. — E. Ennist < Liisu Maandi, sünd. 1864. a. (1938).
Kapsaste toomisest Leigrilt vt. ka muist. 139 B, Leiger, muist. 19 C—G.

B.

Inimesed rääkisid vanasti Tõllusest, kis eland Saaremaal ja keind siin oma sugulase Leigeri juures saunas ning kapsaid toomas. Olnd kangesti suur ja tugev mees. Mine tea, kas see õige on või mudu tühi luule.

ERA II 188, 387 (123) < Käina khk. ja v., Jausa k. — E. Ennist < Liisu Jaakson, sünd. 1854. a. (1938).
Vt. ka: Saunaskäimine, muist. 154, 155; Tõllu suurus, muist. 139.

C.

Leig[e]rde nimi on niimoodi saand, et Suur Töll elas Saaremaal ja ta vend elas Hiiumaal Leigrel. Ja siis oli jälle hea kaapsakasu ja Saaremaal ei kasvand kaapsast, siis Suur Töll käis Hiiumaal, toond ... venna käest kaapsid. Nii kui supp hakkas pinde lööma, selle ajas Suur Töll tuli Saaremaalt, tuli Hiiumaale ja pani kaapsakoti selga, läks kodu kaapsusuppi keetma. Niimoodi on saand see nimi Leiger. Mina olen kuulnud. Mina ei tää.

(A(ga) kas sellest Leigrist veel mingid jutte on?)

Äi ma muud äi tea mitte midagit. (Missugune mees ta oli või?) See põle mitte nii suur mees ond kui jälle see Töll ond. See oli ju väiksepoole. (Väiksem oli?) Jah, väiksepoole mees ... —

KKI 30, 285 (12) < Hiiumaa raj., Reigi k/n. — L. Raudsep < August Härma, 66 a. (1959).
Vt. ka: Leigri suurus ja jõud, Leiger, muist. 12—15.

D.

T õ l l u s

Tõllus oli vägimees, Saaremaal või Virtsus, kus ta oli. Minu isa ja ema rääkisid temast.

Leiger ja Tõllus, üks old Saaremaal, teine Hiiumaal. Seitse versta old vahet läbi mere käia. Tõllus pand kodo supipaja keema ja läind Leigre käest Hiiumaalt kapsaid tooma. Viiesüllase palgi võtt kätte kepiks. Merevesi ulatand talle vasta kot'ta. Tuli tagasi, siis oli paras aeg kapsaid supi sisse panna.

Tõllus sõdind ikka, löönd teiste väge pal'lu maha. Keinas ehitud kirikud. Ta võtt tõllaratta ja visand kiriku poole. See joost üheksa versta Sõrve sääre kibi vasta, läind puruks. Põiad pidid praegu seal olema mälestuseks.

Nüüd on neis kooliraamatutes ka Suur Tõll, nad teind Tõllusest Suur Tõll, aga ei Leigrest ole kuulda ühti.

Kui Tõllus ää suri, siis ütles rahvale, et kui ma ää suren, siis hüüdke mind üles, ma tulen teile appi. Lapsed kuuld neid sõnu, läind haua peale ja lauld seal:

«Tõllus, Tõllus, tõuse üles,
sõda Sõrve sääre juures!»

Tõllus tõst pea üles, vaadand, et see laste nali old ja läind hauda tagasi. Seal ta puhkab veel tänapäevani.

ERA II 27, 528/30 (27) < Nissi, Riisipere v., Harku k. — R. Põldmäe < Villem Simson, 71 a. (1930).

Trükitud väiksemate muutustega: O. Loorits, Vanarahva pärimusi, lk. 103—104.

Vt. Leigri kapsaste toomise kohta, Leiger, muist. 19 C; Kivi Käina kiriku pihta, muist. 6, Leiger, muist. 11, 16; Võitlus vaenlaste vastu, muist. 167—172; Tõllu äratamine, muist. 186.

E.

(Hiiumaal Emmaste Tohvri küla ligidal on saar, millel olnud Leigri kapsaaed.)

ERA II 9, 123/4 (1) < Emmaste khk. ja v., Tohvri k. — M. Meiusi < Johan Tohver (1928).

Vt. Leiger, muist. 19 G.

160.

[Kapsaste toomine Sõrvest]

Suur Tõll pole siin kantis olnd, see oli Sõrves. Naine oli tal Hiiu Kõppus katla tulele pannud, see käind Sõrves kapsaid toomas.

RKM II 86, 328 (8) < Kingissepa raj., Metsküla k/n., Pammana k. — E. Liiv < Aleksander Pors, 68 a. (1959).

Kapsaste toomisest Kassarist vt. muist. 31.

7. VÕITLUSED

VÕITLUS VANAPAGANA VASTU

161.

[Vanapagana jalajälgedest Odalätsi allikad]

A.

Vanapagan ja Suur Tõll

Ükskord ei olnud Odalätsi küla juures seda jõge. Vanapagan olevat maantee ääres maganud. Siis juhtunud sealt mööda minema Saaremaa kangelane Suur Tõll, kes näinud Vanapaganat seal magavat. Võõras mõelnud, mis teha. Kuid siis ärkanud Vanapagan ülesse ja näinud oma suureks hirmuks, et üks päris tundmata mees seisab tema juures. Vanapaganil nahk hirmu täis, mis nüüd teha. Nüüd haarab ta maast oda ja viskab hirmsa jõuga oda mehe poole; kuid mees oli odast nobem ja jõudis oda eest ära minna.

Vanapagan hüppab edasi-tagasi ja iga tema jalajälje asemel hakkab maa seest allikas välja keema. Neid saab lõpuks nii palju, et säält hakkab päris jõgi jooksma. Oda, millega Vanapagan tahtis Suure Tõllu pihta visata, läks keskelt pooleks ja Vanapagan hüüdis:

«Oda läts, oda läts!»

Sellest siis tuligi nimi — Odalätsi.

ERA II 231, 207/9 (3) < Kihelkonna khk. ja v., Odalätsi k. — A. Teeär < Jaan Teeär, 55 a. (1939) = RKM II 78, 134/5 — A. Teeäär.

Vt. Allikate tekkimine, muist. 114—117, eriti 116; Odalätsi nime tekkimine, muist. 120, 121; Võitlus Vanapagana vastu, muist. 101.

B.

Tõllu ning Vanapagana võitlus

Vanapagan oli magand sääl Pidula kandi metsas kohegil, kui Tõll oli tä leidend säält. Vanapagan ärkand üles ning katsund, et kohtas ladama saand. Tõll oli täda saand siiskid odaga sähvata, nõnda et oda läind pooleks. Tõll lausunud, et: «Oda läts». Sellest haketeged hüüdema sida metsa Odalätsi metsaks. Sii metsas hüppend Vanapagan tiidsete sammudega, mistõttu sii metsas oogid nii tiheli alligeid, sest iga Vanapagana jälje kuha pääle sugend üks allik.

Vanapagan tulnd äga ladades Tõllu ees. Sii Säädi metsas, koes tihe,

äi pääsend Vanapagan änam nii ruttu edasi. Sii saand Tõll tööle jälle vaksoksi tammega paar korda äiata. Ise ütlend:

«Said sa nüüd säädust tunda!»

Nüüd ongid see mets Sääduse metsaks ning Säädi pereks ristitud. Säädi metsa lõppedes olnd Vanapagana nõu otsas. Vanapagan näind, et lage tuleb vastu, maa lõpeb ää ning hakab meri. Suure hirmuga ning tiidsega saand Vana veel kautu minnes püütääve liiva ning viskand selle meresse, et teha enesele teed Rootsi üle mere. Selle kuha pääle, kohest Vanapagan liiva võttes, sugi Sarabiku järi, sest järve ääres kasvas sarapuid, midast jälle Tõll oli kiskund ning Vanapaganale nendega turja pihta ladus. Vanapagana püütäis liiva oli äga liiga vähe, et teha teed Rootsi. Sellest sai vaid Harilaidu suurune maariba.

Nüüd äi jäänd Vanapaganal muud nõu üle, kut pidi otse merese pistema. Et meri oli sügav, siis tuli vesi varsti Vanal üle pee, sest ojuda polevat tä mõistend. Nõnda uppundkid siis Vanapagan Harilaidu otsa ää. Ning varsti tulnd ka Vanapagana kondid kolinal Kollingu randa maale. Kontide kolina järge hakatigid sida randa hüüdema Kolina rannaks, pärast äga oo muudetud see Kollingu rannaks. Et nee kondid seie mere ääre maha jälle jähid, siis hakkesid hundid neid siit närimas keimas. Ning selle järge hüütudkid sida nukki pärast Hundinina nukiks, nüüd oo äga pika aja pääle jälle see nimi niipalju teiseks läind, et oo nüüd Hundva nukk.

Ennem äga, kut Vanapagan oli vee sisse vaibund, oli tä veel üle õlapuu hüüdend oma viimsed sõnad suure vihaga:

«Palju põrssud ning püsut podi peab sii merenukkis olema!»

Vanapagana sajatussõnad oogid mõjund selle Hundva nuki pääle, sest see ikke oogid keige viletsam maapind tervel Saaremaal.

RKM II 2, 31/5 (22) < Kihelkonna khk. ja v., Lätiniidi k. — A. Kannel < Jaan Kannel (1947).

Vt. Harilaiu tekkimine, muist. 107; Säädi kohanime tekkimisest vt. muist. 162 A; Kollingi (~ Kollingu) ja Undva (~ Hundinina) nime tekkimisest vt. muist 107 A, 120 B, 121, 149, 150, 161 D, 162 A, 165, 173; Sildade ehitamisest, muist. 6 L, 33, 101, 107 A, 150, 162 A, 163, Leiger, muist. 8.

Harilaid. *T. Lippmaa foto 1934.*

C.

Inimesed hüüdand ikka Odalat's, mitte Odaläts. Isa rääkis, et seal magand ükskord vana Koljat, oda old pea all. Töll olla näind, suur tammepalk old käes. Sellega ta löönd Koljati pea pihta. Koljat pand jooksu, oda jäänd maha. Vat Kesknömme ja Tagamöisa vahel on suur rahu, pikk laid läheb merre. Vana Koljat viskand seal peoga liiva ede tee, taht läbi mere minna. Sellest liivast tuligi rahu. Aga oda jäi maha, sellest siis nimigi tuli — Odalats — oda plats, kus oda maha jäi. Seda minu isa rääkis mulle.

KKI 10, 213 (1) < Kihelkonna, Pidula as. — A. Hameri ja Ü. Tedre < Aare Aas, 12 a. (1949).

Sildade tegemisest vt. ka muist. 6 L, 33, 101, 107 A, 150, 162 A, 163, Leiger, muist. 8.

D.

[— — —]

Pidula mehed näind, et Vana-Kusti Pidula poole läind, räägitud Suure Töllule. Ta magand Odalätsi männa all, surmaoda pee all. Töll lõikand kolm keppi pihlavitstega. Vanakuri pistand edasi kohe vastu merd, muljund allika välja. Suur Töll keppidega taga. Arilaidust läind mere, oli ära uputand. Sääl Kuradi põhi. Kui lae sönna peab minema, ep saa välja. Kolingi randa oli sarved viind, hundid olid säält sarvi näind. Oli Hundinina, nüüd Undva.

Babiloona oli Vana-Kusti naine. Ta saatnud poja Kuritsi isa otsima, et papa nii kauaks jäänd. Poeg oli siis sarved leidnud ja laulnud:

«Papa suri suures vaevas,
papa sarved minu kaendlas.
Ei ma tunne pörgurohtu,
kes vaigistaks seda hädaohtu,
kes võiks haiged parandada,
vaesed lapsi avitada.»

RKM II 74, 673/6 (15) < Kingissepa raj., Lümanda k/n., Karala k. < Atla k. — S. Lätt < Mihkel Remmel, 82 a. (1958).

Vt. Kuradi põhja tekkimisest, muist. 162 A; Töll lööb Vanapaganat pihlakase kepiga, muist. 92 A, C, D, 107 A, 108, 120 B, 150, 162 A, 165 A, B, 166 A; Undva ja Kollingi nime tekkimisest, muist. 107 A, 120 B, 121, 149, 150, 161 B, 162 A, 165, 173.

162.

[Võitlus Sõrve sääre pärast]

A.

Vanapagan ja Suur Töll

Muiste elas Saaremaal Suur Töll, keda rahvasuu Saaremaa valitsejaks kutsub.

Suure Töllu «küüntenärija» oli aga Vanapagan.

Kord, kui Suur Töll raskesti magas, tahtis Vanapagan Sõrve säärt Saaremaa küljest lahti kaevata ja siis Sõrvemaa koos sõrulastega merepõhja uputada. Aga sõrulased said Vanapagana kurjast nõust aru. Nad ruttasid Suurt Töllu appi kutsuma.

Kui Töll seda lugu kuulis, kahmas ta silmapilk mesipuu sülle ja tor-

Tõll peksab Vanapaganat. *H. Miti illustratsioon 1959.*

mas Vanakurja otsima. Leidiski lõpuks Vanapagana ja viskas põõsast mesilased ta juurde.

Suures töös ei pannud Vanapagan Tõllu tulekut tähelegi. Tunneb korraga, et teda igast küljest kangesti torgitakse. Vaatab — mesilased kallal. Küll tõrjub Vanapagan mesilasi eemale, küll lööb neid sadade kaupa

Vanapagan tahab Sõrvet Saaremaast lahutada.
H. Valtmanni illustratsioon 1940.

surnuks, aga mis sa suurele perele ikka võid teha! Ei aita mehikesel viimaks muu nõu, kui paneb putkama. Aga ega vaenlased sellepärast maha jää. Need lendavad järele, nõelavad edasi. Viimaks jõuab Vanapagan noorde kuusikusse. Seal pääseb ta mesilaste nuhtlusest lahti. Suures valus neab Vanakuri mesilased ära, et need enam üle ta kraavi ei tohi tulla.

Sellest saadik ei hakanud Vanapagan enam sõrulasi tülitama, aga ka mesilased olevat Sõrvemaalt kadunud. Vanapagana kaevatud kraav on praegu veel olemas. Seda kutsutakse nüüd Salme jõeks.

Teinekord tahtnud aga Vanakuri endale Karujärvele eluaset rajada. Enne aga oli vaja järv veest tühjaks lasta.

Selleks hakkas Vanapagan Teesuu rannast kraavi Karujärve kaevama,

et vesi seda kraavi mööda järvest merre voolaks. Ümbruskaudsed inimesed läksid Tõllult abi paluma.

Tõll läks kohe inimestele appi. Ta lõikas enesele kolm pihelgast keppi, läks nendega Vanakurja otsima. Vanapagan laskis tööväsimuse peale parajasti leiba luuse, oda pea all. Ja jälle ei teadnud ta Tõllu tulekust midagi.

Magusat und nähes tunneb Vanapagan korraga hirmsat valu kõhus. Laugusid lahti lüües näeb: Tõll seisab ta ees, kolm pihelgast keppi käes, käsi valmis teist korda lööma. Vanapagan kargas nagu tuul püsti ja laskis kannad välkuma. Suure rutuga ei mõelnud oda peale ja tallas oda puruks. Putkates ise kaebama:

«Oda läts! Oda läts!»

Sest ajast peale hüütakse talusid, kus Vanapaganale see äpardus juhtus, Odalätsi küla taludeks.

Hirmu ja valu pärast trampis Vanapagan nii tugevasti jalgadega vastu maad, et igal pool, kus ta jala maha pani, vee maa seest välja pigistas. Vett tungis nii palju, et allikas iga jälje kohale tekkis. Veel praegu võib neid allikaid Pidula mõisa ligidal näha.

Suur Tõll ei tahtnud aga Vanapaganat nii hõlpsasti minema lasta. Ta jooksis Vanakurjale järele. Vanapagan putkas eest mere poole. Kõruses Säädi juures, sai Tõll Vanapaganale mööda sääri sähvata. Sellest tulebki nimetus Säädi. Nüüd tuli meri vastu ega Vanapagan pääsenud enam edasi. Tal tekkis mõte merre teed teha. Vanapagan kahmas kahe käega liiva, viskas enese ette merre. Sinna, kust ta liiva võttis, tekkis Sarapiku järv. Nõnda tekkis tee merre. Tee on kujult nagu katusehari. Seda liivaseljandikku nimetatakse nüüd Harilaiuks.

Varsti oli aga Tõll Sarvikul jälle kannul. Vanapaganal surm silma ees. Ei olnud aega teed teha. Sajatades kahmas Sarvik tee lõpul mere põhjast peotäie väikseid kive ja viskas tagaajaja poole, hüüdes:

«Palju põrsaid, pisut podi!»

Sellest ajast saadik hakkas sealse ranna rahvas rohkesti sigima, aga maa jäi kiviseks ja kasvatas vähe vilja.

Sajatamise järele kargas Vanapagan Tõllu eest merre. Lootis ujumisega end päästa. Meri aga lainetas seekord tugevasti. Sarvik ei jõudnud suurte lainete vastu võidelda. Lained matsid ta enese alla ja uputasid ära. Sarved viskas torm pärast suure kolinaga randa. Sellest ajast saadik hüütakse seda randa Kollinga rannaks. Vanapagana keha jäi merepõhja. Tursad sõid liiga palju ta liha, seepärast paistetasid nende lõuad üles ja on praegugi veel paistetanud.

Vanapagana keha ümber tekkis madalik, mis on laevadele väga kardetav. Seda hüütakse saarlaste poolt enamuses Laevarahuks, osalt aga ka Kuradi põhjaks.

Jutt on rahva hulgas laialt levinud.

RKM II 83, 330/6 < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Ranna k. — L. Suurna < Marie Rauk, 69 a. (1958).

Vt. ka: Salme jõe tekkimine, muist. 110, 150; Mesilased Vanapagana kallale, muist. 150; Uus põrgu, muist. 150, 165; Tõll lööb Vanapaganat pihlakase kepiga, muist. 92 A, C, D, 107 A, 108, 120 B, 150, 161 D, 165 A, B, 166 A; Vanapagana tekitatud allikad, muist. 116, 117; Kuradi põhja nime tekkimisest, muist. 161 D; Harilaiu tekkimine, muist. 107; Kollingi nime tekkimine, muist. 107 A, 120 B, 121, 149, 150, 161 B, D, 162 B, 165; Tursakala tekkimine, muist. 120 B, 150, 164, 165 A, B, 166 A, B.

B.

Suur Tõll

Ükskord eland vanal ajal Saaremaa vägimees Tõlluste mõisas, kus mõis praegu seda nime kannab. See oli Suure Tõlli mõis. Aga praegu kutsutakse seda mõisat Tõlluste mõisaks, sest et Suur Tõill elanud seal mõisas. Ja naine keetnud temale suppi. Et ta hiiglasuur mees oli, siis läks ta Hiiumaalt kapsud tooma, kus temal olnd kapsuaed. Et ta hiiglasuur mees oli, siis pistnud ta teise mehe teise tasku ja siis läind Hiiumaale merest läbi, sest siis ei olnd meri mitte nii sügav kui praegu. Tõill toonud sealt kapsud ja naine keetnud supi valmis ja pand toidu lauale ja kutsunud siis mehe sööma.

Tõill söönud kõhu täis ilusasti ja siis pand ta ennast sööma peale puhkama. Ta maganud nii, et kõik Saare rahvas on tema nina noorskamist kuulnud. Selle aja sees, kui Suur Tõill magas, oli Vanapaganal aega inimestele kurja teha, sest Suur Tõill kaitses Saare rahvast Vanapagana eest; et pagan oli Saare rahva vainlane.

Ja selle aja sees, kui Tõill puhkas, oli Vanapagan siis Salmele tööle hakand, et Sõrvemaad Saaremaast lahuta ja merese lükata. Selle aja sees tampinu Vanapagan suure sügava kraavi, kus praegus Salme jõgi on, see on Vanapagana tambitud. Siis olid Salme inimesed suures hädas olnd. Siis jooksen Salme mehed Suure Tõlli järele, et teda paluda keerel sammul appi ruttama. Ja palunud Tõlli naist, et ta Tõlli ülese ärataks ja neile ruttu appi tõttaks, et Vanapagan on nii tööl ja tahab kõik Sõrvemaad merde ajada.

Suur Tõill ärgand unest, ja kui kuulend seda, mis Vanapagan teeb, ruttand ta keerel sammul senna appi. Saand Vanapagana töölt kätte, Tõill näind, mis pagan teeb, et tahab Sõrve rahvast ära uputa; hakand paganad kätte püüdma. Vanapagan olnd ka nobe jooksma ja pannud sääred seugama Kihelkonna poole, Tõill järel, et Vanapaganale nahatäis hoopi anda oma töö eest. Siis Odaletsi väljal oli Vanapagan nii hädas olnud Tõlli ees, et tema iga jalaastmest veeallika välja muljunud. Seal saand Suur Tõill Vanadpaganad piitsage sähvada, siis Vanapagan karjund suure häälege:

«Oda läits, oda läits, oda läits!»

Seal oli Vanapagana oda suures hädas ja hirmus katki läind. Ja sellepärast ta karjus: «Oda läts!» Ja sest ajas saatikad hüütakse seda kohta Odaletsi kohaks tänapäevani. Ja Odalätsi väljal on veel praegu need veeallikad, mis Vanapagan on tampnud selle hirmuge, et Tõill teda taga kihutas.

Ja Suur Tõill kehutas ikka veel Vanadpaganad täga kuni Tägamese moisas läbi ja Unve ninale, seal sai veel kord Tõill Vanadpaganad piitsage sähvada ja Vanapagan pidi hirmu päras merde minema ja ära uppuma. Ja kui Suur Tõill oli sealt ära tulnd, siis tahtend Vanapagan veel meres tägasi tulla, aga hundikari oli seda juhtun nägema ja kehutan vana uuesti merde: nii et ta täiesti ära uppus ja otsa sai, et enam ei ole Saaremaa rahva vaindlast. Ja mere vesi tõi Vanapagana sarved kolistes Koltingi randa selle tähenduseks, et ta tõesti on uppunud ja otsa saand. Ja see rand kannab praegu ka seda nime Koltingi rand ja selles ajas saatik, et Vanapagana sarved senna kolistes läksid. Ja seepärast hüütakse seda mõisat Tägamese mõisaks, aga enne oli Tagaajamise mõis. See nimi sai selles, et Suur Tõill Vanadpaganad täga ajas seal ja kehudas teda Undi nina poole ja sealt merde. Esiti hüüti see rand Undi ninaks,

aga nüüd Unvaks ja Undva ninaks. See mererand kannab ka seda nime tänapäevani, et see rand on ahtuke maapind, mis merese läheb.

Saaremaal olid vanal ajal palju huntisid. Ja olid ka suured metsad ja hundikarjad, aga praegu ei ole enam ühtege hunti selles, et metsad kõik lagedaks tehakse. Kui mitmed lauavabrikud töötavad Saaremaal aastate ringi, on ju küll parem, et neid loomelukaid ei ole, loomade murdjaid. Kui mina olin laps, siis oli neid siin küllalt, vaata, et ei tuleks tuba. Käisid ööse õues, silmad põlesid peas kui kaks küünalt, ja kui olid natuke kaugemale hundid läind, ja et neid oli oma laulukoor kokku tulnud, siis hakkas nende laul ja siis ulusid kui hullud hundid ja nii edasi.

Suure Tõllil oli ka tubli poeg, kes oskas hästi torupilli mängida. Kui ta torupilli mängis, siis hakkas kõik Saare rahvas tantsima, kas tahad või tahtmata, ikka pead tantsima. Nii kui näha on, ükske ei võind järele jääda tantsust, ikka kõik pidid endid liigutama. Nii kui Viitu Villemi Viiu oli surmavoodi peal maas, ta ei suutend inam üles tõusta, kui tegi jalage vastu vootiotsa: tõmp-tõmp-tõmp! Ta jõud oli otsas, enam ei suudand ka tõmpi teha. Ja Teesu Ott oli tuulikul jahu lasken ja kuulend Tõlli poja pillilugu, et see nii ilus oli. Ott hakand sundimata nii keerusega tantsma tuulikul, et enam aega ei saanud ümber vaata, sundimata suure keerusega tantsuge jäänud tuuliku vahele. Ja tuulik oli ka tublisti ümber käind, et hea tuul olnd. Tuulik teind esitiks mõrra-mõrra-mõrra müra. Pärast kui mees oli tükis vahele jäänd, siis nimetanud veel peremehe nime pikali: Teesu Ott jepjoosu maat, Teesu Ott jepjoosu maat, jepjoosu maat. Siis jäänud tuulik seisma.

Ja kui Tõlli poeg pilli käest ära oli pand, siis jähid kõik Saare rahvas tantsus seisma ja puhkasid seda väsimust.

Siis mõtles Suur Tõill: nüüd pean hakkama kirikuid ehitama, Vanadpaganad ka ei ole enam, kes Saare rahvast keusab, ehitame kaks kirikud: mina ehitan ühe ja poeg teise. Hakanud siis pojage tööle. Kahjuks, et neil üksainus haamer või vasar oli, nad pidid seda haamrid viskama teineteise kätte. Tõill ehitas Kihelkonna kiriku ja poeg Karma kiriku. Aga kui kirikute ehitused valmis on saand, siis näind Tõill, et pojal on kenam ja ilusam kirik kui temal. Suure Tõlli meel saand pahaks, et pojal ilusam on kui temal, ja sellepärast pahases meeleolus tahtend poja ehitus ümber lükada. Aga jätten veel järele, nii et praegu võib veel näha, kes tahab, Karma kiriku põhjapooltsel küljel Suure Tõlli sõrmeasemeid.

Siis oli ka Tõill väsinud omas töös ja Tõill mõtlend, mina lähen puhkama ja valind omale puhkepaika Irmusta metsa ja ütlend Saare rahvale:

«Mina lähen nüüd puhkama. Kui teil on abi tarvis, sis hüüdke mind ülese!»

Nii ta ka teind, läind mulda magama Irmusta metsa. Aga vallatumad karjapoisid hakand vallatusel Tõlli hüüdma:

«Suur Tõill, Suur Tõill, tõuse üles, sõda Sõrve sääre juures!»

Tõill tõstnud pead ja vaadand — ei ole sõda kuskil näha. Tõlli meel saand pahaseks ja ütlend:

«Et mind olete narrind, siis ei tõuse mina enam iial ülese, kui teil küll on suur häda käes ja abi tarvis!»

Siis jähi Tõill igavest rahuund puhkama. Nii siis jähi Tõlli naine kurvaks, et mees enam ülese ei tõuse, ja hakkas oma mehe hauale kivisid kanma. Tõlli mõisa põllalt toonud ta ühe igavese suure kivi, mis ta pidi kanma oma armsa mehe hauale. Aga õnnetuseks oli see, et ta põllepaelad katki rebenesid ja kivi kukkunud maha. See on 3 virsta teisel [pool] Kuressaare linnast Kihelkonna maantid minna tee ääres ehk võib olla 5 sülda maad eemal, suur hobuse moodi kivi ja seda kivid nimetakse Hookiviks ja seda kohta nimetakse Hookiviks sest saatikad, kui see kivi

senna on saand. Teisel maantil on üks elanik ja see kannab ka seda nime Hookivi.

Seda toredad suurt kivi pidi Tõlli naine oma armsa mehe hauale kanma ja kesked hauda püstitama, sest vähemaid kivisid oli tal juba toodud ja pandud korra ümber haua. Aga et õnnetus juhtus, et põllepaelad rebenesid ja kivi pidi enneaegu kukkuma, jäni see kivi senna viimata, mis juba Tõlli naine hiigla hulga maad oli kanden oma põlles. Siis pidi Tõill leppima üksi väikste kividega, mis tema haua ümber oli naine kandend, aga keske hauda jäni panemata.

Mina olen ka Suure Tõlli hauda näind Irmusta metsas, kiriku maandis võib-olla 10 sülla maad eemal, kus Suur Tõill puhkab oma rahuund. Temal on küll rahulik seal puhata ja kena pitk haud. Kivid on korra ümber haua, aga keskel ei ole. Tõlli naine valis küll toreda kivi oma mehe kesked hauda, aga mis teha, et põllepaelad rebenesid, ei saand mehe hauale kanda, et oli küll hulk maad toodud, ja nii lõpp.

Mina olen ka Vanadpaganad näind, teda on pildistud, kes Saare rahvas keusas. Ta on Velsandi saarel muuseumis, seal on see Vanapagana pilt, kes soovib näha seda, see mingu senna vaatma, mis nägu on olnd Vanapagan, ja nii lõpp.

ERA II 255, 563/74 (1) < Kuressaare l. — T. Luks (1939).
Vt. Tõllu kodu Tõllustes, muist. 148; Kapsaste toomine Hiiumaalt, muist. 158; Vete sügavused, muist. 139; Tõllu magamisasemed, muist. 93—97; Salme jõe tekkimine, muist. 110, 150; Vanapagana tekitatud allikad, muist. 116; Odalätsi nime tekkimine, muist. 120; Undva ja Kollingi nime tekkimine, muist. 107 A, 120 B, 121, 149, 150, 161 B, D, 162 A, 165, 173; Tagamõisa nime tekkimine, muist. 150; Noore Tõllu pillimäng, eespool lk. 75 jj., P. Süda, Suur-Tõll; Kihelkonna kiriku ehitamine, muist. 127, 131, 133, 134, 136; Kaarma kiriku ehitamine, muist. 127—130, 132, 150; HVM I, lk. 360—361, muist. 324; Vasarapildumine, muist. 126—135, Petseri vägimees, muist. 1, Olev, muist. 1 $Ä_1$, $Ä_2$, Y_2; Tõllu käe jäljed kiriku seinal, muist. 129 C, 130, 132 B, 150, 156 A; Tõllu tõotus ja äratamine, muist. 186; Hiidnaise kivikandmine mehe hauale, HVM I, lk. 204—206, muist. 112, 113; Hookivi, muist. 92; Tõllu haud Hirmustel, muist. 175.

C.

Sõrve säär olla sellest tekkind, kui Suur Tõll alles elas Saaremaal, siis ta olla va Kuradiga riidu läind ja ajand Kuradit taga, va Kuri põgenend mere ääre, ei ole aga sealt enam edasi pääsend, ta võtnd kamalutäie kivi ja mullaprahti, visand merde ja karand ise sinna peale, ja see ongi nüüd Sõrve säär. Suur Tõll olla talle ka sinna järel läind ja va Kuri joosnud merde, kus ta ära uppus.

Kalad meres söönd ta liha, aga ta va paganas oli ikka mürgine ja kalade pead paistetand üles ja jäänd väga suureks. Need on nüüd need tursakalad.

ERA II 207, 439/40 (28) < Märjamaa < Rapla, Kabala v., Riidaku k. — E. Poom < Albert Mariste, sünd. 1905. a. (1939).
Vt. Sõrve sääre tekkimine, muist. 108.

163.

[Vanapagana katse ühendada Muhumaad Virtsuga]

Vanapagan tahtnud korra Muhumaad Virtsuga ühendada, aga Tõll tulnud vahele.

E 57323 < Saaremaa — M. J. Eisen.
Vt. ka EKS 4° 5, 370 (22) < Karja — V. Mägi (1888).
Sildade kohta vt. muist. 6 L, 33, 101, 107 A, 150, 161 B, C, 162 A, Leiger, muist. 8.

Karujärv. *J. Miku foto 1959.*

164.

[Vanapagana needus]

Tõlluse ja Vanapagana tüli

Ennivanasti Tõllus ja Vanapagan läind tülisse. Vanapagan uputand eese Sõrve säärde meresse ära. Enni surma visand peoga liiva maale ja ütelnd:

«Pallu põrssaid ja pisut podi!»

Sellest saadik on Saaremaal kangesti pallu põrssaid ja kehva maa pärast süüa nendele vähä anda.

Tursad söönd Vanapagana liha ja närind kondidki, ja kui tursad surevad, siis nende suu jääb sellepärast lahti. Kui ma laps olin, ei ma julgund tursakala süüa, sellepärast et need Vanapagana konte närisid.

ERA II 188, 299/300 (6) < Käina khk. ja v., Putkaste as. < Pühalepa — E. Ennist < Anna Suuster, sünd. 1863. a. (1938).

Tursakala tekkelugu vt. muist. 120 B, 150, 162 A, C, 165 A, B, 166 A, B.

165.

[Uus põrgu]

A.

Vanakuri tahtis Karujärvest teha põrgut, selleks tahtis kuivaks lasta, tampis jalgadega jõesängi, millega lasta järvevett Teesu lahte. See on vist Kärla jõgi. See töö jäi pooleli. Suur Tõll sai sellest teada, ruttas teda minema kihutama. Rahvas räägib, et pihlakase kepiga oli nipeldanud teda. Vanakuri oli plagama pannud. Aga Odalätsi küla juures Vanakuri hakkas Suure Tõllule vastu. Tekkis rüselemine, siis igast jäljest tekkis allikas, mis on praegu seal. See ümbrus on väga allikaterikas. Rüselemisega Vanakuri kiskus Suure Tõllu käest oda ära ja pani jala alla, murdis katki. Tõll seda märkas ja ütles:

«Oda läts!»
Kohale jäigi nimi Odalätsi.

Vanakuri hakkas ees jooksma, jooksis Undva poolsaarele, või nagu rahvas kutsub — Tagamõisa otsa. Meri tuli vastu, Vanakurjal polnud kusagile minna, veed olid kahes küljes ja ees. Kahmas kahe peoga liiva ja viskas alguses parema käega. Sellest tekkis maariba Harilaid. Siis jooksis edasi, viskas teise peotäie — neist kokku tekkis Harilaid. Harilaid ongi niisugune: alguses läheb otse, siis pöörab paremale poole, nagu kahe peo vise.

Viimaks hüppas merre ja uppus. Tursad sõid luude ümbert liha, aga see liha ei olnud toitev — tursa keha jäi kõhnaks, ainult pea läks suureks. Sellepärast, et tursk Vanakurja liha sõi, on tal habemik lõua all. Samuti sarved peas ja pungis silmad. Rahvas ütleb: Vanakurja nägu! Luud jäid merre, on praegu veel ohtlikud laevadele veealuste rahnudena. Tegelikult need on klindi servad, nagu pangad. Sarved meri uhtus randa, need kolisesid hulk aega — sellest ranniku nimetus Kollinga rand.

(Mina kuulsin seda oma vanaisalt lapsena. Olin 7-aastane, kui vanaisa suri.)

RKM II 74, 78/82 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Läägi k. — R. Põldmäe < August Tõkmann, 38 a. (1958).

Vt. Uus põrgu, muist. 150, 162 A; Töll lööb Vanapaganat pihlakase kepiga, muist. 92 A, C, D, 107 A, 108, 120 B, 150, 161 D, 162 A, 165 B, 166 A; Vanapagana tekitatud allikad, muist. 116, 117; Odalätsi nime tekkimine, muist. 120; Harilaiu tekkimine, muist. 107; Tursakala tekkimine, muist. 120 B, 150, 164, 165 B, 166 A, B; Kollingi nime tekkimine, muist. 107 A, 120 B, 121, 149, 150, 161 B, D, 162 A, B.

B.

Suur Töll käind ikka Soela väinast läbi Iiumaal saunas, tead sa. Viiesüllane kepp old kääs. Ise öelnd:

«Söela väin ei pee meest,
ma tulen läbi mereveest!»

Siis tehti pörgut siin Karujärve ääres. Kurat magas Odatse küla juures. Töll võtt kolm pihlakakeppi, tulnd Kuradi juurde. Kurat pidand seda Karujärve tühjaks laskma ja pörgu minema. Suur Töll tömband talle. Kurat joost ümber välja. Maa keeb üles seal, kui ma olin poisike, siis käisin, siis oli suur alllkas seal. Kurat läind Tagamöisa suunas, viskas piuga liiva merre, seal on nüüd kolm suurt laidu — Arilaid. Tagamöisa all olla Kurat veel hüidnud:

«Palju pörssaid, pisut pudi!»

Kurat aga uppus sinna ära. Tursakala, tead sa, on Kuradi liha söönd. Sellepärast ajab alati suu lahti, kui püiad teda. Sellest see on, see Kuradi liha söömisest.

KKI 10, 138 (5) < Mustjala, Abula k. < Kihelkonna, Ranna k. — A. Hameri ja Ü. Tedre < Sander Õunapuu, 71 a. (1949).
Vt. Vete sügavused, muist. 139; Töllu saunaskäimine Hiiumaal, muist. 154.

C.

Kord olnud Vanapagan jälle liikumas. Ta mureks olnudki ainult see, kuidas saaks aga inimestele rohkem meelepaha valmistada ja neid oma võimusesse saada. Et saada omale pelgupaika ja kindlust nii ühes kui

teises paigas, otsustanud Vanapoiss omale ehitada kaks põrgut. Ühe ta tahtis ehitada Mõisakülasse ja teise Saaremaale.

Hakanud siis esiteks selle põrgu ehitamisega peale, mis pidanud tulema Mõisakülasse. Asunud vähe maad Suure väina kaldalt sisemaa poole tööle. Kõigepealt tahtnud Vanapagan maa pehmeks tampida, et siis oleks kergem ning hõlpsam sellesse põrgut ehitada. Tampinud ja sõtkunud siis Vanapoiss juba suure hulga maad tümaks ja pehmeks. Seda Vanapagana nobedat askeldamist aga märganud Suur Tõll üle väina. See olnud parajasti mingisuguse asjatoimetuse pärast Muhus ringi liikumas. Nähes Vanapaganat haaranud Tõll maast paraja kaika ja visanud sellega Vanapaganat üle väina. Kepp läinudki märki ja tabanud Vanapaganat nii õnnetult, et selle mõlemad sarved peast minema lennanud. Üks neist kukkus maha Mõisaküla juurde ning teine Saleveresse. Neist said siis nii kaks Salumäge — Salevere Salumägi ja Mõisaküla Salumägi.

Ka see koht, kuhu Vanapagan tahtis ehitada põrgu ja maa selleks tümaks tampis, on praegugi näha. See on Mõisaküla raba.

ERA II 227, 473/5 (4) < Hanila, Massu v., Ullaste k. — A. Kelder < Ann Puusepp, 75 a. (1939).
Vt. ka: Mägede tekkimine, muist. 98—101.

D.

Karujärvest rääkis vanamees järgmist: Vanapagan tahtnud enese tarvis uut põrgut ehitada ja selleks ta lasknud karul hakata maasse koobast kaevama. Tõll aga saanud sellest kurjast teost kuulda ja karistanud Vanapaganat. Töö jäänudki pooleli. Koobas sadanud aga vett täis ja nii saanudki sellest järv, mida karu järgi hakatud kutsuma Karujärveks.

EKRK I 16, 231 (21) < Kingissepa raj., Kirikuküla — V. Ahas ja K. Mölder < J. Aruhein, 60 a. (1957).
Vt. Kohanimede tekkimine, muist. 118—125.

166.

[Tõllu eest põgenev Kurat upub]

A.

Kui Suur Tell ajand Kuradit Saaremaalt välja kolme pihelgavitsaga, siis Kurat tormand hommiku poole, ja sääl olnud meri ees, ja tema uppund ära. Siis tursad söönd seda Kuradi liha — sellepärast ka tursal on suur pää ja lõpnult suu lahti.

E 59666 < Tartu — O. Loorits (1927).
Vt. Harilaiu tekkimine, muist. 107; Tõll lööb Vanapaganat pihlakase kepiga, muist. 92 A, C, D, 107 A, 108, 120 B, 150, 161 D, 162 A, 165 A, B; Tursakala tekkelugu, muist. 120 B, 150, 162 A, C, 164, 165 A, B.

B.

Tursa pää on sellepärast suur, et ta söönd Vanakuradi, mille Suur Tõll uputand merre.

E 62172 (2) < Tartu < Võnnu — P. Ariste < August Gnadenteich (1928).

167.

A.

Auch einiges über den öselschen Töl*.

Bei Gelegenheit einer amtlichen Fahrt in's Kirchspiel Anseküll besuchte ich vom Gute *Tirimets* aus das angebliche Grab des Töl (*Töllo haud*). Dasselbe liegt, wenn man über Lenga Dorf dem *Tirimets*schen Gesinde *Kangro* vorbei, über die Grenze des Anseküllschen und Kergelschen Kirchspiels, welche rechts durch 3 mittelmässig grosse Steine bezeichnet ist, durch den dasigen Kron-Wald geht, links hart am Wege auf Karmel-Grossenhofschem Bauerlande, ungefähr 5 Werst von *Tirimets* im Köördischen Gehölz (*Köördi metsas*), und zwar im dortigen Heuschlage *Sütte maa raisk*, unweit des Heuschlag-Wächterhauses *Köördi perre*, und besteht in einer 2 Faden langen und 1 Faden breiten Vertiefung, welche vor mehr als einem halben Jahrhundert durch Nachgrabungen entstanden ist, die ein Revisor Brahl, nach Andern ein Revisor Dreyer veranstaltet haben soll, ohne irgend etwas Anderes als einige Menschen-Knochen von ziemlich bedeutender Länge gefunden zu haben. Auf dem Grabe wächst etwas Wachholder-Gesträuch und um dasselbe befinden sich einige alte Eichen-Stubben und jüngere Eichenbäume, als deren Wurzelausschlag. — Es hat dieses Grab mit dem nicht weit entfernten Höhenzuge *Hirmus* oder *Hirmust* einerlei Richtung, nämlich von WSW nach ONO. — Möglich, dass dieser Höhenzug, den man für die höchste Anhöhe Oesel's hielt oder noch hält, — (ich konnte sogar bei nebligem Wetter die Kirch-Thürme von Kergel, Carmel, Arensburg und das dasige Schloss und Rathhaus sehen; bei klarer Luft soll auch der Kirchthurm zu Pyha sichtbar werden) — seinen Namen *Hirmus* — schauerlich — wegen der Nähe der Ruhestätte Töl's erhalten hat.

Ein alter Mann aus dem *Tirimets*schen Gebiete, Puseppa Laas, theilte mir über diese Sage Folgendes mit:

Der grosse Töl (*suur Töl*), der seinen Wohnort in der Nähe des im Kirchspiele Pyha befindlichen Gutes Töllist (estn. *Tölluste mois*) gehabt hat, war ein gewaltiger Kriegsheld oder Heerführer der Oeseler (*maasöa-kunningas*), der durch seine riesige Länge, Körper-Kraft und gewaltige Kriegsthaten berühmt geworden ist. Einen grossen Wagen für's Ochsengespann (*härg-rattad*) konnte er mit seinem Zeigefinger, den er durch das am Deichsel-Ende zur Befestigung des Gespanns bestimmte Loch steckte, mit Leichtigkeit um sich herum schleudern (*omma ümber öritada*). — In einem Kriege mit dem Feinde kämpfend, riss er aus einem Riegengebäude, an dem er in der Gegend, wo jetzt das Gut Kergelhof steht, vorbeizog, einen langen, starken Streckbalken (*rehhe puu*) heraus, mit dem er tapfer unter die Feinde hieb, bis er das feindliche Lager erreichte, das in *Sörru nöm,* auf der Anseküllsch. und Kergelschen Kirchspiel-Grenze (*harja peäl*) ungefähr 100 Schritt links vom Wege ab, aufgeschlagen war, und wo noch gegenwärtig einige und zehn Ofenstellen, die der Feind zum Brodbacken benutzte, zu sehen sind, obgleich in spätern Zeiten sehr viele Steine von dort abgeführt worden. (Diese Stelle versäumte ich zu besichtigen.) Hier vom weitern Vordringen durch die grosse Dichtigkeit der Feinde abgehalten, richtete er mit seinem Balken

* Vgl. Inland 1856, [vg. 525—532].

ein solches Blutbad unter ihnen an, dass ein dreitägiges Füllen (*kolme-päine wars*) im Blutpfuhle ertrank. — Als es endlich dem Feinde gelang seinen Kopf vom Rumpfe zu schlagen, schleuderte er in letzter Wuth den Riegen-Balken von der Anhöhe *Kangromäelt* unter die Feinde mit solcher Kraft, dass derselbe durch die Luft schwirrend nicht weit von Arensburg zwischen Lode und Naswa in den See «die Vogelwiek, *iinno laht*» genannt, nach Andern in den See *Awa-soo-järw*, aufrecht stehend niederfiel, wo er noch zu sehen ist (*kus tedda weel on nähha*). Seinen abgehauenen Kopf mit der Spitze des Degens von seinem Pferde herab aufhebend, ritt er eine gute Strecke Weges weiter fort. Ein ihm dabei begegnendes Weib rief ihm zu: «Pfui, Schande! ein Mann reitet ohne Kopf!» — worauf Töl erwiederte: «Nicht ist es Schande ohne Kopf zu reiten, wohl aber Schande, wenn ein Weib mit entblössten Beinen (*palja seärtega*) Kühe melkt.» Durch starken Blutverlust ermattet, konnte er seinen Degen nicht mehr aufrecht erhalten, — der Kopf fiel ihm von dessen Spitze auf die Erde nieder, und er selbst einige Faden weiter an die Stelle, wo jetzt sein Grab gezeigt wird. — Im Niedersinken sprach er das Wort: «Ist einst wieder Krieg im Lande (*maa sõdda*), dann rufe man: *Töllo, Töllo, töuse ülles*! (Töl, Töl! stehe auf) und ich werde auf diesen Zuruf auferstehen und dem Volke zu Hilfe eilen.» — Einst liessen sich Hüterkinder einfallen, in ihrem Muthwillen auszurufen: «*Töllo, Töllo! touse ülles, waen on maal*! es ist Krieg im Lande!» Da erhob er sich bis zur Brust (*rinnast sadik*), nach Andern bis an die Kniee (*pölwest sadik*); — blutroth (*werre punnased*) waren seine Hände anzuschauen, — und fragte: «Wo ist der Krieg (*kus on waen*)?» Die Kinder antworteten: «*Muhho maal*, — in Mohn!» Als er aber um sich schauend weder in Mohn noch sonst im Lande Rauch aufsteigen sah, noch Kriegsgetümmel (*mürrinat*) hörte, legte er sich unwillig wieder in's Grab und sprach erzürnt ob solcher Neckerei (*wihhastud selle narrimisse pärrast*) die Worte: «Von nun ab soll nie und nimmer im Volke schwinden Taubheit, Unzucht und Dieberei (wörtlich: *kurt, hoor ja wargus ei pea ilmas rahwa seas ärra kadduma*) — und ich werde auf den Hilfruf nicht eher wieder auferstehn, als bis der Wachholder sich mit Laub bekleidet (*kui kaddakas lehte aiab*).»

Im Kirchspiele Pyha, wo bei dem Gute Töllist die Ruine seines Schlosses und ebenfalls sein Grab zu sehen sein soll, mögen einige ihn betreffende Sagen bekannt sein. — Ich halte Töl für einen tapfern *Wannem* der Oeseler, den die späteren Sagen zu einem Heros des Landes erhoben haben. — Der Name des Gutes Töllist, — estn. *Tölluste mois* (wörtl. das Gut von Töl), so wie der Name der Familie Tölsen, welche im Amte Pyha die Ländereien (nämlich Töllust) besessen und gebraucht hatte, die 1554 dem Stiftsvogt Diedrich Behr donirt wurden (s. F. von Buxhöwden, Güter-Geschichte Oesels [1], s. 121), sind wohl von dem seinigen abzuleiten. Wie die Familie Liwen von dem Livischen *Wannem* Kaupo abstammen soll, also auch wohl die ausgestorbene öselsche Familie Tölsen (Töls-Sohn, wie Claussen — Claus-Sohn; Nielssen — Niels-Sohn) von dem öselschen *Wannem* Töl. Auffallend ist mir die vokative Form Töllo, — von Nom. Töl Gen. Töllo.

Superintdt. Alexdr. v. Schmidt.

Inland 1858, vg. 145—148.

Vrd. ka: C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, lk. 13—14; samuti eespool lk. 90 jj., M. Körber, Der öselsche Nationalheld.

---

[1] Tegelikult F. Buxhövden, Zweite Fortsetzung von des Herrn Hofraths von Hagemeister Materialien zur Gütergeschichte Livlands. Riga 1851.

Vt. ka: Tõllu haud Hirmustel, muist. 175; Tõllu haud Hämmelepas, muist. 180; Tõllu surm, muist. 174; Tõllu äratamine, muist. 186; Tõllu kodu Tõllustes, muist. 149; Tõll sõdib vankri abil, muist. 172.

[TÕLGE.]

Veel mõnda Saaremaa Töllust

Ühe ametisõidu puhul Anseküla kihelkonda külastasin *Tiirimetsa* mõisast oletatavat *Tõllu hauda*. See asub, kui minna Länga küla kaudu *Tiirimetsa Kangro* talust mööda, üle Anseküla ja Kärla kihelkonna piiri, mida paremal pool tähistab kolm keskmist kivi, ja minna läbi sealse kroonumetsa, siis on see vasakul otse tee ääres Kaarma-Suure mõisa talumaal, umbes 5 versta *Tiirimetsast Köördi metsas*, nimelt sealsel heinamaal *Sütemaa raisk*, mitte kaugel heinamaavahi majast, *Köördi perest*. Hauaks on 2 sülla pikkune ja 1 sülla laiune lohk, tekkinud enam kui poole sajandi eest kaevamiste tagajärjel, mida olevat teostanud reviisor Brahl, teistel andmetel reviisor Dreyer, leidmata sellejuures muud kui mõned õige pikad inimluud. Haual kasvab veidi kadakapõõsaid ja nende ümber leidub vanu tammekände ning nende juurevõsudena nooremaid tammepuid. — Haud asetseb samas suunas nagu *Hirmuse* ehk *Hirmuste* mäeahelik, nimelt WSW → ONO. Võimalik, et see mäeahelik, mida peeti või veelgi peetakse Saaremaa kõige kõrgemaks kõrgendikuks (mina nägin [sealt] isegi uduse ilmaga Kärla, Kaarma, Kuressaare kirikutorni ja Kuressaare lossi ning raekoda, selge ilmaga olevat ka Püha kirikutorn näha), on oma nime *Hirmus* saanud Tõllu puhkepaiga lähedusest.

Keegi vana mees *Tiirimetsast, Puusepa Laas*, rääkis sellest muistendist mulle järgmist. *Suur Töll*, kelle elukoht oli Püha kihelkonnas *Tõlluste mõisa* ligidal, oli saarlaste võimas sõjakangelane ehk *maasõjakuningas*, kes oli kuulsaks saanud oma hiiglasliku pikkuse, kehajõu ja vägevate sõjategude läbi. Suure härjavankri, *härgrattad*, võis ta kergelt oma nimetissõrmega, mille ta torkas läbi rakendi kinnitamiseks määratud augu tiisliotsas, *oma ümber ööritada*.

Ühes sõjas vaenlase vastu võideldes tõmbas Töll mööda minnes rehealusest, kohal, kus nüüd asub Kärla mõis, pika tugeva *rehepuu* välja, millega ta vapralt jagas vaenlastele hoope, kuni jõudis vaenlaste laagrini *Sörunõmmes*, mille asukoht oli Anseküla ja Kärla kihelkonna piiril (*harja peal*), umbes 100 sammu teelt vasakule. Seal on veel käesoleval ajal näha üle kümne ahjuaseme, mida vaenlased kasutasid leivaküpsetamiseks, kuigi hiljem on sealt palju kive ära veetud. (See koht jäi mul vaatamata.) Edasitungimisel siin, takistatud vaenlaste suurest tihedusest, valmistas ta oma reheparrega niisuguse veresauna, et *kolme*päevane (*-päine*) *vars* vereloigus ära uppus.

Kui lõpuks vaenlasel korda läks lüüa Töllu pea otsast, virutas ta veel viimses vihas reheparre *Kangro mäelt* vaenlaste sekka säärase jõuga, et see vihisedes lendas Kuressaare lähedale Loode ja Nasva vahelisse järve, mida hüütakse *Linnulaheks*; teistel andmetel langes rehepars püstasendis Haavasoo (*Avasoo*) *järve, kus teda veel on näha*. Võtnud oma mahalaiutud pea hobuse seljast mõõga otsaga üles, ratsutas ta hea tüki teed edasi. Üks vastutulev naine hüüdis temale: «Oi häbi, mees sõidab hobuse seljas ilma peata!» mille peale Töll vastas: «Ei ole häbi ratsutada ilma peata, küll aga on häbi, kui naine lüpsab lehmi *paljaste säärtega*.»

Suurest verekaotusest rammestunult ei suutnud ta enam oma mõõka püsti hoida, pea kukkus selle otsast maha ja ta ise varises mõni süld eemal, seal, kus praegu näidatakse tema hauda. Mahalangemisel sõnas ta: «Kui on jälle kord *maa-söda*, siis hüütagu: «*Töllu, Töllu, tõuse üles*!» ja ma tõusen selle hüüdmise peale ning ruttan rahvale appi.»

Kord tulid üleannetud karjalapsed mõttele hüüda: «*Töllu, Töllu, tõuse üles, vaen on maal*!» Ta tõusis *rinnast saadik*, teiste teadete järgi *põlvest saadik, veripunased* olid ta käed, ja küsis: «*Kus on vaen*?» Lapsed vastasid: «*Muhumaal*!» Kui ta aga vaatas enda ümber ja ei näinud ei Muhus ega mujal maal suitsu tõusvat ega kuulnud sõja*mürinat*, heitis ta pahasena jälle hauda ja *vihastatud selle narrimise pärast*, ütles ta: «Nüüdsest peale *kurt, hoor ja vargus ei pea ilmas rahva seas ära kaduma* — ja ma ei tõuse appihüüdmise peale enne, *kui kadakas lehti ajab*.»

Püha kihelkonnas, kus Tõlluste mõisa juures Töllu lossi varemed ja samuti haud näha olevat, peaksid tuntud olema ka mõned temasse puutuvad muistendid.

Mina pean Töllu saarlaste vapraks *vanemaks*, keda hilisemad muistendid on maa kangelaseks tõstnud.

Tema nimest on tuletatud ka Tõlluste mõisa nimi ja Tõlsenite perekonnanimi, kes omasid Pühas maad (nimelt Tõlluste) ja kasutasid seda. Maa kingiti 1554. aastal toomfoogtile Diedrich Behrile (vt. F. v. Buxhövden, Güter-Geschichte Oesels, lk. 121). Nii nagu Liwenite perekond põlvnevat liivi *vanemast* Kaupost, samuti ka Saaremaa väljasurnud perekond Tölsen (Tölls-Sohn, Tõllu poeg, nagu Claussen — Claus-Sohn, Clausi poeg, Nielsen — Niels-Sohn, Nielsi poeg) Saaremaa *vanemast* Töllust.

Tähelepanuäratavana tundub minule vokatiivne vorm *Töllu*, nominatiivist Töll, genitiiv *Töllu*.

Superintendent Alexdr. v. Schmidt.

[— — —]

Bey solchen kleinen Fehden war natürlich der *Wannem* Commandant von seinem Schlosse und Anführer im Felde; erforderte aber das allgemeine Staats-Interesse der ganzen Insel eine gesammte Bewaffnung und Heereszug, so wurde der gemeinschaftliche Anführer unter den *Wannems* erwählt; oder man nahm auch wohl dazu einen bekannten, berühmten Held seiner Zeit.

Wahrheit und Muthmaßung.

Beytrag

zur

ältesten Geschichte

der

Insel Oesel,

von

Dr. Joh. Wilh. Ludw. von Luce,

mehrerer gelehrten Gesellschaften Mitglied.

Was ist Wahn? Was ist Wahrheit.

Pernau,
gedruckt bei Gotthardt Marquardt
1827.

J. W. L. v. Luce, Wahrheit und Muthmassung, tiitelleht.

Ein solcher scheint der berühmte und berüchtigte Töll gewesen zu seyn, denn Vorsteher eines einzelnen Districts war er nicht. Es ist dies der einzige merkwürdige Mann des hohen Alterthums, von dem noch eine Sage, ganz im Styl der alten Ehsten übrig geblieben ist.

Töll war ein ungeheuer grosser Riese und grosser Krieger. Seine Waffen, wenn er gegen den Feind focht, waren ein Riegensparren oder ein Wagenrad; aber auch ohne dieselben konnte er mit einem Faustschlage Häuser zertrümmern. Er hatte noch zwey Brüder, der eine wohnte auf

Dagden, der andere war *Wannem* auf Wolde. Mit Letztern bediente er sich eines Spatens; hatte er diesen nöthig, so pfiff er und sein Bruder warf ihm den Spaten von Wolde herüber nach Töllist, wo er wohnte, und welches Gut von ihm den Namen haben soll. Seinen Kohlgarten hatte er auf der Insel Runo. Wollte er Kohl essen, so setzte er erst den Kessel zu Feuer, schritt dann 9 Meilen durch die See und kam mit dem Kohl zurück, wenn das Wasser anfing zu kochen. Er starb und wurde begraben nicht weit von dem Gute Töllist, in der Strasse des Dorfes Aemelep (auch zeigt man noch jetzt sein Grab in der Nähe des Gutes *Tirimets*). Vor seinem Ende mag man wohl sehr beklagt haben, diesen grossen tapfern Mann zu verlieren, da tröstete er aber seine klagenden Freunde mit den Worten:

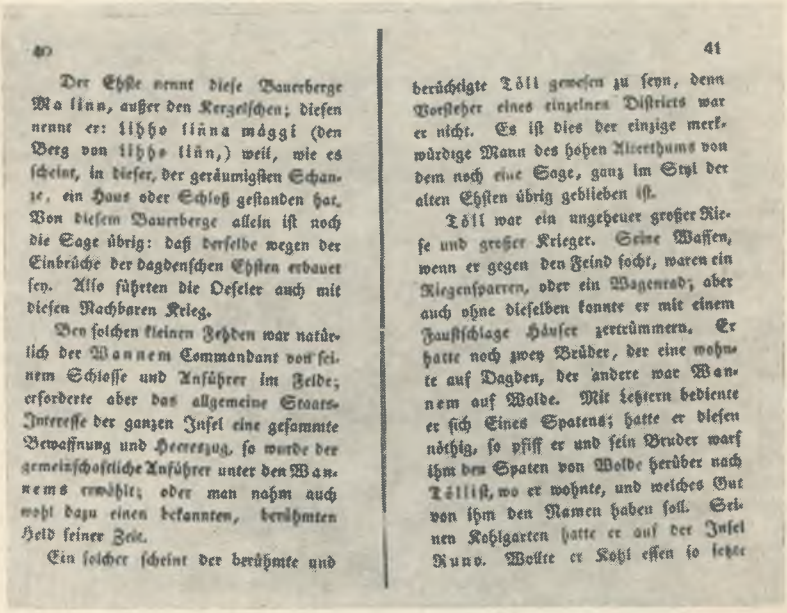

40

Der Ehste nennt diese Bauerberge Ma linn, außer den Kergelschen; diesen nennt er: lihho liina mäggi (den Berg von lihho liin,) weil, wie es scheint, in dieser, der geräumigsten Schanze, ein Haus oder Schloß gestanden hat. Von diesem Bauerberge allein ist noch die Sage übrig: daß derselbe wegen der Einbrüche der dagdenschen Ehsten erbauet sey. Also führten die Oeseler auch mit diesen Nachbaren Krieg.

Von solchen kleinen Zehden war natürlich der Wannem Commandant von seinem Schlosse und Anführer im Felde; erforderte aber das allgemeine Staats-Interesse der ganzen Insel eine gesammte Bewaffnung und Heereszug, so wurde der gemeinschaftliche Anführer unter den Wannems erwählt; oder man nahm auch wohl dazu einen bekannten, berühmten Held seiner Zeit.

Ein solcher scheint der berühmte und

41

berüchtigte Töll gewesen zu seyn, denn Vorsteher eines einzelnen Districts war er nicht. Es ist dies der einzige merkwürdige Mann des hohen Alterthums von dem noch eine Sage, ganz im Styl der alten Ehsten übrig geblieben ist.

Töll war ein ungeheuer großer Riese und großer Krieger. Seine Waffen, wenn er gegen den Feind focht, waren ein Riegenspaaren, oder ein Wagenrad; aber auch ohne dieselben konnte er mit einem Faustschlage Häuser zertrümmern. Er hatte noch zwey Brüder, der eine wohnte auf Dagden, der andere war Wannem auf Wolde. Mit letztern bediente er sich Eines Spatens; hatte er diesen nöthig, so pfiff er und sein Bruder warf ihm den Spaten von Wolde herüber nach Töllist, wo er wohnte, und welches Gut von ihm den Namen haben soll. Seinen Kohlgarten hatte er auf der Insel Runo. Wollte er Kohl essen so setzte

J. W. L. v. Luce, Wahrheit und Muthmassung, lk. 40—41.

«Wenn der Feind kommt, so tretet nur zu meinem Grabe und ruft: «Töll! der Feind kommt!» so will ich aufstehen und euch helfen.»

Der Feind kam so geschwinde nicht; aber neugierige Buben, die das Vieh in der Nähe seines Grabes hüteten, und um das testamentarische Versprechen wussten, wollten doch versuchen, ob Töll Wort hielte, gingen zu seinem Grabe und riefen:

«Töll! der Feind kommt!»

Töll richtete sich auf, schaute um sich, sah, dass er geneckt war, legte sich wieder schlafen und ist so boshaft, dass er nun nicht mehr aufsteht, wenn man ruft:

«Töll! der Feind kommt!»

J. W. L. Luce, Wahrheit und Muthmassung, Beytrag zur ältesten Geschichte der Insel Oesel. Pernau 1827, lk. 40—43.

Veidi lühemalt: J. W. L. Luce, Frage an Naturforscher. Für Geist und Herz, lk. 212—213.

Luce järgi refereeritakse: Fr. Kruse, Ur-Geschichte, lk. 186—187. Vrd. ka: C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, lk. 11 (5).

Vt. Hiidude suurus ja jõud, muist. 139; Töll sõdib vankri abil, muist. 172; Vasarapildumine, muist. 126—135, Petseri vägimees, muist. 1, Olev, muist. 1 $Ä_1$, $Ä_2$, Y_2; Tõllu kodu Tõllustes, muist. 148; Kapsaste toomine Ruhnust, muist. 156; Tõllu haud Hirmustel, muist. 175; Tõllu haud Pühas, muist. 180; Tõllu tõotus ja äratamine, muist. 184—186.

[TÕLGE.]

Selliste väikeste kokkupõrgete puhul oli loomulikult *vanem* oma kindluse komandant ja juht vaenuväljal. Kui aga nõudis kogu saare üldine riigihuvi ühist relvastamist ja sõjakäiku, siis valiti ühine juht *vanemate* seast; või selleks võeti ka mõni sel ajal tuntud ja kuulus kangelane.

Selline näib olnud kuulus ja kurikuulus Töll, sest ühe üksiku ringkonna ülem ta polnud. See on siis ainuke tähelepandav mees kaugest minevikust, kellest on säilinud veel muistend vanade eestlaste laadis.

Töll oli kohutavalt suur hiid ja suur sõjamees. Tema sõjariistad, kui ta võitles vaenlase vastu, olid rehepars või vankriratas, aga nendetagi võis ta rusikahoobiga maju purustada. Tal oli veel kaks venda, üks elas Hiiumaal, teine oli *vanem* Valjalas. Viimasega kasutas ta ühiselt sama labidat; kui tal seda vaja oli, siis vilistas ta ja tema vend viskas talle labida Valjalast *Töllistesse*, kus ta elas ja milline mõis temalt olevat nime saanud. Tema kapsaaed oli Ruhnu saarel. Kui ta tahtis kapsaid süüa, siis pani ta kõigepealt katla tulele, sammus siis 9 penikoormat läbi mere ja tuli kapsastega tagasi, kui vesi hakkas keema. Ta suri ja maeti Tölliste mõisa ligidale *Amelepa* küla tänavale (ka näidatakse veel praegu tema hauda *Tiirimetsa* mõisa ligidal). Tema surma eel võis olla suurt kaebamist selle suure vapra mehe kaotamise pärast, seal lohutas ta aga oma kurtvaid sõpru sõnadega:

«Kui vaenlane tuleb, siis astuge minu haua peale ja hüüdke: «Töll, vaenlane tuleb!» siis tõusen ma üles ja aitan teid.»

Vaenlane ei tulnud nii pea, aga uudishimulikud poisikesed, kes karjatasid veiseid tema haua ligidal, teadsid tema testamentlikku lubamist, tahtsid siis proovida, kas Töll sõna peab, läksid tema hauale ja hüüdsid:

«Töll, vaenlane tuleb!»

Töll tõusis, vaatas enda ümber ja nägi, et teda on narritud, heitis uuesti magama, ja on nii vihane, et ta nüüd enam üles ei tõuse, kui hüütakse:

«Töll, vaenlane tuleb!»

168.

Hans Töllus

Gott schenkte dem Hans Töllus oder Töll ein Stück Land auf Ösel, woselbst er sich niederliess und sich gegen seine Feinde vertheidigte. Seine Kraft war ungemein gross. Als er einst Holz führte, konnten die Ochsen nicht weiter kommen, daher fasste er mit einem Finger das Joch an und zog die Ochsen und Holzwagen mit leichter Mühe heraus.

Seine Feinde wollten ihn umbringen und trugen ihm auf einen Brunnen zu reinigen und zu kalfatern. Dann warfen sie grosse Mühlsteine auf ihn, um ihm die Hirnschale zu zerschmettern. Er aber fing die Mühlsteine auf, und als er wieder herauskam, warf er einen Stein nach dem andern hin, so dass sie wie Räder rollten.

Einst trug er 700 Bretter auf dem Rücken. Ein anderer Riese begegnete ihm und fing mit ihm Streit an, musste aber, nachdem Töll sämmtliche Bretter auf seinem Kopfe zerschlagen, nachgeben, und Töll steckte ihn in seine Tasche. Da er ihm hierin unbequem wurde, zog er ihn wieder heraus und schleuderte ihn so hoch in die Luft, dass er erst nach langer Zeit wieder zur Erde kam.

Mit einem anderen Riesen kämpfte er, indem sie ungeheure Steine gegen einander schleuderten. Zwei dieser Steine sind noch zu sehen, und es liegt der eine derselben bei Sandell, der andere bei Töllist, etwa 7 Werst voneinander.

Vor einer grossen Schlacht bestellte er sich eine gute Portion Essen. Man bereitete ihm Grützbrei und füllte damit sieben Ochsenhäute. Nach-

dem er alles verzehrt hatte, meldete man ihm die Ankunft der Feinde; er nahm eine Ochsenhaut und schlug so kräftig auf die Feinde los, dass sie bald die Flucht ergriffen.

Ehe er starb, versprach er seinen Landsleuten wieder zu kommen, wenn man ihn in grosser Noth rufe. Er wurde beerdigt und ein Kreuz auf sein Grab gesetzt, das war so gross, wie ein ganzer Wald. Bald nachher hatten Hüterknaben ein grosses Feuer von Wachholderbüschen auf dem Grabe angemacht und riefen:

«Töll, Ösel ist in Noth!»

Er stand auf, sah nichts und sagte:

«Meinetwegen mag nun ganz Ösel verbrennen, ich werde mich nicht wieder in meiner Ruhe stören lassen!»

C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, lk. 14—15.

Suuline üleskirjutus eesti keeles Saulepist [Varbla khk-st].

Vt. Tõllu suurus ja jõud, muist. 139; eespool lk. 82 jj., M. Körber, Der öselsche Nationalheld; HVM I, lk. 374—391, muist. 337; Kivid vaenlaste pihta, muist. 12; Tõllu äratamine, muist. 186.

[TÕLGE.]

Jumal kinkis Hans Töllusele e. Tõllile tüki maad Saaremaal, kus ta asus ja end vaenlaste eest kaitses. Tema jõud oli erakordselt suur. Kui ta ükskord puid vedas, ei suutnud härjad paigast liikuda, siis haaras ta ühe sõrmega ikkest ja vedas härjad ja härjavankri kerge vaevaga välja.

Tema vaenlased tahtsid teda hukata ja tegid talle ülesandeks kaevu puhastada ja parandada. Siis heitsid nad suuri veskikive tema peale, et tema pealuud purustada. Tema aga püüdis veskikivid kinni, ja kui ta jälle välja tuli, viskas ta ühe kivi teise järele minema, nii et need veeresid nagu rattad.

Ükskord kandis ta 700 saelauda seljas. Üks teine hiid tuli talle vastu ja hakkas temaga tüli norima, pidi aga, pärast seda, kui Töll kõik lauad vastu tema pead oli puruks peksnud, alla andma, ja Töll pistis ta oma taskusse. Et teine hiid talle seal aga tülikaks muutus, tõmbas Töllus tema sealt jälle välja ja paiskas nii kõrgele õhku, et ta alles pika aja järel maha langes.

Ühe teise hiiuga võitles ta, kusjuures nad üksteisele suuri kive vastu paiskasid. Kaks kivi neist on praegugi näha, üks neist on Sandlas, teine *Töllistes*, üksteisest 7 versta eemal.

Ühe suure lahingu eel tellis ta endale hea portsjoni süüa. Talle tehti tanguputru ja täideti sellega seitse härjanahka. Kui ta kõik oli nahka pannud, teatati talle vaenlase tulekust. Ta võttis ühe härjanaha ja lõi nii tugevasti vaenlaste pihta, et need varsti plehku panid.

Enne surma andis ta rahvale lubaduse tagasi tulla, kui teda suures hädas kutsutakse. Ta maeti ja pandi rist tema hauale. Haud oli suur nagu terve mets. Varsti pärast seda olid karjapoisid suure kadakatule hauale teinud ja hüüdsid:

«Töll, Saaremaa on hädas!»

Ta tõusis püsti, ei näinud midagi ja ütles:

«Minu pärast põlegu nüüd kogu Saaremaa, mina ei lase end oma rahus segada!»

169.

[Töll sõjas Sõrve säärel]

A.

(See paik on Kihelkonna kirikkonnas Karala piiris.) Saadikud olid läkitud Suurt Tõllut appi paluma, kes ka temale pidivad ütlema, et rahva esimehed on Tammiku peresse kokku tulnud killapäeva pidama. (Killapäev oli vanarahva nõupidamise päev, mil rahvavanemad, keda esi- ehk eesmeesteks hüüti, kokku tulivad nõu pidama. Tammiku pere on Kihelkonna kirikult arvata 6 versta lõuna pool, üksik talukoht metsa sees.) Suur Töll andis käsku, et saadikud killaperesse Tammikule tõtta-

vad ja killale ütlevad, et nad ruttu teised saadikud Katri randa läkitavad vaenlaste lugu tähele panema ja siis killale teadust toovad.

«Mina,» ütles Suur Tõll, «tahan täna õhtu Hiiumaale sauna minna, homme õhtu olen ma ka Tammikul, siis saame näha, mis tuleb ette võtta.»

Saadikud ruttasivad tagasi Tammikule ja andsivad killale Suure Tõllu käsku teada. Silmapilk olivad teised saadikud Katri poole tõttamas. Kui vaenlased teadust saivad, et Suur Tõll tulemas on, põgenesivad nad oma laevade peale ja purjetasivad ära...

Rahva saadikud kutsuvad Tõllu appi. *H. Miti illustratsioon 1959.*

Teisel hommikul tulivad saadikud Sõrvemaalt Tõlluste mõisa. Need palusivad Suurt Tõllut väga alandlikult, et neile appi tuleks, sest need vaenlaste salgad, kes Katri rannast ära põgenesivad, olivad Sõrve säärele maale tulnud ja rüüstasivad rahvast, riisusivad varandust ja tapsivad neid, kes vastu hakkasivad. Peale selle oli sõrulastel see häda, et kõik noored ja tugevamad mehed sel ajal väljas kalapüügil olivad, sellepärast palusivad Sõrve saadikud väga, et Suur Tõll ka meeste abi juure võtaks...

Kui Suur Tõll Määpä küla väljale jõudis, sai ta seal ühe vaenlaste salgaga kokku. Nüüd seadis ta omad mehed platsi ja ütles:

«Näitke üles, et teie mehed olete, võitke!»

Ise jäi ta pealt vaatama ja juhatama. Kui Suur Tõll tähele pani, et vaenlaste hulk palju perekam oli ja et juba üks Tõlluste mees maha lan-

ges, arvas ta enesel õige aja olevat peale hakata, enne kui veel keegi tema meestest appi kisendas. Nüüd ei viitnud Suur Tõll sugugi enam aega, võttis teised vankrirattad teise käe otsa ja hakkas ümber veeretama, mis nii suure hoo ja rutuga sündis, et lühikese ajaga vaenlasi nagu loogu maas oli; omad mehed oli ta enne kõrvale saatnud. Üks salk vaenlasi olivad jalgele valu annud ja põgenesivad Mentu mäest alla. Seda nähes sai Suur Tõll Rüssa Tiidrika rehe ulualt ühe 6-süllase kuusepalgi kätte, sellega viskas ta vaenlaste järele, mis neid viimse meheni magama pani. Kui Suur Tõll rattaid ümber keerutas, oli parema käe vasaku külje tagumise ratta pulk eest ära läinud, ratas lendas õhust läbi kuni Koltse kõrtsi taha metsa, kus ta maha oli langenud. Seal on ratas ühest ära lagunedes hirmust kära teinud, metsa maha murdnud ja maapinda purustanud, kuhu asemele sestsaadik puud ega rohtu pole kasvanud, vaid järv sündinud.

Kui Suur Tõll sõrulaste asjad seekord jälle oli korrale seadnud ja vaenlaste surnukehad Mendu rünka lasknud maha matta, pööris ta jälle otse Tõlluste poole. Mehi ei võtnud ta seekord mitte kaasa, vaid käskis neid sõrulaste juures välja puhata ja siis taga järele tulla.

Ühel õhtul hilja toodi Tõllule Riigu peresse Sõrvemaalt sõnumid, et Lääne poolt vaenlaste vägi Sõrve säärele maale tulnud ja nii suure jõuga endid laiali laotanud, et vahvad Sõrve mehed neid ei ole jaksanud tagasi tõrjuda. Ühes paigas on sõrulased väikse salga vaenlastega küll nalja teinud, neid põgenema ajades, kus vaenlased sõrulaste vägeva vommide eest põgenedes ja oma nahka hoides meresse läinud ja ära uppunud; tahtnud parem veesurma surra, kui kuival maal sõrulaste kuivas saunas hinge heita. (Seda paika, kus sõrulased vaenlasi meresse tõrjunud, nimetakse tänapäevani Türju rand.)

Siiski oli vaenlaste vägi teistes paikades tugev küll; nad tungisivad edasi, tapsivad, riisusivad ja põletasivad, kunni Sõrvemaast läbi jõudes Massi pere juure laagrisse heitsivad, et sõjamehed hingada saaksivad. Salme ja Üüdibe rahvas olivad endid kõigest väest vastupanemisele valmistanud ja Tõllule alandliku palvesõna läkitanud — abi paluma. Kui Sõrve saadikud kõik seda lugu Tõllule olivad ära rääkinud ja oma alandliku palve sõnad temale ära ütelnud, ei viitnud Tõll ka sugugi aega, ehk küll õhtu käes oli, ta pistis Sõrve saadikud jakitasku ja ruttas Sõrve poole. Ta ei käinud mitte teed mööda, vaid otse metsast läbi. See tee, mis ta praegu käis, viis teda Tirimetsa mõisa juure Tõnu pere peale metsast läbi. Seal, kus praegu Tirimetsa mõis seisab, olnud sel ajal kaks talukohta, mis Tedremetsa taludeks kutsutud, suures metsalaanes, mis sealt juba peale algas, kus praegu Kaeselja mõis seisab. Lõuna pool otsas ses laanes oli enamiste lehtpuumets, kus igasugu lehtpuid võis leida, ka okaspuid oli küllalt. Selles metsas elas väga palju tetri, kes kevadisel hommikul koidu ajal kõik seda metsa oma kudrutamisega täitsivad; seega andis rahvas nende taludele nimeks Tedremetsa talud, kust natukese muutmise läbi praegune Tirimetsa nimi tulnud.

Tõll puhkas Tõnu pere õues lühikest aega. Kui juba koiduvalge välja tuli, tungis Massi poolt hädaheal Tõllu kõrvu ja viha vaenlaste ülekohtutöö pärast, mis need tema armsa Sõrvemaa rahvale olivad teinud, täitis kuhjaga tema südant. Seal tuli nüüd korraga tema meele, et rutulise tulemisega eilsel õhtul oli unustanud sõjariistu kaasa võtta. See viga võis parandatud saada, sest Tõnu õues [— — —].

KM KO Fond 51, M. 12 : 1 — J. Jõgever. Vrd. eespool lk. 54 jj., P. S ü d a, Suur-Tõll. Vt. ka: Koltse järve tekkimisest, muist. 112, 172; Tõllu kodu, muist. 148; Saunaskäimine Hiiumaal, muist. 154; Türju nimi, muist. 170, 174 B; Tõll sõdib vankri abil, muist. 172.

Töll võitleb vaenlaste vastu. *P. Liivaku illustratsioon 1926.*

B.

Jamajast oli Sua Kaali Punabardi söas. Ma nägi se mihe ko. Siis olid haakpüssid. Püssirouad läind nii tuliseks, et es saand änam lasta mette. Kui saand püssiroua vede kasta, siis jahtund ära, siis jälle lahi. Mool käisid ühekorra Talina lehed ko. Mees olnd vallid pääl, teised laskend, äi saand pihta üht, siis arvand, et noid on. Vanast es ole ühekorra püssisid, siis mees, kis teist ojaga soskisid. Ööriti nujaga teiste sias. Suur Töll ööritas härgade ratastega, ta pidi Sörve otsa minema. Seda söda

on ni koua olnd, kui maailm on olnd, kui inimesi hakkas saama. Kas es pitk Koljat olnd ko mees mitte, kui Taavit lahi liŋŋukiviga.

AES, MT 24, 27/8 < Jämaja, Torgu v., Mässa k. — T. Kaljo < Linnuse Juhasi (1926).

170.

[Suur Tõll tõrjub sakslasi merre]

Sulev jutustas, et Suur Tõll kord Türju juures sakslasi merre tõrjunud, millest tulnudki nimetus Türju (saarlaste murdes ei tarvitata «õ» tähte ja nii saanudki Tõrju asemel Türju).

EKRK I 16, 229 (16) < Kingissepa raj., Torgu k/n., Kaunispää k. — V. Ahas ja K. Mölder (1957).

Vt. Türju nime tekkimisest, muist. 169 A, 174 B; Kohanimede tekkimine, muist. 118—125.

171.

[Kuusk vaenlaste pihta]

Hirmuste küla nimetus olla sest tulnud, et seal mäel kord Taani-Rootsi sõda on olnud. See lahingukoht on umbes üks km SO pool Hirmuste Mihkli talust, seal olla viimne võitlus olnud. Seal on ka suur raudkivi ja sellesse inimese jalajälg raiutud. Rahvas kõneleb, et Hirmuste mäe sisse on Taani varandus ära peidetud. Sest mäest on mitmest kohast raha leitud, mäe alt on leitud seitsekümmend Taani hõberaha. Küla nimeposti juurest on peenikest hõberaha leitud. Hirmuste Mihkli talust pool km mäe poole, seda kohta nimetab rahvas surnuaiaks, sealt tuleb inimluid välja ja arvatakse, et sinna sõjas langenud sõdurid on maetud. Hirmuste mäelt olla ka Suur Tõll visanud kuuse Upa lahte Kuresaare lähedale. Hirmuste Mihkli talust SO sihis on talu koppel, sealt on maa seest leitud suure laeva ankur. Vanasti olla meri nii kaugele ulatanud ja seal olnud laevade lautrikoht.

E 60762/3 (50) < Kärla khk. ja v., Kogula k. — T. Kaljo < Matson, 34 a. (1927).

Vt. Jalajälg kivis, muist. 73, 74; Kohanimede tekkimine, muist. 118—125.

172.

[Tõll sõdib vankri abil]

A.

Vana Rattamägi. Suur Tõld keerutas rattaid. Üks ratas läks vankri vehmri otsast ära. Kukkus maha. Kus maha kukkus, sest rattast jäi mägi, ongi Rattamäe nimi.

Vanad inimesed nääripäeva ja jõululaupäeva ööse, kõige rohkem siis, võtvad kätte ahjuluua, siis ühe viha, pidasid siis kuntsti ja lugesid siis seal, et ajas inimesel kohe sees käima. Siis võtsid lõugud alla, sõitsid nendega Rattamäele. Siis nad seal laulnud, mängind ja teind kõike imetegusid. Üks mees oli vissetud säält Rattamäelt 2 kilomeetrit kaugele tantseaida. Pole tarvis lõuguga minna olnd. Pole midagi viga saand ja oli terve.

Seda vanad inimesed rääkisid, kuidas nad olid käind. Küll see oli lastel uudis kuulata.

Töll võitleb vaenlaste vastu. *H. Valtmanni illustratsioon 1940.*

Tõll võitleb vaenlaste vastu. *H. Miti illustratsioon 1959.*

ERA II 302, 182/3 (90) < Tallinn < Valjala — P. Alvre < Liisa Tampsö, 72 a. (1942).

Vt. ka: Koltse järve tekkimine, muist. 112 A, C; Tõllu ratta jälg, muist. 6 A, 111; Vete sügavused, muist. 139 B; Tõll sõdib vankri abil, ka muist. 186; Leiger, muist. 14, 17.

B.

Töllus

Kui ta sõdis, siis sõdis härjavankriga. Hoidis tiislist kinni.
Ei mäleta seda, kus see käest lahti läks.

KKI 27, 61 (5) < Hiiumaa raj., Käina k/n., Käina k. — R. Viidalepp < Jaan Suuster, 80 a. (1954).

C.

Mässa külas, Viieristist vähe Sõrve sääre poole, võidelnud Suur Tõll vaenlastega (kelleks arvatavasti olevat olnud Vanapagana käsilased). Käes olnud tal vanker, mille üks ratas suures taplustuhinas otsast ära kukkunud ja suure hooga minema veeredes tekitanudki Koltse järve. Tollest suurest hoost, mis alguses rattal sees oli, jäänud esmalt väga lai rada järele, mis hiljem veeremise suunas kitsamaks minevat.

EKRK I 16, 224/5 (6) < Kingissepa raj., Torgu k/n. — V. Ahas ja K. Mölder < E. Väli, 80 a. (1957).

VÕITLUS HUNTIDE VASTU

173.

[Tõll kihutab hundid minema]

Kord, kui hundid Mustjalas väga julgeks olid läinud ja inimestele hakanud kallale toppima, ajanud Suur Tõll nad Undva nukist merde. Sest on ka see nimetus tulnud.

E 60725 (8) < Mustjala khk. ja v., Võhma k. — T. Kaljo < Eeva Mahl, 70 a. (1927).
Undva nime tekkimisest vt. ka muist. 107 A, 120 B, 149, 150, 161 B, D, 162 B.

8. TÕLLU SURM JA HAUD

174.

[Tõllu surm]

A.

Ennevanast old suur ja kange mees, Tõll nimi. Pidand kangesti sõdasi ja tema olla alati võit. Ükskord küürutand, ja üks mees, vaendlane muidugi, võtt löönd Tõllul mõõgaga pia otsast ära. Tõll võtt pia maast üles kaendlasse ja sõdind edasi. Niikaua sõdind, kui Tõll võit. Hakand teine siis koju minema, pia kaendlas. Üks naine lüpst lehma, kui Suur Tõll mööda läind. Naine kangesti imestand selle üle. Suure Tõllu süda saand täis ja üteld, et:

«Häbi, häbi, kuuvalge paistab!»

Läind teine veel tüki maad edasi ja old teine siis kangesti väsind ja heit magama, pia kaindlas. Hõigand, et kui vaendlane tuleb, siis ajage ülesse, ja jäändki nii puhkama. Käskind hüüda, et:

«Suur Tõll, Suur Tõll, tõuse üles!»

ERA II 259, 482 (13) < Koeru, Liigvalla v., Ao k. — L. Priks < Miina Tillikas, sünd. 1867. a. (1939).

Vrd. Peata kirikuehitaja, Petseri vägimees, muist. 4.

B.

Suur-Tõllu surm

Ühel hiljal õhtul toodi Suur-Tõllule Riigu peresse Sõrvemaalt sõnumid, et lääne poolt vaenlaste vägi Sõrve säärele maale tulnud ja nii suure jõuga neid lajale pillanud, et vahvad Sõrve mehed neid ei ole jõudnud tagasi torjuda. Ühes paikas on sõrulased oma väikse salgaga küll nalja teinud neid põgenema ajades, kus vaenlased sõrulaste vägevade vommide eest hoides ja oma nahka hoides meresse on läinud ja ära uppunud. Nad tahtnud ennemine veesurma surra, kui et kuival maal sõrulaste kuivas saunas hinge heita. (Seda paika, kus sõrulased vaenlased meresse on tõrjunud, nimetakse tänapäevani veel Türju rand.) Siiski oli vaenlaste vägi teistes paikades tugev küll ja tungisid edasi.

Kui Sõrve saadikud olid seda keik Suur-Tõllule rääkinud, mis vaenlased vaeste sõrulastega tegevad, ja teda alandlikult palunud, siis ei viitnud Suur-Tõll mitte sugugi aega, ja et küll õhtu käes oli, pistis tema Sõrve saadikud jakitasku ja ruttas Sõrve poole. Ta ei käinud mitte teed mööda, vaid otse metsast läbi. See tee, mis ta nüüd käis, viis teda Tiri-

metsa mõisa juure. Säel, kus praegus Tirimetsa mõisa seisab, olnud sel ajal kaks talukohta. Lõuna pool otsas, säel metsas oli enamiste lehtpuude mets. Suur-Tõll puhkas säel metsas natuke. Kui juba koiduvalge oli, siis puutus metsa poolt hädahäel temale kõrva. Viha, mis tal vaendlase vastu oli, täitis väga tema südant. Säel tuli nüüd äkiste tema meele, et eile õhtu rutulese tulemisega oli unustanud sõariistu kaasa võtmata. See viga näisse [selle] läbi parandud saada, et temale ühed vaenlase sõavankrid kahe hobusega vastu tulid. Tema tegi hobused lahti ja lõi mehed

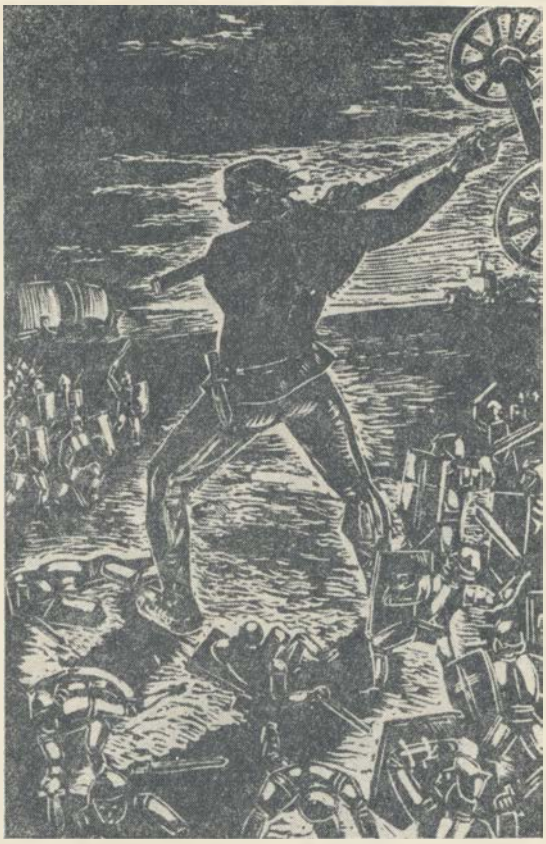

Tõll võitleb vaenlaste vastu. *E. Transtoki linoollõige 1959.*

maha ja vankri võttis tema käe otsa ja hakkas siis sennapoole minema, kust kisa kuulda oli. Kui Suur-Tõll seda verist tööd nägi, siis astus tema välja, läks vaenlaste ligi oma vankritega ümber ööritama. Kui ta vankrid ümber ööritas, siis astunud tema parajal sammul edasi nagu rehesõtkutaja hobustega, ikka sennapoole, kus paksem vaenlaste salk nähte olevad.

Seda tempu tehes langes vaenlasi nagu heina vikati ees maha. Aga õnnetus pidi ka tulema: vankri härgipulk, ehk kudas sõrulased ise nimetavad — seasuu pulk ehk naga, kudas seda hüütakse, läks katki, tagumised rattad läksid nii suure mürinaga vaenlase salkudest läbi, viinud Tamre Taavi õuevärava ja ajad puruks ja lõhkunud Lamla sealauda ja sauna maini maha, läksid edasi merevett mööda, kuni viimaks vette lan-

gesid ja siis veel merepõhjast liiva kokku rüüstasid. (Seda paika, kus vankrirattad liiva kokku rüüstasid, nimetavad sõrulased Letsi ehk Lillei rahuks.) Suur-Tõllul olid nüüd esimesed rattad üksi vehmriga käe otsas ja hööritas nendega edasi ja külvas surma vaenlaste sekka.

Järg oli juba niikaugel, et sõrulased juba: «Hurraa, ta elagu!» hõiskasid. Säel pidi jälle õnnetus tulema. Vankri põlvepulk läks katki, rattad lendasid tuulekeerul Salme kõrtsi, lõhkusid tuulingu ka juurini ära. Mis ette tuli, see puru oli. Õnneks jäi aga üks ratas maha, igeots kündis maapinda segamine, kus iialgi ühte rohtu ega puud ei kasvanud, vaid sai järveks ja ongi järv praegus alles.

Peata Tõll. *A. Uuritsa illustratsioon.*

Suur-Tõllu tapluse jõud oli alandud, hööritas küll veel vehmriga edasi, aga kaugele omete ulatas. Seda nähes sai vaenlase vägi julgemaks. Kui Suur-Tõll nägi, et ei aidanud enam midagi, tõmbas tema tõllaratta kätte, viskas ühe põgeneva salga järele. See ratas läks nii suure valuga, et tema mitusada meest maha lõi. Viimaks läks ta Sõrve säerele ühe suure kivi otsa, kus tema puruks läinud ja ka kivi teise külje päele aeanud.

Kui nüüd Suur-Tõllul midagi sõariista ei olnud, oli üks rattarõuk maas, kui ta kumardas ja seda tahtis ära võtta, siis juhtus jälle õnnetus: üks vaenlase sõamees raius tema pea otsast ära. Suur-Tõll sai küll oma pea varsti maast kätte, aga rattarõuk jäi kaduma ja ei tea praeguske ükski, kus ta jäänud. Ilma peata ei tahtnud Suur-Tõll mitte vaenlastega

enam mässata, vaid tema võttis pea ja läks oma teed sõaplatsilt ära. Oma pead kaendlas hoides ruttas tema üle karjamaa, et veel oma tööd lõpetada, mis temal Kärla kiriku kallal veel tegemata oli jäänud, ja tahtis neid veel ära teha. Säel juhtus, et üks noorik lehmi lüpsis ja kuuehänd (hõlm ehk saba) oli natik ülal, mida Suur-Tõlla pea kaendlas nägi:

«Oi, oi, noorik, kas ei ole häbi, ise lüpsad lehma ja kuuvalge paistab hänna alt ära!»

Noorik vastas:

«Kas see ei ole siis mitte häbi, kui nii suur mees, kui sina oled, teed kaudu käib, pea kaendlas. Kuupaistus võib kogemata pilvede vahelt juhtuda, aga mees ei voi mitte kogemata oma pead kaendlas kanda, see on päris laiskus.»

Jah, säel oli vorst makiga maksetud. See vastus tuletas Suur-Tõllule jälle uueste meele, et tal pead otsas ei ole. Ta astus siiski veel edasi, tema hakkas tundma südame nõdrust ja pea hakkas kaenlas higistama. Tema jõud oli otsas, jalad läksid nõdraks ja langes senna maha. Esmalt suri tema keha ära ja pea elas veel. Kui nüüd pea nägi, et keha juba surnud oli, siis hüüdis need viimsed sõnad välja:

«Siia matke mind maha, tammepuud varjagu mu voodi, kadakas kaitsku mu pea! Põhja kuningas päestku mu sugu! Enne ma ei tõuse, kui okaspuu lehte ja lehepuu oge kannab. Kangest rõhub rahvast raske ike!»

Neid viimseid sõnu oli tema nii valjust rääkinud, et üle Saaremaa oli need kuuldud. Senna oli tema maha maetud, kus tema oli surnud. (Teine kord ma kirjutan teile tema kirikute ehitamisest edasi.)

Veske 3, 41/4 (3) < Karja — V. Mäggi.

Vt. ka: Türju nime tekkimisest, muist. 169 A, 170; Võitlus vaenlaste vastu, muist. 167—172; Sõjamehed Tõllu taskus, muist. 169 A, eespool lk. 54, P. S ü d a, Suur-Tõll; Koltse järve tekkimine, muist. 112; Kärla kiriku ehitamine, muist. 129, 133, 138, 150; Tõllu haud, muist. 175, 178.

C.

Saaremaa vägeva mehe Suure Töllo surm

(Ennemuistne jutt)

Kui Suur Töll Kerla kirikut ehitas, mis selle praeguse uue kiriko eest ära lammutati, siis oli ta Sõmera külas Rigu Hindriku kohas kortlis olnud. Senna oli temale sanum toodud, et vaenlane juba suuremat jägo Sõrvemaad ära voitnud ja et Salme mehed Massi nõmmes oma laagrit üles löönud ja tahavad keigest väest vasto panna, ning et nad keige alandlikuma palvega Suurt Töllo abi paluvad. Sanum tuli õhto hilja peäle ja et abi tiitsest vaea oli, ruttas mees varsi teele. Ei ta käinud teed mööda, vaid otse silmalt metsadest läbi Tirimetsa möisa peäle välja ja jäi ööseks Tönno kohta, mis Tirimetsa moisa juures. Seäl puhkas Töllo lühikest aega ja, õige varakult jalul, kui oue läks, kuulis Salme pool hädaheält. Siis kihvatas ta süda viha pärast.

Tiitse tulemisega oli ta unustand söariisto kaasa võtta. Nüüd alles leidis neid vaea. Muud ei olnud seäl oue peäl kätte saada, kui vanad puurattad, neid tõmbas ta sõrmede otsa ja ruttas üle karjamaa välja Massi nõmme poole, kus praego Sõrve õigeusuliste surnoaed seisab, puuvalliga ümberringi müüritud. Kui ta senna oli saanud, nägi ta seda koledat lugu, mis vaenlane Salme ja Üüdibe meestega oli teinud, mis meie aga siin laiemalt seletama ei hakka. Ja see sündis, kui Töllo silmapilgul seda verist tööd oli üle vaatnud, et tema viha põlema läks ja ta jooksis

suure rutuga kesk vaenlaste hulga sekka ja hakkas seäl nende ratastega ümber ööritama. Vaenlasi jäi nago heinu maha puperdama.

Üürikese aea pärast, kui ligi tunni aega oli vaenlasi maha löönud, ja niikaugel juba lugu oli, et Salme ja Üüdibe mehed juba röömuga hakkasid höiskama: «Ta elago! hurrah!» siis tuli õnnetus. Rataste keelte hargi naga läks katki, tagumised rattad läksid keige reitega Tammera Peetri ouest läbi ja lõhkusid Läätsa Jaago sauna ja sealauda maha. See alandas Töllo tapmise jõudu — taples veel, kuni rataste pölvepulk ka katki läks. Esemised rattad läksid suure jooniga Kaeta mäelt läbi ja viisid seäl ühe tuuliko juureni maha ja lõhkusid Järve pere taga hulk metsa maha, kündsid tükk maad seäl segamini, kus iialgi pärast puu ega rohi ei kasvanud, ja viimaks sündis senna järv.

Töllul on nüüd vehmer üksi veel käes, miska tuliselt taples, kuni vehmripulk katki läks ja enam peus ei seisnud. Ja see sündis, kui vehmer Töllo käest ära lipsas, et ta seda kummardades rahva seast läks üles võtma, et üks suur ja tugev mees vaenlaste hulgast möögaga Töllo pea otsast ära löi. Töllo sai varsi aro, et asi öige ep olnud, sai rutuga oma pea maast kätte, võttis kaenla ja hakkas Kerla poole ruttama. Tuli jälle karjamaa väljalt, Suurna ja Lönga külast läbi. Kui ta Kangro pere väravast mööda tuli, siis nägi ta perenaest seäl lehma lüpsvad, oli aga kükitades oma kuuehända natuke paljo üles tõstnud. Seda nähes ütles Töllo pea kaenlast:

«Vui, noor inimene, ise lüpsad lehma ja perse paljas, kas sul häbi ei ole?»

Noorik kostis:

«Kas see siis mitte häbi ei ole, ise suur mees ja käid teed, pead kainus kandes!»

See sana äratas Töllo meele, et ta pea enam otsas ei ole, ja ta süda löi nödraks ja pea hakkas kaenlas higistama. Kui ta Söro nömme Dolli kohast mööda, vana Metsa Koorti kohta Sütema raiska oli joudnud, seäl löppis ta joud jalgadest ära; ta langes maha ja heitis hinge.

Senna maeti tema keha suure auga tee äere tammede alla maha. Tema surma leinamiseks kandsid keik Saaremaa rahvas 30 päeva kotiriideid selgas. Naesterahvas, kes Kerla kirkkonnas enne suisel aeal punased sukavarred kandsid, ei jõudnud nii rutulise leinaaea tarvis musti sukavarsi tiitsel tööaeal valmis kududa, leikasid sukapõised otsast ära ja käisid leinaaea sukaseärtega. Pärast nägid, et sinised ja mustad sukavarred küll kölbavad, võtsid naesterahvas nouks Suure Töllo mälestuseks sinised ja mustad sukavarred kanda ja teevad seda tänapäävani. Teised kirkkonnad põle seda au Töllole mälestuseks mitte teinud, vaid kandvad suisel aeal punased sukavarred.

E 7/10 (2) < Kärla — P. Süda (1874) = H II 41, 509/12 (1) < Kärla khk. ja v., Mõnnuste k. — M. Maante (1878).

Vt. Kärla kiriku ehitamine, muist. 129, 133, 138, 150; Koltse järve tekkimine, muist. 112.

D.

Saaremaa Suur Tõll oli ka, tõlla rattaga viskas kurni, ise oli ilma peata, joosis ühessa versta.[1]

ERA II 137, 117 (20) < Kullamaa, Jõgisoo v., Oomküla < Kalju v., Väike-Kalju k. — A. Samet < Jüri Sillamaa, sünd. 1870. a. (1936).

[1] Kurn jooksis 9 versta. Jutustaja kinnitas, et seda pole lugend, vaid kuuldud iugu. — *A. S[amet]*.

E.

Tõll on Sõrvest tulnd, pea oli otsast ära löödud. Naine oli lehma lüpsand. Ta pilkand naist:

«Naisterahvas lüpsab lehma, kuuvalge väljas!»

Naine ütlend vastu:

«Suur mees jookseb ja pea kainus!»

Tõll saand aru, et tal pole pead otsas. Jäänd nõrgaks sest ning jäänd sinna maha. Ta ond Hirmuste pool kantis, Sütemäe raiska kutsuti (s. t. halb metsakoht).

RKM II 74, 685 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kihelkonna al. — S. Lätt < Kaarel Töemets (Kaerasoo Kaarli), 71 a. (1958).
Vt. ka: Tõllu haud Hirmustel, muist. 175.

TÕLLU HAUD

175.

[Tõllu haud Hirmustel]

A.

Hirmuste küla Jaagu talu metsas Suure Tõllu haud tee ääres, mis Tiirimetsalt Hirmustele viib.

Haud olnud enne kõrgem küngas, nüüd ei eraldu ümberkaudsest maast, mis kõik künkline on. Haua kohal kasvab mänd. Suur auk, $^1/_2$ m sügavune, on kalmu kaevatud. Ka hiljemini on Suure Tõllu hauda kaevamas käidud.

E I 29 (209) < Anseküla — M. J. Eisen < H. Laur.
Vt. veel: Tõllu haud Hirmustel, muist. 15, 133 A, 167, 174 C.

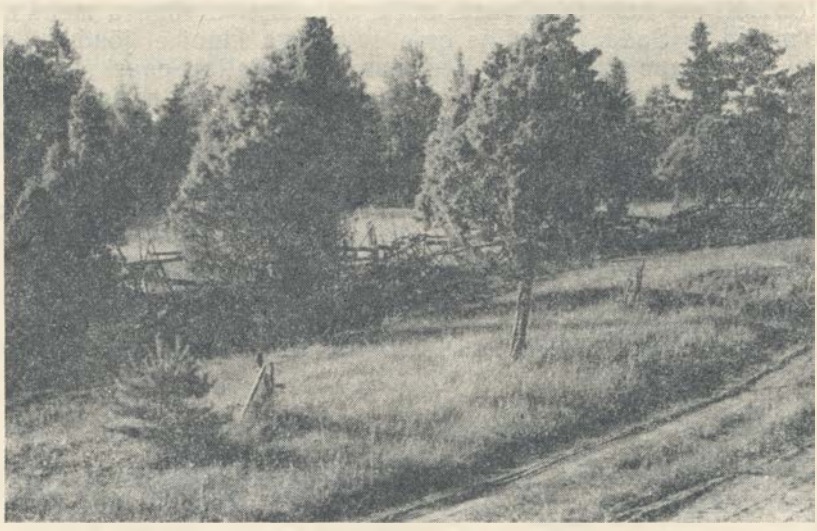

Tõllu haud Sütemaa raiskas. *J. Miku foto 1959.*

B.

Suure Tõllu haud Hirmuste küla ja Anseküla kihelkonna piiril. Rahvas hüüab seda kohta ka Sütemäe raisk. On suurem sügavus ja nelja nurga pärast on otstes tammed kasvanud, kuid 5—6 aasta eest maha saetud, praegu veel kännud näha.

E 60763/4 (51) < Kärla khk. ja v., Kogula k. — T. Kaljo < Matson, 34 a. (1927).

C.

Tõllu matuse paik

Tõllu haud asub Hirmuste mäel Kärla kihelkonnas Saaremaal, kust tervelt seitse kiriku torni silma paistavad. See mägi olla rahvajutu järele Saaremaa seljaroog, sest et olla kõige ennemalt merevee pinnast välja kerkinud ja endast väikese saarekese moodustanud, kus peal kured harilikult olid asunud ja häälitsenud, seda oma rännakuil alaliseks peatuspaigaks valides. Sellest olla ka Saaremaa linna nimi Kuresaar saanud.

Tõllu hauda olen isiklikult näinud. See sisaldab endast 2—3 sülla pikust ja $^1/_2$ sülla laiust sisselangenud suurt kalmuküngast, kuni paari jala sügavuseni keskpaigast, mis rohelise mururohuga kaetud ja mille ümber noored männad sel ajal kasvasivad, kui mina veel noorukene olin, millas minule seda minu isa hobust piatades näitas, kui kord sealtkaudu sõitsime, sest haud asub otse tee ääres. Kuulukse veel räägitavat, et ka suur tamm tema päitsel kasvada, kuid seda ei juhtunud mina sel korral mitte nägema, või ehk on see mul aja jooksul koguni ära ununenud.

E 61534/35 (2) < Jämaja — A. Kuldsaar (1927).
Vt. Kohanimede tekkimine, muist. 118—125.

D.

Tatrasselja karjamaal Sütemaa raiskas seisab see koht veel tänapäevani, mida vanarahva jutu järele Tõllu hauaks peetakse. Tühine ja näutu on küll see koht ja ei vasta mitte nii suure ja vägeva mehe hauale, kedast mered ja Saadangi kõige oma sulastega kinni ei jõudnud pidada ja kellel viiesüllane palk kepiks käes paras oli. Paljalt paari sülla pitkune lohk, kus keha alla vajunud, ja mõned sammud lõuna pool ümargune õõnsus, kus pea alla vajunud. «Kadakas katku mu pead!» hüüdnud Tõll veel alla vajudes. Ja see on tõeks läinud, sest kadakad on ainsad lilled, mis tema hauda ilustavad. Ainukene tamm, mis enne tema hauda ehtis, on jo nüüd maha võetud ja ära viidud. Kadakad, kanarpik ja mõned ümberseisvad männad ei jõua selle kohale luulelist ilu anda.

[— — —]

E 61343/4 < Kärla — K. Loiken (1927).
Esimene osa trükitud: M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 156—157.
Vt. ka: Tõllu suurus ja jõud, muist. 139—145; Tõllu tõotus, muist. 184—186.

E.

Hirmuste mäel asuvat Suure Tõllu haud. Mäe sees olevat kelder, kus rootsi sõjariistad sees on. Keldrit on küll otsitud, kuid mitte leitud.

KM KO Fond 199, 37, lk. 121 < Kärla khk. ja v., Kõrkküla — A. Soom < Toomas Viigandt, 93 a. (1930).

F.

Suur Tõll

Suure Tõllu haud pidavat olema Kärla vallas Hirmuste külas aiaga piiratud väike maa-ala.

RKM II 4, 296 (1) < Kaarma, Kuressaare v., Mändjala k. — E. Tool < Melania Nõmm, 55 a. (1945).

G.

Vanake jutustas meile Suure Tõllu hauast, et sellel püsinud kaua aastaid lilled ja väike ristike isegi. Selle kõige eest hoolitsenud koolilapsed. Kuid juba palju aega tagasi ei olevat muud kui ainult kadakas. Juula Kupp kinnitas mitu korda, et Saarel tema Tõllu hauda rohkem küll ei teadvat, kui see siin — Jaagul.

EKRK I 16, 234 (26) < Kingissepa raj., Kärla k/n., Hirmuste k. — V. Ahas ja K. Mölder < J. Kupp, 60 a. (1957).

H.

Ma olen Töllu hauda ka käind vaatamas, ma olin karjapoiss siis. See on Hirmuste mäe all Raisa lepikus. Pöösad kasvavad. Võib-olla on sealt aastasadade eest kruusa võetud.

RKM II 73, 274/5 (3) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kihelkonna al. — E. Veskisaar < Mihkel Salong, 59 a. (1958).

I.

Vana Tõlu ase on praegast Koordi värava taga Tiirimetsa Aavasse külas.

RKM II 73, 84 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veskisaar < Kõrtsi Aleksander, 82 a. (1958).

K.

Mulle näidati ükskord vana Tõllu hauda ka Tiirimetsas, see on nõgus, haud on sisse langenud.

RKM II 73, 79 (10) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veskisaar < Mihkel Kivi, 69 a. (1958).

L.

Suure Tõllu haud olevat Hirmuste mäe juures. Seal elab Õunpu, kes jutustas, et vanaema oli lubanud teda lapseeas Tõllu-haua peale viia, et küll sa seal saad, kui sa sõna ei kuula.

RKM II 75, 46/7 (4) < Kingissepa raj., Mustjala k/n., Silla k. — E. Tampere < Mihkel Nõmm (1958).

M.

Hirmustel on Suure Töllu haud. Mo poeg käind seal, ta oli näind. Kõrgem ikka old, haua moodi. See oli kuulda ikka, et Suure Töllu haud. Siit on hulka maad minna.

RKM II 74, 259 (1) < Kingissepa raj., Kärla k/n., Paadla as. — R. Põldmäe < Anna Tasa, 84 a. (1958).

N.

Töllu haud on Hirmuste mäel, Kordi juures. Sest on kümmekond aastad, kui räägiti, vanad teedvad seda.

RKM II 74, 239 (4) < Kingissepa raj., Kärla k/n., Karide k. < Mõnnuste k. — R. Põldmäe < Anna Soomus, 70 a. (1958).

O.

Hirmustel peab Suure Töllu haud olema, kus ta on maetud.

Karjalapsed on teda hüüdnud, et:

«Töll, Töll, tõuse üles, vaenlane on maal!»

Siis tõusnud üles kuni põlvist saadik, vaatand, et vaenlast pöle näha olnud, siis öelnud:

«Ma ei tõuse enam!»

Sellest ajast ei pea enam näha olnud.

Seda rääkis minu emaema. Kui suri, oli 101 aastad ja 8 kuud vana. Oli siit inimene. Oli vist 1812 sündinud. Siit möisnikud on siis oma vallale vahmiilid pannud. Tal oli nimi Peetres, enne oli Peetrus. Pärast oli Könner. Peetresid on siit Kuremetsa külast.

RKM II 74, 14/5 (3) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Odalätsi k. — R. Põldmäe < Jaen Teeäär, 75 a. (nimi ka Teär) (1958).

Vt. Töllu äratamine, muist. 186.

P.

Sütemaa raiska, kus Töll oli end surema pand. Karjalapsed olid teda sealt üles aeand:

«Töll, Töll, tõuse üles, vaenlane tuleb maale!»

Tõusend üles, vaatand — äi ole vainlast. Pand jälle end maha, ütlend:

«Küll änam ei tõuse, siis pole kedagid!» See on Suuremäe lähedal.

RKM II 74, 600 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Vedruka k. — S. Lätt < Kaarli Niitsoo, 80 a. (1958).

R.

Veelgi Suurest Tõllust

Sest Töllust on veel üks jutt, et ta vend old Hiiumaal oln. Sii vahel on meri. Ta läin venda vaatama, viin külaasjaks vaadi ölut. Mees oli söudn läbi vee, kangapoom oln kepiks kääs.

Ja siis see Töll on Sörve ära surn, sääl on üks suur mägi, sönna on ta maha maetud. Siis kui see Esimene ilmasöda oli, me käisime Sörve tööl, tehti kinlust ja raudteed, siis sääl räägiti, et Töllu haud old sääl. Sörve naised ikka hüitsid, et: «Töll, Töll, tõuse üles, et söda tuleb Sörve säärele.»

KKI MT 82 < Karja, Leisi v., Nurme k. — M. Must < L. Kallas (1950).

Vt. ka: Vete sügavused, muist. 139.

176.

Suure Tõllu haud [Kõrkküla s]

Kõrkküla karjamaal on Suure Tõllu haud. Selgesti paistab seal kadakad jalutsis ja päitsis. Räägitakse, et Tõll olla sinna maetud ja enne surma olla ta ütelnud, et kui saarlased hädas on, siis hüüdku aga teda üles, siis ta aitavat neid.

Kord tahtnud Kõrkküla karjalapsed Tõllu näha ja hüüdnud:

«Tõll, Tõll, tõuse üles, vaenlane Sõrve sääre otsas!»

Tõll tõusnud pooleni hauast üles, vaadanud ringi ega näinud vaenlast. Siis saanud Tõll vihaseks ja needinud Kõrkküla inimesed ära, üteldes, et Kõrkküla inimesed peavad põlvest põlve vargad ja valelikud olema. Siis heitnud ta jälle hauda ega tõuse enam karjalaste vale pärast.

ERA II 233, 29/31 (8) < Kuressaare — V. Anupõld < Olga Anupõld, 44 a. (1939). Vt. Tõllu äratamine, muist. 186.

177.

[Tõllu haud Paadlas]

A.

Ühekorra oli söda olnd. Paadla inimesed olid hüüdend:

«Till, Töll, tõuse üles, vain maal!»

Tõll ajand eese abudest saati üles — pole kuskil vastast, kellega hakkad. Ta läind hauda tagasi, ütlend:

«Valejutud liikuvad seal valdas eluaja!»

Mina ise ei ole seda raamatust kuulnud.

RKM II 74, 238/9 (3) < Kingissepa raj., Kärla k/n., Karide k. < Mõnnuste k. — R. Põldmäe < Anna Soomus, 70 a. (1958).

Vt. ka: Tõllu äratamine, muist. 186.

B.

Paadla — ma olin noor inimene —, seal oli suur haud, kadagas kasvas peel. Üks naine, kes seal enne oli eland, näitas mulle, et see on Suure Tõllu haud.

RKM II 74, 238 (2) < Kingissepa raj., Kärla k/n., Karide k. < Mõnnuste k. — R. Põldmäe < Anna Soomus, 70 a. (1958).

178.

[Tõllu haud Viieristil]

Suur Töll on Viieristi metsas Sörves maas, seal on Tõllu haud.

Töll oli ütend:

«Kui vaen tuleb maale, siis kutsuge mind sönna abi ja ma tahan see vaenlase ära kutsuda!»

Karjapoisid on karjas ond ja narrind teda. Hakkasid karjuma:

«Töll, Töll, tõuse üles, vain maal!»

Töll on tõusend rinnust saati üles, siis ta on vaatand jo üle puude. Näind, et poisid on valetand. Siis ta on pahandand ja on tagasi langend ja ütend:

«Ma iial enam ei tõuse!»

Minu isa rääkis, tema käis seal kalarandas. Sörulane on talle näitand Suure Tõllu hauda. See on Sörve tee ääres.

RKM II 74, 124/5 (16) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kuremetsa k. < Odalätsi k. — R. Põldmäe < Marie Riis, 73 a. (1958).
Vt. Tõllu magamisase Viieristil, muist. 95, 96; Tõllu äratamine, muist. 186; Tõllu haua kohta Sõrves vt. muist. 174 B.

179.

Tõllu haud [Järveküla järve lähedal]

Tõllu haud on umbes 3,5 m pikkune ja 2 m laiune ning 0,5 m kõrgune kaskega ülekasvanud (mille alt kohati kive näha), täisnurkne parallelogrammi-kujuline valmistatud. Kõrgem koht Külaaluse heinamaa põhja ääres Järveküla järve lähedal, mis on pealt ühetasane, mille küljed on veidi libamisi ja mis on heinamaa, nagu muugi ümbrus. See kannab Tõllu oma nime. Suur Tõll olevat sinna maetud. Kui selle peale minna, siis pidavat kõmisema, nagu oleks seest tühi. Lassu t[alu] peremees on tahtnud seda raudkangiga sellepärast katsuda, et näha, mis seal all on, kuid et nüüd on võetud muinsuskaitse alla, siis on loobutud sellest.

KKI KN < Jaani — T. Kaljo (1933).

180.

[Tõllu haud Pühas]

(Tõll suri ja maeti Püha kihelkonnas Tõlluste mõisa ligidale Hämmelepa küla tänavale.)

J. W. L. Luce, Wahrheit und Muthmassung, lk. 40—43.
Vt. Võitlus vaenlaste vastu, muist. 167, 168.

181.

[Tõllu haud Virtsus]

Suur Tõll, Tõllus, olevat Virtsu maetud.

KM KO Fond 199, 71—30 < Hanila ja Varbla — O. Männik (1924).

182.

[Tõllu haud Velise Kureveres]

Tõlluse haud on Velise Kurevere küla Päärni talu heinamaal Päärdu—Kurevere maantee ääres, 40 sm kõrge, 1 m lai, 1,8 m pikk.

E I 25 (166) — M. J. Eisen.

183.

Tõllu haud pidi olema kuskil, ma ei tea, see ei ole siin kantis. Ta oli siit ära läind. Inimene ta oli, kis teab, mis loom ta oli.

RKM II 74, 54/5 (3) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Odalätsi k. — R. Põldmäe < Sohvia Luugus, 65 a. (1958).
Vrd. Tõllu haud Hirmustel, muist. 175; Tõllu haud Kotka kivi all Kaarmas, muist. 17 A, 185.

TÕLLU NAISE HAUD

187.

[Tõllu naise haud]

(Tõllu naise jalgadele langeb Kiratse küla juures suur kivi, ta sureb. Tõllu naine maetud teinepoole teed, mis kivi juurest läbi käib.)

ERA II 233, 139 (15) < Pühа, Pihtla v., Saue-Sutla k. — K. Mätlik < Juhan Pähk, 67 a.
Vt. muist. 39 A.

VANAPAGANA HAUD

188.

[Vanapagana haud]

(Suur Tõll viskab Suure väina kaldal magava Vanapagana liivahunniku alla. See liivapeotäis on praegu näha Kiireste mäe kujul end[ises] Massu vallas Jõe talu krundil.)

ERA II 227, 469/73 (3) < Hanila, Massu v., Üllaste k. — A. Kelder < Ann Puusepp (1939).
Vt. muist. 101 A, 107 B.

9. KUMMITAVAD KOHAD

189.

Tondikohad

Saaremaal on iseäralikka tondikohti. Üks sarnane on Tõlli lepik Kärlas, seal lepikus nähti tihti tonti.

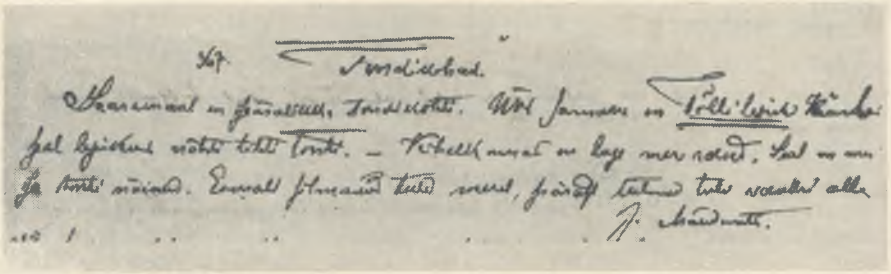

M. J. Eiseni käekirja näide.

Kihelkonnas on lage mererand. Seal on mu isa tonti näinud. Esmalt silmanud tuld merel, pärast tulnud tuli vankri alla.

E I 52 (367) < Kärla — M. J. Eisen < Jakob Mändmets.

TÕLLUMÄNG

A.

Suure Tõllu mäng

Seda mängiti sel ajal, kui ma ise laps oli. Mängijaid oli ükskõik kui palju. Üks oli surnud, pani ennast pikali maha. Teised käisid selle ümber ringi ja laulsid:

«Tillu-Tõllu, tõuse üles, sõda Sõrvemaal!»

Kolm korda käisid ringi, siis Tõllu tõusis ülesse, vaatas, pole sõda olnud, jäi jälle magama, teised kordasid laulu. Kaks korda Tõllu tõusis istuli ja vaatas. Kolmanda korra ajal kargas üles ja asus teistele järele. Kelle ta kätte sai, see jäi Tõlluks ja mäng kestis edasi.

RKM II 5, 349/50 (23) < Muhu, Hellamaa v., Simiste k. — M. Kolk < Ekaterina Vipp, 58 a. (1947).

Trükitud: A. Kalamees, Eesti rahvamänge, lk. 11 (8).

B.

Tõllumäng

Seda me mängisime väikselt. Üks laps võeti käte peale — see oli surnud Tõll, seda tassiti käte peal ja pandi kuskile maa peale. Siis võeti käest kinni, tehti ringmängi ümber ja lauldi:

«Tõll, Tõll, tõuse üles!
Sõda Sõrve sääre juures!»

Ei mäleta enam, kuidas edasi läks.

KKI 27, 250 (2) < Muhu, Kapi k. — A. Schmuul < Liina Kivimägi, sünd. 1912. a. (1959).

RAHVAJUTUD LEIGRIST

LEIGER

Selsamal ajal, kui Suur Tõll Saaremaal tähtsaid töösid tegi, elas Hiiumaal Tõlli vennapoeg L e i g e r. Seegi oli niisamasugune tugev mees nagu Suur Tõll, ehk küll viimane jõu poolest temast üle käis.

Leiger ja Suur Tõll armastasivad mõlemad vihtlemist. Suur Tõll käskinud Leigri sauna ehitada, tal enesel polla ehituseks aega. Leiger hakanudki tööle. Vedanud kümne sülla pikkused palgid metsast välja. Neist ehitanud siis vihtlemisesauna. Ahi saanud nii suur nagu saunamehe saun. Kerisekivideks üksi vedanud Leiger seitse sülda ümmargusi kiva kokku.

Kui saun valmis saanud, tulnud Suur Tõll Hiiumaale sagedasti vihtlema [Tõll 154]. Leiger kütnud ahju tublisti sojaks, võtnud siis kummagi õla peale vaadi vett ja viinud leile viskamiseks sauna.

Peale selle tapnud Leiger iga korra, kui Suur Tõll sauna tulnud, kaks härga ja keetnud need ära. Saunast ära tulles kutsunud Leiger Suure Tõlli ikka enese juure sööma. Kumbki söönud terve härja ja teo leiva ära. Olnud kõht täis, siis läinud Suur Tõll Saaremaale magama, Leiger aga heitnud tihti sauna leiba luusse laskema.

Suur Tõll tahtnud, et Leiger igas asjas pidanud tema sõna kuulma. Leiger arvanud ennast aga niisamasuguseks jõumeheks nagu Suur Tõll ega hoolinud Suure Tõllu tahtmisest ühtigi. Sest vihastanud Suur Tõll hirmsasti. Jätnud kohe Leigri juures Hiiumaal saunaskäimise järele ja hakanud enesele ise sauna ehitama [Tõll 44]. Leiger naernud Suure Tõllu viha üle. Ei pruukinud enam nii palju härgi külalise jaoks tappa. Sai kõik liha enesele.

Leiger olnud päris pagan, niisama ta pere. Muid inimesi pole Hiiumaal esiotsa veel elanud. Pärastpoole tulnud ristiinimesigi Hiiumaale elama. Need pole jõu poolest paremad ühtigi olnud kui praegused inimesed.

Ristiinimesed hakanud Leigrit paluma, et see neile kiriku ehitaks. Lubanud talle kiriku ehitamise eest hea palga maksta.

Leiger hakanudki Keinasse kirikut ehitama [9—11]. Tugeva mehe käes läinud töö ruttu edasi. Nädali ajaga teinud kiriku müürid valmis. Ei olla kuigi kaua aega mööda läinud, kui kirik juba päris valmis saanud.

Suur Tõll juhtunud Saaremaalt nägema, et Leiger ilma tema luata jälle midagi ette võtnud. Tahtnud esiti Hiiumaale Keinasse minna uut kirikut ära purustama, mõtelnud aga varsti: mis ma ennast ilmaaegu tühja pärast nii vaevan ja Hiiumaale lähan. Kirikust võib hõlpsamaltki lahti saada!

Suur Tõll otsinud mehise kivi, läinud kiviga kõrgema koha peale ja visanud sealt Keina kiriku pihta [Tõll 6]. Õnneks ei olla kivi ometi Keinasse jõudnud, vaid langenud enne juba merde. Seal seista ta praegu alles. Tõll katsunud veel teise korra, aga teine kivi läinud niisama vähä pihta.

Tõll vihastanud ja läinud oma teed. Leigri ehitatud Keina kirik jäänud sedaviisi seisma.

Mõne aja pärast tulnud teisest küljest teisi ristiinimesi Hiiumaale ja asunud Suuremõisa ümberkaudu elama. Need pidanud teed Keina kirikusse pikaks. Hakanud enestele Suurdemõisa uut kirikut ehitama. Ei leitud aga õiget aset. Üks tahtnud ühte, teine teise kohta; viimaks annud üks head nõu: pandagu härjad vankri ette, ehituseained vankri peale ja lastagu härjad omapead minna. Kuhu nad seisma jäävad, sinna ehitatagu kirik.

Nii tehtud. Härjad läinud hiielepa juurde ja jäänud sinna seisma. Kiriku ehitajad tapnud härjad ja söönud rõõmupidu pidades seal ära. Rõõmupidu pidades pannud nad ühtlasi härgade sinna toodud ainetest kirikule aluse.

Kiriku ehitus läinud nüüd jõudsasti edasi. Uut kirikut hakatud selle hiielepa pärast, kelle juurde härjad seisma jäänud, P ü h a l e p a kirikuks hüüdma.

Leiger aga ei teadnud midagi Pühalepa kiriku ehitamisest, ehk ta ennast küll Hiiumaa peremeheks pidanud. Leiger elanud selle aja Kõpus ja vaadanud seal, kas mõni laev hukka ei lähe. Korra läinud seal üks laev kivi otsa kinni. Leiger läinud, tõmmanud laeva kivi otsast lahti ja vedanud kõige täiega äärde kuivale. Saanud sedaviisi kõik kalli laeva kauba enesele. Tahtnud enesele Kõpus tublit laeva ehitada, et sellega merele minna ja vaenlaste laevu ära võtta, aga ei osanud head laeva teha. Töö jäänud katki.

Pahameelega läinud Leiger oma maad jälle vaatama. Kärdlast mere äärt mööda Hellamaa poole minnes näinud Leiger korraga Pühalepa kirikut. Selle torn paistnud üle metsa.

Leiger vihastanud koledasti, et ilma tema luata kirik ehitatud. Võtnud tubli kivi ja visanud sealtsamast mere äärest, kus ta esimest kord kirikut näinud, kiviga kiriku pihta. Aga kivi pole pihta läinud. Niisamasugune lugu juhtunud teisele kivile. Need kivid olla praegu alles Pühalepa kiriku ligidal näha [Tõll 8].

Ei tea, mis Leiger viimaks Pühalepa kirikuga ära oleks teinud, kui mitte vihkamist nähes kiriku ehitajad Leigrit poleks paluma tulnud. Nad pole teadnud, et sel kohal peremees olla, sellepärast ehitanud nad kiriku omapead. Lubanud Leigrile tasu anda, et nad kiriku tema maa peale ehitanud. Leiger leppinud viimaks kiriku ehitajatega ära ja jätnud kiriku seisma. Ei pidanud enam iialgi paha nõu kiriku vasta.

Korra tulnud talvel kari hunta Hiiumaale. Üks kuriloom murdnud Leigri lehma ära. Karjapoiss joosnud koju Leigrile lugu kaebama. Leiger võtnud metsast tubli noore kuuse piusse ja läinud hunta taga ajama [18]. Küll joosnud hundid Leigri eest, aga juba paari tunniga peasnud Leiger neile kõigile järele ja löönud viimse kui hundi oma kuusega maha. Nahad nülginud neil seljast ära ja teinud enesele tubli kasuka. Mõned ütlevad, hunta olla terve tosin olnud. Kaua aega pärast seda olnud hundisugu Hiiust hoopis kadunud.

M. J. E i s e n, Endised jõumehed, lk. 26—29.

1. KIVID

VÕITLUS VANAPAGANAGA

1.

[Kiviviskamine Leigri ja Vanapagana vahel]

A.

Vanapagan Leigert tapmas

Ennemuiste keinud Saare Tõllus sagedaste Hiiu vägimehe Leigri juures külaliseks. Vanapagan pole aga seda sugugi sallinud, et kaks vägimeest kokku lepivad.

Ükskord, kui Tõllus jälle Leigrile tulnud, läinud Vanapagan ööse Kõrgesaare ja toppinud sealt mere äärest taskud kivisid täis ja hakanud siis Leigri poole kõmpima, Leigert ära tapma. Kui ta Isabella mõisa juure saanud, laulnud mõisa kukk kolmat korda. Vanapagan ehmatanud seda kuuldes kangeste ära, ta loopinud kõik kivid taskust maha ja katsunud, et punuma saanud. Sestsaadik pole Vanapagan enam iialgi tahtnud Leigert tapma minna.

Need kivid, mis Vanapagan oma taskutest maha loopis, on veel tänapäevani seal tee ääres ja võib igaüks neha, kes seda teed keib.

E 30700/1 (2) < Hiiumaa — J. Johannes (1897).
Vrd. Vanapagana kivid Tõllu pihta, Tõll, muist. 3, 5.

B.

Kord Vanapagan läind Leigert maha lööma, võtnud Tahkuna rannast kiva ja hakkand juba minnes pilduma. Üks kivi kukkund Kodeste juure, teine Reigi heinamaale ja kolmas Lutsu sohu. Kui Isabella mõisa kohale saanud, siis kukk hüüdnud kolm korda, taskud rebenend katki ja kummagi tasku kohale jäänd kivihunik, mis praegu sääl.

E, StK 21, 6 (26) < Reigi, Kõrgessaare v., Kidaste k. — A. Läti < Andrus Viin, 81 a. (1923).
Lähedane tekst ka: KM KO Fond 199, 8, lk. 37 a < Reigi, Kõrgessaare v., Kidaste k. — A. Lätti < Andrus Viin, 81 a. (1924) = E 55152 (24) < Pühalepa — A. Lätti (1924).

C.

Vanade hiidlaste jutustusi Suurest Tõllust ja Leigrist

Vanapagana ja Leigri kivid

[— — —]

Teisendi järgi tungib Vanapagan Leigri kallale eemalt Tahkuna rannast, katsudes vastast kividega tabada. Leigri pihta ei satu ükski kivi, vaid need langevad mujale. Üks Vanapagana visatud kivi leidub Kodestes, teine — Reigi heinamaal, kolmas — Lutsu soos. Vanapagan püüdnud Leigrile läheneda. Kui ta Isabellasse jõuab, laulab kukk. Nagu kukelaul alati, ajab see siingi Vanapagana põgenema. Põgenemisel rebenevad taskud ja iga tasku kohale jääb kivihunnik maha.

V. Mäeumbaed.

Nõukogude Hiiumaa 11. I 1958, nr. 4, lk. 4.

KIVID KIRIKUTE PIHTA

2.

[Kivi Käina kiriku pihta]

Leiger magas Kõpus, ärkas ja nägi üle metsa, et Käina mehed ehitavad kirikut.

«Kus see aitab, vetan kivi ja ann!»

Üteldes neid sõnu viskas Leiger kiviga Käina kiriku poole, kuid kivi kukkus natuke ligemale — Paelu mäele.

ERA II 9, 196/7 (31) < Käina khk. ja v., Ühtri k. — M. Meiusi < Anna Kaev (1928). Käina kiriku kohta vt. ka muist. 9—11, 16; Tõll, muist. 6—8, 150, 159 D.

LEIGRI TASKUKIVI

3.

[Leigri taskukivi]

Leiger kandis teed käies puhkamise puhul istumise jaoks kivi taskus. Üks sarnane on maha jäänud ja praegu Leigri juures Leigri kivi nime all tuntud.

ERA II 9, 141 (27) < Emmaste khk. ja v., Sõru k. < Käina — M. Meiusi < Mihkel Pommerants, 74 a. (1928) = E X 47 (231) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meiusi.

Vt. Tõllu taskukivi, Tõll, muist. 35, 36; Kalevipoja taskukivi, HVM I, lk. 160—161, muist. 25; lk. 184, muist. 70.

LEIGRI NAINE KIVIKANDJANA

4.

Leiger

Sauna ehitamise jaoks tahtnud Leigeri naine Hiiumaale kerisekivisid kanda, enne maale jõudmist aga kärisenud põll katki ja kivid kukkunud vette, kividest on tekkinud Leigri rahn, mis praegu asub Sõela väinas Hiiumaa kaldas Tohri küla juures.

E 61149 < Emmaste khk. ja v., Ole k. — M. Meiusi < Marie Meiusi, 79 a., ja Peeter Meiusi, 89 a.

Trükitud: M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 157; V. Mäeumbaed, Vanade hiidlaste jutustusi Suurest Tõllust ja Leigrist. Nõukogude Hiiumaa 11. I 1958, nr. 4, lk. 4.

Vrd. Pireti kerisekivi, Tõll, muist. 44—58.

2. MAAPINNAVORMID

MÄED

5.

L e i g r i m ä g i

Palakülas Leigri mets ja üksik pere Rõigi kihelkonnas juhivad meid L[eigri] jälgile, kes mitte Leiger ei võinud olla, nii kui praegune nimi kõlab ja kuidas «Suures Tõllis»[1] sellest seletatakse, vaid nime alguskuju oli teisiti, kas Leigero, Eigero ehk teisiti. Aga võib olla, et meil siin Kärriga tegemist on, sest Leigri mets vajab põlise ja läbipääsemata Õinigu metsa vastu. Kas ei asunud sääl mitte leetkärr (võrdle Pugukärr)? Sellest

Le — — ä r — = leiger
g r ek

Leigri mägi on Palakülas, kõrge järsk kruusamägi. Hommiku pool ja mäe seljakul kasvab praegugi kuusemets. Metsa ääres kadakad ja h ä r j a - p õ l v e k u u s e d (= *Abies nana*) katavad kruusakinkusid ülitoreda rohelise sõbana, kes mõnes kohas ligi kaks sülda lai on. Leigri mäest loode poole on Hiiesaare küla; viimane nimi tunnistab isigi, missugune tähtsus sellel kohal oli, kus praegune küla asub. Siis katsivad laiad laaned neid kohti, kus praegu Lõppe, Lõbepäe (= Lõppepäeksi), Prähla, Ala, Sakla, Tammela ja Unduma külad asuvad. Kas ei asunud sääl metsades Kärr, sääl, kus ühel pool Hiiesaar ja teises külges Unduma metsas kiiksugused metsavaimud u n d u s i v a d? Kas ei ole Leigril mitte sellega ühendust? Kas ei saanud leetkärr mitte ühe inimesele sõimunimeks, kes leetkärri metsas ehk metsa servas asus? Kas ei sündinud mitte niiviisi Leiger? Võib-olla, sest Rõigi kihelkonnas Ridaste (Kidase) küla juures on mädajärv, kus varem ja võib-olla praegugi hüüp asus. Järve talu selle mülka kõrval ja Järve talu inimesi sõimati aastat 30—40 tagasi veel hüüpideks. Kas ei juhi see meid Leigri juurde?

Saareste MK (542) < Reigi — G. Tikerpuu (1916).

6.

[Leigri mägede tekkimine]

A.

(Leigri mäed on tekkinud vankrirattast, mida Leiger kasutas vaenlaste vastu.)

E, StK 21, 7 (28) < Reigi, Kõrgessaare v. — A. Läti (1923).

Vt. Võitlus vaenlaste vastu, muist. 17.

Vrd. ka: Võitlus vaenlaste vastu, Tõll, muist. 167—172.

[1] Arvatavasti on mõeldud P. Süda raamatut «Suur-Tõll». — *E. N.*

Tõllu kivi Hiiumaal Tubala külas. *A. Strutzkini foto 1950.*

B.

Vanade hiidlaste jutustusi Suurest Tõllust ja Leigrist

L e i g r i m ä g i

Kord kui vaenlaste sõjavägi olnud Vormsist Hiiumaale tulemas, visanud Leiger neile vankriratta vastu. Maha langedes purunes ratas, tekitades Leigri mäe, kuna vaenlane hirmul põgenenud.

V. Mäeumbaed.

Nõukogude Hiiumaa 11. I 1958, nr. 4, lk. 4.

7.

[Ermiste ja Tubala mäe tekkimine]

Leiger viinud kindapõila sees liiva, millest tekkinud Ermiste mägi. Tubala mäe viinud Leiger kuuetaskus.

ERA II 9, 29 (3) < Käina khk. ja v., Mäevli k. — M. Meiusi < Johan Männamaa (1928) = E X 47 (227) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meiusi.
Vt. Tee läbi Pühalepa soo, Tõll, muist. 102; Tubala mäe tekkimine, Tõll, muist. 103.

SAARED JA LAIUD

8.

[Harilaiu tekkimine]

Hiiumaa L e i g e r on Saaremaa T õ l l i suur söber ehk koguni vend. Ta käinud Töllil külas, igas taskus vaat õlut, seitsmesüllaline kepp käes. Ta tahtnud silda teha Hiiu- ja Saaremaa vahele, aga muld ja kivid kukkunud läbi katkise põlle Ristna randa Köpu poolsaare kohale. Harrimaa (Hiiumaa ja Vormsi saare vahel) olla tema läbi sündinud.

H II 6, 234/5 (1) < Hiiumaa — G. Seen ja P. Saul < Anton Esbenberg (1890).
Vt. Vete sügavused, Tõll, muist. 139; Sildade tegemisest vt. Tõll, muist. 6 L, 33. 60, 101, 107 A, 150, 161 B, C, 162 A, 163.

3. EHITUSED

KIRIKUTE EHITAMINE

9.

[Käina kiriku ehitamine]

Leiger ja Tõll

Leiger oli Tõllu poeg (?). Kord ehitasid nad üheskoos Käina kirikut. Kiriku paarid toodi üheskoos praeguse Leigri küla juurest metsast. Paari tassisid Tõll ühest otsast ja Leiger teisest otsast. Leiger väsis rutem ja tahtis puhata. Tõll võttis püksitaskust kivi ja pani maha, kuhu Leiger peale istus. Kivi on praegu olemas Leigri külast mõni kilomeeter kaugel heinamaal ja on tuntud Leigri kivi nime all, mõnikord ka Tõllu kiviks kutsutud. Istumisest on kivi sisse jäänud auk, mis praegu näha. Leigeri väsimust nähes ütles Tõll:

«Põlv tuleb, viletsamaks jääb.»

(Praegu on Leigri mehed kasvult väikesed.)

Peale selle lahkunud Tõll ja Leiger hakanud ilma Tõllu teadmata kirikuehitamisega peale. Seda kuuldes vihastas Tõll ja otsustas Käina kiriku ära hävitada, tahtis teda kividega puruks visata. Saaremaalt visates ei ole aga märki trehvanud, üks kivi kukkus ligemale ja on praegu näha Käina lahes vee sees, teine lendas mööda ja on näha Palumäel 1—2 km kirikust kaugemal (kivi on praegu ehituse jaoks ära lõhutud, kuid ära vedamata).

E 61151/2 < Reigi, Kõrgessaare v., Leigri k. — M. Meiusi < Jüri Leiger, umb. 70 a. (1927).

Trükitud: M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 157; V. Mäeumbaed, Vanade hiidlaste jutustusi Suurest Tõllust ja Leigrist. Nõukogude Hiiumaa 11. I 1958, nr. 4, lk. 4.

Käina kiriku kohta vt. muist. 2, 10, 11, 16; Tõll, muist. 6—8, 150, 159 D. Ennustus inimeste jõu nõrgenemisest, Leiger, muist. 16; Leigri kivi, muist. 3, 10; Tõllu istmeasemega kivi, Tõll, muist. 68—70.

10.

[Vanapagan lõhub Leigri ehitust]

Leiger ehitanud Käina kirikut, Vanapagan aga lõhkunud öösel ära. Viimaks kihutanud Leiger Vanapagana maalt välja. Väsinud tagaajamisest, istunud Leiger kivi peale, mida sellest ajast peale kutsutakse Leigri kiviks, ja rõhus kivi keereks (2 km Männamaa külast).

ERA II 9, 58/9 (14) < Käina khk. ja v., Männamaa k. — M. Meiusi < Johannes Lauri, 55 a. (1928).

Vt. Kiviviskamine Leigri ja Vanapagana vahel, muist. 1; Leigri kivi, muist. 3, 9; Käina kiriku kohta, muist. 1, 9, 11, 16.
Vrd. ka: Tõllu istmeasemega kivi, Tõll, muist. 70.

11.

[Tõll tahab purustada Leigri ehitust]

Leigri saun asus Leigril (15 km Käina kiriku juurest), kus Tõll saunas käis.

Käina kirik on Tõllu poja Leigri ehitatud. Leigriga tülli sattudes tahtnud Tõll kirikut puruks visata, kuid pole märki trehvanud.

E 61166/7 < Reigi, Kõrgessaare v., Üti k. — M. Meiusi < Peeter Küttim (1927).
Vt. Tõllu saunaskäimine Leigril, Tõll, muist. 154, 155; Käina kiriku kohta vt. Leiger, muist. 2, 9, 10, 16; Tõll, muist. 6—8, 150, 159 D.

4. HIIU SUURUS JA JÕUD

12.

[Leiger ja Tõll jõudu katsumas]

Tõll tulnud Leigriga jõudu katsuma. Leiger tulnud metsast, süld puid käe pääl, kolm poega tulnud järgi, igal pool sülda puid käe pääl. Et see päev juba lõpul, jäätud jõukatsumine teiseks päevaks. Öössi Tõll kuuleb: Leiger peeretab, nii et aknad põrisevad. Tõll hakkand kartma ja põgenend öössi ära. Hommikul Leiger ärkab ja saab hirmus vihaseks Tõllu pääle, et see teda narrind ja ära läind, võtnud palgi kepiks kätte ja Tõllule järgi. Kuid Tõll oli juba üle lahe teisele poole saand. Leiger viskand veel palgiga järgi. Palk olla praegu veel Sääre lahes püsti.

E, StK 21, 39 (35) < Pühalepa, Suuremõisa v. — A. Läti < Anna Pöia, 90 a. (1923).
Vt. ka: KM KO Fond 199, 8, lk. 28a/29 < Pühalepa, Suuremõisa v., Nõmba k. — A. Lätti < Peet Ark, 75 a. (1924); E, StK 24, 146/7 (2) < Pühalepa, Suuremõisa v., Nõmba k. — A. V. Kõrv < Peet Herk, 75 a. (1924).
Vrd. Hiidude suurus ja jõud, Tõll, muist. 139; ka Vastaseotsija, HVM I, lk. 441 jj.

13.

[Leigri ja Tõllu jõud]

Tõll peerend nii, et uksed lahti läind, Leiger, nii et aknad lahti. (Tõll ikka olla kõvem olnud.)

E, StK 21, 7 (26b) < Reigi, Kõrgessaare v., Kidaste k. — A. Läti < Andrus Viin, 81 a. (1923).

14.

Leiger

Leiger tuli Leigri laidus (Hiiumaal, Hindul, vastu Saaremaad) maale. Hindu Jaagu õues (sellenimeline talu on praegu olemas) näidanud onia jõudu; pistnud sõrme härgevankri tiisli august sisse ja viskanud üle katuseharja.

E 61151 < Reigi, Kõrgessaare v., Leigri k. — M. Meiusi < Jüri Leiger, umb. 70 a. (1927).
Trükitud: M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 157; V. Mäeumbaed, Vanade hiidlaste jutustusi Suurest Tõllust ja Leigrist. Nõukogude Hiiumaa 11. I 1958, nr. 4, lk. 4.
Vt. ka: Tõll sõdib vankri abil, Tõll, muist. 172.

15.

[Leiger sammub läbi väina]

Leiger tulnud jala Saaremaalt Hiiumaale. Meres on 4 sülda vett, aga Leiger tulnud ikka läbi.

ERA II 1, 517 (3) < Pühalepa — P. Ariste < Jaagup Esko, 78 a. (1928). Vt. Vete sügavused, Töll, muist. 139.

5. LEIGRI ENNUSTUS INIMESTE JÕU NÕRGENEMISEST

16.

[Leigri ennustus]

A.

Käina kiriku ehitamise materjaliks kandis Leiger oma pojaga suurt puud. Vanamees läks tüve all, poeg ladva all. Poeg väsis pea ära. Vana Leiger ütles siis:

«Sugu on soost nõrgem; viimati ei jõua mees enam leivakottigi kanda.»

H II 6, 267 (3) < Hiiumaa — G. Seen ja P. Saul (1890).

Käina kiriku kohta vt. muist. 2, 9—11; Tõll, muist. 6—8, 150, 159 D. Ennustus inimeste jõu nõrgenemisest, muist. 9.

B.

Kord Leiger viinud kiriku paaripuid pojaga. Poeg nõrkend ladva otsa all ära, siis Leiger öelnud:

«Tuleb aeg, kus inimesed ei jõua nädala leivakotti seljas ära viia.»

E, StK 21, 7 (26a) < Reigi, Kõrgessaare v., Kidaste k. — A. Läti < Andrus Viin, 81 a. (1923).

C.

Leiger ütelnud korra:

«Inimesed jäävad viimaks nii nõrkadeks, et ei suuda enam leivakottigi kanda.»

E 57301 — M. J. Eisen < kellegi hiidlase suust.

7. LEIGRI KODUNE ELU

19.

[Leigri kodu]

A.

Leigri pered, Suur Leiger eland seal.

ERA II 254, 492 (40) < Reigi, Kõrgessaare v., Kiivra k. — E. Ennist < Andrus Remmel, sünd. 1870. a. (1939).

B.

Leigre

Leigre koht on metsas, keset metsa Leigre küla. Käinast peab sinna tee minema.

KKI 27, 9 (15) < Hiiumaa raj., Suuremõisa k/n. — R. Viidalepp < August Daum, 68 a. (1954).

C.

Leiger

Leiger käin Soela väinast läbi, käin Saaremaalt supi sisse kaapsud toomas.

Siin metsas praegu kaks talu — Leigre talud. Mets — Leigre mets. (Siit Käinast 18 km eemal.)

KKI 27, 62 (8) < Hiiumaa raj., Käina k/n. ja k. — R. Viidalepp < J. Suuster, 80 a. (1954).

Vrd. Kapsaste toomine, Tõll, muist. 156—160.

D.

Leiger. Käina juures on Leigri koht. Sõru juures on Leigri auk. Leiger olnd Saaremaal ja käind Hiiumaal kaapsaid toomas. Kivi olnd kaasas. See kukkus maha, viis maa sisse.

Tõllus oli mõlemal pool. Leiger oli rohkem Saaremaal.

ERA II 1, 728 (23) < Emmaste — P. Ariste < Liisu Kalju, 70 a., ja Mariie Viitra (1928).

E.

Leigril oli Emmastes Tohri küla juures kapsaaid.

ERA II 9, 123 (17) < Emmaste khk. ja v., Metsalauka k. — M. Meiusi < Priidu Seppel, 60 a. (1928).
Vrd. Kapsaste toomine, Tõll, muist. 156—160.

F.

Leigril olnud Emaste Tohri mäe juures kapsaaed. Emaste Tohri küla juures on meres 2 väikest saart ja nende vahel lõugas, mida kutsutakse Leigriks. Saartel elanud kunagi Leigri Tiiu, kes nüüd mõni kord suure laia kivi otsas oma pesu käib pesemas. Kui Leigri Tiiu peseb, tuleb paha ilm.

E X 47 (228) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meiusi.

G.

Emmastes Tohri küla juures on meres kaks väikest saart ja nende vahel lõugas, mida kutsutakse Leigriks. Ühel saarel asunud vanasti vägimees Leigri kapsaaed, peenarde asemed praegu veel näha.

Saarel oli veel saun, mille vundamendi asemed praegu veel näha on, kuid kas Leiger seal ka saunas käinud, ei teata.

Saartel elanud kunagi Leigri Tiiu, kes nüüd mõnikord suure laia kivi otsas oma pesu käib pesemas. Kui Leigri Tiiu peseb, siis tuleb paha ilma.

ERA II 9, 123/4 (1) < Emmaste khk. ja v., Tohri k. — M. Meiusi < Johan Tohver, 67 a. (1928).
Vrd. Tõll, muist. 159 E.

H.

Laidu Pent [1] ja Leigri Tiiu eland Suurelaidus (täisnimi: Tohri laidu — saar). Ja kui õhtu on kangesti vaga ilm ja päike loojumas, siis võtab vastu kive vee plaksuma. Siis inimesed ikka ütlesid:

«Nüüd tuleb paha ilma, Laidu Tiiu peseb juba kangast.»

Laened seal löövad laksat-laksat, nii nagu kangaski käib, siis on arvata, et tuleb tuult ja tormi.

KKI 30, 69 (6) < Hiiumaa raj., Emmaste k/n., Lepiku k. — L. Raudsep < Loviise Ellerberg, 76 a. (1959).

I.

Hiiumaal Toffri külas Suurelaidus elas vanasti Leiger. Seal on praegugi veel Leigri maja vundamendi kivid ja Leigri lauster (lauster on see, mille kaudu paat maale veetakse). Seal elas ka Leigri Tiiu, kes igal pühapäeval käinud meres riideid pesemas.

Nüüdki, kui lained vastu kallast laksuvad, öeldakse nii:

«Kuula, kuidas Leigri Tiiu loputab kangast.»

Ükskord, kui ilus ilm olnud, viinud näkk Leigri Tiiu merre, kus ta praegugi veel kangast loputab.

ERA II 229, 645/6 (1) < Emmaste khk. ja v., Pärna k. — E. Maandi < Liisu Maandi, 74 a. (1939).

[1] Kordamisel ütleb: Leigri Pent. — *Üleskirjutaja märkus.*

8. LEIGRI HAUD

20.

Vanade hiidlaste jutustusi Suurest Tõllust ja Leigrist

Leigri haud

Kogu Hiiumaa leinas, kogu Kassari kaebas, isegi Saaremaa õhkas, kui Mana viimaks vägimehe oma tubadesse jäädavaks võõraks kutsus. Kõpus kaevati vägimehele seitsme sülla pikkune ja kahe sülla sügavune kalm, kuhu viidi ta keha viimsele unele.

Hiljuti teadsid Kõpus ja võib-olla teavad veel praegugi mõned vanad inimesed Leigri haua aset.

V. Mäeumbaed.

Nõukogude Hiiumaa 11. I 1958, nr. 4, lk. 4.
Vrd. Tõllu haud, Tõll, muist. 175—183.

RAHVAJUTUD OLEVIST

1.

[Oleviste kiriku ehitamine]

A.

Kui Olevisti kirikut ehitatud, pole inimesed ükski ehitajameistri nime teadnud. (Ta käinud Peterburis söömas.) Kes ka teadis, see pole tohtinud seda kunagi nimetada.

Kord on tema naine kogemata lapsele, kui see nutnud, ütelnud:

«Ära nuta, küll Olevist tuleb koju!»

Kui kiriku ehitamine juba lõpukorral olnud ja ainult kukke veel torni tipule üles säätud, kukkunud meister tornist maha, ja nii rängaste, et ta lõhki läinud. Tema sisikonnast leitud uss ja kärnkonn. Meister olnud Vanapagan ise.

H II 46, 204, (31) < Haljala — J. A. Rehberg (1893).

B.

Kui Tallinna Oleviste kirikud on ehitud, on ehitajameister niisugune olnud, et Tallinnas on kirikud ehitanud ja kolm korda päevas Narvas söömas käinud.

Ja kui kirik viimaks valmis on saanud, läinud meister risti torni otsa panema. Kui ta parajaste risti paigale seadnud, olnud laps toas ema sülles, vaatanud aknast välja ja näinud torni otsas ristiseadjad, öölnud:

«Nää, Oolaisti, nää, Oolaisti!»

Nii kui laps seda öölnud, kukkunud ristiseadja torni otsast maha. Olnud surnud maas, suur kärnkonn istunud rindade peal.

E 25026 < Haljala, Metsiku v. — D. Pruhl < Juri Pluumann (1896).
Trükitud: M. J. Eisen, Teised kodused jutud, lk. 22; M. J. Eisen, Esivanemate varandus (1958), lk. 93.

C.

Millal tuleb Oolu koju,
toob vaka vaske,
külimitu hõbedat,
toobi puhast kulda.

ERA II 10, 11 (1) < Haljala khk. ja v., Katela k. (1923).

D.

Olevesti kiriku tegija nime ei ole keski teand ega ole tohtindki teada. Üks piia-libakas oli nime välja liverdand ja litrand teistele.

Ehitamise ajal oli ta Narvast käind kraami toomas, aga kukelauluks oli alati tagasi old ja hommiku esimine väljas töö kallal. Kui Uole kuke kiriku torni otsa oli pand, hüüdand üks alt tema nime. Uole oli alle vaatand; jalg livastand vähe ja Uole kukkund maha surnuks. Seest oli konn

Oleviste kirik Tallinnas. *Foto.*

välja kargand, mis tale haua pääle pandud. Uole haud on Olevesti kiriku müüri ääres raudaja sees.

Nii pika torniga kirikut ei pea mõjal maailmas kuski olema.

ERA II 198, 155/6 (215/6$^{X\ 1,\ 2}$) < Haljala — H. Länts (1917?).

E.

Uole tehend Tallinna Olevesti kiriku nii pika torniga, et mõjal maailmas teist niisukest ei ole old. Uole pand kuke paigale. Kui ta kukke kohendand, hüüdnud töömees alt:

«Uole, kukk on natuke koju poole viltu!»

Uole oli alle vaatand, mis ta enne täieste valmis saamist ei oleks pidand tegema. Pea hakkand tal ümber käima ja [ta] kukkund kiriku

seina ääre surnuks ja konn rindade pääle. Sedasi on ta paerga Olevesti kiriku seina ääres raudajas, kuhu ta ka maetud on.

Töömees lähend vaatama, kas kukk pidama jäi, ja tahand teisega [s. o. teise mehega] selle kinni tinutata. Sääl old kitsas olemine. Tene pidand käega torni otsast kinni. Teine seisand siis selle kää pääl ja tinutand. Sula tina joost natuke pidaja kää pääle, aga see ei ole viiksatandki. Kui ta all vahtima oli hakkand, kui suur viga on, küsitud:

«Miks sa lahti ei last?»

«Mittu Uolet siis ühe kukepanemisega peab maetama?»

ERA II 198, 155/6 (215/6X 1, 2) < Haljala — H. Länts. Sama tekst lühemalt: ERA II 153, 68 (90II) < Haljala — H. Länts = ERA II 153, 575 (8) < Haljala — H. Länts.

F.

Oleviste kiriku ehitamine

Tallinnasse tahetud kord ühte kirikut ehitada, mille sarnast teist Eestimaal ei ole. Teda tahetud nimelt hästi suurt ehitada. Ehitajaks kutsutud üks võeras, aga osav meister. Tema nime pole keegi teadnud. Ta nimi olnud Olev.

Kui kirik valmis olnud, tahtnud Olev veel selle kirikule ise risti torni otsa panna. Sellel päeval, kui Olev risti torni otsa tahtnud panna, tulnud üks tööline Olevi maja juurest läbi. Kuulnud, et keegi naesterahvas tuas üelnud:

«Täna tuleb Olev hulga rahaga koju!»

See olnud Olevi naene, kes nii oma lastele rääkinud.

Seal kuulnud tööline esimest korda oma peremehe nime. Ta olnud ütlemata rõemus.

Kui ta kiriku juure jõudnud, olnud Olev parajaste torni otsas risti seadmas.

Tööline, kes oma meistri nime kõige enne teada saanud, näinud, et rist veel vähe viltu olnud. Ta hüidnud:

«Olev, rist on veel vähe viltu!»

Olev ehmunud kangeste, et tema nime nimetatud. Keegi polnud iialgi enne teda nimepidi hüüdnud, sest keegi ei teadnud ta nime. Vaevalt saanud tööline oma viimsed sõnad ütelda, kui Olev torni otsast maha kukkunud. Suur kärnkonn ja uss ilmunud kõhu peale.

Ehitaja nime järele pandud sellele nimi Olevi ehk Oleviste. Peale Olevi mahakukkumist pole keegi julgenud enam risti seadima minna. Sestsaadik jäänudki rist Oleviste kiriku torni otsas tänaseni viltu.[1]

E 34993/4 (4) < Kadrina, Hõbeda v. — A. C. Kivi (1897).

G.

Oleviste kiriku ehitamine

(Teisind)

Kuulus kirikumeister Olev tulnud Tallinnasse kirikut ehitama. Oma nime pole ta aga kellelegi teatanud. Ta käinud iga päev 3 korda Suuressaares söömas. Õhtul, kui töö soiku jäätud, visand ta ühe käega kirve koju uksepaku sisse. Ise läinud järele.

Ühel päeval läinud Olevi naene metsa jalutama, võtnud lapse ligi. Olevi naene laulnud lapsele:

[1] Kas lugu tõesti nii, ei tea mina tõendada. — *Üleskirjutaja märkus.*

«Ole vaida, lapsukene,
homme tuleb Oole koju!»

Ena, seda laulu juhtunud keegi kuulma. Kohe silmapilk Tallinnasse.

Teisel päeval pannud Olev kirikule veel oma käega risti otsa. Nime teadja mees hüüdnud alt:

«Oole, sa kukud!»

Ja Oole kukkuski! Rindade pealt tulnud suur uss ja kärnkonn välja.

E 36449 (11) < Kadrina, Hõbeda v. — A. C. Kivi (1898).
Trükitud: M. J. Eisen, Kirikute raamat, lk. 10.

H.

Oleviste kiriku ehitamine

(Teisind)

Kui kuulus ehitajameister Olev Tallinnas Oleviste kirikut ehitanud, põle keegi teadnud, kuda ehitaja nimi on.

Ühel päeval, just kui kiriku ehitamist lõpetatud, läinud üks kiriku ehitajatest, üks lihttöömees ühest majast mööda ja näinud läbi akna, kuda kiriku ehitajameister oma naese ja lastega rääkinud.

Ehitaja rääkinud:

«Kirik saab valmis, aga keegi veel ei tea mu nime. Täna saab kirik valmis. Risti panen ise oma käega otsa. Ma ei tea, mis ma teeksin, kui veel viimsel silmapilgul, kui ma risti parajasti ülesse panen, mind nimepidi peaks hüütama! Ma hüppaksin kohe torni otsast alla!»

Töömees läinud edasi, läinud kiriku juure.

Varsti tulnud ehitusemeister ise ja läinud torni otsa risti panema.

Mees mõtlema:

«Saab näha, kas on sõnakas mees: hüüan õige nimepidi!»

Hüüdnudki:

«Olev, mis sa teed seal?»

Olev jäänud torni otsas nagu sammas liikumata seisma ja hüpanudki otsast alla.

Maha kukkudes olnud mehike pudi kohe. Rinna peal seisnud, ei tea kust tulnud, kärnkonn ja madu.

E 40824/5 (3) < Kadrina, Rakvere — A. C. Kivi < Rudolv Remmert (1900).

I.

J. Jung, Muinasajateadus III, lk. 159—161 < Kadrina, Palmse v. — J. Sõster = Saksa keeles ÕES, SK 657, 7/11 < Kadrina, Palmse v. — J. Jung (1901) = ERA II 198, 154/5 (214IX 1, 2) < Kadrina — H. Länts < J. Sõster, J. Veber ja A. Seemann.
Trükitud veel: HVM I, lk. 356—357, muist. 322 C; Post. 29. XII 1898, nr. 289, lk. 1—2; lühendatult: Noorte Punane Rist I (1924), nr. 3, lk. 10; Pvl. 21. VIII 1931, nr. 226, lk. 4.

K.

F. K[reutzwald], Wie Ollew die Kirche in Reval baute.
Inland 1847, vg. 1061—1064 < Viru rannik.
Trükitud veel: HVM I, lk. 352—355, muist. 322 A; lühendatult: Fr. Bienemann, Livländisches Sagenbuch, lk. 121—124.

L.

Olevi kiriku ehitajast

Olev ehitanud Tallinnas Olevi kirikut, ilma et keegi tema nime oleks teadnud. Kui kirik juba valmis saanud, siis olla ta oma naesele oma nime avaldanud. Naene olla aga siis tema nime nimetanud, kui ta torni otsa risti seadnud. Sel silmapilgul aga, kui naene tema nime nimetanud, olla ta torni otsast maha kukkunud ja keskelt lõhki läinud, kust kärnkonn välja tulnud.

J. Jung, Muinasajateadus III, lk. 172 < Rakvere — J. Grube = ERA II 198. 154 (214VIII) < Rakvere — H. Länts < J. Grube.

M.

Oleviste kiriku tornist

Kirik oli valmis, aga rist oli otsa panemata ja tornikatus tegemata. Keegi ei tahtnud teha. Viimati oli üks tööline nõus, aga kui teeb valmis, saab meistri hinge ja raha. Meister oli hädas, et nimi teada saada, sest siis tingimise järel ei pidand ta hinge ega raha andma. Uitas mere ääres ja kuulis, kuis keegi naine laulis lapsele:

«Äiu, äiu, kussu, kussu!
Homme tuleb Oole kodu,
toob meistri raha, meistri hinge.»

Läks meister kiriku juurde ja vaatas, kuis tööline kukke torni otsa pani, ning hüüdis:

«Oole, kukk on meie poole viltu!»

Kuuldes nime, kukkus tööline tornilt. Jäänd järgi kärnkonn ja vähe sinist vett.

E, StK 8, 8 (1) < Viru-Jaagupi — M. Jürna < Leenu Veske, 58 a. (1921).

N.

Oleviste kiriku ehitamine

Sie Oleviste kirik on meister Oleviste puolt ehitatud. Sie on nigu metsinime old, tema põle nigu rahva hulgas eland üldse ja kiegi põle tema nime tiand. Ainult tema naine on tiand. Kirikud, kui on ehitatud, siis esimene torn old kaeksakümmend sülda pikk. Aga kuulu aeg on teda pikne kaeksa korda põletanud [— — —].

Kui Oleviste kirik old valmis ehitatud ja torn kaeksakümmend sülda pikk old, tema settind parajasti risti ja muna otsa, siis naine tuld tuast ja hõigand:

«Oleviste, sa kukud nüüd alla!»

Oleviste kukkundki torni otst maha. Kukkund lõhki kohe enese ja südame juurest tuld suur konn välla. Siis saadudki tiada, et ta nimi Oleviste oli ja selle järgi pandigi kirikule Oleviste nimi.

RKM II 15, 28/9 (45) < Simuna, Avanduse v., Kissa k. — H. Joonuks < Juhan Rääk, 76 a. (1947).

O.

Tallinna Oleviste kiriku ehitusemeistri nime ei olla keegi töömees teadnud, ka olla tema ise kodu oma naesele ära keelanud, et tema nime kodus ei tohi tema äraoleku aeal nimetada. Nüüd oli juba kirik puhtaks valmis, ainult torni otsas puudus veel rist, keda meister aga ise ülesse pidi paigale panema. Seda andis kodu meister oma naisele teada, et ta oma tööga valmis saab ja järgmisel päeval kodu saab tulema. Aga see sündis, et naene kodu sel aeal lapsega mängis, kui tema mees torni otsa risti paigale pani. Laps sai mängides pisut haiget ja hakkas nutma, ema, last vaigistades, ütles:

«Ole vaid, armas laps, sinu isa Olev tuleb homme kodu ja toob suure hulga sinule mänguasju kaasa.»

Siis olla rahvajutu tõenduse järel just sel aeal, kui tema naene kodu oma mehe nime nimetanud, ristipanija torni otsast maha kukkunud selite ja sisekond väljas ning tema rinde peal olnud üks konn leida.

H II 38, 579 (1) < Väike-Maarja — C. Mastberg (1892).

P.

Oleviste kiriku ehitamine

Palju aastaid tagasi, kui Oleviste kirikud hakati ehitama, hoidis kiriku ehitaja oma nime saladuses. Kui kirik valmis sai, kukkus sie mies torni tipust alla. Lapsuke kodus nuttis sel momendil, kui juhtus õnnetus, ja ootas isa koju, kelle nimi oli Olevist. Kukkumisel läks Olevist lõhki — madu ja kärnkonn tulid siest välja. Tema kuju on vist tänapäevalgi kiriku seina ääres. Madu ja kärnkonn katavad kivistund keha.

RKM II 68, 151 (22) < Väike-Maarja raj., Rakke ümbrus — H. Joonuks (1955/1956).

R.

Kuidas Oleviste kirik oma nime sai

Kirik sai valmis, aga keegi ei teadnud meistre nime. Kui meister pani torni tipus risti, läks sealt keegi mees alt läbi ja hüüdis:

«Näe, kuhu Olevist ronind!»

Ja vihast, et tema nimi on teatavaks saanud, kukkus mees maha, ja uss roomas tal suust välja. Ja nüüd on täpselt selle koha peal, kus meister alla kukkus, raiutud kivi sisse selle mehe kuju, uss suust väljas.

RKM II 83, 233/4 (2) < Paide raj., Esna k/n., Õle k. < Väike-Maarja raj. — G. Paalberg < Eliise Arnis, 60 a. (1958).

S.

Torni otsast

Tallinna Oleviste kiriku meister old kaugelt võeramoa mees, ega ole tema nime siin keegi teand, kui aga üksi tema naene. Esimisel panemisel jäänd torni rist viltu, sellepärast läind meister teda pärast otse seadma, öeld ise veel enne irvitates:

«Kui keegi mu nime nimetab, siis hüppan torni otsast alla!»

Torni otsas voarund ta ja ähvardand kukkuma. Tema naene näind seda ja hüind kohe ruttu heleda jaalega:

«Olev, Olev, ära kuku!»

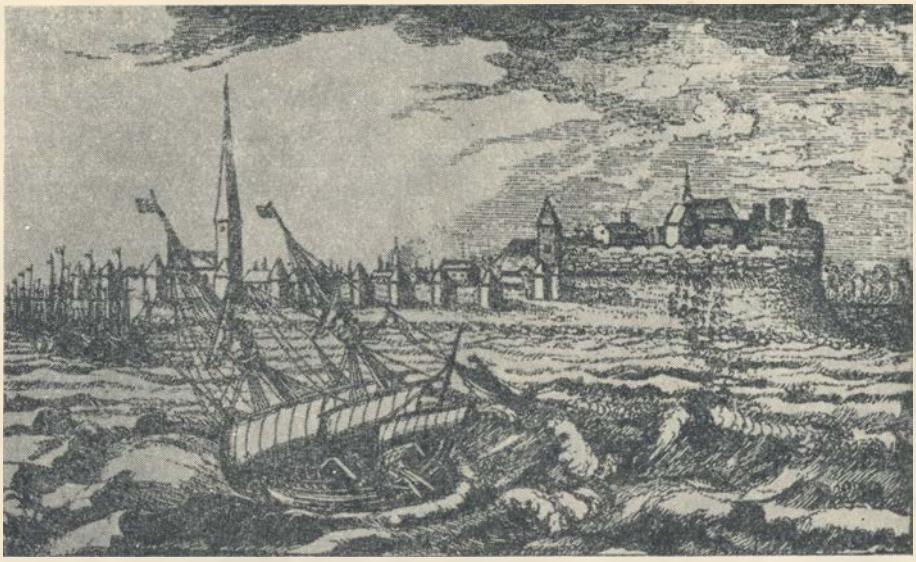

Tallinn a. 1615.

Kas Olev seda kuulis või ei, aga ta tuld sellepeal kui kuul torni otsast alla, läind lõhki ning kärnkonn ja nõeluss tuld seest välla.

Meistri nime järele nimetud kirikud Oleviste kirik.

H II 14, 487 (26) < Ambla — J. Freimann (1890).

T.

Kui Olev ehitas Tallinnas kirikut, ei tohtinud keegi tema nime teada ega seda nimetada. Kord laulis lapsehoidja Olevi lapse hälli juures:

«Millal tuleb Olev koju?
Olev tuleb homme koju.»

Kohe kukkus Olev kiriku tornist alla ja sai surma. Nii sai rahvas teada Olevi nime.

Tema mälestuseks hakati ta ehitatud kirikut Oleviste kirikuks nimetama.

E 82178 (1) < Järva-Jaani — A. Sark < R. Sark (1932).

U.

O l e v

Kui Olev Tallinna Olevesti kirikud on ehitand, ei ole ükski tiand, mis Olevi nimi on olnd. Vanapagan ei ole taht lasta Olevesti kirikud ehitada, aga mehike ei ole Olevi nime tiand. Olevi naine old Narvas, aga naine põle koa tiand, mis Olevi nimi on. Olevi naine eland lapsega Narvas ja Olev käind Tallinnast Narva lõõnat söömas ja öösi magamas ja on nii tugev mees old — ta võtt poole sülda raudkiba põlle ja viind Haljala kiriku juure ja ehitand üksipäine, söömaaegadel, Haljala kiriku valmis. Vanapagan käind küll naist usutamas ja luband naisele raha anda, kui

see Olevi nime teada annaks, aga naine põle koa tiand. Küll naine usutand Olevid, aga Olev põle mitte oma nime naisele koa ülesse üteld. Kurat teind naisega õlut ja ööld naisele:

«Kui Olev õhta kodu tuleb, siis anna Oleville senikaua õlut juua, kui ta juba joonuks jääb, siis usuta teda ja ütle talle, et kui sa oma nime ülesse ütled, siis me teeme teinekord veel paremad jooki.»

Olev tuld õhta koeu ja naine and Oleville õlut juua. Olev joond ja jäändki viimaks joonuks ja kiit:

«Küll on aga hia jook.»

Naine ööld:

«Kui sa mulle ütled, mis so nimi on, siis ma teen sulle teinekord veel parema jooma-aa.»

Olev ööld:

«Ma ei või sulle oma nime mitte ütelda, siis ma kukun kohe tellingite pialt maha, kui keegi mo nime tiada saab.»

Olevi naine toond Oleville veel õlut ja Olev ööld naisele:

«Homme panen ma tornile risti otsa ja siis on kirik valmis, tule sina koa sinna voatama.»

Naine ööld vasta:

«Muidu ma ei tule, kui reagi oma nimi enne mulle ülesse, siis tulen kohe.»

Olev ööld naisele:

«Minu nimi on Olev ja kui keegi mind nimepidi hüüab, siis ma kukun kohe torni otsest maha. Kui sa homme mind vaatama tuled, hoia, et sa mind nimepidi ei hüia, kui sa mind nimepidi hüüad, siis ma kukun kohe maha.»

Olev jäänd magama ja kurat toond naisele viina. Naine joond oma joonuks ja reakind Kuradille mehe nime ülesse. Kurat and naisele raha ja mitu kannutäit viina ja käskind homiku Oleville koa viina juua anda. Olev joond homiku viina ja jäänd joonuks ja läind kiriku torni valmis lõpetama. Naine võtt lapse sülle ja hällitand last ja lauld isi:

«Ole vaid, Olevi lasta,
las tuleb Olev linnast koeu,
toob sulle saiad sarvilesed,
teised saiad tipulesed.»

Vanatühi tuld uksest tuppa ja ööld naisele:

«Noh, sa pidid jo kiriku lõpetusele minema ja isi trallitad alles lapsega kodu?»

Naine ööld vasta:

«Esma lähä ikke koa.»

Naine pand ennast riidesse ja võtt lapse sülle, istund vankre piale ja sõit Tallinna poole voatama, kuda mees selle kiriku on valmis ehitand. Soand Tallinna linna väravast sisse, läind ja näind, et Olev old püsti tellingite pial ja pand risti kiriku torni otsa. Naine kart, et Olev kukub maha, ja põle meelegi tuld joonuse piaga, et Olevi nime pöle tohtind hüüda. Olev soand aga risti paigale pand ja hakkand jüst maha tulema, eks naine ole hüünd alt:

«Olev! Olev! ära kuku maha!»

Olev old alles viinast uimane ja kuuld, et üks teda nimepidi hüünd, hakkas seda voatama, ega ole tähelegi pand. Jalg libisend tellingi pialt ära ja Olev kukkund ülevalt alla maha ja kohe surnuks, uss karand suust välla ja konn hüppand lops! rinde piale. Siis maetud ta sinnasamasse maha ja raiutud ta kuiu veel sinna kibi piale ülesse. Siis soand kõik

teada, et meistre nimi Olev old. Põleks naine teda hüünd, võib-olla mitu kirikud see mees oleks veel valmis teind.

H II 39, 155/8 (269) < Koeru — H. A. Schultz (1890).

V.

Tallinna Oleviste kiriku meistri saatusest

Niisama, nagu rahvasuus piiskop Sixtuse abiline Laurentius Kuusalu kiriku meistriks on pandud, nõnda on jälle Norra kuningast Olafist, kes paarsada aastat enne Tallinna Oleviste kiriku ehitamist on elanud, selle — Oleviste — kiriku meister saanud, kelle surmasaamine järgmiselt olla juhtunud.

Kui kirik juba valmis olnud ja meister läinud veel torni otsa risti paigale seadma, on tema naene enese südames kartust tunnud ja ta läinud kiriku juurde, et meest ettevaatusele hoiatada. Meest torni otsas nähes hüüdnud ta sellele:

«Olev, Olev, ära sa aga maha kukku!»

See naese hüüdmine on mehe peale otsegu nuiahoop mõjunud ja nagu kuutõbine, kes magades, enese teadmatult kuhugile kõrgele on roninud, enese nime nimetamist kuuldes unest ärgata ja alla kukkuda, nõnda tulnud ka Olev torni otsast alla uulitsale — surnuks, kusjuures tal veel uss kõrvast ja konn rinnust välja tulnud!

Selle inimese luukeret kujutava raidkuju kohta, mis Oleviste kiriku ühes müüriavauses näha on ja mis inimese kaduvust tähendada, ütlevad vanemad inimesed, et see olla kirikumeistri Olevi kuju, tema surmasaamise puhul ja tema mälestuseks sinna pandud.

Ühes teisendis räägitakse jälle, et Oleviste kirikumeistri naene ei ole varem enese mehe õiget nime teadnudki. Vast selle päeva hommikul, mil mees läinud kiriku tornile risti panema, saanud ta juhtumise kombel seda teada. Last kussutades öelnud isa sellele:

«Täna kodu tulles toob Olev palju raha!»

Nime teadasaamisele järgnes siis naese hoiatus, mille järelduseks mehe õnnetu surm oli.

E 50394/6 (3) < Kuusalu, Kõnnu v., Viinistu k. — S. Lilhein (1917).

Õ.

Tallinna Oleviste kirik on perast ehitatud kui Kuusalu kirik. Meister on kukkund torni otsast maha ja suust on kargand parakonn välja, kui ta tuli maha sealt. Ta on pudeli olut seal torni otsas ära joond. Keski ei ole ta nime teedand, tema nimi oli pidand Hoolu olema. Kui ta kukkund, üks on hüüdand: Hoolu ja Hoolu! See on kiriku seina sisse raiutud. Kiriku nimeks pandud Hoolevist. See on suur sakste kirik Tallinnas. Tallinn peab olema Taani kuninga ehitatud.

ERA II 114, 472 (25) < Kuusalu, Kolga v., Juminda k. — R. Põldmäe < Joost Kalmholm, 85 a. (1935).

Ä.

Oleviste kiriku ehitamisel Olevist old torni otsas, öeld naisele: niikaua kui ta torni otsas on, ei tohi tema nime nimetada. Saand valmis, naine hakand pojale laulma:

«Ole vaid, Olevi puega,
Olevist tuleb homme koju.»

Nanna mies lendand torni otsast maha, kärnkonn tuld rindade peale, uss ka. Sie on praega seal kiriku juures, aed on ümber tehtud.

ERA II 192, 305 (75) < Jõelähtme khk. ja v., Kostiranna k. — R. Põldmäe < Liisa Sepp, 67 a. (1938).

Ö.

Olev ehitand Tallinna Oleviste kiriku. Ta kukkund torni otsast maha ja saand surma, sest ta tahtnud torni otsa taevasse teha.

ERA II 18, 385 (2) < Harju-Jaani, Peningi v., Kalesi k. — R. Põldmäe < Leenu Nikker, 79 a. (1929).

Ü.

Olevi kiriku ehitajast

Olev ehitanud Olevi kiriku Tallinnas, mille eest talle tündretäis kulda lubatud. Kui ta seal viimast päeva veel tööd teinud ja risti torni otsa pannud, siis saatnud tema naene väikse poja Olevit lõunale sööma kutsuma, nagu iga päev.

Poeg ei olla sel päeval läinud. Siis läinud naene ise oma meest sööma kutsuma. Olev olla just torni otsas risti paigale pannud, ja kui naene oma meest nii kõrgel näinud, hüüdnud ta:

«Oo, oo, Olev, küll sa kõrges oled!»

Olev juhtunud sel silmapilgul alla vaatama ja näinud oma naest. Käsi läinud tal torni küllest lahti ja ta kukkunud maha. Kukkudes läinud ta lõhki ja ta sisikonnast tulnud konn ja uss välja, kuida see praegu kiriku juures raudaia sees näha on.

J. Jung, Muinasajateadus III, lk. 62 < Jüri, Kurna v. — J. Saalverk = ERA II 198, 154 (214VII) < Jüri — H. Länts < J. Saalverk.

X.

Tallinna Oleviste kiriku ehitand Olevi-nimeline ehitusmeister. Ta käind iga lõuna Peterburis söömas. Meistri armuke eland ka Tallinnas. Keegi ei ole teadnud meistri nime, armuke pole tohtind seda ka kellelegi öelda. Kirik saand valmis. Olev pannud ristigi paigale, hakand siis ise risti otsas tantsima. Naine hüüdnud alt:

«Olev, ole otse!»

Olev seda kuuldes kukkund torni otsast alla. Konn ja uss tulnud tal suust välja, mees saand ise kohe surma. Ta maetud kiriku juure sinnasamasse kukkumise kohta. Hauakivile raiutud uss ja konn. Kirikut hakatud hüüdma surnud meistri nime järele Olevisteks.

Kord udupilved lükand Oleviste kiriku torni pooleks. Nüüd torn olevat 5 sülda lühem kui alguses.

ERA II 20, 345/6 (1) < Jüri, Rae v., Vaida k. — R. Põldmäe < Kristjan Hannibal, 78 a. (1929).

Y.

Oleviste kirik

Olev ehitand Tallinna kirikut ja tahtnud torniotsa pilvetesse kinni teha, aga kukkund ise torni otsast enne maha, kui pilvetesse jõudnud. Surmasaand ehitaja nime järele kirik nimetet Oleviste kirikuks.

Kui Olev torni otsast surnuks kukkund, siis ühest ninasõõrmest tulnud tal välja uss, teisest kärnkonn. Ja vanasti olnud Oleviste kiriku kõrval tänavakivisse raiutud selline pilt.

ERA II 6, 492 (36) < Rapla khk. ja v., Kuusiku as. — R. Viidebaum < Jaan Ots, 73 a. (1928).

Z.

Oleviste kiriku ehitas Olev. Kiriku lõunapoolses seinas on Olevi pudree, see on malmist valatud. Kiriku müüris on auk, augul katus peal ja seal sees ongi pudree. See on inimese kuju, kellel konn südame kohal ja uss tuleb kõrvast välja.

ERA II 20, 214/5 (11) < Hageri khk. ja v., Adila k. — R. Põldmäe < Mikk Piikman, 70 a. (1929).

A_1.

Olev ehitand Oleviste kirikut. Keegi ei tohtind teada ehitaja nime. Kirik saand valmis. Olev ronind jutluse ajal torni otsa risti nuppu paigale panema. Naine hüüdnud alt:

«Olev, täna hakkame külimituga raha mõõtma!»

Olev seda kuuldes kukkund tornist alla, uss tulnud kõrvast ja konn suust välja.

ERA II 20, 215 (12) < Hageri khk. ja v., Adila k. — R. Põldmäe < Mikk Piikman, 70 a. (1929).

B_1.

Olev oli torni teind, ei ole üteld, mis ta nimi on. Saand valmis, naene tuld vaatama, üteld:

«Oled sina, Olev?»

Kukkund selle peale tornist maha, läind lõhki, konn tuld seest välja.

ERA II 192, 398 (9) < Hageri khk. ja v. — R. Põldmäe < Marie Mõtus, 67 a. (1938).

C_1.

Olev old üks suur nõid, kellegile ei ole and oma nime teada. Ehitand torni. Oma naene tuld:

«Olev, Olev, torn mere poole viltu!»

Olev tuld pläu alla, kukkund surnuks. Tal tuld konn rinnust välja ja uss pealuu seest. Raiutud kivi sisse kiriku taha. Need olid ennemalt küll näha, nüüd on ää kaudatud.

ERA II 192, 438 (10) < Hageri khk. ja v., vanadekodu — R. Põldmäe < Juhan Tomps, 67 a. (1938).

D_1.

Oleviste kiriku oli Olev teind. Ta oli ehitand, oli Pärnus söömas käind. Jo ta üks vaim oli. Nüüd on kirik kolmel korral põlema läind, pikne löönd. Kui ta torni muna otsa oli pand, siis üks teine üteld:

«Olev, Olev, sa oled kõrgel, kas sa ei karda koa, et maha kukud?»

Ja varsti kukkundki. Seal kiriku müiri jeares on ta surnukeha ja töömehi on koa. Kärnkonn on ta rinde peal. Old üks kuningas.

See torn olla madalamaks tehtud, pilved olid madalast käind, olid torni viltu aand.

ERA II 77, 539/40 (31) < Nissi, Varbola v., Põlli k. < Hageri, Kernu v., Haiba as. — R. Põldmäe < Ants Toomberg, 84 a. (1934).

E_1.

Olevisti kiriku ehitamise aal keegi ei teand meistre nime. Iga lõuna ta käind Pärnus söömas. Ükskord ta põle seal korda saand, siis neitsit visand takka kiviga, linguga, et mis ta pahandab. Nüüd see kivi on Ruila Ramla mäel, väilal põllu sees.

Kui hakand siis meister risti otsa minema, siis tütar hüünd alt:

«Olev, Olev, sa kukud maha!»

Siis ta kukkundki maha, konn ja uss tuld suust väl'la. Teine tuld ikka rinnust ja teine suust.

Enne Olevesti kiriku torn old poole pikem, udupilved aand poole maha.

ERA II 27, 367/8 (17) < Nissi, Varbola v., Jutapere k. — R. Põldmäe < Mart Roodes, 78 a. (1930).

F_1.

Olev ehitand Tallinnas Olevesti kirikud. Naene oli lauld lapsele, laps old süles:

«Ole vaid, ole vaid,
Olev tuleb hoome koju,
toob vakatäie kulda,
tündretäie hõbedad.»

Olev oli suur nõid, käind Riia linnas lõunat söömas. Nad põle keegi ta nime teand. Ta läind torni otsa risti panema. Na kui üks ta nime nimetand, nii ta tuld kohe alla torni otsast. Kärnkonn tuld rinnust välla. See kuju on praegu seal kiriku juures.

See torn old enne pallu pikem, aga kõueke on teda ää lõhkund ja pilvetesse hakand kinni. Pilved on teda koa ää käristand lühemaks.

ERA II 27, 411/3 (18) < Nissi, Varbola v., Kännu k. — R. Põldmäe < Jaagup Siirak, 78 a. (1930).

G_1.

Tallinnas teind [Olev] kirikud ja Tartus käind lõunat söömas. Vahest on naene talle süüa järel toond. Ei ole tohtind keegi ta nime nimetada, ta ise ei ole teatand koa oma nime. Ehitas Tallinnas Oleviste kirikud. See torn on enne hulga pikem old, ükskord müristamisepilved on hulga maha vedand. Kui ta seda risti senna otsa pand, siis on ta naene seal all old, hüünd:

«Olev, Olev, ära ole nii julge, sa kukud maha sealt!»

Nõnna ta kukkundki sealt alla. Kärnkonn ja uss tuld suust välja. Nüid on need kivi sisse raiutud, praegu seal kiriku taga. Siis oli oldki otsas.

ERA II 77, 460/1 (101) < Hageri khk. ja v., vanadekodu < Nissi, Varbola v., Põlli k. — R. Põldmäe < Jaagup Jääman, 70 a. (1934).

H_1.

Olev on Oleviste kirikud ehitand. Kui ta oli kiriku valmis saand, keegi ei tea nime. Keegi üteld — ta kukkund torni otsast maha. Peab olema kivi praegu seal, ta kuju peab raiutud olema. Old kole suur ja tugev mees. Ta naenegi ei ole ta nime teand.

ERA II 77, 726/7 (91) < Nissi, Varbola v., vanadekodu — R. Põldmäe < Liisa Tombak, 54 a. (1934).

I_1.

Olev oli läin Oleviste kiriku torni nuppu üles panema. Naine tuln sinna ja hüün:

«Olev, Olev!»

Olev kukkun alla ja madu oln kaelas ja konn rinna peal.

ERA II 159, 222/3 (29) < Risti, Vihterpalu v., Kibru k. — E. Ennist < Anna Engblum, sünd. 1864. a. (1937).

K_1.

Olevi koht

Olevi nimi on juba sellepärast kuulus, et Olev Kalevipoja seltsiline olnud ja ka Tallinna Olevi kiriku ehitaja, kelle elukohta ega nime Olevi kirikut ehitades keegi ei ole tohtinud teada, sest see olla siis Olevi surm olnud. Sellepärast tõeste on üks Olevi koht ka olemas, nimelt Valgu vallas Nõlva Sõela talust $1^1/_2$ versta eemal, kus veel suured alusmüüriasemed maa sees olla. See koht olla ühe jõe ligidal, kelle kaldal mets, keda ka Olevi metsaks kutsutakse. Sealt olla hilja aja eest üks ketitükk leitud, kellel tinakuul otsas.

J. Jung, Muinasajateadus III, lk. 183 < Märjamaa — H. Laipmann.
Vrd. ka: ÕES, SK 657, 11/2 < Märjamaa — J. Jung (1901) = ERA II 198, 153 (214^{VI}) < Märjamaa — H. Länts < H. Laipmann.

L_1.

Olevist ehk Olevi kiriku ehitajast

Olev olnud vägev kirikuehitaja. Kui ta aga risti torni tipule on läinud üles panema, siis hüüdnud tema väike poeg alt:

«Isa, kas kirik valmis on?»

Isa saanud vaevalt «jah» ütelda, kui ta torni otsast maha kukkunud ja surma saanud, kusjuures tal uss ja konn suust välja tulnud. Nõnda seista ta praegu Oleviste kiriku juures müüri ääres kivi peal.

J. Jung, Muinasajateadus III, lk. 215—216 < Kullamaa — J. Reinhardt = ERA II 198, 153 ($214^{V\,1}$) < Kullamaa — H. Länts < J. Reinhardt.

M_1.

Teine jutt jälle räägib, et Olevi tütar kodu hüüdnud:
«Täna tuleb isa koju ja toob tuhat tündrit kulda,» mida Olev kuulnud ja ise oma hooletuse läbi maha kukkunud.

J. Jung, Muinasajateadus III, lk. 216 < Kullamaa — J. Reinhardt = ERA II 198, 153 (214V 2) < Kullamaa — H. Länts < J. Reinhardt.

N_1.

Oleviste kiriku meistri nime põle kiigi teand. Kui nime keegi teab, siis kirik jääb pooleli. Naine ütend ükskord lapsele:
«Oota ikka veel, küll Olev tuleb varsti koju!»
Na kui ta seda ütend, nii Olev kukkund tornist maha.

ERA II 16, 470 (35) < Kullamaa, Piirsalu v., Rõuma k. — H. Tampere < Hans Einbaum, 87 a. (1929).

O_1.

Olev oli Olevesti kiriku meistre nimi. Olev oli üteld oma naesele, et mitte ei tohi tema nime nimetada. Kui torn oli püsti pandud, Olev seisnd seal otsas püsti. Naene oli tulnd senna, ütelnd:
«Olev, Olev, küll oled kõrges!»
Selle peale oli Olev maha kukkund ja surnuks kukkund. Kärnkonn ja uss on ta seest välla tulnd. Tema koju [= kuju] on kivi sesse raiutud ja kiriku taga seal on alles, kärnkonn on rende peal ja nõeluss koa. Need on ta seest välla tulnd.

ERA II 62, 601/2 (19) < Kullamaa, Piirsalu v., Kuie k. — R. Põldmäe < Kustas Sipelgen, 82 a. (1933).

P_1.

Olevi kohta räägitakse: üks Olev oli ehitand Oleviste kiriku torni seal Talinas, oli ehitand valmis ja kukkund ülevalt alla surnuks. Siis räägitse, et keegi põle ta nime teadnud, aga tema oli vabandand sellega, et tema ei tohi eese nime nimetada, siis tuleb üks suur õnnetus. Aga kui torn valmis saand, siis oli ta eese nime nimetand ja na kui ta seda nimetand, nii kukkund alla ja surnuks. Kukkund lõhki ja kärnkonn tulnud seest välja.

ERA II 115, 405 (64) < Kullamaa, Vaikna v. — A. Samet < Kustas Roosar, 81 a. (1935).

R_1.

Iga kirik, kus inimene saab tegemisaegas surma, saab selle nime, kis surma sai. Oleviste kirik ond. See on Saaremaa mees ond, kis selle teind oo. Saaremaal on keind lõõnat söömas. Kukkus sealt maha ja sai Oleviste kirik. Vanad inimesed rääkisid.

ERA II 251, 57/8 (14) < Kullamaa, Kolovere-Kalju v., Väike-Kalju k. — V. Eenveer < Mart Virvepuu, sünd. 1859. a. (1938).

S_1.

Ennem ond, ema ütend:
«Olev tuleb kodu, toob kotitäie raha.»
Laps ütend:

«Olev tuleb koju, toob kotitäie konta.»
Olev oli ühte kirikud ond ehitamas ja kukkund kiriku torni otsast maha. Mo vanemad rääksid seda.

ERA II 251, 102 (27) < Kullamaa, Kolovere-Kalju v., Väike-Kalju k. — V. Eenveer < Leena Einberg, 65 a. (1938).

T_1.

Olev teind kirikud ja keeland küll naise ära, et ei tohi ta nime nimetada, aga naine läind senna torni alla ja ütend:
«Oi, kui kõrges meie Olev on!»
Ja nii ond ka kohe ports all, kärnkonn suust väl'las. Aga nii kärme mees ond, et Narvas keind lõõnat söömas.

ERA II 291, 329 (1) < Kullamaa, Kolovere-Kalju v., Väike-Kalju k. — V. Eenveer < Jüri Saul, sünd. 1872. a. (1940).

U_1.

Seda oli küll. Põle tohtind ta nime nimetada, kui ta seal kirikud teind oli. Siis laps põle sest teand, laulnu ikka et:

«Olev, tule koju!
Olev, tule koju!
Millal tuleb Olev koju,
toob kotitäie saia?
Millal tuleb Olev koju,
toob kotitäie saia?»

Olev kukkund sellepärast maha torni otsast ja kukkund konna südamest välla.

ERA II 291, 334 (7) < Kullamaa, Kolovere-Kalju v., Suur-Kalju k. — V. Eenveer < Kaarli Ansberg, sünd. 1868. a. (1940).

V_1.

Olev oli ju Oleviste kirikut ehitand, aga keegi põlla tohtind ütelda, et mis ta nimi on, kis seda kirikut ehitab. Ta nimi oli Olev — ei tohtind nimetada, kui torn valmis saab. Üks naine kõrvast oli kuulnud seda, kui Olevi naine oli eesa lapsele laulnud:

«Uinu, uinu, lapsuke,
hoome tuleb Olev koju.»

See võeras naine läks siis sinna kiriku juure ja hüüdis sealt alt:
«Olev, kas kirik valmis?»
Siis Olev kukkus torni otsast maha ja torni ots jäi panemata. Kärnkonn on selle koha peal kivi sisse raiutud. Ta olla lõhki kukkunud ja kärnkonn oli seest välja tulnud.
See oli ju nii kõrge torn oln, et pilved olid tüki otsast ära viin. See pidi ikka kurjast vaemust olema.

ERA II 83, 45/7 < Kullamaa, Kolovere-Kalju v., Laukna k. < Kirbla khk. ja v., Võhma k. — A. Samet < Mari Liimann, 50 a. (1934).

O_1.

Tallinnas kuulus Oleviste kirik, Olev olla selle ehitand. Tema on kukkund torni otsast alla, konn on südamekohast välja tulnud. Kodune on hüüdnud, ta on siis maha kukkund.

ERA II 55, 115/6 (44) < Ridala, Sinalepa v., Kiideva k. — R. Põldmäe < Jaan Laurmann, 84 a. (1932).

$Ä_1$.

Tallinnas Olev ehitand Oleviste kirikud ja Kalev ehitand Viru-Nigula kirikud. Ühe aambrega ehitand. Kalev põle jõund Olevi kätte nii ruttu visata ja Olev läind löönd jalaga Kalevi kiriku viltu. Viru-Nigula kirik peabki viltu olema. Need olid mõlemad suured vägimehed.

Olevi nime ei ole keegi teada saand. Ta naene laulnd kodu lapsele:

«Hoome Olev tuleb kodu, toob lapsele saia!»

Siis teised olid seda kuulnd kõrvast.

Seda ütelnd, kui ta viimast risti otsa oli pannud:

«Olev, Olev, torn mere poole viltu!»

Olev kukkund maha, läind lõhki, konn tulnd seest välja. Ja Oleviste kirikul on koobas, seal on kivi sisse raiutud Olev, konn on kõhu peal.

ERA II 62, 244/5 (67) < Lääne-Nigula, Palivere v., vanadekodu — R. Põldmäe < Mart Pikkpoom, 73 a. (1933).

Ühise vasara kasutamise kohta vt. ka muist. 1 $Ä_2$, Y_2; Tõll, muist. 126—135; Petseri vägimees, muist. 1.

$Ö_1$.

Olev, ta on seda kirikud teind nagu vanal aeal Paabeli torni ehitud. See oli ka pal'lu viina pidand ära jooma, ja hakand korraga viina jooma, kui juba rist peal oli pandud ja kui ta sealt juba maha tulema hakkas. Ja siis joonud peaga on alla kukkund ja konn südamest väl'la kukkund. See oli ka pal'lu ta viina pidand jooma.

Ja niisugused rahvas nagu sakslased ja eestlasedki, kis pal'lu on joond, need on kuradeid otsani täis. Eks ma Uuemõisas seda kuulnd, aga seda ma ei tea, kis seda rääkis.

ERA II 291, 347 (20) < Kullamaa, Kolovere-Kalju v., Väike-Kalju k. < Lääne-Nigula — V. Eenveer < Liisa Randma, sünd. 1868. a. (1940).

$Ü_1$.

Oleviste poeg ootas Olevid koju:

«Ole vaid, ole vaid, Olevi poega,
Olev tuleb hoome koju,
toob aga vaka valged raha,
kerstutääve kullingust (kulda).»

See oli Oleviste naine laulnd oma pojale, poeg oln pisike sülelaps, see olli nutn, ema oli mainitsen poega.

Siis Olevist oli maha kukkund kiriku tornist ja olle surma saand ja haud pidada säälsammas kergu juures olema. (Miks kukkund, ei tea.) Ta pole seda viimist otsa valmis saand.

ERA II 34, 185 (28) < Karja, Pärsamaa v., Linnaka k. — O. Loorits < Miina Tuts, 60 a., ja Mart Tuts, 60 a. (1931).

X_1.

Olevi poeg Olev

Kust sai olevipäev oma nime, selle kohta jutustatakse järgmist.

Tallinnas teinud Olev kirikut, mida praegus Oleviste kirikuks kutsutakse. Kirik olnud juba valmis. Olev istund veel ainult kõrgemas torni otsas ja olnud sedagi sääl lõpetamas.

Kuid Olev oli selle tingimusega kirikut hakand ehitama, et selle ehitamise ajal keegi ei tohtind ta nime nimetada.

Kuid õnnetus juhtus siiski tulema. Kodus oli Olevil väike poeg mähkmeis ja sellele laulis ema sel õhtul kodus, kui Olev ise just kiriku torni ülevel kõrgel oli lõpetamas:

«Ole vait, sa, Olevi poega,
Olevi tuleb varsti koju,
toob aga vaka valget raha,
poole vakka punast raha.»

Kui ema pojale seda laulis Olevi nime nimetades, siis Olev kukkus Oleviste kiriku torni tipust maha, kui just seda tööd oli lõpetamas. Kukkus sellepärast, et ta nime oli nimetet. Kukkus ning suri.

Ja seda päeva, mil Olev säält tornist maha kukkus, nimetatakse olevipäevaks.

E, StK 43, 170/2 (22) < Jämaja, Torgu v., Mäebe k. — M. Tooms < Jüri Kokk (1927).

Y_1.

Siis räägib vanamees veel Olevist.

Ükskord, kui kõik eestlased olid ära tapet, siis jäi ainult Olev üksi ellu.

Oli tubli mees kirikuid ehitama ja ehitas neid, kuni ehitamisel viimaks surma sai.

E, StK 43, 172 (23) < Jämaja, Torgu v., Mäebe k. — M. Tooms < Jüri Kokk (1927).

Z_1.

Siin räägitakse, et kui Talinas oli ehitatud seda Oleviste kirikut, et siis põle keegi teand ehitusmeistri nime. Kui ta veel torni otsas midagi seadnud, siis üks hüüdnud alt:

«Oi, oi, Olev, kui kõrges sa oled!»

Siis Olev kukkund torni otsast maha.

ERA II 298, 433/4 (16) < Pöide, Laimjala v., Pahavalla k. — R. Viidalepp < Ivan Rüütel, 67 a. (1937).

A_2.

Muinasjutt Oleviste kiriku ehitamisest

Oleviste kirikut olla üks kindral lasknud ehitada. Ehitajameister olnud kõigil tundmata, kelle nime keegi ei ole teadnud. Ta ise olla kindralile ütelnud:

«Kui sa minu nime teada saad enne, kui kirik valmis on, siis ehitan sulle kiriku ilma hinnata, aga muidu tahan ma pütitäie kulda ja sind ennast pealekauba.»

Kindral käinud siis kõik maad läbi kuulamas, kas ehk mitte ehitaja nime kustki teada ei saa. Nii käinud ta mitu aastat ümber ja kirik hakanud juba valmis saama.

Ühekorra läinud ta metsast läbi, kus üks suur kivi olnud, mille otsa ta puhkama istunud. Korraga kuulnud ta lapse nutuhealt, keda ema vaigistanud ja ütelnud:

«Ole vaid, Olevi poega! Homme tuleb Olev (Holup) kodu ja toob pütatäie kulda ja rasvase kindrali ka veel ligi!»

Seal kivi all olnudki Olevi maja, kus tema naine praegu oma pojaga olnud.

Kindral kuulnud seda ja läinud kohe kiriku juure. Olevil olnud kirik juba valmis ja pannud veel risti torni tippu ülesse, kus ta viinaklaasi kokku löönud ja ära joonud. Kindral hüüdnud alt:

«Olev, kas kirik valmis?»

Olev ehmatanud selle peale väga ära ja kukkunud ülevelt maha, kus ta kõht lõhki läinud ja uss ja konn välja tulnud.

J. Jung, Muinasajateadus II, lk. 78—79 < Vändra — E. Tõstmann = Saksa keeles ÕES, SK 657, 3/5 < Vändra — J. Jung (1901) = ERA II 198, 152/3 (214II) < Vändra — H. Länts < E. Tõstmann.

B_2.

Olevi kivi Tori jões

Ennemuiste ehitanud Olev Tallinnas Olevi kirikut ja Kalev Riias Peetri kirikut. Mehed olnud aga üksteise tööde peale kadedad, et üks teeb vahest kõrgema torni kui teine. Siis võtnud Kalev nõuks Olevi kiriku torni kiviga maha visata. Ta pannud kivi lingu peale ja visanud Tallinnasse Olevi kiriku pihta. Olev olnud parajaste torni otsas tööl ja näinud, kui kivi tulnud. Ta tõmmanud kinga jalast ja löönud selle kannaga kivile vastu. Kivi põrganud sellest löömisest tagasi ja kukkunud Ülemiste järve äärde vette sisse, kus selle kingakanna aseme kohast suur tükk küljest ära pudenenud. See suur kivi on Tartu maantee ääres järve kalda ligidal vee sees, kellel suur tükk küljest maha kukkunud. (Seda hüütakse ka Linda kiviks, mis ta enam ei ole jõudnud vana Kalevi hauale kanda.)

Olev olla nüüd ka omalt poolt kivi lingu peale pannud ja tahtnud Peetri kirikule Riiga pihta virutada. Ommeti ei olla kivi mitte nõnda kaugele jõudnud, vaid kukkunud Tori alla jõkke sisse.

Kui suur see on ja kas või kus ta seal on, ei tea mina.

J. Jung, Muinasajateadus II, lk. 68 < Tori = Saksa keeles ÕES, SK 657, 1/3 < Halliste, Äbja v. — J. Jung (1901) = ERA II 198, 152 (214I) < Tori — H. Länts < J. Jung; peaaegu sama: Pvl. 21. VIII 1931, nr. 226, lk. 4.

Tallinna ja Riia kiriku ehitamisest vt. ka muist. 1 $Ä_2$, Y_2; HVM I, lk. 167, muist. 37 A, lk. 357—358, muist. 322 D.

C_2.

Olevi surm

H III 24, 234/5 (68) < Halliste, Uue-Kariste v. — J. P. Sõggel < Peeter Sõggel (1895) = E 16644 (58) < Halliste, Uue-Kariste v. — J. P. Sõggel < Peeter Sõggel (1895) = Saksa keeles ÕES, SK 657, 5/6 — J. Jung (1901) = ERA II 198, 153 (214III) < Paistu — H. Länts.

Trükitud: J. Jung, Muinasajateadus II, lk. 138 < Paistu [tegel. Halliste] — J. P. Sõggel; HVM I, lk. 359, muist. 322 E.

D$_2$.

Üitskõrd jälle Vanapagan tennu kõrget torni, tahten taevas minna. Kennigi es ole tääden, mis ta nimi ollu. Kui oles nime ära tääden, sis ei oles torni enap edesi tettä saanu. Ku vana esi torni tennu, sis ollu täl latsehoidja sääl all.

Riia Peetri kirik. *Foto.*

Üitskõrd inimese kuulu, ku latsehoidja laulen:

«Ole vait, Olevi poiga,
hommen tuleb Olev kodu,
toob sul kulda kübäretäüvve,
hõbet särgi hõlma täüvve,
vaske vana vaka täüvve.»

Sis tullu sedasi vällä, et Vanapagane nimi ollu Olev. Mehe hakanu alt müräme:

«Olev, Olev, Olev!»

Olevil saanu üleven süä täüs. Kes om seda ütelnu? Süämetävvege sadanu torni otsast maha ja lännu lõhki; rohiline uisk ja kärnkonn tullu seest välla. Perast sis tet sinna kirik. Kirigu läve ehen olevet suur lai kivi, kus ollu pääle tet uisk ja konn, kus na alle täempe päeväni olevet. Kirigu nimess jäänu Olevi kirik.

ERA II 142, 144/5 (293) < Karksi — M. Sarv < Ants Tammessaar < Kadri Jõnts (1936).

E_2.

Oleviste kiriku ehitaja

Vanaste, kui Oleviste kirik ehitati, siis oli neil meister üks võeras ja tundmata mees olnud. See oli kirikuvanematega kauba teinud ja lubanud kiriku oma kulul valmis teha, mis eest temale palgaks pidi maksetama vakk vana taalrid, külimet kiluraha ja rattarummutäis rublatükke.

Ka võivad kirikuvanemad ennast sellest maksust vabastada, kui nad ehitaja nime ära oskavad ütelda ja üles arvata. Kirik saanud jõudsalt valmis ja kirikuvanemad kuulanud suure hoolega kõik oma kirikuehitaja nime järele ja uurinud salajas igalt poolt, aga kõik arvamised olivad asjata olnud ja kiriku vastuvõtmise päev jõudis kätte. Joba hommiku vara kogus rahvast hulgani uue kiriku ümber selle ilu ja suurust imestama. Ka kirikuvanemad läinud nukralt teda ehitaja käest vastu võtma ning sellele palka maksma, sest lepingu järele pidivad nad nüüd puha palga ära maksma, sest nime ei jõudnud nad välja uurida.

Kirikuehitaja läinud üles torni otsa ja küsinud siis, kas kiigi tema nime teadvad. Siin tungis üks vana sandikene läbi rahva, mida siia tuhandede kaupa kokku oli tulnud uue kiriku suurust ja ilu imeldama, kirikuvanemate juure ja ütles:

«Olev on kirikutegije nime.»

Kirikuvanem ütelnud ka kõva healega, et tornis kuulda oli:

«Olev on sinu nimi!»

Vaevalt kõlanud need sõnad kirikutegija kõrvu, siis hüppanud ta ülevelt alla ja kukkunud õhus lõhki, nõnda, et sisikond enne maha saanud kui keha, ja suur kärnkonn ja madu sadanud sisikonnast välja. Sedaviisi olid kirikuvanemad sandi läbi omast suurest maksust vabaks jäänud ja kirikutegija surma saanud.

Pärast seletanud sant, kuidas ta eila ühes peres käinud, kus naine tantsinud ühe jala pealt teise peale ja ütelnud nutjale lapsele:

«Ole vait, pojake, hommiku tule Olev kodu, tuo sulle hulka raha: vaka vana taalrid, külimetu kiluraha ja rattarummutäie rublatükke.»

Neist saanud sant aru, et Olev kirikuehitaja nimi oli. Sellest saanud ka kirik enesele Oleviste kirik nimeks.

E 30225/8 (10) < Tarvastu, Vooru v. — J. J. Kala (1897).

F_2.

Oleviste kiriku ehitamine

Oleviste kiriku ehitada laskjad kutsunud meistreid kaupa tegema. Viimaks saanud ühega kaubale. Kaup olnud järgmine: meister teeb oma kulul kiriku valmis. Kui kirik valmis, maksetakse talle palk välja. Palk olnud: külimit kulda, tõne hõbet ja rattarummutäis rublatükke. Aga kui meistre nime tääda saadakse ja talle ära üteldes, siis ei saa ta krossigi.

Kui kirik valmis hakkanud saama, pidanud nõu, kudas meistri nime teada saada. Viimati leidnud hää nõu. Läinud üks, sandiriided seljas ja kott kaelas, meistri majasse kerjama. Meistri naene keetnud putru ja laulnud sääljuures oma nutja lapsele:

«Jää vait, latseke! Homme tule Olevest kodu, too suure rahakoti.»

Nüüd olnud mehel teada, mis meistri nimi on, läinud ja ütelnud tõistele. Läinud siis üheskoos seda meistrile ütlema. Meister pannud parajaste kukke kiriku torni otsa.

Mehed ütelnud:

«Meister! Olevest on su nimi.»
Seda kuuldes kukkunud meister tornist maha ja olnud valmis. Kirikut hakatud meistri nime järele Oleviste kirikuks kutsuma.

E 31303/4 (12) < Tarvastu — J. Sick (1897).

G_2.

Jutt Olevi kiriku ehitajast Tarvastes

Oleviste kiriku ehitaja Tallinnas olnud üks võeras, tugeva kasvuga mees. Keegi ei ole ta nime teadnud. Kui kirik juba valmis hakanud saama, avaldanud ta ühele liiderlikule naisterahvale oma nime, kes teda selleks olla meelitanud.
Kui kirik valmis saanud ja ehitajameister tornile veel kukke otsa seadnud, hüüdnud see naisterahvas alt rahva hulgast:
«Olev, torn on ju viltu!»
Nii kui ta selle sõna ütelnud, kukkunud Olev kohe torni otsast maha ja surnuks. Kukkumise järele tulnud tal uss ja kärnkonn suust välja.
Poleks ta oma nime mitte selle naisterahvale avaldanud, siis oleks ta vigata jäänud.
See tükk on ühe hauakivile luuletatud, mis Oleviste kiriku hommikupoolse seina ääres on. Seal on hauakivi peale surnu luudekuju välja raiutud, kellel uss pealuust läbi käib ja konn rinde peal seisab. Uss tähendavat seal inimese eksitajat, konn roojust ehk pattu, ja et patu läbi surm tulnud, seda tähendavat inimese luukere. Nõnda olen ma kuulnud seda seletama.

J. Jung, Muinasajateadus II, lk. 172 < Tarvastu, Vooru v. — J. Vaine = Saksa keeles ÕES, SK 657, 6/7 < Tarvastu — J. Jung (1901); lühemalt ERA II 198, 153 (214IV) < Tarvastu — H. Länts < J. Vaine.

H_2.

Keegi põle teand, mis selle kirikumeistri nimi oli (kes ehitas praeguse Oleviste kiriku). Kord naine laulnud lapsele:

«Ole vaid, ole vaid!
Millas tuleb Olev kojo?
Homme tuleb Olev kojo.»

Teised saand teada nime ja Olev ise kukkund torni otsast alla.

ERA II 36, 493/4 (26) < Pilistvere, Imavere v., Käsukonna as. < Tammeküla — R. Viidebaum < Leena Kiib, 75 a. (1931).

I_2.

Oleviste kirik

Vanal hallil ajal hakatud Tallinna kirikut ehitama. Sinna läinud üks tundmata ehitajameister ja võtnud ehituse oma kätte järgmiste tingimistega: Tema ehitab kiriku valmis linna materjalist. Ehituse rahalised kulud on tema kanda, tööliste palgad ja muud rahalised kulud. Kui kerik valmis saab ja tema ülesse läheb kellatorni otsa risti viima ja seda aega antakse inimestele teada, et igaüks võib tulla tema nime ütlema. Siis kui rist on torni otsa pandud, kui tema nimi öeldud saab, siis ei ole linnal temale

mingisugust rahalist tasu maksta, mis temal kiriku ehitusetööde eest on välja makstud.

Kerikuehitus hakanud pääle. Meister olnud igal tööajal töö juures tööliste järel vaatamas ja neid juhatamas. Aga kos tema söögiajal ja ööd on olnud, seda ei ole keski teadnud. Keegi tark mees hakanud tema jälgi uurima, kos tema elab. Läinud niikaua kui Peterpuri temale jälgi mööda järele. Leidnud ka selle maja ülesse, kos ehitajameister elanud. Jäänud kuulatama. Ehk kuuleb midagi ütelust, kost võib meistri nimest aru saada.

Üks laps hakanud nutma. Üks naisterahvas vaigistanud teda ja ütelnud:

«Ole vait, ole vait, Oleviste pojakene. Olevist tuleb kodu, toob meile palju raha.»

Kui mees need sõnad oli ära kuulnud, pööranud ümber, läinud Tallinnasse tagasi. Keriku ehitus ei ole veel nii kaugel olnud, et ristipanek käes oleks olnud.

Kui ristipaneku päev kätte jõudis, anti linnarahvale teadus, et tulla nime ütlema. Olnud palju rahvast keriku ümber kogunud. Igaühel olnud luba nime hõigata. Hõigatud ühte ja teist nime. Meister oodanud torni otsas ja kuulanud nimeütlejaid. Viimaks öelnud see mees:

«Olevist!»

Selle pääle kukkunud ehitajameister torni otsast maha. Konn ja uss karanuvad tema suust välja tema rindade pääle. Meister olevat surnud. Selle järele hakatud kerikut Oleviste kerikuks nimetama ja kannab seda nime tänapäevani.

ERA II 182, 316/8 (135) < Laiuse, Laius-Tähkvere v., Sadala k. — F. Eichenbaum < Peeter Käär, sünd. 1859. a. (1937).

K_2.

Oleviste kiriku nimesaamisest

Kirikumeister ehitanud kirikut ja öölnud naisele, et kellelegi ei tohi minu nime ütelda. Ehitajad nõudnuvad küll, et mis on ehitusmeistri nimi, aga see pole ütelnud, seniks, kui kirik juba valmis oli.

Ehitusmeister läinud tornile risti otsa panema, rahvas vaadanuvad alt, meistri naine hõiganud alt ülesse:

«Olevist, pööra risti mere poole!»

Nii kukkunud Olevist torni otsast alla ning kukkunud lõhki. Siis pandi kirikule nimeks Oleviste kirik.

ERA II 238, 698 (15) < Laiuse, Laius-Tähkvere v., Reastvere k. — L. Räpp < Anna Räpp, 73 a. (1939).

L_2.

Jutustus Tallinna Olevisti kiriku ehitajast

Sellest on rahvasuus järgmine jutustus.

Tallinna Olevisti kiriku ehitaja ei ole kellegile oma nime öölnud, enne kui kirik oli valmis saanud ja tema torni otsa viimast muna (ja risti) oli pannud. Siis oli ta seal oma nime «Olevist» nimetanud. Sellepeale oli ta siis torni otsast maha kukkunud ja lõhki läinud, kust uss ja konn olid välja tulnud.

EKnS 2, 25/6 (7) < Torma, Avinurme v. — M. Sild (1906).

M_2.

Tallinna Oleviku[1] kiriku ehitamisest

Tallinna Oleviku kiriku ehitaja olnud rikas mees. Ta ehitanud oma kuluga nimetatud kirikut; ei ole lubanud siis midagi tahta, kui keski tema nime teab ütelda.

Korra kuulnud sant mööda minnes, kui kirikuehitaja naene lapse-kiigutamise juures laulnud:

«Millal tuleb Olev kodu,
toob suure koti kulda?»

Kirikuehitaja pannud kirikutornile risti otsa. Sant läinud mööda ja hõiganud:

«Olev, keera seda risti!»

Nii kukkunud kirikuehitaja torni otsast maha; kõhust tulnud uss ja konn välja. Need uss ja konn on praegu (jutustaja ütlemise järele) kiriku ukse juures kivi sisse raiutult näha.

Kirikule pandud nimi Oleviku kirik.

E 47545/6 (20) < Tartu < Torma — M. Sild < Karl Kuulman (1910).

N_2.

Vanarahva jutt on, et Olev ütles naisele, et ei tõhi mitte täma nime nimetata, et siis Olev kukub torni otst maha. Eks keski õle nimetand, Olev kukkunudki maha ja täma siest tulnud madu-uss ja konn välja. Need raiutud torni juure kivi sisse. (Jutustaja mõtleb vist Oleviste kiriku torni.)

ERA II 193, 97 (38) < Torma, Avinurme v., Tõnusaare k. < Adraku k. — A. Hallik < Mari Pärn, 70 a. (1938).

O_2.

Olevikust on teada järgmist.

Olev ehitanud oma pojaga kirikut, isa Tallinna ja poeg Narva. Nad loopinud üksteisele suurt haamrit, kui seda kivide lõhkumiseks vajati.

Oleviku nime ei tohtinud keegi teada. Rahvas oli aga selle teada saanud siis, kui ema oli last kiigutanud ja laulnud:

«Olev, Olev, millal tuleb isa koju?»

Ajal, mil Olev torni ehitas, oli keegi alt hüüdnud:

«Olev, millal torn valmis saab?»

Sellest ehmatanud Olev, et rahvas tema nime teab. Ta kukkunud alla ja uss ning konn tulnud tal suust välja.

ERA II 135, 65 (19) < Torma, Lohusuu v., Kalma k. — M. Särg < Johan Särg, sünd. 1849. a. (1936).

---

[1] Jutustaja ütles Oleviku kirik, kuna see jutustus muidugi Oleviste kirikust on. — *Üleskirjutaja märkus.*

P_2.

Mõni sõna Oleviste keriku ehitamisest Talinas

(Vanarahva suust)

Oleviste keriku ehitäjämeister olli Narva linnan õma naese ja ühe lapsega. Siis nakati Talina kerikud ehitämä ja ehitusetüü anti selle meistri kätte, et tä sel aal kuulus meister õli.

Nõnda ehitäs siis meister Talinan kerikud, aga Narva käis süümä ja öökorteri, ja piäleki tämä nime ei tiädnud muud ku tämä naene üksi. Si kua ei võenud kellelegi öeldä, sedä õli meister ise ärä kiilnud. Ja nõnda läks kua aeg edesi, et ükski ei tiädnud tämä nime, kunni kerik valmist sai, aga rist õli viil õtsa panemata. Sedä läks tä nüüd õtsa panema, aga parajast sel aal naksi laps valusast itkma. Küll emä meelitäs kõikimuudu, ja viimäte sellegä:

«Ära itke, mu lapseke, Olev tuleb hommen kodo ja tuub saia.»

Vaevalt õli naene niid sõnad öelnud ja tämä nime nimetänud, kuksi Olev torni õtsast maha ja surnust ja konn ja madu tuli sihest väljä, sellepäräst jäigi rist panemata.

H III 9, 342/3 (4) < Kodavere, Alatskivi v., Haapsipää k. — J. Kook (1888).

R_2.

ERA II 14, 522 (4) < Kodavere, Peipsiäärne v., Varnja k. — P. Ariste < Joosep Katsan (1929).

Trükitud: HVM I, lk. 359, muist. 322 F.

S_2.

Ruubentiltsed

Noorperenaine arvab, et see on Oleviste kiriku torni ehitaja, kelle nime keegi pole teadnud, kuni üks mees kuulnud, kuida «samas majas» (millises?) naine kiigutand last:

«Ole vaita, Olevi poeg, hommen tuleb Olev, toob kotitäie kulda.»

Mees hüüdnud siis nime — Olev kukkund tornist surnuks.

ERA II 29, 425 (37) < Äksi, Saadjärve v., Kõduküla — O. Loorits < Mari Koppel, sünd. 1845. a. (1930).

T_2.

Oleviste kirikut ehitas meister Olevist. Kui ta ehitama hakkas, siis keegi ei teadnud ta nime. Ise ta rääkis, et kui keegi ta nime teada saab ja teda nimepidi hõikab, siis ei saa kirik kunagi valmis.

Juba hakand kirik valmis saama ja meister värvinud juba torni katust. Sääl läinud sant meistri korterist mööda ja näinud, et naine istund maja trepil, hoidnud last süles ja laulnud:

«Tule koju, Olevist, too lapsele saia!»

Sant läinud kohe huvitatult vaatama, et kas saab juba kirik valmis. Näinud aga — torn mere poole viltu, ja hüüdnud värvivale meistrile:

«Kuule, Olevist, torn on ju mere poole viltu!»

Nagu ta selle ütelda saanud, nii meister kukkunud tornist alla ja

surnud. Madu karanud suust välja ja kerinud ennast rinna peale, mida veel praegugi võib näha Oleviste kiriku torni all, kiriku seinast mitte kaugel.

ERA II 247, 135/7 (19) < Räpina, Kahkva v., Suure-Veerksu k. < Äksi, Kaarepere v. — A. Hiietamm < Adele Hiietamm, 45 a. (1939) = ERA II 245, 620/1 (15) < Räpina, Kahkva v., Suure-Veerksu k. < Äksi, Kaarepere v. — A. Hiietamm < A. Hiietamm, 46 a. (1939).

U_2.

Olevi surm

Olevisti keriku ehitajatest ei ole kiigi peremehe nime teadnud.

Keriku lähedal käinud Olevi lapsehoidja tihti lapsega kõndimas. Kord hakanud laps kangesti nutma, tüdruk häälitsenud ja ütelnud:

«Ole vait, ole vait, hommen tuleb Olev kodu!»

Kerikuehitajad kuulnuvad seda ja saanuvad sellest peremehe nime teada.

Teine päev tulnud Olev kodu ja hakanud kerikule torni tegema. Kui ta üleval olnud ja torni loodinud, hüüdnud pääkerikuehitaja alt:

«Olev, hoia siiapoole!»

Nigu Olev seda kuulnud, kukkunud ta ülevalt maha ja läinud lõhki. Sehest tulnud tal konn ja uss välla. Need loomad peavad praegu senna maalitud olema.

H II 64, 538/9 (13) < Tartu-Maarja, Ropka mõis — J. Kool < emalt (1901).

V_2.

Kui Talina Oleviste kirikud hakati ehitama, tuli üks mees ja tegi kaupa, aga tema oma nime ei ütelnud, et minu nime ei tohi enne ükski teada saada, kui kirik valmis on. Siis saab selle kirikule minu nimi. See mees oli väljamaalane. Küll rahvas arvasivad igadepidi, et kas ta ei ole nõid. Küll kuulati igadepidi, et ehk saab tema nime teada. Jäi saladuseks, kui kirik oli valmis kõik, ainult keriku torni tipp oli panemata. Seda pidi meister ise panema, läks kodust ära keriku tippu panema. Naisel hakkas süda valutama, et ei tea, kudas läheb, kas saab kõik heasti, sest kaup oli tehtu, et kirik valmis ja igadepidi korras, siis saab ehituseraha kätte.

Läheb võttab poja sülle, saab keriku juure. Parajaste paneb tippu üles. Oli veidi kõver. Naisel poeg süles, hõikas alt:

«Olev, Olev, kõver on!»

Niikui oli kuulnud oma nime, kukkus ülevalt maha ja temast karanud uss ja konn suust välja. Rahvas arvas, et tema oli päris nõid. Ja on tänapäevani Talinas Oleviste keriku kõrval maas. Võib igaüks näha.

ERA II 10, 132/3 (2) < Tallinn < Torma < Tartu-Maarja — L. Berg (1928).

$Õ_2$.

Tallna Olevisti kerkut ol'l ehitänu üits mies, kelle nimme kiäki es ole tiidnu. Kui kerk valmis ol'l nakanu saama, sis ol'l temä (meistre) latsehoitja laulnu latsele:

«Ole vaik, hommen tulep Ollev kodu, tuup meile vaka valgit ja külimitu küllesit.»

Tollest olevat kõik teedä saanuva, et kerkuehitäjä nimi Ollev om. Kui Ollev kerkutornile kikast otsa ol'l pannu, ol'l hõeganu üits mies maast:

«Ollev, kikka nokk om kõveride!»

Ollev ol'l ennäst tornist maha visanu ja ärä koolu, tolleperäst, et ta es ole tahtnu, et kiäki temä nimme tiiäp. Meistre nimest ol'l saanuki kerkule nimi.

ERA II 292, 114 (7) < Tartu < Kambja, Krüüdneri v. — Nugin (1920).

$Ä_2$.

Kat's meistret ehitivä ütel aol ker'kit, üt's Tal'lnan, tõnõ Riian. Mõlõmba' ol'liva' kõva' mehe': ku ütel mõnd riista vaja ol'l, sõs visas' tõnõ hindä uma tälle. Ku Tal'lna kerik inne valmis nakas' saama, tahtsõ Riia meistre ker'kut är lahku ja visas' suurõ kivi ker'ku poolõ, a kivi sattõ siinpuul Tal'lnat maha', kon ta prõllaki viil om. Ku Tal'lna ker'k hoobis valmis sai, aeti kõik kihkund kokku ja lubati toolõ, kes meistre nimme tiid, pütt kulda, tõnõ hõbõd, kolmas vaskõ. Meistre es's lät's torni otsa ja küsse:

«Kes tiid, mis mu nimi om?»

Üt's san't, kes vanajuuda läve takan ol'l kuulu', ku latsõhoitja tillukõsõlõ vanajuudalõ ütel:

«Jää rahulõ, latsõkõnõ, Ollõv tulõ pia meile!» hõigas üles:

«Ollõv, Ollõv, Ollõv!»

Sõs sattõ meistre maha ja lät's lahki. Seest ol'l ta padakonnõ ja ussõ täüs.

H III 9, 675 (6) < Urvaste — G. Seen (1888).

Ühise vasara kasutamise kohta vt. ka muist. 1 $Ä_1$, Y_2; Tõll, muist. 126—135; Petseri vägimees, muist. 1. Tallinna ja Riia kiriku ehitamisest vrd. Olev, muist. 1 B_2, Y_2; HVM I, lk. 167, muist. 37 A, lk. 357—358, muist. 322 D.

$Ö_2$.

Kirikuehitaja Olev

Olõvistõ kerigut ol'li ehitänü' üts tiidmädä nimegä miis. Kerik nakanu' joh valmis saama, aga iks es ole' ehitäi nime teedä' saad. Sääl kuulu' üts, ku imä kussutanu' last mõtsa veeren (lats iknu', kõtt ollu tühi) iks nii:

«Olõ vaiki, latsõkõnõ, ku Olõv kerigut tegemäst kodu tule, tu tuu suure saia.»

Sedäviisi saadki Olevi nimi teedä'. Temä järgi pant sis ka kerikulle nimes Olõvistõ.

ERA II 2, 511 (4) < Hargla, Mõniste v. — H. Tampere < Mihkel Eichenbaum, 77 a. (1928).

$Ü_2$.

Ütskõrd tulle ütte liina üts miis ja tä ütel liinavalitsulõ:

«Ma või ehitädä kuuõ koti kulla iist ütte keriku, vai sõs hoopis ilma, ku ti arvad ärä mu nime.»

Kuut kotti kulda es olõ koskilt saia ja nii proovitigi tä nimme ärä arvata. Joodõti küll tedä purju, aga es saia ka nii nimme ärä arvata.

Sõs minti tä kodukohta uurma, aga ka sääl es ütle kedäki. Taheti joba liina tagasi minnä, ku kuulti, et üten majan hällütäs naine last:

«Maga, maga, Pillekene, homme Olev tuleb koju, kuus kotti kulda kaasas!»

Otsõkohe minti liina tagasi. Ollegi viimäne aig; Olev pandsõ keriku torni otsa risti, ku rahvas all nakas rüükmä:

«Olev, Olev, rist viltu!»

Olev hiitüsi, sattõ torni otsast maha ja sai surma. Nii saigi Oleviste kerik.

RKM II 83, 628/9 (7) < Võru raj., Viitina k/n. — K. Kalkun (1958).

X_2.

Vanarahva jutu perrä nakatu Oleviste kerkot Tallinahe ehitämä, sis ei püsünü see mitte üleväh. Joba lännü mito aastad möödä, ilma et kerk valmis olesi saanu. Sääl otsitu kaugelt kõkõ targõm meistre. See ütel:

«Kui tahate, et kerk valmis saasõ, sõs ei pea te katte asja enne teedä saama, kui kerk valmis om ja ma sedä esi ütle. Edimält, mis kerkole nimes saasõ, ja tõõsõlt, mis tast massa tulõb.»

Kõik olnud ka sellega valmis. Ehitus lännü jõudsase edasi, kui keagi ei tiidnü, mis kergol nimi ja mis selle tegemise iist võetas. Meistrel olnud jälle naane, kes pika järelnõudmise pääle teädä saanu, mis kerkole nimeks saase. Kui sõs naisel söögist suur puudus olnu ja last üsän hoidnu, laulnu ta:

«Las kui Olev kodu tule, toose kuhja kulda (palga suurus), mäe hõbedad.»

Möödamineja kuulnu, teadnu, et kerik Oleviste kerikus saasi ja selle eest palgas kuhi kulda ja mägi hõbe tahetakse. Ta lännü torni ala ja tänitanu meistrele, kes parajaste kikast otsa pandnud:

«Olev, kääna kikka pää põhja poole.»

Selle pääle vihastanu meistre ja visanu tornist henda maha, kui sõs keha sisest kate pääga huss vällä tulnu. Nii olla Oleviste keriko ehitamine kõrda saanu.

H II 33, 314 (3) < Ouduva, Sträkova < Põlva — J. Tamm (1889).

Y_2.

Keriku ehitaja

Tallinna Olevisti ja Riia Petri keriku ehitaja olnu üts ja seesama. Neid mõlembit olli ka ütelisi ehitedu. Nee meistri olliva nii ütlemada kõva olnu, et Tallinnast Riiga ütstõisele vasara visksiva, kui tõine teda tarvitas.

Olevisti keriku ehitaja lepnu liinaga, et ta sis see töö ilma hinnata saap tegemä, kui keäki tema nime ärä tiiap. Ent kui mitte ei tiia, sis olgu kerikuehitüse hind kuus püttü kulda, hõlmatävve hõbehet.

Kerikut ehitedi ja ilustedi, ent kõik liinarahvakene olli tegevüsen meistri nime nõudmise ja kullemisega, mida kostki teeda es saa.

Keriku meistril olli ka naine, see hällüt oman korterin väikest ikvat last ja laul:

«Tsüü, tsüü, tsurakene,
kooni Olev kodo tule,

kuus püttü kulda tuu,
hõlmatävve hõbehet!»

Seda johtu sant, kes majast majja kerjäman käve, kullema. See vaesekene es tiia sest suurest salausest lukugi pitta. Ta komberdas oma kepi nõal edesi kooni uhke kerikuni, kon meistri valmissaanu kerikule kikast veel otsa sääd. Paljo rahvast olli seda kaeman. Säält hõigas sant meistrile üles:

«Kuule, Olev! Kikas om mere poole kõverehe!»

Seda kuulden heitü mehekene ja satte torni otsast maaha nink tapp henda ärä.

H I 8, 118/9 (5) < Vastseliina — J. Sandra < Peter Ugur (1895).

Ühise vasara kasutamise kohta vt. ka muist. 1 $Ä_1$, $Ä_2$; Tõll, muist. 126—135; Petseri vägimees, muist. 1. Tallinna ja Riia kiriku ehitamisest vrd. Olev, muist. 1 B_2, $Ä_2$; HVM I, lk. 167, muist. 37 A, lk. 357—358, muist. 322 D.

Z_2.

Oleviste kirik

Kui Oleviste kirikud ehitati, ei teadnud keegi, mis kirikule nimeks saab. Kiriku ehitajad olnud ühed tundmatud mehed. Keegi ei teadnud, mis nende nimed olid ja kust nad pärit olid. Kirik olnud juba valmis, ehitatud veel torni.

Ühel päeval läks sealt üks naine mööda. Tegijad küsisid naiselt, et mis oleks kirikule nimeks panna. Naine mõtelnud vähe aega ja ütelnud:

«Oleviste.»

Selle sõna öelnud, kukkus tornis oleja mees prantsatades alla ja sai surma. Sellest on saanudki Oleviste kirik oma nime.

ERA II 247, 276 (47) < Vastseliina, Orava v., Hanikase k. — A. Tein < Gustav Tuur, 65 a. (1939).

A_3.

Kuidas Olev hukkus

Lisaandmeid Oleviste kiriku nimesaamise kohta

[— — —]

Tallinnas ehitati suurt ja väga kõrge torniga kirikut, missugust polnud kümne kuninga maal. Meistriks oli kaugelt tulnud tark mees, kelle nime keegi ei teadnud. Selle peale oli ta väga uhke ning hoidiski enda nime kindlas saladuses. Hakkas ka kiitlema, et keegi ta nime teada ei saa. Peaks see aga korda minema, annab ta teadjale kõige selle palga, mis saab kiriku ehitamise eest. Inimesed murdsid küll pead, aga kellegil polnud aimu, kuidas asjale jälile saada.

Juhtus aga nõnda, et lühike aeg enne kiriku valmissaamist keegi kerjaja sattus sinna maja juurde, kus meistri naine enda väikese lapsega elas, ja kuulis ukse tagant, kuidas ema lapsukest magama kussutas, talle lauldes:

«Küll tulõ hummil Ollev kodo,
tuu meile pütütävve kulda,
tõsõ tävve hõbõhõt,
kolmanda killingit» jne.

Nendest sõnadest sai kerjaja kuulda kirikumeistri nime ja tõttas kohe seda teatama. Ta jõudis parajasti seks ajaks pärale, kui meister seisis juba kirikutorni tipul kukke paigale seadmas, mille juures uuesti kordas oma tõotust, et annab kõige oma palga sellele, kes ta nime ütleb. Seal hüüdis kerjaja pilkavalt:

«Ollev, Ollev, kikas um mere poole kõvver!»

Seda hüüet kuuldes jahmatas meister hirmsasti, kuna nõnda oli kaotanud kõige oma oodatava suure palga. Ärevuses vääratas jalg ja ta kukkus maha — surnuks.

(Rahvaluule motiiv Setu rajalt.)

H. P[rants].

VM 7. XI 1928, nr. 259, lk. 8.

B_3.

Kerigu tegemisõst

Vana ilma aigu olle halva rahvaga üteh. Olle kerkid veiga veidkese. Naas rahvas ütte paika kergot tegemä. Saie kerk valmist, a risti saa-ai kuigi otsa panda. Olõ-s üttegi säänest inemist, kiä saie panda risti otsa.

Saie üts vanahalv kuulda, õt rahvas saa-ai kuigi risti otsa panda. Lät's rahva mano ja küsse rahva käest, õt ku lupadõ kerigutävve rahvast, sis ma panõ ärä risti otsa. Rahvas lubasi kerigutävve rahvast. Lät's sis kerigu otsa, naas risti otsa pandma.

A üts miis olle mõtsa ar essünü, käve mõtsa piteh, kohegi saa-ai vällä. Kuuld, ku üte latsõ kõvastõ süvvä ikva. Imä täntäs:

«Olgõ vaiki, Olevi, Olevi tulõ parhilla kodo, tuu verivaarkid.»

Säält tulle [mees] viil edesi, saie kerigu mano, kaes, ku miis pand risti kerigulõ otsa. Ollegi valmis, mutku ütest paigast pintsliga tõmmada õnnõ. Miis naas alt tänni:

«Olevi, Olevi, mere poolõ ommõ rist kõvvõr!»

Vanahalv sattõ maaha, ni jääs muud midägi perrä ku sinine sau.

Saie rist otsa, jäie kerigutäüs rahvast ka perrä.

S 39819/20 (29) < Setu, Vilo v. ja k. — A. Põhi < Agasina Lepistik, sünd. 1872. a. (1932).

C_3.

Olõva kerik

Olõva kerikot ku tette, sis tuu tekkij (Vanakuri) ütel, et ku kiä ütles ar, mis kerigo nimi saa, sis saa tuu säidse püttõ kulda. Kiäke saa-s tiidä, mis tuu kerigo nimi saa. Sis ülte, et vaja kaia', kos tä kodo om. Sis kaete perrä, koes tä lätt. Minte sinnä takah inne kikka kirgmist. Ni täl naane hällüt last (Vanakuräl) ja rahvas õks kuuld, ku tä hällüt:

«Ää-ää-Ärdakene (et tä tütrel ka Ärdakõnõ nimi), a Ollõv kodo tulõ, tuu säidse püttõ kulda.»

Saake-s tuud kulda, et nimi sai tiidä.

Ni timä taht ar hinnäst uputada, et kost seo sai tiidä. Sis läts uputama, ni saa-es uputada, ni mõtõl, et vaja ar naane uputada, et mis tä nii last hällüt. Jäi timä tütär ka vaesõst ja eis läsäst mehest, ku uput ar naase.

[— — —]

ERA II 163, 218/26 (30) < Setu, Vilo v. ja k. — N. Ress < Irina Lepistik, 60 a. (1937).

D_3.

Oleviste kirik

M. J. Eisen, Esivanemate varandus (1882), lk. 25—27. Trükitud veel: Esivanemate varandus (1958), lk. 14—16; HVM I, lk. 355—356, muist. 322 B.

E_3.

Oleviste kirik

M. J. Eisen, Eesti kohalikud muistejutud I—III, lk. 127—129.
Trükitud veel: HVM I, lk. 357—358, muist. 322 D; tõlgitud: H. Jannsen, Märchen und Sagen des estnischen Volkes II, lk. 86—87.
Vrd. Kivi Oleviste kiriku pihta, Tõll, muist. 10.

F_3.

Kuidas Oleviste kirik omale nime sai

Korra ehitatud Tallinnasse uut kirikut. Kirik saanud väga ilus ja puudunud ainult rist torni otsas, muidu oleks kirik täitsa valmis olnud. Linnas pole aga kedagi leidunud, kes oleks julgenud torni otsa risti seadma minna, sest et torn väga kõrge olnud. Kiriku juures elanud aga üks võõras mees oma naesega. Mees olnud väga paha ja julge inimene. Iga päev peksnud ja piinanud ta oma naest. Keegi pole ka selle mehe nime teadnud, sest et ta seda kellelegi ei avaldanud. Kui mees näinud, et keegi pole julenud kiriku torni otsa minna, võtnud ta seda nõuks ise teha, öeldes:

«Ma ei karda Kuraditki, ammu siis selle torni otsa minna!»

Mees võtnud risti ja roninud torni otsa risti üles seadma. All olnud suur rahvamurd tema julgust imestamas. Rahva hulgas olnud ka ta naene. Mees seadnud risti üles, hakanud alla tulema. Seal märganud ta naene alt, et rist natuke viltu on, ja hüüdnud kõigest jõust:

«Olev! Olev! vaata, rist on viltu, sea ta õigeks!»

Aga niipea, kui Olev kuulnud, et naene ta nime hüüdnud, kukkunud ta surnult kiriku ette maha. Ta rinna peale hüpanud suur must kärnkonn ja suust tulnud inetu madu välja, mis rahvast hirmuga täitnud. Hiljem maetud mees kiriku müüri alla ja rahvas hakanud sest ajast saadik uut kirikut Oleviste kirikuks nimetama, mis nimi tal ka praegugi on.

E 55873/6 — A. Ahlberg (1925).

G_3.

[— — —]

Wiegenlied

Rune

Olle vait, sa lastatani,
homme tulleb Ollev koddo!
Toob ta ratsa rahhada;
söela servas sörmusida,
küllimittal killingida,
vakkal vanna talerida.

Bertram [= G. J. Schultz-Bertram], Der Thurm des Olaus. Inland 1853, vg. 344—348 = Bertram, Miscellen. Inland 1853, vg. 419—420.

2.

[Kadrina kiriku ehitamine]

Rist Kadrina kiriku ukse peal

Kadrina kiriku tornialuse ukse peal müiri sees, umbes 2 sülda maast kõrgel väljaspool seinas, on umbes $1^1/_2$ jala pitkune raiutud rist. Ühed räägivad, et seda kirikut kuulus kirikuehitaja Olev olla ehitanud. Kui kirik ju sealtsaadik ehitatud olnud, läinud ta Oleviste kirikut Tallinnasse ehitama. Teised meistrid hakkanud sealtsaadik ehitama. Nii kõrgele, kui Olevi tehtud kiriku müir on ulatanud, raiutud siis sinna ukse peale see rist.

Teised räägivad, et Kadrina kirikut üks väga pika kasvuga mees olla ehitanud. Ristist saadik ehitanud ta maa peal püsti seistes. Maa peal püsti seistes raiunud ta veel selle risti sinna müiri sisse. Siis vast hakkanud ta telingid panema.

E 34679/80 (8) < Kadrina, Hõbeda v. — A. C. Kivi (1897).
Trükitud: M. J. Eisen, Kirikute raamat, lk. 24—25.

3.

[Koeru ja Ambla kiriku ehitamine]

Kuda Koeru ja Ambla omale nimed saivad

Koeru kirik oli ju valmis, aga nime ei olnud. Oleks kirik veel ühe päeva seisnud, siis oleks ta lagund, et ilma nimeta seisis. Üks mees läks koerakarjaga kirikust mööda. Koerad hakkasid kiriku peale haukuma ja sestsaadik jäi nimi Koeru.

Teise jutu järele olla Olev kirikud ühe ööga üles ehitand ja kui koerad homiku kirikud näind, hakkasid nad hirmsaste haukuma.

Ambla kirikud ehitadi estiks Räsna mõisa ligidalle, Kivita pere kohta. Et aga kirikulle kohe nime ei antud, kukkus kõik, mis Olev päeval ehitas, öössel jälle maha. Viimaks võeti nõuks kirikud allika kohta, kus ta praegu seisab, ehitada ja töö läks korda. Kui kirik valmis oli, tuli allikast üks hall härg välja ja muugus kiriku vasta: «Amblah, amblah!» Siis läks ta allikasse tagasi. Muugumisest jäi aga nimi Ambla.

Vana ehitamise kohas, iseäranis Kivita pere juures on hirmus palju müürikiva, need on kõik sissekukkunud kirikust järele jäänd.

H II 12, 114/5 (4) < Väike-Maarja — V. Lurich (1890).
Vrd. ka: Kiriku koha valimine, Tõll, muist. 126 C, 128, 136, 137; Petseri vägimees, muist. 7; HVM I, lk. 359—361, muist. 323, 325. Kohanimede tekkimine, Tõll, muist. 118—125.

4.

[Rõuge kiriku ehitamine]

Ku Rõugu kerikut ehitedi, ku kikast panti torni — üteldäs, et ei tohi pandja nimme manida' — üts miis hõiganu', et:

«Õllõv, kikas om Väänä poolõ kõvvõr!»

Sadanu' maahha ja valmis.

ERA II 259, 406/7 (6) < Rõuge, Haanja v. — E. Kirss < Leena Herne, sünd. 1853. a. (1939).

RAHVAJUTUD PETSERI VÄGIMEHEST

1.

[Vasarapildumine]

A.

Petseri vägimehest

Ta vet ta Petseri maastera man um veli kül' paha pal'lo tüüd tett, vet muido iks tettüs saanuki-is, ku vägimiis tegemä naanu-us. A vet ku tuu uma käe mano tagõsi, sis tüü muidoku lagosi õnnõ. A vet tõnõ vägimiis tek'k tuul aigu Pihkvah Troetsa kerikut, ni näil ol'l üle katõ üts kirvõs ni üts vassar. Ni nimä iks heidi noid tõnõtõsõlõ, kuulõ vaia ol'l. Ni ku sai maaster valmis, ni ol'l kuulda, et kuningas tulõvat ka sinnä. Ni sis läts tälle vägimiis jo vasta ni puttu Meremäe otsah kokko.

Ni ku kuningas tul'l mäe otsa, ni näk'k, et illos maaster, ni liin ol'l sinnä saanu, koh inne midägi olõ-õs, ni küs'se, et kiä ummõhtõ ni ruttu taha liina um tennü? Ni vägimiis tul'l mano, ni ütel', et:

«Ta um mu tett.»

A kuningas küs'se, et:

«Kiä sullõ lubas liina tegemä naada?»

A vägimiis kohrut' hinnäst, ni ütel', et:

«Kedäs ma sis õigõ pelgä?»

A kuningas pahasi tuu pääle veli hirmsahe ära, ni haar'd õnnõ mõõga, ni lei vägimehe pää maaha. A tuukõnõ ka võt't uma pääkese üskä, ni naas' ka Petseri poolõ astma. Ni sääl timä pan'd hinele jäl pää otsa, ni heidäs' magama, ni ütel', et:

«Nu ma inne enäb üles ei tulõ, ku jo mäevärehist veri sisse juusk.»

Ni tuust saani tõnõ umgi kirstuh, nigu koolu õnnõ olõsi, a olõ-õi timäl iks kuulja näkogi, täl põsõ hõhetasõ ni veretäse kõik, nigu olõsi õnnõ ülestulekil, ni um tõnõ nigu herevil kõik, ku tälle küündlit palama pandas.

A tuul kuningal, kiä vägimehe pää maaha lei, tsilgahtu säälsamah silmäterä vällä, ni jäi tõnõ otsani pümmes, ni viidi sõs Petserihe, ni sääl naati maasterah kõvasti jumalat pallõma timä iist, ni sõs sai tälle jäl silmä päähä. Ni läts jäl kodo är, a uma ratta jät't maasterahe maaha, ni nuu umma viil parhillagi sääl.

H II 3, 216/7 (65) < Setu; Vastseliina — H. Prants (1889).
Vt. Peata kirikuehitaja, muist. 4; Tõotus appi tulla, muist. 5.
Vrd. Ehitused, Tõll, muist. 126—138; Olev, muist. 1 Ä, $Ä_2$, Y_2.

B.

Kunas Petserehe mastõrat tetti

Petsere mastõrat tetti sis, kui Pihkva Troetsat. Ja ol'l Petsereh suur vassar. Ja kui tul'l Pihkvahe vasarat vaja, sis tilahudeti õnnõ ja luhiga linnas' vassar Pihkvahe. Ja sis kui tul'l Petserehe vaja ja sis Petsereh tilahudõti ja vassar linnas' Petserehe tagasi.

S 91974/5 < Setu, Vilo v. ja k. < Unkavitsa k. — M. Perämets < Anna Pääsukene, sünd. 1863. a. (1934).

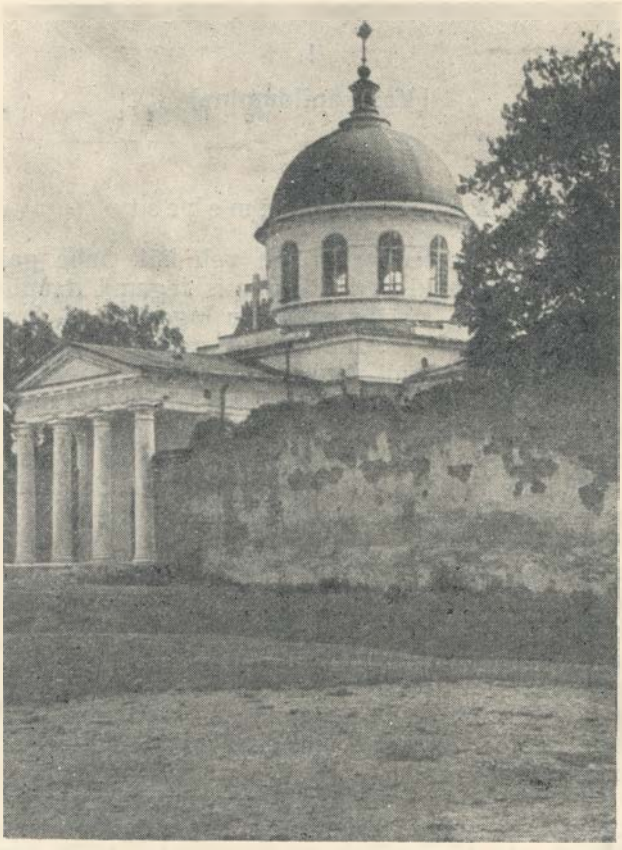

Vaade Petseri kloostrile. *J. Miku foto 1956.*

C.

Vanasti, kui Petseri kloostrit ehitatud, siis ehitatud samal ajal ka Irboskas. Mõlemais kohis olnud üks kange mees müüri ehitamas, kuid üle kahe mehe olnud ainult üks haamer. Siis visanud kumbki mees haamrit teineteisele Petserist Irboska ja sealt tagasi, kummale parajasti tarvis oli.

Kui see Petseri jõumees ära suri peale mingi sõja, siis pandi see mees kirstuga kiriku, kus ta veel praegu on. Surres ütles see jõumees, et:

«Enne ei tule ma üles, kui tuleb mingi sõda.»

Kord karjusid poisikesed, et sõda ja sõda. Jõumees tuli üles ja pettunult ütles ta, kui nägi, et sõda ei olnud:

«Enne ei tule ma üles, kui ülemistest väravaist jookseb veri sisse ja alumistest välja!»

Kui Petseri kloostrit ehitati, palus kloostriülem luba kloostrit ehitada ainult härjanahasuurukest. Kuningas lubas ka ehitada. Kloostriehitaja ülem lõikas härjanaha ribadeks ja ehitas praeguse kloostri praeguses suuruses. Kuningas tuli vaatama ja nägi, et tema käsku polnud täidetud, klooster oli suurem ehitatud kui härjanahk. Kuningas tõmbas mõõga tupest ja lõi kloostriülemal pea maha. Kuid see kloostriehitaja oli ka pühä mees, võttis oma pea, pandis taldrikule ja läks tagasi kloostrisse. Kuningas kahetses pärast, et oli püha mehega kurjasti ümber käinud.

ERA II 190, 263/5 (46) < Setu, Vilo v., Truba k. — J. Ilvik < Aleksandra Ilvik, sünd. 1891. a. (1938).

Vt. Tõotus appi tulla, muist. 5; Vägimehe äratamine, muist. 6; Peata kirikuehitaja, muist. 4.

D.

Irboska om vägimehel tett. Üts vägimiis tek'k Petserit, tõõnõ Irboskat. Ütstõõsõlõ hiidi' vasarat. Irboskah om mitu kerikut.

Üts vägimiis tek'k Saharimäele kerikut, tõõnõ Gorodissa. Üle järve hiidi' vasarat. Nigu visas' Gorodissast Saharimäele, tappu Saharimäe meistri ar'. Kerik vaiu maa sisse. Inne tuu Gorodis[sa] kerigu ehitäjä sai üle Mõla järve astu'. Ku ar' tap'p tõõsõ, naksi jala' ar' hämmümä üle minneh.

ERA II 209, 280 (4) < Setu, Vilo v., Radaja k. — E. Kirss < Kriisa Veliste, sünd. 1861. a. (1939).

Vt. Kuiva jalaga üle vee, muist. 3 A.

E.

Vägimiis puhkap ker'koh, Jumalaimä ker'koh. Katekeisi ol'l näid. Ku na taad masterat tei, sis üt's tek'k Irboska, tõnõ tek'k Petserih. Seo, mea tek'k siih Petsereh, siih puhkaski. Sis ku ol'l koalegi vasarat vaia, sis tõsõlõ mudku visksi.

Tul'l tüümihi kah, sis palka las'k esi võtta ja kualegi saa-as liisnati. Keä ol'l kua tüütännü, niipal'lo sai palka. Sis sai tä val'mist ja lät's tä puhkama ker'kohe ja ütel', et:

«Nu maka ma niikavva, ku määne sõda tulõ, sõs tulõ ma appi.»

Liinarahvas märk esi kokko, et kuis tä om, tek'k es mäso ja minti tälle sõnaga, et sõda oo üleväh. Tul'l tä kah üles, tul'l kaema, kaes, et võl'tsus om. Sis lät's tagasi jäl puhkama ja ütel' rahvalõ:

«Nüid ma innõ üles õi tulõ, ku veri nakkas mäeväretist vällä juuskma.»

Tä pahasi tuust är', et mes nä peti'. Tä suur nelläkanti kirst om. Säält tulevagi ristikäügi'.

ERA II 301, 369/70 (227) < Setu — L. Pedajas < Palagei Latik (1942).

Vt. Tõotus appi tulla, muist. 5; Vägimehe äratamine, muist. 6.

2.

[Vägimehel kulub palju saapaid]

A.

Petseri või Setomaa vägimiis

Ammu, ammu elle Setomaal üts väiga kõva vägimiis, hirmus kõva ol'l tõõnõ olnu, es olõ miist, keda tä es jõvva maaha panda, ega es olõ asja olnu', midä tä es jõvva üles nõsta'.

Setomaa vägimehel ol'l ka kats veljä. Üts näid elle Irboskah ja tõõnõ Pihkvah. Kõik kolm veljä olliva väiga tüüka mehe ja teivä kah tüüd, nii et ilm värisi. Nimä teivä iiskätt ehitusetüüd. Tuu veli, kes Pihkvah elle, ehit' Pihkva liina, tuu veli, kes Irboskah elle, ehit' Irboskat ja Setomaa vägimiis ehit' Petseri liina. Üle kolmõ kangõlasõst vägimehe ol'l näil ainolt üts vassar. Ja kui juhto, et mõnõlõ tõõsõlõ ka ol'l vasarat vaja, sis tuu hõigas' uma kõva, müristäjä helüga vasara järge ja sis tuu veli, kelle käeh vassar ol'l, heit' vasarat tarvitajalõ velele üle pilve. Niimuudo ellevä kõik vele tublistõ ja saiva ütstõõsõga väiga häste läbi.

Tuu veli, kes Petsereh elle, tuu olla näist kõgõ tugõvamp vägimiis olnu ja tuu veli käve iga päiv hirmus pal'lo maad maaha. Nii pal'lo maad, et egapäävätse käümisega kak'k timä säidsekümmend paare saapet ar. Nuu saapa pidivä liinaesändä vägimehele ostma — nii ol'l näide lepüng. Viimäte aga leivä liinaesändä kokko ja peivä nõud, et nimä ei jõvva vägimehele kuigemuudo viländ saapet muruhtõda, jäävä niimuudo vaesõst. Ja liinaesändä annavagi-ei inämb vägimehele säidsekümmend paare saapet päävast. Vägimiis aga sai tuu pääle väiga vihatsõst, palja jalgoga es taha tä ka kävvö ja läts tuuperäst Petsere manstere ja heidäs' sääl oosõ suu pääle magama, võt't tekige pääle. Es' ol'l viil ütelnö:

«Inne ma siist üles ei tulõ, kui Setomaalõ sõda tulõ. Sis tulõ ma ja rehmi kõik vainlasõ vällä!»

Ütskõrd aga olliva kelmi poisi vägimehest müüdä lännü ja sis ütelnü:

«Hõe, vägimiis, tulõ üles, sõda sööse setokaise!»

Vägimiis nõstnoge pää üles ja ringutanud hinnäst ja küüsünü:

«Koh puul nuu' vainlasõ' ommava?»

Aga kelmi poisi, kui näivä, et vägimiis nõsõs, pagõseva pümmehehe uustõ nii kui võidsõva. Nä tiidsevä, et ku vägimiis petjet kätte saasõ, sis ei jätä inämb konte ka kokko. Vägimiis aga, kui arvo sai, et timmä om petetö, heidäs' suurõ süämetävvega jäleke magama ja ütel':

«Kui minoga säänest nalja tetäs, sis ei tulõ ma inämb inne üles, kui Petseri manasteri alavärjest tulõ veri sisse ja ülematsist juusk vällä. Sis tulõ ma üles ja tuu seto rahvalõ õnnõ ja aja vainlasõ kõik ütene mitmõsaa versta taadõ!»

Vägimiis heidäs' sis jälke magama ja tõmmas' teki ülene pääle, nii et mitte kiäke timmä nätä es või. Pal'lo, kes uuse kävevä kaemah, es tohivage kaia ja teki viirt üles nõsta, pelksevä, et saat surma, kui pühä vägimiist putut. Aga mõnõ' julgõmba' inemese' olliva õks nõstnova teki viirt üles kah ja kaenova vägimiist. Es olõ surma küll kedäge saanu, aga vägimiis es taha, et patonõ rahvas timmä kaiva. Ja tuuperäst läts vägimehe käsi säält kotselt veitkene mädänemä, kohe inemese' külge puttõva.

Pühä' mehe' aga, kes sääl manasterih ellevä, es taha ka tuud, et vägimiist käperdädäs ja nimä lasiva tälle kirstu tetä ja panniva timä kirsto, et rahvas timmä inämb putto es saasi. Tuu kirst om ar pühendet ja kõvastõ kinni pant. Tuud ei tohi mitte kiäke kaia ega vallalõ võtta. Küll

vägimiis eis' nõsõs ütskõrd kõgõ kaasõga üles, kui aig tulõ. Kago sis tulõva viil ilosa ja rõõmupäävä, sis saavat ilm perüs tõistsugumatsõst kui nüüd om.

S 48203/9 (14) < Setu, Mäe v., Võõpsu k. < Järvesuu v., Võparsova k. < Mäe v., Varesmäe k. — N. Sõrmus < Marie Kütte, sünd. 1862. a. (1932).

Vt. Vasarapildumine, muist. 1 D; Tõotus appi tulla, muist. 5; Vägimehe äratamine, muist. 6.

B.

Vanasti [olnud] meie maal kõva vägimees, kes on kannud läbi Peipsi lauakoorma. V[ägimee]s ehitanud Petseri kloostri; teine teinud (vist vennad) Irboska, kolmas Pihkva. Üle kolme üks haamer. Üks visanud teisele tarbe korral haamri. Vägimehel olnud käimist ja tööd nii palju, et ta iga päev kannud seitse paari saapaid, homikul uued jalga, varsti kantud. Viimati on isandile läinud liiaks saapaandmine, pole enam raatsinud anda uusi saapaid, annud pöiatud, aga selle üle vihastund vägimees ja needinud:

«Kui isandad ei anna enam uusi saapaid, siis ma enam tööd ei tee, ma lähen magama ja magan niikaua, kui ülemisest väravast vesi sisse jooseb.»

(Arvatakse, et ülemine värav kloostri linnaväravat tähendab.) Siis läinud magama ja magab praegu püha Maarja kiriku taga õõnestikus koopas (nagu katakomba Roomas) ja magab praegu veel nii, kui ta magama minnes oli, nii tervelt ja priskelt, et põsed punetavad. Enne üles ei tule, kui häda kutsub — vesi sisse voolab.

E 52740/1 — M. J. Eisen < H. Prants.

3.

[Kuiva jalaga üle vee]

A.

(Petseri kloostri ehitaja, minnes sama haamriga ehitatud Pihkva Troetsat vaatama, hüppab üle Emajõe, nii et jalgagi ei tee märjaks.)

ERA II 247, 505/9 (1) < Vastseliina, Misso v., Põrste k. — O. Teder < Nikita Teder, 75 a. (1939).

Vt. Peata kirikuehitaja, muist. 4 I.

B.

(Püha ehitaja kõnnib järvel.)

ERA II 209, 280 (4) < Setu, Vilo v., Radaja k. — E. Kirss < Kriisa Veliste, sünd. 1861. a. (1939).

Vt. Vasarapildumine, muist. 1 D.

4.

[Peata kirikuehitaja]

A.

Kuis Petserehe mastõr sai

Tuul aol, ku Johan Hirmsa kunigas ol'l, ol'l Petsere mastõra asõmõl üts väikene tsässonakõnõ ja mõisa. Mõisa valitsõja ol'l üts arhirei ja arhirei pidi tuuh tsässonakõsõh pallust. Tuu tsässon ol'l väega illos, kohki olõ-õs säänest nii ilosat majja õi ka lossi.

Ütskõrd sis tuu arhirei pidä sääl tsässonah pallust ja sis vanast muidogi ol'l mõisal müürü ümbre korgõ, niigu nokki omma Petsere mastõrah, sis õks ol'l viil pal'lo korgõba ja raudvärä iih suurõ ja sis ol'l õgal puul vahi. Arhirei mõisavalitseja pidä tsässonah pallust, tuvas timäle sõna, õt kunigas tulõ. Arhirei ka ruttu kerkost vällä ja kunigalõ vasta, noih samuh rõivih, mis kerkoh säläh olli, uma kullanõ küpär kõik pääh, rõiva vai riisa' kõik pääl, lätt kunigalõ vasta. Kunigas sõit katõ hobõsõga, ilosih rattih, kutsõr ede pääl. Arhirei sai vasta, kutsõr pidi hobõsõ kinni ja kunigas Johan Hirmsa tul'l rattist maha ja tuu arhirei mõisavalitsõja lätt kunigat teretämä, a kunigas haar'd mõõga vällä, lei mõõgaga arhirejal pää otsast. Arhirei haar'd pää maast üskä ja tsässonahe pakku. Kunigas hiitü ar ja pakku, jät't uma ratta, hobõsõ ja kõõ Petsere mõisahe. No om timä mastõr ja parhillagi omma Petsere mastõrah nuu ratta viil nätä. Kunigas hiitü nii ar, õt olõ-õs inäp meeleh tuudki, õt hobõsõga saa jo rutupahe paeda, ja näk'k õnnõ, õt tuu arhirei mõisavalitsõja haar'd uma pää maast ja pakku. Johan Hirmsa mõtõl', õt taa om pühä ineminõ, mõisavalitsõja, a tuu ol'l üts vägimiis, timä kirst om parhillagi Petsere mastõrah püha Vaar'a kerkoh. Kunigas pagõsi ar kavvõndõhe Petserest, peläs' väega, õt no saa hindäl ka surma, pühä inemisõ pää lei otsast.

«Inne olõ ma külält päid otsast pesnü, a kedägi näe-es niiviisi, õt haard uma pää, mis ol'l otsast lüüd, üskä, ja pakku.»

Ja tuud kõik rahvas ka näk'k, kes sääl tsässonah olli, õt päältä juus'k tsässonahe ja ka mõtli, õt pühä miis. A timä olõ-õs joht pühä miis, a täl ol'l nii' pal'lo jõudu seeh hindäl viil, ku jõudsõ ar joosta tsässonahe.

Johan Hirmus, tollõaignõ kunigas, olõ-õs õnne nännü arhireija, ja mõtõl', õt s'oo om ka kunigas, kai tsässonat, tuu ol'l väega illos, mõtõl', õt timä tah eläs seeh.

«Ma olõ kunigas ja mul olõ-õi nii ilosat majja.»

Tul'l siiä üles ja leigi arhirejal pää otsast ja timäl ol'l ka viil ilosa rõiva ja küpär pääh.

Kunigas pagõsi kavvõndõhe ar ja elli sääl munõ päävä ja saat' üte salga sõaväke sinnä kaema, mis sääl om. Sõavägi tul'l Petserehe mastõrahe ja naksi sis tuud pühä miist takah otsma, a tuu miis ol'l rüüvlil ar võõdõt ja ar matõt maa sisse, sinnä Petsere mastõrahe mäe sisse uustõ ja ol'l üts pühäne ette pant. Sõavägi otsõ kõõ mastõra läbi ja õs lövvä ar kostki tuud miist.

Peräst sai sõaväele kostki tiidä, õt sääl mäe seeh eläse rüüvli ja sõavägi läts sis sinna mäe sisse rüüvlit ar häötämä. Lätsi sinnä mäe mano ja kaesõ — mäe seeh kõik oosõ läävä sisse, oosõ väega pümme ja pal'lo, kõigi pooli haro, õs tohi sinnä sisse minnä, pelksi rüüvlit. Pümmega näe ka-i midägi, last ar hindä ka rüüvlil tappa. A sääl oosih olõ-õs inäp kedägi, ku sõavägi sinnä läts, rüüvli ol'l amki ja munõst tõõsõst oosõst väläh.

No nii sõavägi võt't tulõ ja sis lätsi uusi otsma, kas siih om kedägi vai olõ-õi. Läävä, läävä uusi pite, tulõ-õi otsa õi viirt, kõigi pooli haro, a mõista-ai tagasi ka tulla inäp, käävä sääl oosih mitu, mitu päivä, õks saa-ai vällä. Läävä munt uust pite, sääl tulõ vesi vasta, sinnä õi saa minnä. Tulõva säält ar tagasi, läävä tõistõ harro, sääl õi tulõ jäl otsa. Käändvä tagasi, jäl tulõva, tulõva, saa-ai vällä ka kunagi. Käve seeni, koon vässü ar ja jäiegi sinnä uustõ maga[ma]. A sääl oosõh maa pääl maatõh jäi haigõst ja kuuli ar.

Kunigas Johan Hirmsa uut, uut sõaväke tagasi: õi tulõ. Mis tetä, mõtlõs. Kunigas võt't viil kats salka sõaväke üteh ja tul'l kaema — õi olõ sõaväke kohki. Küsüs' sääl munõ mehe käest, kos tuu sõavägi läts. Ülti vasta näile nii, õt sõavägi läts mäe sisse uusi rüüvlit otsma ja jäiegi sinnä. No nii kunigas an'd käsu sõaväele ütele salgalõ, õt:

«Ti piät näist uusist rüüvli vällä ajama ja sõaväe takah otsma.»

No nii tuu salk läts uusi sisse ja võti tulõ üteh ja söögi ja läävä uusi pite edesi, alati ütte uust pite. A nimä saiki tuuhu uustõ, kua uus' läts Kiijovahe vällä ja nimä läts, läts ja sai' ka Kiijovahe vällä. Kunigas uut, uut, õi tulõ tagasi, mõtõl' jäl, mis no saa. No nii ütles sõaväele:

«Läämi ka uustõ otsma, kos nima jäie.»

Ni nii [= need] läävä ka, kunigas kõkõ iih ja tõõsõ takah, a nimä õs lää ütte uust pite edesi, nimä käve kõõ oosõ ar inne, mis ol'l hüvvä kätt, käävä, käävä ja nägevä: tiiä-äi, mis pilises edepuul. Läävä lähepähe, kaesõ, suur meri iih. Mis no saa, käändvä ruttu tagasi ja kõnõlõsõ:

«Tuu sõavägi vast omgi siiä merde ar uppunu.»

Tulõva tagasi ja jäl läävä uust pite edesi ja jäl käänüs hüäle poolõ *üts haro, läävä sinnä, sääl jäl pilises edimiä, mõtlõsõ: jäl meri.* Läävä veitkese lähepähe, kaesõ, õt toh joht meri olõ-õi tah, om sääne ku kuld, mõtligi, õt tah om rüüvli kuld. Läävä mano, kaesõ: üts nelänulgalinõ pühäne saina seeh ja rist otsah. Kunigas käs'k tuu pühäse ar säält võtta. Soldati võtva ar pühäse säält ja kaesõ: pühäse takah üts kuuljakirst. Kunigas käs'k kirstu vallalõ võtta ja kaia, kes seeh om. Soldadi võtva kirstu vallalõ ja kunigas kaes — tuu miis kirstuh seeh ja pää otsah. Kunigas mõtõl', õt s'oo om pühä miis õks olnu, näe, pää otsa kasunu ja maa seeh kirstuh ja pühäne iih. Kunigas käs'k pühäse ja kuulja kõõ kirstuga üteh võtta ja tul'l tagasi tulõma.

Tulõva, tulõva, õi mõistaki nimä ka vällä tulla. Käävä, käävä — saie sinnä tuuhu uustõ, koh tuu sõasalk ar koolnu. Kunigas kaes: s'oo om edimäne salk sõaväke, a koh tuu tõõnõ sõasalk om? Vaia tuu ka ar otsi. Käävä, käävä uusi pite, kaesõ: valu jo paistus edepuul. Tulõva vällä oosõst ja veie kuulja ja pühäse tsässonahe.

Kunigas an'd rahvalõ käsu, õt siiä mastõr tetä, ja naksigi tegemä Petserehe mastõrat. Kõkõ inne teie ar pühä Maar'a kerigu ja teie tuu plaani järge, mändse oosõ ol'l. Näe, selle omgi Petsere pühä Maar'a kerk uus'liganõ ja sääl om ka oosõ kottal tuu pühäne, mis oosõst lõuti, hüä käe puul tõõsõh haroh ja vägimiis om ka sääl kirstuh hüä käe puul saina kõrval. Tuu pühäne ol'l õnnõ pal'lo vähäp ku no om. Tuu pühäne, mis om oosõst lõut, om keskpaigah, a kats tõist om tett kõrvalõ, üts üteh poolõh, tõõnõ tõõsõh poolõh. Kuniga ratta omma ka mastõrah parhillaki viil.

Rohkem ma õi tiiä edesi kõnõlda. Setä kõnõli mu vanaesä esä nii ja mullõ kõnõli vanaesä.

S 59107/20 (8) < Setu, Vilo v., Saputje k. — A. Tammeorg < Maria Taptala (1933).
Vt. Vasarapildumine, muist. 1 A, C; Kuiva jalaga üle vee, muist. 3 A; Vägimehe äratamine, muist. 6 D, E.
Vrd. ka: Tõllu surm, Tõll, muist. 174.

B.

Kuis Petsere kloostri saie

Karnõlal ol'le vanast veiga pal'lo tsiku ja tälle miildü veiga tsiku kaitsma kävvü'. Karnõlalõ miildü veiga ellä mõtsah ja selle tä elli Petsere uroh mõtsa seeh. A tuugiperäst ol'le Karnõlõ veiga rikas.

Ütevoori, ku' Karnõla jal' ol'le tsiku man, sis tsungõ tsia' maa seest üte pühäsekese vällä. No', mõtõl' Karnõla, õt s'oo ommõ pühä kotus ja siia' vaja kerik ehitä! Karnõla tiidse, õt kunigas lupagi-i tälle ni' pal'lo maad, õt saasi' ehitä' kerigu, ja selle läts sis Karnõla Riiga, koh ol'le kunigas sõah. Sis nakas' tä kunigalõ kõnõlõma, õt ma' leüse maa seest Petsere orost üte pühäsekese ja ma' pallõ, õt kunigas lupasi mul sinnä' üte tsässonakõsõ ehitä'. Edimält taha-as kunigas paha-veiga' lupa anda', a ku' Karnõla nakas' veiga' pallõma, sis lubasi kunigas Karnõlal tsässonakõsõ tetä'. Karnõla tul'le ka tagasi ar' Petserehe ja las'k sis suurõ oosidsõ kerigu tetä'. A kunigas ol'le kõõ viil sõah ja täl olõ-õs aigu kaema tulla, mis Karnõla tege. Ku' Karnõla ehit' kerigu ar' valmist, sis läts Karnõla jal' kuniga mano ja ütel':

«Aulinõ kunigas, no ommõ mul tsässon valmis ja ma' pallõsi' sinno, õt sa' lupasi' mul aia ka' tsässona ümbre tetä.»

Kunigas vihasi ja ütel', õt:

«Sullõ lubati tsässon ehitä', sis sa' viil tahadõ' aida ka' ümbre tetä'?»

A ku' Karnõla nakas' veiga pallõma, õt:

«Sa' lupa' mul üts häränahasuuruki aid ümbre tetä'.»

Kunigas nakas' sis naardma ja ütel', õt:

«Noh, hüä kül', sa' võidõ' sis üte häränahasuuru' aia tetä'.»

No' saie Karnõlal hüä miil ja tä läts ruttu kodo. Sis palgas' tä pal'lo tüümiihi kokko ja nakas' Irboskast kivve vidämä. Ja kua peremiis pan'd uma hobõsõ pääle suurõba kuurma, tuu hopõn vidi umma kuurmat kergeppä, a kua peremiis pan'd veiga väiko kuurma hobõsõlõ, tuu hopõn vidi rasõvappa. Tuu ol'le selle, õt Karnõla ol'le ni pühä, õt timä, midä tahtsõ, tuud tek'k. A Karnõla esi läts Pihkva turu pääle ja os't veiga suurõ häränaha. Sis lõigas' tä häränaha veiga peen'okõisist rihmost ja jakas' kõ' ütstõõsõ otsa. No' timä vidi tuu rihma ümbre kerigu ja ehit' sis tuud nüürä pite suurõ müürü kerigu ümbre.

Ku müür saie jo' valmist, sis tuulaiga tul'le kunigas sõast ja tä läts Munamäe otsa kaema, õt midä Karnõla tege. Säält näge timä, õt Petsere orgo omma' suurõ' müürü' ehitedü'. Kunigas mõtõl', õt:

«No' lää ma Petserehe ja tapa Karnõla ar'.»

Istõ sis kunigas ruttu umma tõlda ja sõit' ruttu Petsere poolõ. Sõit' timä sis ka Petserehe ja sõit' õkva kloostrivärehtist sisse ja sõit' sis kerigu poolõ. Karnõla tul'le jo' tii pääl vasta. Kunigalõ veiga miildü tuu illos kloostri ja timä jo' mõtõl', õt:

«Ma jätä Karnõla tapmalda'.»

«No',» ütel' kunigas Karnõlalõ, õt «mille sa ni suurõ müürü ilma mu lubalda' teie' siia?»

A Karnõla ütel', õt:

«Ma tii-is müürü sukuki suurõbat, ku' ommõ üts häränahk.»

Ja sis näüdäs' Karnõla häränahast nüürä ja ütel', õt:

«S'oo häränahk haarus ar ümbre mu müürü.»

No' kaie kunigas ka', õt Karnõlal ommõ õigus, ja timä ütle-es inäbä midägi. A Karnõla ütel' sis kunigalõ, õt:

«Sa' tii' mukka' ar' tuu, mia sa' lubasi.»

Ja ku kunigas õks lüü-üs viil mõõgaga pääd otsast ar' ja sis ütel' Karnõla mitu vuuri, õt:

«Sa' õks tii' ar' tuu, mia sa' lubasi.»

No' kaes kunigas, õt Karnõla jätäje' umma jonni, sis tä haar'd mõõga ja leie pää ar' otsast maaha. Karnõla võt't sis uma pää maast ar' kätte ja läts sis, pää kässi vaihel, ar mastõra uusi ja hiidäs' sinnä' magama, a esi' ütel':

«Inne ma' siist üles tulõje' ku mastõra mäevärehtist nakkas alavärehtihe vereoja juuskma.»

A' ku' kunigas leie' Karnõlal pää ar' otsast, sis jäie tä kõrraga sõkõst ja tä ronõ tõllast vällä ja nakas' käpilde kloostrist vällä ronima. Tä ronõ kloostrist vällä ja kõõ ronõ edesi ja pallõl' sis jumalat, õt ku' jummal tälle silmä' an'd ar' tagasi, sis tä kink uma' ratta' ar' kloostrilõ. Kunigas ol'le jo' kats versta kloostrist põh'a poolõ ar' roninu', ku' jummal an'd tälle silmä'. Sis las'k kunigas sinnä' tsässona ehitä, ja n'okki' sais viil tuu tsässon tuu kotusõ pääl. Kunigas kinke sis uma tõlla ka' ar' kloostrilõ ja tuu tõld sais viil n'okki' tuu kotusõ pääl, koh kunigas tap'p ar' Karnõla ja kual kottal kunigas tõllas[t] vällä ronõ.

Ütevoori kutsuti jo' Karnõla üles ja ül'ti, õt mäevärehtist jo' juusk vereoja alavärehtihe. Karnõla tul'le üles ja kaie, õt timmä peteti ar', sis tä ütel':

«No' hiitä ma' jal' ar' magama ja tulõje' inne üles, ku' nakkas alavärehtist mäevärehtihe vereoja juuskma. Sis tuu sõa aigu tulõ ma viil üles ja tapa kas vai üte lehmäsarvõgagi' ar' mitusada tuhat miist.»

No' hiidäs' Karnõla ar' vahtsõst magama ja maka viil n'okki' Petsere kloostrih.

S 102171/82 (11) < Setu, Vilo v., Lõtina k. — M. Podrätšikov < Feodor Vanahunt, sünd. 1890. a. (1935).

Vt. Vägimehe äratamine, muist. 6.

C.

Petseri manastõra ehitaminõ

Kornilius löüse üte risti Petseri mastõra asõmalt, ku viil mastõrat olõ-õs, ja tahtsõ sinnä risti asõmalõ kerkot ehtä', a tuu Kornilius tohi-is uma lubaga ehtä, koni pidi kuniga käest luba saama, a kunigas ol'le tuul aol Moskvah tapõlusõh ja Karnilius läts sis Moskvast kuniga käest lupa küsüma, õt kas lupat mullõ tuu luba, õt ma tahasi sinnä kottalõ väikest kerigukõist ehtä' mälestusõst, kost ma risti löüse. Ni sis kunigas and Korniliusõlõ tuu luba ar, ni Kornilius tul'le sis Moskvast tagasi ja ehit sinnä risti asõmalõ kerigu ar, ja läts jal vahtsõst Moskvahe, Moskvast kuniga käest lupa küsümä, õt nigu kunigas lupasi ümbre kerigu aiakõsõ ehtä. Nii kunigas küsse Korniliusõ käest, õt ku suurt sa tuud aida tahat ehtä. Sis Kornilius ütel' kunigalõ, õt ma taha-ai suurõmbat aida ehtä ku üte häränaha suurki platsikõsõ ümbre. No sis kunigas an'd tuu aiaehtämisõ luba ka ar Korniliusõlõ.

Ja sis Kornilius tul'le tagasi ja os't üte hüä suurõ häränaha ja lõik' tuu häränaha kõõ peenkestest nööräkestest ar ja ummõl' nuu häränaha nööräkese kõõ ütstõsõlõ otsa ja naas' tuud nüürä viidämä ja tuu nüür haardu ni kavvõndõhe ku naidõ mastõra müürä ümbre ar, mi no ümbre mastõra omma ja las'k rahval muid häränaha nüüri piteh müürü ehtä ja müürä (ümbre) sisse mastõra ehtä.

Tuu Kornilius palgas' väiga pallo rahvast kokko, ja las'k rahval naada

Irboskast pliite viidämä, ja tuu Kornilius mas's õgalõ ütele üts suurt palka. Ja sis, ku kiä pan'd uma hobõsõ pääle vähäbä kuurma, sis tuu hobõnõ õks rasõhõmpa viidi. Ku kiä pan'd uma hobõsõ pääle suurõ kuurma, sis kiä suurõmba kuurma pan'd, tuu hobõnõ kergempä viidi. Ja sis, ku tuu Kornilius rahvalõ palka mas's, sis tä las'k rahval es' võtta rahha ütest karbist, kiä ku pallo õnnõ võt't tuud rahha. A ku tuu rahvas kodo lätsi ja umma rahha lugõma naksi, sis olle õks tuud rahha õgal ütel üt'svõrra, nivõrra, ku tuul Korniliusõl lubat ol'le rahvalõ massa. Selle õt tuu Kornilius ol'le väiga õndsa inemine, tä tiidse ar, ku kiä rohkõmpa rahha võt't, ku täl lubat ol'le, sis tä muut' tuu rohkõmpa rahajao ar mullast, a miä lubat raha ol'le, tuu õnnõ jäie perrä. Ja sis vana Irboska pliidest ommaki Petsere mastõra müürü tettü.

Ja ku Kornilius ehit Petsere mastõra valmist ja tek'k müürü ümbre mastõra ar ja sis kunigas sõit' Moskvast tapõlusõst kodo ja Munamäe otsast kai, õt Korniliusõl ol'le pallo suurõmb plats võõdõt, ku kunigal ol'le tälle lubat. Ni tuu kunigas mõtõl', õt ma lää no Korniliusõlõ mano ja lüü täl mõõgaga pää otsast.

Ni kunigas sõit' uma hobõsõga ja ummi suurtõ ratastõga sis Korniliusõ ehtedüd kerkot ja aida kaima, ni sõit' sis noidõ masteramüürä mano ar, ni kaie, õt väiga ol'le ilosahe ar ehted, ni kunigal tahtuki-is Korniliusõ pääd maha ar rako. Ni läts sis kunigas Korniliusõlõ mano ja naas' sõbralist juttu ajama Korniliusõga. Ni kunigas naas' sis Korniliusõ käest küüsümä, õt:

«Kuis sa mõistsõ ni ilosat ja ni suurt mastõrat ar ehitä?»

No sis Kornilius ütel kunigalõ, õt:

«Õgas ma suurõmbat ehidä-äs, ku sa mullõ lubasi, õt ma su käest küsse häränaha-suuru platsi ja ma ni suurõ ehidi ka ku häränaha-suuru platsi ümbre.»

No sis kunigas küsse tuu Korniliusõ käest, õt:

«Kost sa ni suurõ häränaha saie, ku soo aid ommõ?»

No sis Kornilius selet ar kunigalõ, õt:

«Võt ma osti üte häränaha ja lõigi tuu häränaha kõõ peenkestest nöörest ja umbli nuu nöörä kõõ ütstõsõlõ otsa ja naksi ümbre kerigu viidämä ja ku kavvõndõhe tuu nüür haardu ja ni suurõ aia lassi ma ümbre kerigu ehitä. Ja sis ma kaie, õt aida jäie väiga hulka asõnd üle ja sis ma lassi viil kerkit mano ehitä.»

Ja sis, ku Kornilius kunigaga hulka aigu ar kõnõli, sis ütel tä kunigalõ, õt:

«Tii sa tuu ar, mia sa lubasi.»

A kunigas ütel:

«Ma tiiä-äi midägi, midäs ma olõ lubanu tetä.»

Ni Kornilius ütel kunigalõ, õt:

«Mõtlõ, mõtlõ perrä, midäs sa Munamäe otsah mõtli mullõ tetä, ku sa näie sedä mu ehtetü mastõrat.»

No sis kunigal tulle miilde küll, mis tä lubasi Korniliusõlõ tetä, ku tä Munamäe otsah olle, a kunigas ütel Korniliusõlõ, õt:

«Ma anna tuu sullõ andist, mia ma sullõ lubasi tetä, a sa anna jal mullõ andist.»

A Kornilius ütel jal kunigalõ, õt:

«Ma inne perrä-õi anna, ku sa piät tuu mullõ ar tegemä, mia sa lubasi.»

No sis kunigal läts süä tävvest Korniliusõ pääle, õt kavvas tä mino tsusk. Ni kunigas võtt ka tah turukerigu man mõõga tupõst vällä ja leie Korniliusõl pää otsast.

No sis, ku kunigas leie Korniliusõl pää otsast ar, sis Kornilius võt't ka uma pää üskä ja lät's alla mastõrakerkohe ja lammõs' maha ja ütel' nuilõ, kiä sääl ol'le, õt:

«Ma inne tulõ-õi üles, ku saa sääne sõda ja verevalang, ku nakkas veri mäevärehtist alavärehtihe juuskma.»

A tuu kunigas, ku Korniliusõ pää mõõgaga otsast leie ar, sis jäie tuu kunigas kottpümmest ja jät't uma hobõsõ suurtõ ratastõga mastõrahe ja es' lät's käpilde minemä säält turukerigu mant ni kavvõndahe ku Paaltsova tsässonani. Ja ku tä lät's, sis tä kõõ tuu tii pallõl' jumalat, õt ku jummal tälle silmä annasi ja nägemä nakasi. Ja ku kunigas sai Paaltsova tsässona kottalõ ar minnä käpildeh, sis jummal an'd tälle ka silmä ja naas' tuu kunigas nägemä.

No sis kunigas las'k tuulõ kottalõ tsässona ehtä mälehtüsest rahvalõ, kual kottal tälle silmä saie ja kunigas nägemä naas'. No sis tuust aost saani õga aestaga pidävä risti Paaltsova tsässona kottal kinni ja mälehtäse kunigat, õt Karniliusõ tapjalõ kunigalõ, kiä pümmest jäie, saie sääl kottal silmä ja naas' nägemä. A tuu kunigas, ku naas' nägemä, sis tulle Petsere mastõrahe tagasi ja võt't uma hobõsõ ar, a ratta, minga tä Moskvast sõit', kinke mastõrahe rahvalõ igavalõ igavätsest mälehtüsest, ja nuu suurõ kuniga ratta panti mastõrahe tööklidõ ala.

A tuulõ Korniliusõlõ lät's kiäki mastõrahe, kohe timä lesat, ja peteti tälle, taheti teedä, õt kas timä ommõ ka ni õndsa, õt joud ülest tulla, ku täl ommõ jo mitu aigu pää otsast ar raot, ja ülti Korniliusõlõ, õt:

«Tull ar ülest jo, õt veri jo juusk mäevärhtist alavärhtihe sisse.»

No sis Kornilius karas' ka ruttu ülest ja näk'k ar, õt tälle peteti. Sis lammõs' jal vahtsõst maahha ja ütel', õt:

«Ma inne ülest õi tulõ, ku nakas veri alavärehtist mäevärehtihe juuskma, ja sis, ku ma ülest tulõ ja ku mullõ viil üts lehmäsarvgi kätte saa, sis ma tuu lehmäsarvõga õks kol kunigariiki ar puruda.»

Ja sis tuu Kornilius viidi säält mastõrast ar pühä Maar'a uusdõ ja kohe timä sääl panti, sis sääl kottal õga päivi tuust aost saani puuvõismõlambkõnõ kõõ palas.

S 84439/55 (34) < Setu, Vilo v., Mäe k. — A. Jänessoo < Nati Jänessoo, sünd. 1904. a. (1934).

D.

А Михайловоски сабор стали строить ашшо при Ивани Грозном... Вот, когда Карныли был јигуменом, јон просил у Ив[ана] Гр[озного] разрешение выстроить крепость. Иван не соглашался и вот раз спросил:

«А какýю крепость собираешься строить?»

«Да на воловьей шкуры!»

Ну, јон яму и разряшыл. А, ведь јэту плиту для крепости возили с Изборьска. И вот, тогда же, заложыл Карныли и церкву Мýдревной Софéи... А потом, Карныли успел крепость конщить за сем лет (Ив[ан] Гр[озный] всё воjевал), а церкву то остáвил недостроjенной.

Потом, Ив[ан] Гр[озный] jедя с войны, а препадобны Карныли на сустрецю царя вышел со всёй свајой братьей, и приказал свајóму пóслушнику всять блюдо с сабой. И как тольки поравнялись...

«Как, ты мяня мог омманить?!»

И отрубил голову и положыл на этаје блюдо. А голова и говори[т]:

«Ты мяня не благословил и не расспросил, а казнил!»

Иван, как услышал голос, ослабел, и, с тех пор, заболел и, так и неизвестно, господь знаје, куда делся. Вот атчево тут и осталась явоная

коляска и лошади и вся збруя. Каляска тяперь называjыца Анны, т. к. царица Анна, яво жана, подарила ямý яны́, как jон отправлялся на войну.

А ашшо я забыл сказать, как Иван то казнил Карнылия, так Ивану то об'яснили, што воловью то шкуру разрезали на куски! Вот и вышла така[я] крепость! А посли Ивана Грознаво остался тольки один сын, да и яво сказнили! (Дядя сказнил!)

Пошли смуты. И как стал царём Михаил Фёдрыць, jон и устроил церкву на свajо имя. А в старину яну вси называли Софе́jей!

ERA Vene 10, 458/60 (974) < Setu, Irboska v., Velje k. — V. Egorov < Nikolai Gritšmanov, 73 a. (1937).

[TÕLGE.]

Mihhaili kirikut hakati ehitama juba Ivan Groznõi ajal... Siis, kui Kornelius oli kloostriülemaks, palus ta Ivan Groznõilt luba ehitada kindlus. Ivan ei nõustunud ja küsis kord:

«Aga missugust kindlust sa mõtled ehitada?»

«Härjanahale!»

Tema [= Ivan] andiski talle luba. Kuid kivi kindluseks veeti Irboskast. Ja samal ajal pani Kornelius aluskivid ka Targa Sofia kirikule... Peale seda jõudis Kornelius lõpetada kindluse seitsme aasta jooksul (Ivan Groznõi sõdis kõik aeg), kiriku aga jättis lõpetamata.

Siis, kui Ivan Groznõi tuli sõjast ja vaga Kornelius läks tsaarile vastu kõikide oma munkadega, käskis ta oma munk-teenijal võtta vaagen kaasa. Ja niipea, kui kohastikku said...

«Kuidas sa võisid mind petta?»

Ja raius pea otsast ja pani sellele vaagnale. Pea aga ütleb:

«Sina ei õnnistanud ega pärinud minult järele, vaid hukkasid.»

Kui Ivan häält kuulis, nõrkes ta ja hakkas sellest ajast peale põdema ega ole teada, jumal vast teab, kuhu kadus. Vaat, miks jäi siia tema tõld ja hobused ja kõik rakmed. Tõlda nimetatakse Annaks, sest tsaarinna Anna, tema abikaasa, kinkis selle temale, kui ta läks sõtta.

Kuid veel ma unustasin öelda: kui Ivan oli hukanud Korneliuse, siis selgitati talle, et härjanahk lõigati tükkideks! Ja saigi niisugune kindlus! Aga Ivan Groznõist jäi ainult üks poeg ja seegi hukati. (Isa hukkas!)

Tulid segased ajad. Ja kui tsaariks sai Mihhail Fjodrõts, ehitas tema kiriku oma nimele. Vanasti aga nimetasid kõik seda kirikut Sofiaks.

E.

Иван Грозный, как ехал с Мериный гары и завидил зачто аграда высокая. Он приехал, взял да и атрубил галаву Карнелию препадобнаму, игуменью манастыря. А Карнелий взял галаву и пашол. Тагда Ивана Грознава разбила параличом. Он стал гаразд прасить Карнелию и он прастил.

ERA Vene 16, 234 (27) < Setu, Petseri l. — O. Brandt-Hildebrand < Tatjana Lamanosova, 65 a. (1941).

[TÕLGE.]

Kui Ivan Groznõi sõitis Meremäelt alla, vaatas ta — miks kõrge aed. Ta sõitis kohale, võttis ja lõi kloostriülemal, vagal Korneliusel, pea otsast. Kornelius aga võttis pea ja läks. Siis tabas Ivan Groznõid halvatus. Ta hakkas Korneliust väga paluma ja see andestas talle.

F.

Kae', Karnila küüs'se kuniga käest lupa, et anna' mullõ mastõralõ aiakõnõ ümbre tetä'. A timä tek'k müürü. Irboskast veeti pliidi'. Rahakas't

ol'l plat'si pääl. Õgaüts võt't uma käega, pal'lo tä tiin'e. Liisnat võti', es jää' punga rahha, parruisi võti', punga jäi kõik. Kiä pan'd suurõ kuurma, tuul tul'l hopõn ker'gehe; kiä pan'd väiku kuurma, hopõn vidi rasõhhõhõ. Mose pühä Maar'a ol'l tah abih.

Tul'l kunigas Pet'serehe, Karnil tul'l vasta tälle, tal'drik käeh ja rist tal'drigu pääl. Timä nii kõvastõ pahasi, tä hiitü ar', et sõda jo Pet'sereh valõtas õnnõ. Võt't mõõga, ni lei Karnilal pää maahha. Karnil võt't pää, pan'd tal'drigu pääle ja lät's mastõrahe tagasi.

Jäi kunigas pümehest. Naas' sõs väega jumalat pallõma, et ma olõ pattu saanu', kui jummal' mullõ jäl' silmä' annasi, ma kingisi kõik ratta' ni mütsü' mastõralõ. Ratta' ommaki mastõrah; hus's, tuu om patt all.

Karnila lammõs' kirstu ja om täämbätse pääväni'. Tä ol'l olnu' ülevä kah. Timä väega rahvast halõs't. Inne ku ar lät's, sõs ütel', et:

«Ma inne ülest ei tulõ', ku mastõra all sõda tulõ.»

Rahvas mär'ge' kokko, et:

«Läämi' nakkami tänni, et sõda om mastõra all, sõda om mastõra all.»

Timä tul'l kah ülest, kakas' üte tammõ juurdõga vällä ja küüs'se, et:

«Koh om sõda?»

A rahvas petivä'. Sõs timä pahasi ar', lammõs' kirstu ja ütel', et ma inne ülest ei tulõ', ku repist nakkas jo veri üles nõsõma.

ERA II 286, 200/1 (178) < Setu, Petseri v., Vaartsi k. — E. Kirss < Aleksander Uibo, sünd. 1859. a. (1940).

Vt. Tõotus appi tulla, muist. 5; Vägimehe äratamine, muist. 6.

G.

Kats vägimiist ol'l, Kaurila ja Karnilei. Üt's el'li Pihkvah, tõõnõ Pet'serih. Hedos'sa ja Antos'sa ol'li' kat's tüümiist. Ivvan' Kroosnõi käs'k tetä' Pet'seri mastõra ümbre varvolist aida, a nimä' teie' kivimüürü. Timä tul'l kaema, et miä om t'ett. Tuu ol'l pühä vägimiis' Karnilei. Lät's leeväga ja soolaga vasta Paasa ala. Ivvan' Kroosnõi ragi täl pää otsast. Timä pan'd uma pääkese tal'drigu pääle, täl ol'l hindäle kirst val'mis t'ett, lammõs kirstu, ni jäigi sinnä'.

Ivvan' Kroosnõi lät's uma sõaga minemä, lät's läbi Logosavitsa Valgõ-Risti mano, jäi tuu sõda täl kõik pümehest. Säält timä kinke kõik uma' ratta' ja mütsü ja kepi kõik mastõralõ, sõs sai sõda jal' ummi silmi pääle.

ERA II 286, 268/9 (251) < Setu, Meremäe v., Lepa k. — E. Kirss < Ogask Tammik, sünd. 1859. a. (1940).

H.

Siih ol'li' kõik puusta maa'. Iroboskah ol'l külä ja Pat'skohvkah ol'l üt's talo, Ulanovah ol'l talo. Pet'sereh olõ-õs mastõrat kah. Nokki om mastõrah üt's puu, mis om vanõb mastõrat. Irboskast käve' küti' siiä' ja kai', et mil'le s'ooh oroh om väega hüä luht. Tuu puul ol'li' nä' üüd kah, kinkõl ol'l Pat'skohvka kottalõ talokõnõ pant. Sai ku pal'lo ao peräst, tõist kõrda lätt üt's sinnä': puu kaldunu' maahha ja juurdõga tõmmanu maagi üles. Uus' lätt puu alt mäe sisse. Tuu lätt uustõ, sääl pühä Maar'a kojolaud pant liivasaina pääle üles. Vana pühä Maar'a kojo keskpaigakõnõ omgi tuu. Veere' omma' tettü peräst mano.

Kiä naas' jo sääl ker'kut tegemä ja jumalat pallõma. Lät's jo helü suurõbast. Tuud mastõra ker'kut tetti, naati müürü ka kudama. Irboskast Uutsõmäe otsast veeti pliite. Kiä pan'd hobõsõlõ suurõba kuurma, hopõn'

ker'geppä tul'l. Ül'ti, et ku müürü koeti, sõs ol'l jo Karnilei kah. Edimäne, tuu löüdjä ol'l Anton Hedos'sa. Karnilei sai jo mastõra jaolõ kui peremiis'. Ivvan' Groznõi säidse aastakka ol'l Riia liina all tapõlnu. Tulõ tagasi, tulõ Meremäe otsa, müür valõtas vasta. Kaes:

«Kiä taahha ilma mu lubalda liina tek'k? Lää sinnä', rao pää maahha.»

Tulõ siia', Karnilei lätt mäevärehti pääl vasta:

«Tii' sa tuu tüü ar', miä sa mõtli'!»

Kunigas kui hiitü. Olõ-õs tahtnu tetäki'. Timä õks jäl ütel':

«Tii', tii' tüü ar'!»

No sõs kunigas leigi pää maahha. Asõ ol'l Karnileil jo val'mis. Kunigas mastõrahe sisse suurdõ kerkohe ol'l pandnu hobõsõ. Suurõ kerigu otsah om väikukõnõ kerigukõnõ, sinnä' ol'l pandnu märä. Mi' kutsu no Kapstmaar'a kerik. Märä toonu' poja sinnä' kerikohe. Kunigas jäi pümehhest. Sõs pallõl' kol' üüd-päivä pühä Maar'a iih jumalat.

«Ku jummal' mullõ annasi silmä', ma jätäsi siiä' kõik. Ihoalastõ lää siist minemä.»

Ol'l kaonu kah timä, nigu kiäki tiiä-s. Panti Karnilei kirstu, ni kirstuh omgi'. Rahvas kõnõli, et timä pan'd pää livva pääle ja astõ esi' alla, lammõs' kirstu. Ku ta mastõrat ol'l tennü', sõs ol'l pallõlnu, et jummal' hoia' sedä mastõrat, koon' ma üles tulõ. Ma inne tulõ-õi üles, ku mäevärehhist nakkas alavärehhihe veri juuskma.

ERA II 286, 219/21 (195) < Setu, Petseri v., Kolovina k. — E. Kirss < Semmen Hani, sünd. 1863. a. (1940).

Vt. Tõotus appi tulla, muist. 5.

I.

Kuningas ja Petseri kirikuehitaja

Kuningas läks sõtta ja üks kirikuehitaja küsis kuninga käest:

«Kas lubad minul üht väikest kirikut Petserisse ehitada?»

Kuningas oli nõus. Kirikuehitaja ehitas kõik need kirikud, mis nüüd Petseris on. Aga kuningas ei lubanud niipalju kirikuid ehitada, ta lubas ainult ühe kiriku. Kui kirikud valmis said, siis tuli kuningas sõjast tagasi. Kui ta Meremäele jõudis, siis ta nägi, et Petserisse on palju kirikuid ehitatud. Kuninga Petserisse jõudes läks kirikuehitaja kuningale vastu. Siis ta ütles kuningale:

«Võta siit taldriku pealt võti ja mine kirikusse!»

Aga kuningas võttis mõõga ja lõi kirikuehitaja pea otsast. Kirikuehitaja ütles kuningale, et kui sina mu pea otsast lõid, siis pane ta siia taldriku peale. Kuningas pani pea taldriku peale ja nad läksid mõlemad kirikusse. Kirikus kukkus pealta inimene maha, aga kuningas jäi pimedaks. Siis maeti nad mõlemad kiriku juurde maha. Sellest saadik ongi kuninga rattad Petseris.

Pihkvas tehti Troetsat ja Petseris kloostrit. Seal ei olnud teisi inimesi, kes nendele raha päevatöö eest andis. Siis sinna pandi ühte hõbedasse kastikesse raha ja igaüks võttis päevatöö palga. Nad tahtsid küll enam raha võtta, kuid ei saanud kui päevapalk. Sinna tuli inimesi vaatama, et kuidas nad ühe haamriga teevad Petseris ja Pihkvas.

Kui neil kloostrid ja Troetsad valmis said, siis nemad käisid üksteise tööd vaatamas. Petseri kloostri ehitaja läks Pihkva Troetsat vaatama, siis tuli vastu Emajõgi, ta hüppas üle Emajõe, et jalgagi ei saanud märjaks.

ERA II 247, 505/9 (1) < Vastseliina, Misso v., Põrste k. — O. Teder < Nikita Teder, 75 a. (1939).

Vt. Kuiva jalaga üle vee, muist. 3 A.

K.

Petseri vägimees Karniila

Vinne kuningas lei Meremäe otsah lahingut. Siis läks kuningas Riia alla taplõma. Seeni kui kuningas tapõl' 7 aastat Riia all, Karniila tek'k tuu ao seeh pühä aia. Kuningas vaatab säält tagasi tulles kloostri müüri ja vihastub:

«Kes mu lubalda tek'k?!»

Karniila tuleb kloostri väraval vastu, kuningas lööb ta pää maha. Nigu Passa alt pää nakas hüürdümä, ei jäänd enne seisma kui kaivu man. Kuningas aga jäi pümmes; hopõn sattõ neläjalalt maha. Kuningas jättis kõik oma kraami maha, muu seas puuratta, läts palja hammõga pallo pite minemä. Kohe jalga vasta maad lei, sai kivihun'k. Lehmakari oli palu pääl; lehmadki said kivideks. Kuningas ol'l puul' pühä: maailm pallõl' timä iist jumalat.

Kuningas läks Pihkva poole. Sääl oli teine «master» Ulasovas. Valgõ risti man tul'l vanamiis kuninga mano, häälits pääd pite ja kõnõl' kõrva sisse:

«Vaas'senka, tsiisse! Vaas'senka, tsiisse!»

Kuningas oli väga vihane, tahtis Pihkva linna puruks lasta. Ka vanamehe vastu sai kuningas vihaseks, mõtles, kui silla pääle saab, tapab vanamehe ära ehk viskab vette:

«Ma lüü timä üle silla vette!»

Aga t'sassovna kottal kattõ vanamiis är'. Kuningas mõtles:

«Ta ol'l jumal'!»

Miildö är'. Lugi jumala värsi ar'. Läts umma paika — Petrograate. Muidu tahtis Pihkvat üles lasta.

Vägimiis olla öelnud, et enne üles ei tõusvat, ku Passa alt nakas verd nii pal'lo juuskma, et oro täüs saa. Tulõ vällä ja lööse mäntse patuvidäjä maha. Tulõ abist rahvalõ. (Võõras usk tulõ.)

ERA II 21, 49/50 (3) < Setu, Järvesuu v., Vehrulista k. < Lobotka k. — P. Voolaine < Alla Mesipuu, umb. 55 a. (1929).

Vt. Tõotus appi tulla, muist. 5.

5.

[Tõotus appi tulla]

A.

Vägimehe

Mustõ ol'l mitu vägimiist. Kõgõ kõvõmba kaivi järvi ja tei orga. Petseri uusi matõti kõik maha. Sääl umma parhilla kirstu nätä. Inne tulõ-õi niä ello, ku sõda tulõ; ku veri nakkas mäevärehist sisse juuskma, sis ülke õnnõ:

«Vägimehe, tulkõ üles! Sõda um välähn! Mäevärehtist juusk jo veri sisse!»

Sis tulõva jäll ello, pesvä vaimlasõ mõtsa ja avitasõ umma rahvast.

A sio ilma aigu olõ-õi inäp vägimiihi, mõni kõva miis um viil, miä um, tuu õks olõ-õi inäp vägimiis, sääne, ku vanast vägimehe olli.

E 47181 < Rõuge — J. Gutves (1909).

Vt. Vasarapildumine, muist. 1 A, C, E; Vägimehel kulub palju saapaid, muist 2 A; Peata kirikuehitaja, muist. 4 F, H, K; Vägimehe äratamine, muist. 6 D, E.

Vrd. ka: Tõllu tõotus ja äratamine, muist. 184—186.

B.

Vihhas'-kunigas käs'k Karnilal hobõsõtalli tetä', a Karnil tek'k kerigu. Vihhas'-kunigas lät's sinnä', ni lei Karnilal pää maahha mõõgaga'. Karnil haar'd pää üs'kä ja juus'k verst maad säält, koh nä ol'li, Pet'serehe. Kunigas jäi pümehhes. Ni jäi' täl ratta ja kõik taahha. Karnil pan'ti klaas'-kirstu sisse pühä Maar'a ker'kohe. Tuud om tä ülnü' viil inne surma, et ma inne üles ei tulõ', ku jo mäevärehhist juusk verd. Ku alavärehhist juusk, sõs tulõ-õi viil. Ja tuud om ka ûlnü', et ku mul pää otsa ar' kasus, sõs tulõ ilma ots. Nii üldäs, et pää om naanu jo otsa kasuma, et olõ-õi pal'lo kasumalda'.

ERA II 286, 122/3 (87) < Vastseliina khk. ja v., Leimanni k. — E. Kirss < Maria Linnas, sünd. 1854. a. (1940).
Vt. Peata kirikuehitaja, muist. 4.

6.

[Vägimehe äratamine]

A.

Petseri vägimees

Petseris olnud vanast üks suur vägimees. Kui sääl sõda tulnud, olnud vägimees kohe platsis ja võit olnud ikka tema pool. Ühekorra heitnud tema magama, ei luband enne üles tõusta, kui sõda platsis. Ükskord läinud üks aga vägimehe juure ja ütelnud:

«Vägimees, vägimees, tõuse ülesse, sõda väljas!»

Vägimees tõusnudki ülesse. Et aga sõda kusagil pole olnud, sis saanud vägimees nii pahaseks, et ta koopasse läinud ja enne säält välja ei luband tulla, kui veri üle saapasääre sisse tuleb. Sestsaadik pole enam vägimeest ükski julgend puttuda.

E 29903 < Võnnu — P. Rootslane < Johan Rootslane (1897).
Vt. Vasarapildumine, muist. 1 C, E; Vägimehel kulub palju saapaid, muist. 2 A; Peata kirikuehitaja, muist. 4 B, F.
Vrd. ka: Tõllu tõotus ja äratamine, Tõll, muist. 184—186.

B.

Vägimees olnud mitu päiva sõas ja võidelnud, aga puhkamist ei saanud ta sugugi, selle olnud ta ka nii roidunud, et kui kodu koopa juure saanud, kohe magama jäänud. Poisikesed aga hõiganud:

«Vägimees, tule ülesse, sõda jälle platsis!»

Vägimees tulnud ülesse. Kui ta aru saanud, et teda petetud, sis vandunud ära, et enne ei tule koopast välja, kui veri alaväratist sisse tuleb.

E 29903 < Võnnu — P. Rootslane < Johan Rootslane (1897).

C.

Petseri vägimiis

Petseri oosih maka vägimiis. Ta olla kõnõlnud:

«Mii tii siiä' mastera maada'. Inne tulõ-õi' üles, ku mäevärrist juusk veri poolõ jalani.»

Kloostri taga kar'us laulnu nimmipite:

«Mihhal, Kavriila, tulkõ' üles, sõda jo otsani» (tapleb).

Vägimiis tuli välja, võt't palgi sälgä, ent es näe kedagi. Läks tagasi magama ja ütles (teise objekti järele):
«Inne tulõ-õi (üles), ku Paasa alt veri juus'k (alla orgu).»
(Vana' kõnõli'.)

ERA II 21, 68/9 (71) < Setu, Kuulja v., Väike-Kuuliski k. < Satserina v., Kundrusõ k. — P. Voolaine < Kati, umb. 43 a., Veera, umb. 30 a. (1928).

D.

Vanast ol'l kunigit pal'lo, sõs ol'l Vahtsõliina man kah üt's kunigas. Karnila ütel' kunigalõ, et:
«Kas lupat ümbre mastõra haost aida tetä.»
Mis taa ümbre mastõra kivist müür om, timä kõik taa tek'k. Tul'l tuu kunigas Meremäe otsa, ni säält jo näk'k, et suur' müür om tett. Tul'l timä siiä', ni tuu vägimiis lät's tälle ristiga vasta. Timä lei arki pää maahha tuul vägimehel tuu kunigas. Timä võt't pää, pan'd tal'drigu pääle ja astõ ker'kohe inne kunigat uma pääga'. Lammõs' kirstu ar', sõs ütel', et:
«Ma inne tulõ-õi üles, ku siih mastõrah mään'e hädä tulõ.»
Üts vinne paaba tahtsõ timmä kaia'. Hõigas' timmä, et:
«Tul üles!»
Paaba pet't, timä tahtsõ õnnõ kaia', kas tä tulõ kah. Sõs Karnila lammõs' kirstu tagasi ja ütel', et ma no inne tulõ-õi üles, ku mäevärehhist nakas alavärehhihe veri juuskma, ku nii suur' hädä om jo'.

ERA II 286, 167/8 (145) < Setu, Petseri v., Säpina k. < Vedernika k. — E. Kirss < Nasta Kuus, sünd. 1860. a. (1940).
Vt. Peata kirikuehitaja, muist. 4; Tõotus appi tulla, muist. 5.

E.

Val'l, mis om tett ümbre ker'kitõ, tuu om vägimehe tett. Tuu ol'l nii. Kuningas käs'k ümbre ker'kite haust aida tetä', a vägimiis tegi valli. Loogusõ (kaelkoogud) omma parhillake viil kloostreh, minka vägimiis müürü mano vett kan'd. Tul'l sis kuningas tükü ao peräst kaema, õt kuis om timä käsk täüdetü. Vägimiis tul'l tallõ värehte mano vasta. Kuningas pahase ar', õt sääne val'l ol'l tett, võt't mõõga ja lei vägimehel pää otsast maalõ. Vägimiis võt't uma pää kanglahe ja läts astõ ker'kohe. Sinnä om timä matõt, sääl om timä kirst viil täämbäge.
Kuningas jäi pümmest. Kuningas lubas' jättä uma' ratta' ja hobõsõ sinnä'. Kuningas sai uma' nägemise tagase. Ker'koh ol'l ütelnu vägimiis, õt kui sõda tulõ, sis tulõ üles.
Ütskõrd ol'l timmä petet, õt:
«Vägimiis, sõda om, tulõ ülest!»
Vägimiis tul'l ja nägi, et peteti, sis ütel', õt:
«Inne ma ei tulõ üles, kui alavärrest nakkas veri sisse juuskma.»
A kõnõldas, õt oosõ', mis omma kloostreh, läävä Kiiovahe (Kiiev) vällä. Ütskõrd ol'l pini jänesega sisse last ja Kiiovah vällä tulno.

ERA II 307, 44/5 (22) < Setu, Mäe v., Järvepää k. — P. Evik < Ivan Metsla (1943).
Vt. Peata kirikuehitaja, muist. 4; Tõotus appi tulla, muist. 5.

7.

[Vägimees käib hauast väljas]

Petseri vägimees

Ütskõrd el'le Petsereh miis, timäl ol'l kats poiga. Esäl ol'l maad veidõkõnõ ja üts timä pojõst pidi koheke' eis' otsma õnnõ. Kats tõmpsevva' hindä vaihhõl seerepet, õt kummal sis tulõ minnä'. Seerep sai noorõmba poja kätte. Timä lahko sis esä majast ar'. Katõ kuu peräst tul'l jo kirige', õt timä om Irboskah sepäst opno'. Vanõmbal pojal sai ka' hää miil, õt veli om opno' sepäst.

Noorõmb poig sai olla' kolm aestakka sepäh, ku kuul'e timäl esä ar'. Nüüd kut's vanõmb ka' uma vele esäle puhtellõ. Puhtõlavvah lätsivä' vele' tüllõ ja' pöörivä' ka' taplõmma. Vanõmb poig tap'p arke' uma vele. Tuust pääle jäi timä ütsindä' elämä esätallo.

Timä tul'l väega hääle mõttõlõ, õt eihtädä üts ker'k. Tä valõ üte väega pümme üü, sis pan'd ratastõ ette kats valgõ päägä' härgä, ratastõllõ pan'd nelli suurt kivvi õga kerigo nulga jaost. Sis las'k häril minnä', õt kohe kottalõ nimä' saisma jäävä, sinnä timä eihtäske' kerigo. Nii ehit' kerigo valmest, a' olõ-õi määnestke' nimme kerkollõ panda'. Sis nakas' timä mõtlõmma, õt mis päiv tuu ol'l, ku timä nakas' ker'kot edimält ehtämmä. Mõtõl', mõtõl', ja' sis tul'l miilde, õt ol'l piitrepäävä üü ja tuu-peräst omge' Petsereh ker'k, midä kutsutas Piitre ker'kost.

Perästpoolõ nakas' vägimehe jõud kaoma ja' kattõ nii ar', õt õs jovva' inäp kävvoke'. Mõni nätäl perästpoolõ kuul'e vägimiis arke'. Timä panite magama igävest und uma tett kerigo põrmado ala. Õga üüse ja piitrepää üüse om kuulda' sääl ker'koh mürrä ja kärrä. Nimä' pidavä' sääl kerigo sünnipäivä.

Ütskõrd juhto kiäke' miis nägemä, õt üts, valgõ lina pää pääle võet, tul'l kerigo müürü alt vällä ja nakas' lugõma midäke' ütest väigokõsõst raamadokõsõst, õt:

«Jumalaga', seo ker'k, ma koolõ ar'», ja hüpäs' jälke' tuust mulgust sinnä' kerigo ala.

Perästpoolõ õs kuulõ inämb mürinät ker'koh, õga-õs näe' ka' inäp kiäke' tuud valgõ linaga inemist kerigo saina alt vällä' käävät.

ERA II 296, 70/2 (12) < Setu, Mäe v., Suure-Rõsna k. — M. Kivisaar (1940).
Vt. Kiriku ehitamise paiga valimine, Tõll, muist. 126 C, 128, 136, 137; HVM I, lk. 359—361, muist. 323, 325.

8.

[Kornelius kustutab tulekahju]

Ütevoori lät's Ostrova liin palama. Kol' päivä palli, nigu' toona' Pet'ser. Pal'li, pal'li, jouda-as kuigi ar kistuta'. Sõs tul'l üt's sään'e miis, kui pan'gi vett visas, ol'l nigu viiskümend pan'gi õnnõ. Täht ol'l otsa iih, et Pet'serski Karnilei. A Karnilei ol'l koolnu'. Ülti, et Karnilei lät's viil koolult sinnä' appi. Kae', Karnilei ol'l pallõlnu jumalat, et hoia' mu maad nälä iist ni räüsä iist ni sõa iist ja õi olõ' kah meil siih suuri häti olnu'.

Tuust aost naatigi Ostrovva ka riste võtma.

ERA II 286, 235 (212) < Setu, Petseri v., Kolovina k. — E. Kirss < Semmen Hani, sünd. 1863. a. (1940).

9.

[Petseri vägimehe küljeluu]

Petseri ühes kirikus [on] kellalöömise nui. Rahva teate järele on see Petseri vägimehe külleluu. Kudas külleluu Petseri kirikusse saanud, ei tea rahvas enam kõnelda.

E 53617 (6) — M. J. Eisen < H. Prants.

LISA

TÕLLU-MUISTENDITE EDASIARENDUSI

MUINASJUTT SUUREST TÕLLUST

Muinasjutt Suur-Tõllist

Kord elanud üks kuningas, *kēzard*, nimega *Sūr-Tõll*. Temal olnud poeg. Poeg kadunud tal ükskord ära. Ta läinud poega otsima. Otsinud kaua aega, kuid pole leidnud. Viimati tulnud talle vastu üks poiss. Sel poisil oli peremees kadunud ära ja ta otsinud seda. Siis see kuningas, *kēnig*, see *Sūr-Tõll* küsinud poisilt, keda sa otsid. Poiss ütelnud, et peremeest. Siis kuningas ütelnud: ma otsin oma poega, aga ei leia, sina otsid peremeest, aga ei leia. Tule siis minu juurde poisiks. Poiss küsinud, mis tööd tal teha on. Kuningas ütelnud, mis tööd need on [üksikasju ei mäleta! — *F. L.*]. Poiss siis küsinud, palju palka annab. Kuningas vastanud: vakk kulda aastas. Poiss mõtelnud, see on hea kaup, lubanudki sulaseks minna. Kuningas siis küsinud poisilt: «Mis su nimi on?» Poiss ütelnud: «David.» Kuningas jälle ütelnud: «Aga minu nimi on Sūr-Tõll, kuningas.» Poiss läinud siis sinna teenima.

Kuningas iga hommiku ratsutanud kodunt ära. Poisile annud enne töö kätte. Olnud ka toad vaja puhastada. Ainult ühte tuppa pole luba olnud minna. Poiss teeninud nii 3 aastat. Esimese aasta palga saanud kätte ja matnud *Uužkila* randa. *Titsmann-tara tutkamə*, liivakünkaisse. Teise aasta palga, vakk kulda jällegi, matnud Siikrõgi, *Sõna-ri allə* (rehi ehitatud selle kohale hiljem). Kolmanda aasta palga matnud *tuoiž-puolə Ire-jougə*, *kõnkad pālə*. (Kõigis neis kohtades on nähtud rahatuld, kuid pole raha veel kätte saadud.)

Nii poiss elanud seal üsna hästi. Tal hakanud aga juba igav inimeste järele, tahtnud minna peremehe juurest ära, et oma rahaga hõlpsamini elada. Hakanud siis peremehele rääkima, et tahab minna teenistusest ära. Kuningas küsinud, mis tal siis viga. Poiss kiusu pärast kiitnud: «Kui sa ei anna süüa?» (*äb anda sieda*). Siis kuningas vihastanud ja pannud poisi kolmeks päevaks kambri kinni (*vizzə*). See poissi veel enam pahandanud. Mõtelnud, kuidas kätte maksa. Kui kolme päeva pärast päästeti lahti ja pandi jälle tööle, hakkas peale passima, kus see kuningas õige käib ja mis ta seal keelatud toas teeb.

Ta pani tähele, et kuningas hommikul ära ratsutades alati peatus metsaserval õõnespuu, *irda*, juures ja siis sõitis edasi. Kui nüüd kuningas ühel hommikul jälle ära ratsutas, läks poiss järele vaatama, mis seal *irda* sees on. Leidis puu kõrval redeli, *strep*, ronis üles õõnsuse juurde, leidis sealt võtme. See oli keelatud toa võti. Poiss nüüd võtmega jooksis koju, läks lukustatud tuppa. Nägi seal toas ühed kindad, *kindəd*, ühe

kübara, *kibar*, ja ühed tiivad, *tiibəd*. Asjade kõrval aga seisid raamatud, tarkuseraamatud, *kovaləz-rõntəd*. Poiss luges neid raamatuid. Seal oli kirjutatud, et see kinnas on niisugune kinnas, et kui sellega tõmbab vastu maad üks kord, siis tekib *ürga*, kui kaks kord, siis järv, *jõra*. See kübar oli aga niisugune kübar, et kui selle paneb pähe, siis näeb kõik asjad, mis on ilmas. Ja tiivad, nendega võis lennata, kuhu tahtis. Siis poiss võttis need asjad ja hakkas põgenema. Varsti aga ka peremees juba oli kodus ja hakkas taga ajama. Juba saab poisile lähedale. Siis poiss kindaga kraapas maad, kahel korral, nii tema taga tekkisid mõlemad *Pēterjõrad*. Põgenes jälle. Kuningas juba jälle saab lähedale. Kraapas siis maad üks kord, tekkis *Kēnig-ürga*. *Sikrõgəs* (raudteejaama, *statcija*, juures veel praegu sellenimeline tara). Seal *kēnig*'ul murdus jalg katki, sellest *ürga* nimigi tuleb. Kuningas ometi jookseb poisile järele, saab jälle lähedale. Poiss jälle kraapas maad, tekkis *Nabal-jõra Üžkilas*. Seal aga poiss murdis oma jala ära. Hädaga ta siis õhkas:

«O piťki, piťki, nī ma uob ruja.»

Nii kui ta need sõnad ütles, kuningas kohe, poisi pikset nimetades, käis lõhki ja suri. Poiss nüüd läks tagasi kuninga kodusse, võttis sealt nii palju varandust, kui vedada jõudis, mida aga soovis, ja hakkas siis omale otsima kohta, kuhu maja ehitada. Peatus oma kraamiga mäel, *mägaiga pāl*, ja ehitas omale sinna uue maja.

See oli suur maja, 9 palki kõrge, 9 *täpand pāl*, nii et teda kutsuti Taaveti lossiks, *Davitnīn*. Kui maja sai valmis, siis *Dõvit'* leidis omale ka naise. Elasid seal kaua aega. Neil oli ka üks poeg nimega Elupuu, *El-pū*. Kui see Taavet hakkas surema, siis ta kutsus *El-pū*, oma poja, enda juurde ja ütles temale, et peale isa surma tema jääb niisama väikeseks, kui ta oli sündides (*jāb piškizəks, garaks līd*). Ärgu ta selle üle liiga kurvastagu. Kui nüüd isa suri, jäigi *El-pū* niisama pisikeseks, kui oli olnud sündimisel. Elas siis isa lossis edasi. Hakkas omale lõpuks ka naist otsima (*naistə vaṅtləm*).

Kui leidis omale meeldiva naise, läksid *Duoṅig nīnə lõlatəm*. Selle Duoniga lossi isandaks oli siis Didrik Maidel. Pühapäeval kl. 12 oli laulatus. Duoniga isand lasi selleks ajaks oma lossisaali aknad kinni matta, saatis kõik teenijad ära ja keelas ka oma toaneitsile, et ta oma toast välja ei tohi tulla ega vaadata. Ka ise ta heitis oma kambri magama. Nii oli *El-pū* teda palunud, et keegi laulatust ei näeks. Noorpaar papiga ilmusid siis lossisaali, ilma et neid kedagi oleks olnud nägemas, ja laulatus algas.

Toaneitsi, *tubaneitət*, aga oli väga uudishimulik, miks teda ei lubata vaadata ja miks härra annab nii imelikke käskusid. Toaneitsi toast viinud võtmeauk saali. Neitsi läinudki võtmeaugu juurde ja vaadanud saali. Saal olnud uhkesti ära ehitatud, palju küünlaid põlenud laes. Noorpaar seisnud papiga altari ees, kusjuures peigmees, kes oli ju lühike, oli pandud püsti altari peale. Peigmees ja pruut olid mõlemad väga uhkesti riides ja nii ilusad, nagu toaneitsi kunagi polnud ühtegi inimest näinud. Ta pole saanud enam ennast pidada ja sosistanud tasakesi: *«A ku knaš', a ku knaš'»*.

Sel silmapilgul käinud suur mürin ja valgus kustunud saalis ära. Ka noorpaar ja papp olnud kadunud. Müra peale isand jooksnud oma toast välja vaatama, saanud kohe aru, milles asi, ja küsinud, kes vaatas salaja saali. Toaneitsi saadudki kinni ja müüritud elusalt Duoniga lossimüürisse sõnakuulmatuse eest. Nii ta rikkunud ära *El-pū* ja tema pruudi laulatuse, ja samal ajal ka *David-nīn* oli langenud maa alla.

See sissemüüritud neitsi liikunud aga Duoniga lossis mõnikord ümber.

Igakord kui seda *mõltsi-neitat* oli näha, suri mõni Duoniga isanda sugust ära.

Jutustajal üks sugulane olnud Duonigas *kädnei tətəks* ja teine sugulane *povaraks*. Siis nähtud ka kord seda *mõltsi-neitat* ja varsti surnud isanda veli Saksamaal.

E 61387/96 < Liivi rannik, Siikrõg, — F. Leinbock < Adu Cerbach (1927).

KÕNEKÄÄNUD

Meüräb ~ lõhub nagu tõllus.

ERA II 58, 497 (26) < Kihnu — T. Saar (1932).

Jalad värisevad kui Vanapagana karvad, siis kui Suur Tõll teda taga ajama läks.

ERA II 169, 482 (25) < Suure-Jaani, Taevere v. — G. Bakhoff (1937).

(Üks karjapoiss olnud väga julge ja tugev.) Hiljem täismehena teinud ta vägevaid tegusi ja olnud väga rammukas mees. Tema see oligi, kes järgnes Suur-Tõllule ja ei jäänud viimasest sugugi maha.

ERA II 167, 127/8 (4) < Koeru, Liigvalla v., Rakke k. — L. Priks < Jaan Tamm, 91 a. (1937).

Tõlli hännad niide sihes

Jälle kudun tüdrik kannast, kudun ja kudun, viimaks niied ei lahku. Siis ta ütteln, et Tõlli hännad oo niide sehes, ja hakkan uattama: kaks kirpu olnd kaelapidi kuos, oln niide vahel. Tüdrik tapn kirbud ää ja niied hakkan lahkuma.

AES, MT 233 < Muhu, Lõetsa k. — Jutustanud E. Viltu (1938).

LAULUD SUUREST TÕLLUST

Saaremaal kaks kuulust venda,
kellest räägitakse mõnda,
noorem Leiger, vanem Tõlus,
kell' ka vahest olnud hullus.
Lahked olnud rahva vastu,
aga mõnes asjas järsku.
Kui ta kuulnud omas mõisas,
et on kirik tehtud Keilas,
siis ta väga vihastanud,
ja mikspärast, ise teadnud.
Mees olnud tugev nii kui lõvi,
võtnud kätte suure kivi,
tahtnud torni puruks lüüa,
kirikut muidu ära müüa.
Ei ta pole saanud mitte,
kivi kukkund merevette.

Tõlus hakkand leenta keetma,
Hiiumaalt läind kapsid tooma.
Kui ta juba kodu olnud,
siis on juba katel keenud.
Kui neil korra sõda tõusis,
Tõlus nende vastu jõudis,
Tõlus viskand tõllaratta
nende järel' mõnda tuppa.
See oli jooksnud üheksa versta,
Sõrve saare kivi vasta,
kus ta põiad katki läinud
ja veel mõnda paha teinud.
Omaksid siis õpetanud:
«Matke mind mu rohuaeda.
Kui teil sõda ehk muud vaeva,
hüüdke siis mu haua ääres:
«Tõlus, Tõlus, tõuse üles!»
Siis ma kohe olen väljas.»
Kui need vallatumad lapsed
kuulnud vanemilt see sõna,
läinud tema haua ääre,
hüüdnud nõnda haledasti:
«Tõlus, Tõlus, tõuse üles,
sõda Sõrve sääre ääres!»
Tõlus tõstis pea üles.
Siis ta kohe ära nägi,
et see laste nali oli.
Ei ta enam luband tõusta.

EÜS IV 1677/9 (177) < Suure-Jaani. Vastemõisa v., Pärassaare k. — M. Saar ja H. Siimer < Jüri Dollberg, 37 a. (1907).

Saaremaal kaks kuulust venda,
kellest räägitakse nõnda.
Olla muiste jõukast eland,
teinud tööd ja laiskust põland.
Noorem Leiger, vanem Töllus,
kes ka vahest hullust möllas.
Lahke olnud rahva vastu,
aga mõnes asjas järsku.
Kui ta kuulnud omas mõisas,
et oli kirik tehtud Keinas,
siis ta on väga vihastand
ja mikspärast, ise teadand.
Mees on tugev nii kui lõvi,
võtnud kätte suure kivi.
Tahtnud torni puruks lüüa,
kiriku muidu ära müüa.
Ei ta pole saanud mette,
kivi kukkund merevette.
Kui seal korra sõda tõusnud,
Töllus nende vastu jõudnud.
Siis nad pannud puhas plehku,
kadund ära väga kähku.
Töllus viskand tõllaratta
nende järel, mõnda tappa.

See oli jooksnud üheksa versta,
Sõrve sääre kivi vasta.
Kui ta põial katki läinud,
ehk veel mõnda paha teinud.
Noorem Töllus, Leiger nimi,
elas Sõru kabli ligi.
Kus ta märgi maha jäänud,
pole neil laeva tarvis läinud.
Kui nad endal võeraks käinud.
[— — —]
Taskus õlut täis pool vaati,
lained löönud vastu paati.
Viiesüllane palk oli kepiks,
aga mitte käima abiks.
Nõnda käidud üksteist vaatmas
või ka vahest üksteist saatmas.
Vesi ulatanud niude,
plaksud kuuldud ka veel Riude.
Hiiumaa ja Saare vahel,
meie Läänemere lahel.
Enne kui Töllus hakkand suppi keetma,
Hiiumaalt läind kapsaid tooma.
Siis ta jälle kodus olnud,
kui oli katel juba keenud.
Enne kui Töllus ära surnud,
omakseid nii õpetanud:
«Matke mind minu rohuaeda,
Kui teil sõda ehk muud vaeva,
hüüdke mind minu haua juures,
siis ma tõusen kohe üles.
Tahan vaenlased kõik võita,
isa armuga teid aita.»
Kui oli Töllus ära surnud,
siis nad end ka sinna pannud.
Siis olid vallatumad lapsed,
kuulnud vanemilt need sõnad,
läinud tema haua juurde,
hüüdnud õige haledasti:
«Tõllus, Tõllus, tõuse üles,
sõda Sõrve sääre juures.»
Kui ta pea üles tõstnud,
siis ta kohe ära mõistnud,
et see laste nali olnud,
pole neid siis pikalt kuulnud.
Vihastanud viimast korda
oma vana paha põrmu.
Pole luband appi tulla,
tõmband pea mulla alla.
Sääl ta hingab rahuliste,
praegu ilma igaveste.

RKM II 85, 459/63 (166) < Kingissepa raj., Leisi k/n., Hiievälja k. — O. Jõgever < Liisa Lember, 64 a. < isalt, umb. 50 a. tagasi (1959).

Tõlluse laul

Saaremaal kaks kuulust venda,
kellest räägitakse mõnda.
Noorem Leiger, vanem Tõlus,
kis ka vahel hullus müllas.

Tõlus hakkan leenta keetma,
Hiiumaalt läin kapsud tooma,
viiesüllane palk oln kepis,
aga mitte köima abis.

Taskus õlut täis pool vaati,
lained köinud vasta kooti;
kui on katel juba keemas,
siis on Tõlus kodu olnud.

Kui suur Tõlus ära surnud,
omaksid siis õpetanud:
«Matke mind mo rohuaeda,
kui teil sõda ehk muud häda,

hüüdke mind mo hauva peält:
«Tõlus, Tõlus, tõuse üles,
sõda Sõrve sääre juures!
Siis ma olen varsti vällas.

Tahan jälle teite aita,
isa armuga teid kaitsta!»
Kui need vallatumad lapsed,
kuulnud vanemest need sõnad,

läinud tema hauva juure,
hüüdnud õige heledaste:
«Tõlus, Tõlus, tõuse üles,
sõda Sõrve sääre juures!»

Kui ta pea üles tõstis,
et see laste nali oli,
põle luban appi tulla,
vihastanud viimist korda
oma vana paha põrna.

TRÜ eesti keele kateeder, T 302 < Karuse, Muriste k. — T. Saadre < Viiu Truumann (1960).

Kui Sõrve säär ja Undva nukk
aga kuulis kord, kui laulis kukk,
kus Vanapagan vatti sai
ja Suur Tõll ikka võidu tõi.

RKM II 76, 699 < Saaremaa — J. Laul.

Küll Tõll oli kange rahvamees,
kes igal pool oli sürja sees,
ta kaitses rahvast, valvas maid
ja hoidis saare tüdrukuid.

RKM II 76, 699 < Saaremaa — J. Laul.

Suremees

I

[1.] Es jagen wilde Wogen mit Drohen an das Land,
es klagen wüste Stürme an Ösels ödem Strand: —
Ein Held des Ehstenvolkes, der geht zur letzen Ruh',
da klagen alle Ehsten und Well' und Sturm dazu.

[2.] Der Riese ohne Gleichen er kämpfte manche Schlacht,
er hat aus jedem Streite den Ehsten Sieg gebracht;
wohl musste Jeder weichen vor seiner Arme Kraft;
es war, wo er gestritten, als hätt' ein Heer geschafft.

[3.] Von seinem mächt'gen Rufen erbebt das ganze Land;
ein Schiff konnt' er ergreifen mit seiner ries'gen Hand.
Nichts rettet seine Feinde, auch nicht die feige Flucht;
er konnte überschreiten manch weite Meeresbucht.

[4.] D'rob freuten sich die Ehsten in stolzer Sicherheit,
d'rum schallen bitt're Klagen am Todestage heut':
«Wer wird für uns nun streiten im wilden Kampfgetös?
Wer all die Sachsen schlagen wie du, o Suremees?

[5.] Es wird die Zeit noch kommen dem folgenden Geschlecht,
wo es im eig'nen Lande verachtet wird als Knecht.
Du *Jummala* dort oben, du bist dem Volke bös!
Du willst den Hort uns nehmen, den Kämpen Suremees!»

[6.] Doch als der Abend kommen, da schweigt des Sturmes Wuth,
das Meer schaut ruhig, friedsam der Abendsonne Gluth:
Da tönt durch alle Klagen des Volkes wildes Schrei'n,
des Helden ruh'ge Stimme, so kräftig und so rein:

[7.] «Ruft euren alten Kämpen, kommt ihr in ärgste Noth!
Für meines Volkes Nöthe da bin ich nimmer todt!»
Und als er es gesprochen, schliesst er die Augen zu,
der Sonne letzte Strahlen geleiten ihn zur Ruh'!

II

[8.] Wohl mag die Frucht vergehen, es bleibt der edle Kern,
den pflegt der äms'ge Gärtner zu neuen Bäumen gern:
Da duftet neue Blüthe, da winkt die neue Frucht,
wann nicht die gier'ge Raupe das Herz der Blüthe sucht.

[9.] Als Suremees gestorben, schallt seiner Thaten Klang
mit Drohen und mit Schrecken des Feindes Land entlang,
und keiner wollt' im Kriege dem Ehstenvolke stehn,
aus dem man solchen Helden einst hatt' erstehen sehn.

[10.] Des holden Friedens Ruhe beglückt das reiche Land,
um das die heit're Freude die schönsten Kränze wand,
und Wannemune schenkte den Ehsten Liedesglück,
man sang in zarten Weisen von Koit und Ämmarik.

[11.] Man pries in stolzen Sängen des Sur'mees kühnes Thun
dort, wo im ries'gen Hügel des Helden Reste ruhn;
sie lehren ihre Knaben, wie er gesagt beim Tod:
«Ruft euren alten Kämpen in Ehstlands grösster Noth!»

[12.] Die horchen gläubig, freudig der Alten weisem Wort;
doch war auch unter ihnen manch böser Bube dort,
und einer sprach mit Grinsen: «Nicht kehrt, wer einmal todt!
Was brauchen wir auch Sur'mees! Was hat es denn für Noth?

[13.] Wir wollen es versuchen, — lasst nur die Alten gehn, —
ob wahr, was sie uns schwatzen, ob Sur'mees wird erstehn.»
Und als die Alten gingen, da schrie'n sie: «Hilf in Noth,
hilf uns, du alter Krieger! Du bist ja nimmer todt!»

[14.] Da steigt aus seinem Grabe der alte ries'ge Held
und sieht der Buben Rotte, die scheu zu Boden fällt,
sieht, dass aus heil'ger Ruhe geweckt ihn frecher Trug,
und spricht mit Donnerstimme erzürnt den schweren Fluch:

[15.] «Weil ihr mit frechem Spotte gestört den heil'gen Schlaf,
so treff' euch gröss'res Unheil, als je ein Haupt noch traf!
Der Feind soll euch besiegen, sein Joch das drück euch schwer!
Dann mögt ihr schmachten, wimmern, — ich helf' euch
nimmermehr!»

III

[16.] Es steht an Sur'mees Grabe am Stabe tief gebückt
ein Greis mit kahlem Scheitel, den schwer das Alter drückt,
von Thränen fast erblindet, im dürft'gen Bettlerkleid,
und klagt in düst'rem Sange sein herbes Herzeleid:

[17.] «Als ich im wilden Spotte
dich Helden, der da schlief,
der Frechste in der Rotte,
aus heil'ger Ruhe rief.

[18.] Da hab' an Glück und Friede
ich freudig noch geglaubt;
jetzt bin ich lebensmüde
und jedes Glücks beraubt.

[19.] Da träumt' ich noch von Siegen,
von eig'ner frischer Kraft; —
wir mussten unterliegen,
verachtet und erschlafft.

[20.] Der Feind kam angezogen,
der Ehste ward zum Knecht,
um Land und Glück betrogen: —
O Held, du bist gerächt!

[21.] Ich steh' am Bettelstabe
und seufze bang und schwer:
Hilf, Held, im tiefen Grabe!
Doch du hilfst nimmermehr.»

C. E. Pabst, Bunte Bilder II, lk. 18—21.

[TOLGE.]

Suuremees

I

[1.] Metsikud vood kihutavad ähvardavalt maale, ohjeldamatud tormid kaeblevad Saaremaa viljatul rannikul — eesti rahva kangelane läheb viimsele puhkusele, seepärast kurdavad kõik eestlased, ka lained ning torm.

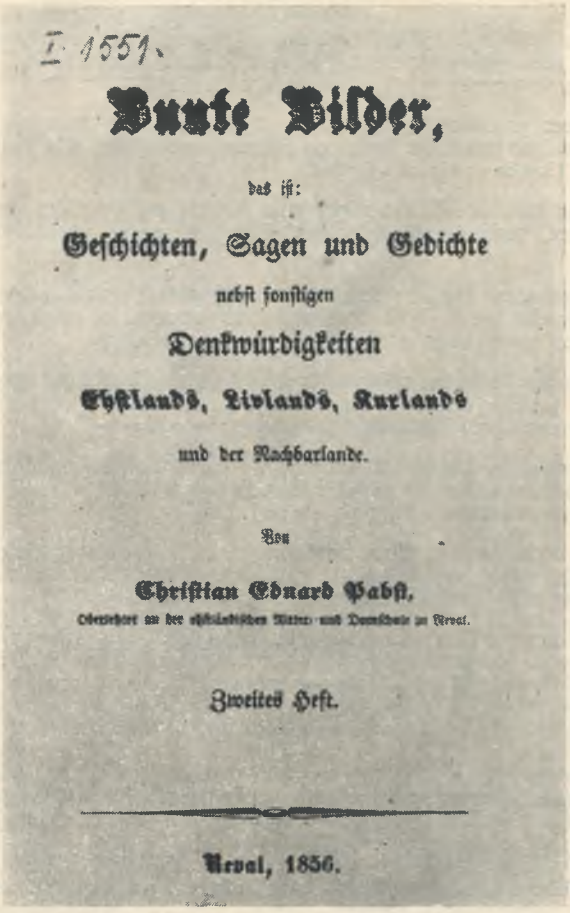
I. 1551.

Bunte Bilder,

das iſt:

Geſchichten, Sagen und Gedichte

nebſt ſonſtigen

Denkwürdigkeiten

Ehſtlands, Livlands, Kurlands

und der Nachbarlande.

Von

Chriſtian Eduard Pabſt,

Oberlehrer an der ehſtländiſchen Ritter- und Domſchule zu Reval.

Zweites Heft.

Reval, 1856.

C. E. Pabst, Bunte Bilder II, tiitelleht.

[2.] Võrratu hiid võitles mitmeski lahingus. Igast lahingust tõi ta eestlastele võidu; igaühel tuli taganeda tema käte rammu ees; kus tema oli võitlust pidanud, oleks nagu terve sõjavägi tegevuses olnud.

[3.] Tema vägevast hüüdest värises kogu maa; laeva võis ta võtta oma hiiglakäe haardesse. Miski ei päästa tema vaenlasi, ka mitte arglik põgenemine. Ta võis sammuda läbi küll mõnestki laiast merelahest.

[4.] Sellest rõõmustasid eestlased uhkes kindlusetundes, seetõttu kajavad kibedad kaebehääled tänasel surmapäeval: «Kes hakkab nüüd meie eest sõdima metsikus lahingumöllus? Kes kõiki saksu peksab nagu sina, oh Suuremees?

[5.] Tulevasel põlvel tuleb aeg, mil teda põlatakse ta omal maal kui sulast. Sina *jumala* seal üleval, sa oled rahvale kuri! Sa tahad võtta meilt vägilase Suuremehe, meie kaitse.»

[6.] Kui aga jõudnud on õhtu, vaikib tormi viha, meri silmitseb vaiksena, rahus õhtupäikese lõõma — siis kostab läbi hädahüüete, läbi rahva metsiku kisa kangelase rahulik hääl, nii tugev ja nii selge:

[7.] «Hüüdke oma vana võitlejat, kui käes teil viimne häda! Oma rahva hädadele pole ma iialgi surnud.» Ja kui ta seda oli öelnud, sulgeb ta silmad, päikese viimsed kiired saadavad teda rahule.

II

[8.] Küll kaduda võib vili, jääb järel puhas seeme, mida usin aednik hoiab uuteks puudeks — siis lõhnavad uued õied, siis näikse uus vili, kui mitte ahne röövik õie südamesse ei tungi.

[9.] Kui Suuremees on surnud, kõlab tema tegude kaja ähvardavalt ning hirmutekitavalt läbi vaenlase maa. Ja keegi ei tahtnud vaenujalal olla eesti rahvaga, kellest nähtud kord tõusmas säärast vägilast.

[10.] Kosutav rahu teeb õnnelikuks rikka maa, kellele pilvitu rõõm punus kauneid pärgi ja Vanemuine kinkis eestlastele lauluõnne. Õrnadel viisidel lauldi *Koidust* ja *Hämarikust*.

[11.] Toredates lauludes ülistati Suuremehe vapraid tegusid seal, kus hiiglakünkas puhkab vägimehe põrm. Nad õpetavad oma poegadele, nagu õpetanud ta surres: «Hüüdke oma vana vägilast Eestimaa viimses hädas!»

[12.] Need kuulavad, täis usku, rõõmsalt vanade tarku sõnu. Aga nendegi seas oli mõni paha poiss, ja üks lausus irvitades: «Ei tule see, kes kord on surnud! Milleks vajame Suurmeest, mis häda võikski tulla?

[13.] Me teeme katset — kui vanad lahkuvad — kas tõsi, mis nad latravad, kas Suurmees tõuseb üles.» Kui vanad lahkunud, poisid hüüdsid siis: «Aita hädas, aita meid, sa vana sõjamees! Sa pole surnud ju!»

[14.] Siis tõuseb oma hauast vana hiiglavägimees ja silmab poistejõuku, kes hirmul maha langeb, näeb, et on pühast rahust teda äratanud häbitu pettus, ja vihas lausub ta kõuehäälel raske needuse:

[15.] «Et teie jultunud pilkel olete seganud püha und, siis tabagu teid suurem häda kui iial on osaks saanud: saagu vaenlane teist võitu, tema ike rõhugu teid rängalt! Siis võite küll vaevelda ja oiata — mina ei aita teid enam!»

III

[16.] Suuremehe haual kummargil toetudes kepile seisab kiilaspäine taat, keda vanadus raskelt rõhub, pisaraist peaaegu pime, viletsais sandiriideis, ja kaebab nukras laulus oma kibedat südamevalu:

[17.] «Kui mina, kõige jultunum jõugus, sind, uinuvat vägilast pühast rahust äratasin,

[18.] siis uskusin rõõmsalt õnne ja rahu. Nüüd olen elust väsinud ja kaotanud kõik õnne.

[19.] Siis unistasin võidust, oma tugevast jõust — me jäime kaotajaiks, põlatuiks ja jõuetuiks.

[20.] Tuli vaenlane ja eestlasest sai sulane, kellelt pettusega võeti maa ja õnn. Oh vägilane, su kättemaks on täidetud!

[21.] Ma seisan sandikepil ja ohkan hirmul ning raskelt: Aita, vägimees, sügavas hauas! Kuid sina ei aita enam kunagi.»

Suur Tõll

Aine saadud endsest ajast,
muinasjutu riismе rajast.

[1] Muiste elas Tõllistes
väga suur ja kuulus mees,[1]
sääl ta siis ja pärastki
Suureks Tõlliks kutsuti.

[2] Mida lõi kord tema sõrm,
oli pihu, puru, põrm;
vankrit väikse hansuga
keeras takutordina.[2]

[3] Tuli sõda. Vägimees
Tõll käis ikka kõige ees.
Rehepars tal oli käes,
vihtus vaenlast selle väes.

[4] Surma külvas rehepars,
nii et verde uppus varss,
Tõllile jäi võitlusnurm,
siiski käis ta kannul surm.

[5] Sest et tagant äkiste
tuli tige vaenlane:
Tõlli pea raius Sorts,
kaugel' purskas verelorts.

[6] Siiski Tõlli tund polnd täis,[3]
ta veel Sortsi kannul käis,
part ta järel saatsid käed
sohu, kus ta püsti näed.

[7] Piigi otsas õlala
oma pead kandessa
kättetasumise teel
käis Tõll mõne sammu veel.

---

[1] M. Kampmann, Kooli Lugemiseraamat (1905), lk. 177—178 sisaldab järgmised muutused: värsid 2—4 Tõllus, suur ja vägev mees, / Vankri ainsa sõrmega / Ümber pea vinnas ta, — v-d 5—8 puuduvad; v. 12 suures.

[2] M. Kampmann, Kooli Lugemiseraamat. Esimene jagu (1908), lk. 185—186 sisaldab järgmised lisastroofid 2. stroofi asemel. Siitpeale jäävad lisatud stroofid laulus püsima (vt. 8. trükk 1922):

[2] Leigrist vennal Hiiumaal
Tõll käis võersil igal a'al,
sammus läbi mereveest,
Sõela väin ei pea meest.

[3] Palgi viiesüllase
kepiks võttis endale,
vaadi õlut taskus siis
vennal' külaasjaks viis.

[4] Oli Tõll vast näljane,
pani liha tulele;
seni kui leem vahtu lõi,
Tõll ju Hiiust kapsad tõi.

[5] Vaenlaste eest isamaad
vennad vahvalt kaitsevad;
pakku lõivad kuradi
ja ka teisi vaenlasi.

[6] Tõlli väga kartsivad
võerad maaletungijad,
põgenesid sedamaid,
kui ta nime kuulda said.

[7] Nende jalgel' kärmeste
tuld veel tegi hiiglane;
tõlla ratta hoogas ta
üheksa versta veerema.

[3] M. Kampmann, Kandle hääled, v. 21: Tõlli tund veel polnud täis.

[8] Aga nõdrus oli liig,
maha kukkus peata hiig,
ning ta rohke verejooks
muutis võitlusvälja sooks.

[9] Kukkudes Tõll ägaldas:
«Vennad, on teid kiusamas
Sorts veel, siis mind kutsuge:
«Tõll, Tõll! Tõuse ülesse!»»

[10] Läksid rahus mõned a'ad,
kosutasid kodumaad,
Tõll võis oma hauassa
rahuliste puhata.

[11] Kord üks üleannetu
karjapoiss, kel jahvand suu,
hüüdes läks ta hauale:
«Tõll, Tõll! Tõuse ülesse!»

[12] Näe! Seal katkend murupind,
vabaks saanud Tõlli rind
ja hiig poole kehani
tõusnud hauast rutusti.

[13] Ümberringi vaatnud ta
ähvardava pilguga,
tõstes veres tardund käed
küsind: «Kus on vaenuväed?»

[14] Kui Tõll oli aru saand,
et poiss teda osandand,
sajatades kangesti
langend hauda tagasi:

[15] «Tuimus võiks su rahva seas
võtta maad ja nende peas
ebavoorusline meel
leidku rohket ruumi veel!

[16] Et mind äratas su mäng,
ei end ava nüüd mu säng
enne kui on kadakpuus
lehed, Eesti elu uus!»[1]

---

[1] M. Kampmann, Kooli Lugemiseraamat 1905 sisaldab järgmised muutused: v. 14 Vereloiku uppus vars. — v-d 17—18 Seljatagant võitjale / Kippus peale vaenlane: — v. 19 niitis. — v. 24 Soos nüüd seda püsti näed. — v-d 25—26 Tõll veel võidab surmavea: / Mõõga otsa tõstab pea, — v. 28 Käib ta mitu versta veel. 1908: v-d 19—20 Tõlli pea raius ta / Maha ainsa hoobiga. — v. 29 Viimaks — v. 33 kinnitas — v. 34 Vennad! Kui teid — v. 39 hauas rahuga — v. 40 vägitöödest — v. 42 loba suu — v. 43 Hüüdma läks ta hauale: — v. 45 seal katkes — v. 46 peasis — v. 48 Tõusis. v. 49 — vaatas — v. 51 Tõstis verest võitud — v. 52 Küsis — v. 55 Langes — v. 58 meeste.

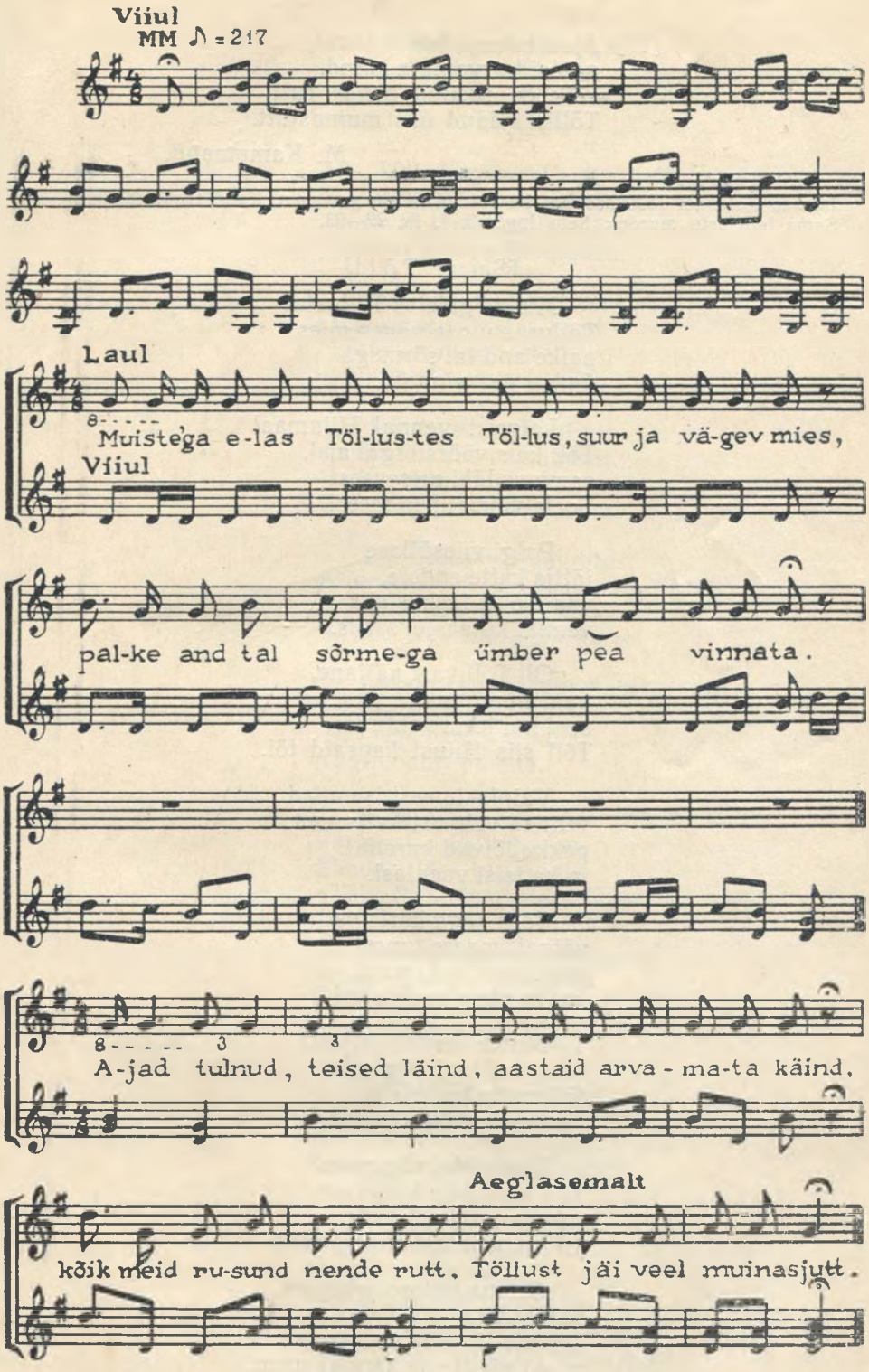

Suure Töllu laul (lk. 350—352).

[17] Ajad tulnud, teised läind,
aastaid arvamata käind,
kõik on rusund nende rutt;
Tõllist jäänd üks muinasjutt.[1]

M. Kampmann.

Isamaa Kalender 1890 aastaks, lk. 191. M. Kampmann, Kandle hääled, lk. 67—69. Sama laul setu murdes: Seto lugõmik I, lk. 92—93.

[Suur Tõll]

Muiste'ga elas Töllustes
Töllus, suur ja vägev mies,
palke and tal sörmega
ümber pea vinnata.

Leigrist vennal Hiiumaal
Töll käis vöörsil igal a'al,
sammus läbi mereveest —
Soela väin ei pea meest.

Palgi viiesüllase
jättis kätte endale,
vaadi ölut taskus siis
vennal külaasjaks viis.

Oli Töll vast näljane,
pani liha tulele,
seni kui leem vahtu löi,
Töll siis Hiiust kapsaid töi.

Vainlaste eest isamaad
vennad vahvast kaitsevad,
pakku löivad kuradi
ja ka teisi vaenlasi.

Tõlli väga kartsivad
vööral' maale tungijad,
pögenesid sedamaid,
kui ta nime kuulda said.

Nende kannul järjesti
tuld veel tegi hiiglane;
töllaratta hoovas ta
üheksa versta veerema.

Tuli söda, vägimees
Töll käis ikka köige ees,
rehepars tal olli kääs,
vihtus vainlast suures vääs.

Surma külvas rehepars,
vereloiku uppus varss,
Töllule jäi vöitlusnurm,
siiski käis tema kannul surm.

[1] M. Kampmann, Kooli Lugemiseraamat 1905 sisaldab järgmised muutused: v. 66 Aastad — v. 67 meil rusus — v. 68 jäi.

Selja tagast korraga
kippus pääle vainlane,
Töllu pea raius ta
maha ainsa hoobiga.

Töllu tund veel pölnud täis,
ta veel sortsi kannul käis,
sorts ta järel saatis vääd,
jooksis mööda Ristimäed.

Töll siis löi tal surmavead,
mööga otsa töstab pead,
kättetasumise teel
käib ta mitu versta veel.

Viimaks öhtul olli nii
maha kukkus peata mees
ja ta rohke verejooks
muutis võitlusvälja sooks.

Lahkudes Töll kinnitas:
«Vennad, kui teid kiusamas
sorts, te siis mind kutsuge:
«Töll, Töll, töuse ülesse!»»

Läksid rahus möned a'ad,
kosutasid kodumaad —
Töll vöis hauas rahuga
vägitöödest puhata.

Kord üks üleannetu
karjapoiss, kel lobasuu,
hüüdma läks ta hauale:
«Töll, Töll, töuse ülesse!»

Mää pääl katkes murupind,
vabaks pääsis Töllu rind
ja siis poole peani
töusis hauast rutusti.

Ümberringi vaatas ta
ähvardava pilguga,
töstis verest võitud kääd,
küsis: «Kus on vainuvääd?»

Kui Töll oli aru saand,
et poiss teda osatand,
langes hauda tagasi
sajaks aastaks langeski.

«Tuimus vöiks su rahva seas
võtta maad ja nende peas
ebavoorusline meel
leidku rohkem ruumi veel.

Et mind äratas su mäng,
ei end ava nüüd mu säng
enne kui on kadakpuus
lehed, Eesti elu uus.»

Ajad tulnud, teised läind,
aastaid arvamata käind,
köik meid rusund nende rutt,
Töllust jäi veel muinasjutt.

RKM, Mgn. II 213[a] < Kingissepa raj., Leisi k/n., Leisi al. — KM ekspeditsioon < Jakob Peters, 65 a. (1959). Tegelikult M. Kampmanni tekst, vt. lk. 347 jj.

Suur Tõll

Suur Tõll oli torni teinud,
kena kiriku ehitand
oma memme mälestuseks,
oma eide hellaks ehteks.
Kesse nägi, hüüdis varsti,
kesse silmas, ütles kohe:
«Ei ole kirik kulda kirik
ega torni taeva torni:
see on kirik kehva kirik,
torni täitsa tavaline!
Parema poeg on põhjendand,
ilusama ehitanud:
torn see tõuseb taevasse,
puutub päris pilvedesse,
paistab ära Pärnumaale,
läigib ära Läänemaale,
silmatakse Soomemaale,
vaadatakse Virumaale.
Torni paneb taeva kinni,
peab piksepilved kinni,
hoiab kõue käigu kinni,
peetab päikese paistemast,
keelab kuldse kuu kumamast.
Torni pääle tuleb paati,
tuleb paati, veereb vene,
liigub lootsik, liigub lodi,
lõikab läbi laene laeva,
veereb välja Venemaalta,
sõuab siia Soomemaalta,
rändab randa Rootsimaalta,
tuleb takka Turjamaalta,
kiigub kaugelt Kunglamaalta.»
Suur Tõll kuulis, kostis varsti:
«Läki, mehed, minemaie,
kiidetud kirikut vaatama,
kas see torni tõuseb taeva,
kas see pikk, et peab pilvi,
kas see tugev tuule vasta,
vägev, vahva vihma vasta,

turdunud tuiskude vasta,
karastatud külma vasta.
Kui on torni talve seisnud,
aasta otsa hallitanud,
siis alles kiitkem torni kõrgust,
torni kõrgust, torni kõikust,
torni tublimat tugevust.
Kerge enneaegu kiita,
lahedam veel enne laita,
kui on tublidus teadmata,
häädus ära nägemata.»
Suur Tõll torni vaatamaie,
kena kirikut katsuma,
vaatas alt ja vahtis päält,
vaatas eest ja takkagi,
vaatas korra, vaatas teise,
vaatas korda kolmandatki,
kui ju kolmas kivi maasta,
kivi maasta, kalju mäesta,
ratast ringi viristas,
ise nii siis pajatas:
«Kui see kirik kulda kirik
ja see torni tugev torni,
siis ei tee tal kivi kahju
ega linguheide liiga.
Kui jääb minu lingukivist
kõrge kirik kõikumata,
tugev torni tuikumata,
siis ap kiitkem kirikuda,
olge uhked torni pääle,
mehed oma müüri pääle!»
Suur Tõll sedaviisi sõnus,
kangesti kivi keerutas,
kalju kargama kihutas.
Kivi lendas, kivi kargas,
lendas, kargas läbi õhu,
ei läind pilvi pillutama
ega soida solkimaie,
läks aga, läks aga lennates
Kihelkonna kirikule,
taeva tõusva torni pihta.
Põrkas väega vasta torni,
kargas krauhti vasta posti.
Lõhkus ära taeva torni,
purustas pika postigi,
pillus paed pilla-palla,
kihutas kivid laiale.
Kukkus torn, maa värises,
maa värises, paas kärises.
Meri hakkas mässamaie,
taevas tublit tuulta tõstma,
pilved maada päris matma,
tolm aga taevaalust täitma.
Peituje puges päikene,
kuu läks kambrisse varjule,

talud jäivad tukkumaie,
ilm see hädasse ägama,
mehed mõttesse mõtlema,
neiud nukralt nuttemaie,
lapsed lausa karjumaie.

M. J. Eisen.

Isamaa Kalender 1906, lk. 29--31.

Tõllu ülestõus

Kaski künkalla kahiseb,
tammi tuulessa tuhiseb,
lähedalla leinaleppa,
kaugemalla ju kadakas
mälestusta jäädavada,
igavesta hingerahu
ladvad laulavad alati,
lehed päevad, ööd lubavad
künka'assa puhkajale,
kalmussa asujalegi
kuningale kuulsamale,
Tõllule tänutäheksi.
Rahvas rändab rahupaika,
tihti kalmukünka'ale
mäletama rammumeesta,
kiitma veela kangelasta.
Teab, et ta ei unusta
unelassa uinudessa
astumast omile appi
päästma piinaja käesta,
sõjavõimude väesta,
parandama piinapõlve,
andma aega armsamada.
Korra künkale koguvad,
kalmu kaldale tulevad
vallatumad vallapoisid,
kõlvatumad karjapoisid,
vaidlevad omavahella,
isekeskessa küsivad:
«Mida teeks see vana Tõllu,
kõneleks see kangelane,
kui ta tõuseks Toonelasta,
astuks alta hauastasa?»
Vallatavad vallapoisid,
külakarjased kisavad.
Äkki üks see hüüdemaie,
kõvasti kõnelemaie:
«Tõllu, Tõllu, tõtta tänne,
sõda sõidab Sõrve poole.»
Korraga mis kummitused,
imelikud ilmutused:
kaski kõigub, maa müdiseb,
leppa langeb, liiv libiseb,
üles kalmu katus kerkib,

murumätas see muheneb,
kamar kargab kõrge'esse.
Kas mutti muhendab maada,
kohu kergitab kamara?
Ei mutti muhenda maada,
kohuta kohu kamarat —
Tõllu tunnud tõukamista,
kangelane kutsumista,
vägimeesi väljahüüdu,
sõjahiiu see sõnumid:
tabama sõdada tõuseb,
vaenumehi vaatamaie,
kodumaada kaitsemaie,
oma maada hoidemaie.
Päris püsti pea ju tõstab,
esineb kogu kehalla,
seisab sirgelt künka'alla
kahella jalalla kindlalt.
Pelgavad puha ju poisid,
kardavad manala meesta,
kabuhirmulla kaovad:
üks see lippab lepikusse,
teine Taara tammikusse,
kolmas kauge kuusikusse,
neljas nurmele nisusse,
viies pikka pilliroogu,
kuues satub heinasaadu.
Vägimeesi vaatamaie,
silmad siia, pilgud pilvi,
vahib läände, lõune'esse,
idasse ja põhja poole,
silmab maada, silmab merda,
pöörab pilgud päikse poole,
otsib vainu, otsib ohtu
Saaremaalta, Sõrvemaalta,
Muhumaalta, mannermaalta,
otsib vete väljadelta,
lainete lagendikulta —
ei leia sõjasta suitsu,
ei verevalamistagi,
ei näe rahva riisumista
ega linna laastamista.
Nüüd Tõllu tõrelemaie,
ähvardust avaldamaie:
«Narrinud olete minda,
valetanud vangi viisi,
üles petnud puhkamasta,
äratanud hingamasta,
teid seepärast vale võtku,
pettus teiessa püsigu.
Narrideksi naeretagu,
teida palju pilgatagu.
Uuest' heidan uinumaie,
toonelasse tukkumaie.
Enam enne ei ma ilmu,

appi rutta rahva'alle,
kui on verda veerme'eni,
jalapöiani punasta,
hurmet aina sääredeni.
Kutsuge sadagi korda
ehk paluge tuhat korda,
enam enne ei ma ilmu
petista suguda päästma,
kui see kuuski kannab lehti,
mändi õunu maitsevaida,
käbisida kannab kaski,
tammel okkad uhkuseksi,
siis vast aega appi tulla,
aidata hädaalusta.»
Haudaje vajub tagasi,
kaob kalmu künka'asse.
Muru matab jälle kalmu,
edasi kahiseb kaski.
Kõik on jälle vanaviisi,
ei tunneta tõusu jälgi
ega nähta ärke märki.
Mühin Tõllu veel mäletab,
meelde tõotusta tuletab.

Üles kirjutanud M. J. Eisen.

Agu I (1923), lk. 1412—1413.

Tõllu surm

Mis see pilvi päeva poolla,
mis see suitsu matab Sõrve
ja mis tossu tahmab taeva,
auru ahmab Anseküla?
Kas on Sõrve kütissuitsu
või kas sääre silgusuitsu,
Jamaja pidude pilvi,
Anseküla metsa auru?
Ei ole Sõrve kütissuitsu
ega sääre silgusuitsu,
Jamaja pidude pilvi,
Anseküla metsa auru —
see on suuri surmasuitsu,
sõjasuitsude sagara.
Vaenuvanker Sõrve veernud,
rudjub Sõrve ranna rahvast,
muljub maada, laastab laani,
tuhaksi talud põletab.
Kõrvena küla kiratseb,
varemessa valda vaagub.
Tõll see tossu tunnisteleb,
aruteleb alles asja,
kui ju väljas Sõrve vennad
ja julged Jamaja naised.
Vett neil voolab otsa eesta,
rinda tõuseb, rinda langeb,

sõnad saavad vaevalt suusta;
jooksusta väsinud vaesed.

Tõllu juurde need tulijad,
peamehe palvehelle:
«Tule appi, kulla Tõllu,
kaitse meida, maa kuningas!
Häda sõidab Sõrve mööda,
vaenuvanker säärta mööda.
Maha mõõka murrab mehi,
piiki püüab naisi, lapsi,
oda otsib neiusida,
taatisid tabab see tapper.
Tule appi, tõtta teele,
otsas muidu me oleme!»

Viha süttib Tõllu hinges,
paha meeli pääseb lahti;
Tõll see kargab kõrvi selga,
hüppab täku turja peale,
kihutab edasi Sõrve
varma vasta vaenlastele
vihamehi vemmeldama,
sõjasalkugi sugema.
Ihkab neile õppust anda,
õppust anda, kartma panna,
et ei puutuks Sõrve säärta
ega saarlasi sugugi
elussa enam iganes,
jättes jäädavalt rahule.

Väljas vanker vaakumassa,
rattad õues õhkamassa:
«Miks ei pääse me sõdaje,
tapeluse tallermaale,
võitlusesse vaenlastega,
laastajate lahingusse?
Võidaksime vaenuvendi,
tapaksime taprimehi,
puistaksime putku purjed,
purjedega purjepoisid —
sõrvelasi päästaksime,
vallagi vabastaksime.»

Kõneda see Tõll ju kuulnud
ja rataste rääkimista.
Kohe piiki vankri poole,
läbi keskelta see mõõka,
võtab vankri mõõga otsa,
tuhinal ülesse tõstab,
mõõga otsas ööriteleb,
ööriteleb, veereteleb,
nagu tuulik tuimu tiivu,
võru poiss see orgi otsas.
Sõja keskele kihutab.

Ikka ööritab edasi.
Kuhu jõuab, jätab jälgi,
kuhu pääseb, külvab surma.

Kes iganes juhtub ette,
ei enam see pööra peada.

Vaenlane vabiseb eessa,
paneb põiad välkumaie,
jalakannad kargamaie,
kipub ikka kaugemale,
eemale hädaohusta.

Äpardus ei äiga asju,
isegi inimest äigab.
Paguje poevad rattad,
ööritusesta tüdinud,
ühed siia, teised sinna,
Leili rahuksi meresse.

Rännaku ka rattad randa,
teljed Tõllul ööritada.
Taob pihta teljedega,
raiub rataste toega:
niidab mehi nii kui naireid,
napsab nuppe niidu peale.

Teljed töösta ju tüdivad,
niitmisesta nikastuvad,
mõõga otsasta sadavad,
maada suudlema lähevad.

«Kuhu kelmid pakku poete,
veerete, mu vennikesed?»
hüüab Tõll ja tõstab mõõka,
läbi pista püüab telje,
lähemali kummardeleb,
et võiks telgesid tabada.

Tõll ei aima ega märka,
kussa vaenlane varitseb:
tagant selja sähvab mõõka,
sähvab Tõllu peale pihta;
Tõllu pea ju otsast langeb
nagu kupar vikatile,
langeb maha, suudleb maada,
satub teiste peade parve.

Ei ole otsas Tõll see veelgi,
ei kadunud kangelane —
Tõll see tõmmab palgi peosse,
palgi peosse, masti kätte,
viskab vaenlaste vahele,
sõdijate jalge sekka.
Niidab neid kui vikat rohtu,
linaluida ropsimõõka.
Lademed järele jäävad,
lausa kehad need lamama.

Kui kõik vastased vajunud,
vaenlased kadunud varju,
Tõll see tõmmab tapri puusalt,
pistab peasa mõõga otsa,
kannab kõrges mõõga otsas.
Siisap kihutab edasi

kodu poole kärme'esti,
kodu päevi lõpetama,
kodu hauda astumagi.
Jõud ei juhi mõttelendu
ega rammu arvamista:
rammu raugeb, pea pudeneb,
nuppu mõõga otsast vaibub,
keha kiputab järele,
ratsu turjalta rohule,
sütemaale, raiesmaale,
külarahva karjamaale.
Sinna võimumees see vaibub,
kukub kuulus kangelane.
Tõll see suigub surma sülle,
Saare vanem Toone tuppa.
Tõll see surressa sõnuma,
lahkudessa lausumaie:
«Teid ei jäta jäädavasti,
lahku ikka lapsistani,
sammu oma saarlasista
ega rända rahvastani.
Kui jõuab sõda see Saarele,
veereb jälle vaenuvanker,
astuge mu haua äärde,
veerege mu kalmu veerde,
hüüdke minda siis ülesse,
äratage uinumasta:
«Üles tõuse, Tõllu, Tõllu,
sõda Sõrve sõitemassa!
Küll siis astun hauastani,
toasta ülesse tõusen!»
Miks see päike ennast peidab,
leinaloori ette lükkab?
Taga leinab päike Tõllu,
taga kaebab kangelasta.
Miks see tuuli tuimalt tuigub,
hulub nii kui halli hunti?
Miks see taevatelki tilgub,
ise tõmmu nagu tõrva?
Pisaraida taevas tilgub,
taga leinab tarka Tõllu.
Miks need noored naised nutvad,
pisaraid pühivad piigad,
mehed silmavett valavad,
lapsed lausa töinamassa?
Taga leinavad nad Tõllu,
kahetsevad kaotamista,
kangelase surma kurtvad,
vägimeesta ju vajavad.
Käod jätvad kukkumise,
ööbikud need hõiskamise,
lõokesed laulamise,
pääsukesed piiramise —
taga Tõllu leinatesse
ja kurtessa kangelasta.

Leinab noori, leinab vana,
leinab loom ja leinab loodus.
Lühendavad juukseid naised,
piigad peasta patsid niitvad,
jalast heitvad mehed kingad,
paljajalu paterdavad.
Saaremaa nagu suremas,
Muhumaa see meelta heitmas,
Vaikad vaevlemas valudes,
Hiiumaal varaksi itku.

Ü[les] k[irjutanud] M. J. Eisen.

Agu II (1924), lk. 106—108.

KOMMENTAARID

A. KOONDMUISTENDID

A. W. Hupel (1737—1819) oli balti-saksa keeleteadlane, publitsist ja kultuuriloolane. Kogus palju väärtuslikke andmeid Eesti- ja Liivimaa ajaloo, geograafia, ökonoomika, etnograafia ja rahvaluule alalt. Teistest tähtsamad on «Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland» (I — 1774, II — 1777, III — 1782); «Nordische Miscellaneen» (28 osa — 1781—1791) ja «Neue Nordische Miscellaneen» (18 osa — 1792—1798); «Ehstnische Sprachlehre» (1780). Hupel on rohkem küll materjalide koguja kui nende analüüsija.

Käesolev teade Tõllu kohta on kirjanduses esimene. (V. Reiman, Kullakaevajad. Kivid ja killud I, lk. 18—20.)

Hupel olevat saanud oma andmed kelleltki Saaremaa pastorilt. (M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 5.)

P. Südda (Süda), Suur-Tõll, Saaremaa vägimees.

P. Süda biograafia kohta on olemas järgmised andmed. Ta sündis 20. veebruaril 1830. aastal Saaremaal Kihelkonnal Atla vallas Tammiku peres, käis 1842.—1846. a. Kihelkonna kihelkonnakoolis, hakkas 1847. aastal Anseküla Tiirimetsal külakoolmeistriks ja vallakirjutajaks. Aasta hiljem töötas ta juba Ansekülas köstri ja kihelkonnakoolmeistrina. 1867. aastal läks ta Kärlasse samasse ametisse. Leivatöö kõrval arendas ta silmapaistvalt muusikakultuuri, selleks asutas ta 1881. aastal Kärlasse mängukoori, peale selle on ta asutanud laulukoore. Erilist tähelepanu väärib Süda Suure Tõllu muistendite kogujana, milleks ta tõenäoliselt on saanud mõjutusi «Kalevipojast». Rahvaluulelist ainestikku on ta kogunud ka oma õpilaste kaudu, eriti Kärlas. Peale selle tegutses ta mitu aastat «Saarlase» toimetuses. Suri 27. detsembril 1892. a. Kärlas ja on maetud Kärla kalmistule. Raamatu Suurest Tõllust avaldas ta 1883. a. (V. R[eiman], Suur Tõll, Saaremaa vägimees. Post. 10. II 1890, nr. 17, lk. 2; V. Reiman, Kullakaevajad. Kivid ja killud I. Tartu 1907, lk. 52—53; Kommunismi Ehitaja 23. VII 1959, nr. 87, lk. 3.)

Arvustus võttis Süda raamatukese hästi vastu. Nii kirjutati näit. teise trüki ilmumise puhul:

«Ja mis lapsele armas oli kuulda, see on armsaks jäänud ka mehele. Kui 1883 «Suur Tõll» trükis ilmus, siis tõusis lapsepõlve mälestus lapselikust Saaremaa vägimehest uue võimuga silma ette ja tänu südamesse selle mehe vastu, kes kõik on kokku korjanud, mis vana rahva suus Suurest Tõllust veel iganes liikus, ja kes neist lihtsatest jutueiekestest oma koduse rahva vägimehele kauni pärja on punu nud. Seda enam kui kuuleme, et see töö palju vaeva ja kulu ja higi on maksnud ja töö tegija 20 aastat otsa rahvaraamatust on püüdnud lugeda ja seletada, mis ta

nüüd meile pakub.» (V. R[e i m a n], Suur Tõll, Saaremaa vägimees. Post. 10. II 1890, nr. 17, lk. 1.)

Edasi aga rõhutab arvustaja, et raamatu lõpuosa sisaldavat sündsusevastast, mida soovitab hilisemais trükkides välja jätta.[1] Seda seisukohta kordab hiljem ka Eisen, leides, et raamat ei kõlba noorsoole ja et noorsool väljaanne Tõllust veel puudub. (M. J. E i s e n, Endised jõumehed (1901), lk. 21.)

P. Süda raamatut on kasutanud M. Lipp Õpetatud Eesti Seltsis peetud ettekandes, mis on hiljem avaldatud ka trükis: «Gross-Tõll, eine oeselsche Volkssage» (Sitzungsberichte d. GEG 1886, lk. 213—240). Lipu töö tähtsus on ennekõike selles, et selle kaudu sai välismaa kontakti Suure Tõlluga. Vaevalt erilist tähtsust on tema teoreetilistel arutlustel.

Süda ja Lipu järgi avaldas artikli ka R. Willmann (Rahva Lõbu-leht 1901, lk. 193—197). P. Süda järgi on koostanud samuti H. B o u r g e o i s, Revue des Traditions populaires 1910. a. maikuu numbris, hiljem tuli see eriraamatuna pealkirja all «La Légende de Suur-Tõll, le géant d'Oesel». Ka enamik õpikuid on kasutanud Süda raamatut (K. A. Hermann, T. Sander, M. Kampmaa, V. Ridala, A. Raud), osalt arvestatud ka M. Lipu arutlusi. (V. R i d a l a, Eesti kirjanduse ajalugu I, lk. 62—67; M. J. E i s e n, Tõll ja ta sugu, lk. 8—9.)

Kuivõrd laialt P. Süda raamat siiski oli tuntud, sellest annavad tunnistust sealt loetud tekstide ümberjutustused, nagu näit. järgmine Võnnust, kus muidu Tõllu-lugusid ei tunta:

«Suure Tõllu poig ja Kalevi poig pillimeestena.

Ne olliva Uduvere küla pillimehe'. Keluse külast lätsiva läbi. Üts olli Suure Tõllu poig, tõine Kalevi poig. Katekeisi.

Sis võtiva kuuse maha, teiva viiulipilli. Mõlemba teiva. Sis oli pill valmis tettu. Sis naksiva timmima. Timsiva ütte: sang! sang! pung! pung! sang! sang! pung! pung! Sis tuli neil eestmäng:

Tiisu Tiiu oli ilus plika,
poiste pääl tema vaatas ikka.
Hommikul, kui tuba pühkis,
luuavarrega ta nisa nühkis!
Ussassaa, villenaa!
Kaale'ga Mihkel kaavanaa!

Noh, nüt olli neil pilli ära timm(i)tu, nüt tuli tuu pärismäng, valsilugu:

Pooli Ansu Tooma Tiiu,
Tiimu Toht ol'l põrandal.
Aaper juht ja marja mat'i,
püksi lapit ol'lit lahti.
Villenaa! villenaa! villenaa!
Kaale'ga Mihkel kaavanaa!

Ja sis, kui Uduvere küläst läbi lätsivä: tuuleveske juuske ja mõldre jahvat ja kuulis mängumehi tulevat. Mõlder pööris tantsma, ja veske jooksis ja nii kaua kui ta palama läts — ja ise tansip ja näitap kääga, et heida pääle — teisele mehele näitap kääga, ei ütle, aga teine ei saa aru — ise tansip! (Mõlder.)

---

[1] Sündsustunde vastast leiab ka J. Truusmann ja tungib väljaandele teravalt kallale (Valgus 20. III 1887, nr. 12, lk. [2], vg. [2]).

Ja rüälõikaja nurme pääl põimseva rüga, ja peremees kuuleb mängu, et:

Ai Pooli Ansu Tooma Tiiu,
Tiimu Toht ol'l põrandal —

Ja tansma. — Ja muist eemal hainamaal haine võtman ja kuuleva mängu, et:

Ai Pooli Ansu Tooma Tiiu —

ja pöörva ka tansma ja tansiva kas issand halesta!

Ja veski läts palama — kurat palot maha. Sis tuu teine peremees võttis loogu ja tuu pööras ka tansma.

Ja vanainemise' kuulsi kah, et mängumehe', kes läiva küläst läbi — vanainemise', kes tõbevoodin olliva, nuu' leiva jalaga sängi otsalauda vasta ja laulsiva ka:

Ai Pooli Ansu Tooma Tiiu.

Jah, lätsiva külast läbi. Vat sääratsit mehi ei ole! Terves ilmas ei ole sääratsit!

Peräst kaieva: mis me tennü olemme! Veski palotetu, rüävihu' tallatu, hain sõkutu. — Ei ole midagi teta — kahju mis kole. — Vat mis hull pia tegi!

Ütle venelase moodi: «Mul oli kolm lotja, vot' kurat, — kõik p - - - - n!» [1] — Äh-äh-äh (Naerab ise).» (ERA II 35, 303/7 (6) < Võnnu, Kastre-Võnnu v. — R. Viidebaum < Jaan Luik, 60 a. (1931).)

Süda raamatu mõju on tulnud käesolevais kommentaarides märkida mitmel puhul. Samast raamatust on peaaegu täielikult võetud ka V. Mägi üks tekst (Veske 3, 39/40 (1) < Saaremaa). Süda järgi ilmub ka Hookivi lugu ühes ajalehe matkakirjelduses (Jalutuskäik hoo- ehk hobusekivile. Meie Maa 26. VII 1922, nr. 56, lk. 2).

«Suure Tõllu» saamisloo kohta avaldab Süda ise veel järgmist:

«Sõnake Suur-Tõllust.

Lubage mulle, austatud lugejad, et teiega sündinud saarlasena Saare keeles, aga üleüldises meeles natuke kõnelen. — Teie mäletate ehk veel, et selleaastase «Postimehe» 17. numbris keegi austatud «W. R.» «Saaremaa vägimehest Suur-Tõllust» lahke osavõtmisega kirjutas. Sellele tahtsin omalt poolt veel mõned sõnad juurde salvata.

Sest on pääle 55 aastat juba mööda, kui ma alles püksata, paljajalgne mehike olin (Saare ema ei mõtelnud sel ajal iialgi selle pääle enne oma pojale püksisid teha ega kingi jalga anda, kui 7, kui 10 aastat seljas oli), kui ma Suure Tõllu pilti hakkasin nägema. Aga küll oli see pilt, mis vanem rahvas omas jutus mulle ette maalis! Mees, kes sääl seisis, oli koletu suur ja selle järele ka tema jõud ja teod, nõnda et hirmu pääle ajas. — Aega mööda aga, mida suuremaks ma kasvasin, seda vähemaks jäi tähendatud pilt rahva jutus. Kui ma karjapoisi ameti ausal viisil ära pidasin ja muule tööle juba kõlbasin, panin ma kohkudes imeks, et Tõllu pildi maalijaid üsna vähe leida oli, ja kui ma kellegi käest Tõllu järele pärisin, sain sagedasti vastust: «Ma teadsin tast õige palju ja imeasju, aga olen kõik näljaga alla neelanud, mistarvis tühja meeles pidada?» — Kui ma tasaharva niisuguseid vastusi olin saanud, siis kohutas mind kartlik mõte ja hüüdis mulle kõrva sisse: «Uus aeg surmab Tõllu ja unustuseudu varjab tema pildi nõnda kinni, et aasta viie-kuuekümne pärast Tõllu enam olnudki ei ole.» Võtsin siis nõuks kõik lapsepõlised ja poisikese-ajalised teadused kirja panna, korjasin

[1] Vanamees jutustas selle loo suure hoo ja paatosega. Kas ta selle on ise fantaseerinud või kustki kuulnud, seda ei tulnud meele küsida. Vast saab seda hiljem teada, kui lähen sinna tagasi. — Ennem ta laulis meile laulud üksikult, kuid ühendas nad kohe teatud tsüklisse, eeslauluks, pärislauluks ja valsilooks. See jutt pidi nagu ühte siduma laulud ja jutusündmustiku üheks tervikuks. — *Üleskirjutaja märkus.*

ja korjasin, mis iganes võimalik, veel juurde, aga unustuseudu läks iga aastaga paksemaks. Kui nägin, et aeg selles asjas paremat arutust ei toonud, ja kui ma just selle asja pärast teise peresse või külasse pidin minema, et sääl Tõllu üle järele pärida, siis tulid kõht ja teised liikmed mulle uludes vastu, kes ulgudes hullemad kui Napoleoni soldatid Borodino väljal, mu kõrvad tuliseks tagusivad ja mind võimatuks ära võitsivad — muud kui tagane. Niisugune võitlus sundis teist nõu otsima. Leppisin silmakirjaks kõhu ja teiste liigetega ära ja võtsin nõuks sõpradele kirjutada, kas ehk nemad ei teaks mulle Tõllust midagi sõnuda. Üksainus austatud ja armas ametivend J. W. võttis minu palvet kuulda ja saatis mulle ühe loo, — mõned koguni pilkasivad päälegi, üteldes: «Näe, mes sa ka taga ajad, kud poleks muud ametit!» Lootus, sel teel rohkem kaasehitajaid leida, ei läinud täide. Uut nõu otsima. Leidsin. Andsin korjandused, mis siiamaale olin teinud, trükki, lootes, et siis ärksamad rahvamehed saavad appi tulema, kui näevad, kui puuduline Tõllu pilt veel on. Raamatuke «Saaremaa vägimees Suur Tõll» leidis nii lahket vastuvõtmist, et mõne aja pärast seda kuskilt enam saada ei olnud. Suur Tõll oli rahva seas, kellest ta ju välja kasvanud, üsna armastatud võõras, aga uusi teadusi, nii kui ma lootnud olin, ootsin ilmaaegu. Paari aasta jooksul sain üheainsa loo «Hookivi», ja sedagi ühe Kuresaare linna ausa kodaniku, sündinud sakslase käest.

Raamatukese «Suur Tõll» esimene trükk oli otsas ja tema toimetaja hoidis ennast Saare põõsastikus pelgus, häbenedes, et nii puudulikku ja käsil tööd ilmale avaldanud. Ikka tungivamalt käisivad jutuarmastajad ja kõige rohkem raamatukauplejad, kes minust vähegi viderikus märku saanud, mu pääle, et peaksin Tõllu teist korda trükki andma. Pika nõupidamise järele kutsusin mõlemad jalad seltsi ja pidin linna poole kõmpima, et trükkijaga Tõllu üle rääkida. Aga! — sääl tuli tühi rahakott mulle vastu ja siunas mind nõnda läbi, et kõik himu Tõllu uuesti trükki anda kui vette ära kadus. Pöörsin ümber, tulin koju, istusin raiepaku otsa maha ja oleksin, pääd põlvede pääle toetades, nutnud, kui seda tempu oleksin mõistnud. Sääl läks uks lahti ja sisseastuja laulis linnukeelel:

Mis sa nudres nuttu mängid,
põlvde pääl pääd sängid?
Näita nakkis oma nägu,
Saare taadi tähtsat tegu:
ise Tõllu toimetaja,
lustiline luuletaja,
nüüd sa nudres nuttu mängid,
põlvde pääle pääd sängid.
Tere! tere! hallikene!
Julgust! minu kallikene!
Halli habet austakse,
koormakandjat kumardakse.

Sisseastuja oli Saare Riidu, kes oma julge, rõõmulise, lahke palgega ja teretusega kõik kurba meelt minust eemale peletas. Teisel hommikul sõitsin Kuresaare linna, sääl juhtusin Tallinna raamatukaupleja herra Pihlakaga kokku ja ajasime asjad nii kaugele, et Tõllu teine trükk tema kulul pidi ilmuma. — Ma rõõmustan väga teise trüki üle, sest mu ootus ja lootus näitab õitsema hakkavat. Juba on mulle viis kena elujuhtumist Tõllu elust kätte saadetud ja pääle nende veel väikesi riismekesi ja lapikesi, mis Tõllusse puutuvad, Tõllu pildi maalimise juures aga pildi värvi tublisti ülendama saavad. Siiski täieliku pildi maalimiseks puudub veel palju, palju materjali. Selleks aga ei ulata ühe inimese jõud. Sellepärast palun siis kõiki ausaid Saare, Muhu, Hiiu ja Ülemaa vendi ja õdesid, kõiki, kes eestlaste vanavarast lugu mõistavad pidada: olge hääd, osavõtlikud sõbrad ja kallid kaimud — tulge appi Tõllu tubli pildi tarvis kivisid ja palkisid kokku kandma. Iseäranis teie, saarlased, muhulased ja hiiulased, võtke labidad kätte, kaevake ümber kõik vana muinasvalla muld! Teie saate imetlema, mis kulda ja kallid kivisid teie leidma saate, mis Tõllu pildi sees kaunisti särama saavad. On ju Tõll ometi liha teie lihast ja luu teie luust ja tuksub tema soontes süda-saarlaste veri, — kas ei peaks meie temale siis mitte ausammast üles ehitama, nii kui Ülemaa kaimud ja suguvennalised Soome velled seda oma kangelastele on teinud? Üles siis ühisele tööle, kangema kangelase kaunimale kujutusele! Pistke kirja, mis teie Tõllust kuulnud ja kuulete ja saatke minu kätte hoida ja pruukida, ma saan teile kviitungi ajalehtedes andma ja aitäh! ütlema, pärast aga Suure Tõllu kolmanda trükis kasudega tagasi maksma.

Ka tähendan siinsamas juba ette, et ma kolmandas trükis teistes keeldes ilmunud tükid Tõllust, nii palju kui kätte võin saada, tahan tähelepanemise alla võtta ja ausa Suure Tõllu arvustaja «W. R.» nõu järele kõik pahad paised ja üleliigse liha armuta maha lõigata ja lõigata lasta, mis üksnes selle läbi tema külge kasvama on jäänud, et ma Suurt Tõllu just nõnda pakkuda tahtsin, kudas ma rahva suust kuulnud olin.

Veel kord Saare vennad ja õed! ärgake tööle! Saaremaal on vanavara küll. Aga vähe on teda siit välja kaevatud, nõnda kudas austatud suguvenna ja korjaja-kangelase dr. J. Hurti aruannetest näha võib. Ma tunnen küll neid põhjusi, mis teid takistavad üleüldisest tööst osa võtma. Eks ole need ärksamate Saare poegade juures suuremalt jaolt needsamad, mis mindki Suure Tõllu materjali korjamise ja trükkiandmise juures õige kimbatusesse ajasivad? Aga tõsine tahtmine ja õige isamaa-armastus võidavad kõik ära. Sellepärast siis: Astugem ühisele tööle ja ehitagem oma Tõllule ausammas, mis meie ajaloos kuulsa Saare vääriline on.

Kõigile lahketele kaastöötajatele sõbralikult vastu tervitades aupaklikult

P. Südda.»

(Postimees 28. VII 1890, nr. 83, lk. 1—2.)

Peatükis «Tõllu poeg õpib viiulimängimist» kõneldakse torupillimängimisest kui survevahendist mahajäänud lõikajaile. Torupillist seesuguse survevahendina on palju kõnet ka kirjanduses, näit.: J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, lk. 27, 215; J. Chr. Petri, Neuestes Gemählde, lk. 438 jj.; A. W. Hupel, Topographische Nachrichten II, lk. 290; K. Bücher, Arbeit und Rhythmus, lk. 326 jj., jm.

On tõenäoline, et torupill sunnivahendina algselt oli seotud ka jõuandmise uskumusega, nagu muusikal primitiivsete rahvaste juures on olnud maagiline tähendus. Vrd. näit. laplaste nõiatrumm jm. (Heinitz, lk. 7—10; 50). Rütmi ja töö suhteist vt. K. Bücher, Arbeit und Rhythmus.

Peatüki «Tõll ehitab Mustjala ja poeg Kihelkonna kirikut» kohta võib märkida veel: Kihelkonna praegune kirik pärineb XIV sajandist, vahepeal ümber ehitatud. Torn tehti alles 1897.—1899. a. Kirikust eemal asetsev kellatorn on ehitatud 1638. a. (Vt. Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden in Russland.)

M. Körber, Der öselsche Nationalheld.

Martin Körber (1817—1893) oli saksa rahvusest kirjamees, töötas Kuressaares õpetajana ja hiljem (1846—1875) Ansekülas pastorina. On avaldanud ka rea eestikeelseid raamatuid ja 8 eestikeelset luuletuskogu. Tundes huvi lokaalajaloo vastu, avaldas ta kolm köidet «Oesel einst und jetzt», millest teine köide, ilmunud posthuumselt 1899. aastal, toob ka hulgaliselt andmeid Suure Tõllu kohta, mis pärinevad nähtavasti rahvasuust, osalt aga siiski kirjandusest (näit. C. Russwurm, Sagen aus Hapsal), omajagu on ta mõjutatud ka Süda teosest.

SÕNASELETUSI

aentvaks, vt. vaks
ahjuluud — luud leivaahju puhastamiseks tuhast enne leibade ahjupanekut
ametimees — siin tekstides: käsitööline
amki — ammugi
ann — annan, andnud (kiirkõneline lühendus)
arhirei — peapiiskop
arutu palju — arvutu palju, väga palju

edimiä — ei tea mis; miski
eese — enese
eesmehed — rahvavanemad
ehtämä — ehitama
eis — ise
esma — eks ma

haarduma — ulatuma
hakatand — alustanud, hakanud
halb (halva) — vanakuri, vanapagan; Kuradi eufemism (vt. ka: vanahalv)
halõstama — haletsema, kaasa tundma
hiitmä — heitma; lööma
hiitüma — kohkuma, heituma
hämmümä — märjaks saama
härgrattad — härjavanker
häötämä — hävitama
hööritama — ümber keerutama
hüürdümä — veerema

ige — vankritelg

jal — jälle
joht — küll
jougə — jõkke (liivi k.)
jälgots — jaluts
jälle (jääma) — järele (jääma)
järi — järv

kaapsud — kapsad
kaieva — vaatasid
kainus — kaenlas
kakma — lõhkuma, ära kandma; kiskuma
kargutama — kihutama, ajama
kaudu — mööda («kaudu Tõllut»: Tõllust mööda)
kavvõndõhe — kaugele
kedad — (ei) kedagi
kēzard — keiser (liivi k.)
kihkund — kihelkond
kiires — tulesäde
kiiva — viltu
kild (killa) — rühm inimesi
killakogu — inimeste-rühma (rahvavanemate) kokkutulek nõupidamisele, vt. P. Süda, Suur-Tõll, (siin) lk. 53; muist. 169 A, lk. 232
*killapäev — inimeste-rühma (rahva*vanemate) nõupidamise päev, vt. kild ja killakogu
killing — (sks. *Schilling*) ka Baltimail löödud metallraha keskajal; vanimad dateerituist pärinevad XIV saj. Tartust
kindmite (mitm. om.) — kindlate
kirgmine — kiremine, (kuke) laulmine
kirkkond — kihelkond
klint — rannikupank, paekallas
knaš′ — ilus (liivi k.)
koalegi — kellelegi
koes — kuhu
kohe (maad) — vastu (maad)
kohki — kuskil
kohrutama — end kohevile ajama
kohtas — kohe
kohu — mutt
kòjolaud — pühapilt
kooljakivi — rahvameditsiinis kivi, millega vajutades püüti arstida hobuste kooljaluud (kannaliigese seesmisel pinnal esineva luu või luuümbrise vohamist)
kork — kand, konts
kostis käima — külas käima, külastamas käima
kottal — kohal
kudama müürü — ehitama müüri
kuha (pääle) — koha (peale)
kuljetakse — käiakse
kulling — kuldraha, kuld
kunsti pidama — nõiatempe tegema
kunts — nõidus
kut — kui
kuulõ — kellele
kõlvatu — sobimatu, kõlbmatu
kõõ — ikka, kõik
kõverehe — kõverdi

kõnkad — künkad (liivi k.)
külmking — saartel uskumus, mille kohaselt erakordset surma surnud inimese (tapetu, õnnetult surmasaanu) hing arvati käivat kodus ja häirivat inimeste elu
küng (küngu) — küngas

küünar — vana pikkusemõõt — 0,5334 m; end. Liivimaal ka — 0,6096 m

ladama — jooksma, punuma
lae — laev
lagosi — «töö lagosi»: töö edenes
lahetänd — visanud
laidu — laid
lambalapsed — lambakarjused
lammõma — maha heitma
latsid — kohad, platsid
latu (ladu) — latv
lauster — paadisadam, lauter
lesatama — lamama
liisna — üleliia
liisnati — liialt, üleliia
linnapää — linnus
litrama — latrama, lobisema
liverdama — lobisema
loha — lohistamisi, lohinal
lontsu — ripakile
loogused — kahe loogaks painutatud väädi vahele asetatud võrgust kanderiist
lõlatəm — laulatama (liivi k.)
luhiga — hooga
luht — õhk
luupeks — pahkluu
lõugas (lõigas) — laid või madalik meres
lõugud, vt. lõuguti
lõuguti — mineviku tööriist linade kolkimiseks: ca 150 cm pikkune puutüvik, üks ots maas, teine ots seisab kahel jalal; tüvikule on sisse lõigatud hammas, mille peale on asetatud vastuhammas, hamba vahel purustati lina- ja kanepiluud

maandi — maantee
makk — vorst
manaster — klooster
manima (mainima) — nimetama
manster — klooster
maruks — vihaseks, pööraseks
massakas — sääsk
mastõr (master) — klooster
miildö ar' — viha läks üle
miildü — meeldis
mose — vahest ehk (vene k. *может быть*)
mukka — minuga
munt — mõnda
munt — käbi; ka lõug, alumine lõuaosa
munõ — mõne
märge kokko — pidasid nõu kokku
mörts — märss, võrkkott

naanu — hakanud
nanna — nõnda
natik — natukene, veidi
ni — ja
nihuti — niueteni
nokki — nüüdki
norts — märss (?)
nõstma — tõstma
nõsõma — tõusma
näeripäev — nääripäev, 1. jaanuar
nääriba — nääripäev, 1. jaanuar
nüss — sõrmenukk (Wd.)

oge — okkaid
ojaga soskima — odaga torkima
olad — olevat
oort — kohe
oosine (oosidsõ) — õõnetega, koobastega
otsani — täiesti

paha-veiga — mitte sugugi
palli — põles
pannud säärad seugama — hakanud kiiresti jooksma
paps — pastoraat, pastori elamu
parakonn — padakonn
parhilla — praegu
park — rahvahulk
parruisi — parajalt, mõõdukalt
patuvidäjä' — kiusatusse ahvatlejad
peaje — pidavat
pebritsema — peprede (aganate) seast välja otsima
peel — peal
peiad — rattapöiad
piia — neiu
pilisemä — helkima, läikima
pinde lööma — esimesi mullikesi tekkima keema hakkavas vees. («Supp hakkas pinde lööma.»)
pit'ki — pikne, kõu (liivi k.)
pitsima — kimbutama
pliit — kiviplaat
podi, podid — pudi
pooküma — liiva merest viskama
poom — kang
povar — kokk (liivi k.)
praeguskid — praegugi, ka praegu
prõllaki — praegugi
pudree — portree
puhtõ' — peied, matused
putked mängima panema — putket tegema, pagema, jooksu panema
puumaakoht — talukoht
puuvõismõ lampkõnõ — puuõli lambikene
põllepäitsed — põllepaelad
põlvepulk — vankri osa
pääkses — saar
pöiatud saapad — uute labajalaosadega varustatud saapad
pöid, vt. rattapöid
pöised — sukapöiad
pölmas (pölme) — kasutamata, mahajäetud põld
pühäne — pühapilt
pümme — pime

ragoma — raiuma
rahu — veealune või veest väljaulatuv madalik
raisk — halb metsakoht; raiesmik
rank — pank, rahn
rasõvappa — raskemalt
ratta' — vanker
rattapöid — rattaringi osa, teise osaga ühendatud salapulga abil
rattarõuk, vt. rõuk

reŋŋas — rõngas
riisa' — kreeka-katoliku vaimuliku ametirüü
rindas — reas
rokk — supp, kapsarokk
ron'õ — ronis
Ruubentiltsed — Rumpelstilzchen, muinasjutuline olend, kelle nime keegi ei tea (vt. Grimmide muinasjutud)
rõuk — vankri rõukpakusse lüngi paigutatud tugipuu redelite hoidmiseks
räüs — rahe
rööstida — trööstida
rügama — kandma
rünk — rahn

saan — saanud
saatikad — saadik, sellest peale
sau — suits
seasuupulk — vankri osa, pulk, mis hoiab tagumist telgpakku kindlas asendis paigal
sedatsi — sedaviisi, sedasi
seerep — liisk
sii — siin
silestämä — silitama
sinist poti sisse tegema — potisinist riidevärvi koguma
s'oo — see, too
soskima — torkima
stuuart — laevakoka abi, kelner reisilaeval
sugema — moonduma
sugi — sugenes, tekkis («Laidu ning maa vahel jookseb jõgi. See sugi sellest.»)
sukapõised — põiad
sukavarred — sukasäärad
Suuregi — Suurekivi (kohanimi)
sõitas — sõitis
sõkõ — pime
sääsavaks, vt. vaks
süld — sild
sõld — vana pikkusemõõt — 2,1336 m

tagõma — külge panema, puutuma
taha — siia
tahtn — tahtnud
taluma — kandma
tappuma ar — surma saama
tarist — tarvis
teovaim — naisteoline (mõisatööl)
tiheli — tihedasti
tiidsate (sammudega) — kiirete, rutakate (sammudega)
tiitsest — kiiresti, rutusti
tilahutama — tilistama
titsid — tugipuud, tugisambad
tokk — dokk, seadmed laevade remontimiseks
tsiisse — tasa (vene k. *тише*)
tsungma — songima, tuhnima
tsässon — kabel

tulekivi — tükk ränikivi, mille vastu löömisel tulerauaga tekkis säde, mis süütas taela. Vana tulesaamise vahend, kohati kasutusel veel käesoleva sajandi algul
tuoiž-puolə — teisele poole (liivi k.)
tutid — piidad
tuulaiga — sel ajal
tänak (tänaku) — külatänav
tänni — tänitama, hüüdma
tärvetaoline — toru-, pasunakujuline
tööklid — klaasid (vene k. *стекло*)
tükkis — hoopis, täiesti
tüma — pehme
tüüst — tüvest

uisk (uisa) — uss, madu
umbest — Saaremaal: just, täpselt; mandril: umbes, ligikaudu
ummõhtõ — ometi
uroh (nom. urg) — urus
ürga — ojakene (liivi k.)
uus (oosõ) — õõs, koobas
uutma — ootama

vabatmees — vabadik, saunik
vaen — sõda
vahmiilid — perekonnanimed
vahtsõst — uuesti
vaibuma — vajuma
vaimlane — vaenlane
vaks — vana pikkusemõõt: väljasirutatud põidla ja keskmise sõrme pikkuse vahe — sääsavaks; väljasirutatud põidla ja esimese sõrme pikkuse vahe — aentvaks.
vaksoksi — vastuoksa
valu — valgus
valõtama — helendama, valendama
vanahalv — vanakuri, vanapagan; Kurat (vt. ka: halb)
vanemuine — vana, muistne
vannas — puust adra (labidakujuline) kündev osa, lõiketera
varvoline aid — varbadest aed
vet — ju (vene k. *ведь*)
vihama — vihastama
Vihhas-kunigas — Ivan Groznõi
vilistid — tundmatu päritoluga rahvas, kes Kreeta saarelt või edelapoolsest Väike-Aasiast siirdus ca 1200 e. m. a. Palestiina rannikule
vinnima — loopima
võl'tsus — vale
võrutama — õõnestama
vägilane — vägev mees, jõurikas mees
väraht — värav

õlapuu — rangluu
õnnõ — ainult, ennegi

ülanduse pärast — üleannetuse pärast
üsk — süli
ütevoori — ükskord, kord

RESÜMEED

ЭСТОНСКИЕ СКАЗАНИЯ О БОЛЬШОМ ТЫЛЛЕ И ДРУГИХ БОГАТЫРЯХ

Резюме

Настоящим томом продолжается издание серии эстонских сказаний о великанах и богатырях, в качестве первого тома которой появились «Сказания о Калевипоэге» (1959), второй том представляют данные «Сказания о Большом Тылле и других богатырях», в третьем томе помещаются сказания о Ванапагане.

Содержанием второго тома эстонских сказаний о великанах и богатырях являются главным образом распространенные на Сааремаа и Хийумаа сказания о великанах — о Большом Тылле, его жене, о молодом Тылле и о Лейгере. Кроме того, добавлены еще сказания об Олеве и о Печерском богатыре.

Опубликованные в литературе и имеющие народное происхождение объединенные сказания о Большом Тылле содержатся в первой главе, о Лейгере — в начале сказаний о Лейгере. Литературные переложения народных сказаний даны в приложении в конце тома.

В данном томе сказания публикуются на основе той же системы, которая была использована в первом томе, в «Сказаниях о Калевипоэге». В выпуске дается весь материал с соответствующим содержанием. Не публикуются дублеты, которые по ходу соответствующих текстов отмечаются знаком равенства; фрагментарные и не представляющие значения отрывки текстов перечисляются в комментариях.

Представленные в данном томе сказания, как и сказания о Калевипоэге, являются главным образом сказаниями о великанах, этиологическими сказаниями и объяснительными сказаниями. Важно отметить, что в этих сказаниях часто несколько великанов параллельно действуют над одним и тем же объектом, или же их действия аналогичны при разных объектах. Это — сказания о происхождении таких объектов, как постройки, формы земной поверхности, водоемы, сказания о доставке больших валунов на то или иное место и т. п. В этих сказаниях часто выражается восхищение физической силой, причем размеры этой силы выходят далеко за пределы возможного. Так, о Тылле, Лейгере и жене Тылла рассказывается, что они были крайне велики и сильны. Их размеры и сила часто характеризуются, как обычно в сказаниях о великанах, при помощи фантазии отношений, что проявляется в переходе пешком через море, причем вода достигает великану лишь до пояса, в размерах принадлежащих ему предметов, в толщине палки и величине пивной бочки, которую он носит в кармане. При помощи одной лишь своей силы великан побеждает большие толпы врагов. Женщины-вели-

канши по сравнению с мужчинами выполняют отчасти ту же самую, отчасти и специально женскую работу.

Сказания о Тылле — это целый ряд сложных сказаний о великанах и не образуют собой целого; в направлении целостности циклические народные сказания и не могут вообще далее развиваться.

Хотя Тылл в представлении народа является, так сказать, природным великаном, в результате деятельности которого объекты природы попали на их настоящие места, или же изменилась форма этих объектов (камни, следы пальцев на камнях, холмы и т. д.), однако наряду с этим встречается и его изображение в качестве народного вождя в различных сражениях. Таким образом Тылл представляется не только великаном, но и богатырем. В молодом же Тылле гораздо меньше великанского, он — трудовой человек и отчасти музыкант.

Противником Тылла является Ванапаган. Ему дают иногда еще церковное имя — Дьявол, но это, несомненно, результат позднейшего переноса. Тылл и Ванапаган, а также Калевипоэг, часто выступают параллельно, иной раз какое-либо действие совершается Тыллом, в другом случае — Ванапаганом, наконец это же действие совершается иной раз Калевипоэгом. Так, камни в церкви бросают Большой Тылл, Ванапаган, а также Калевипоэг; некоторые камни связываются с деятельностью Большого Тылла, его жены, Ванапагана, жены Ванапагана, Калева и жены Калева.

Имена действующих лиц в сказаниях о Тылле сильно варьируются. Главное действующее лицо носит имя Тылл, Большой Тылл, Тэлл, Тэллу, часто также Тыллус. Тылл — древнее имя, употреблявшееся на островах Западной Эстонии. Сейчас это имя встречается лишь в качестве фамилии, а также в названиях местностей (Тыллусте, Тыллисте). Жена Тылла часто вообще не называется по имени, однако иногда носит какое-либо имя, например, Пирет, Реэт, Крыыт, под влиянием литературы ее иной раз называют даже Линдой. Жена Ванапагана по большей части не имеет имени, но иногда ее смешивают с женой Тылла и называют в таком случае Пирет или Марет. Сын Ванапагана — Курит, его слуга — Ва-Ятс. Имя брата Тылла — Лейгер — (иногда также Лейдер, Нейдер), как полагают, происходит от старо-шведского слова *lekare* — музыкант, запевала или заводила в хороводе (М. Хаавио). Это имя известно и как фамилия. Жена Лейгера имени не имеет.

В сказаниях о Тылле можно различить наслоения различных исторических ступеней развития сказаний. К наиболее древним, несомненно, относятся рассказы о бросании камня, о ношении камня, о прохождении через воду, о возникновении форм земной поверхности, островов и низменностей, которые все содержат первобытные представления. Представляется, что сказания о происхождении различных мест, связанных с какой-либо деятельностью великана, — несколько более позднего происхождения. Еще более поздние — сказания о различных постройках и битвах с вторгшимся в страну неприятелем. Сравнительно более позднего происхождения также те сказания, в которых говорится о Дьяволе, сражающемся против местного великана (Тылл, Лейгер) или же просто находящемся с ним во враждебных отношениях. Конечно, затруднительно датировать с большей точностью происхождение их текста, однако все же можно найти известные точки опоры для установления порядка их следования во времени, особенно на основании критерия *terminus post quem*; так, например, сказания о построении церквей (или местные приспособления заимствованных сказаний с подобным содержанием) не могли возникнуть, прежде чем не заглохло воспоминание о строительстве. Сказания в этой версии едва ли идут дальше

XIX века. Хотя содержание или мотив подобных сказаний могли возникнуть раньше, однако они пережили в таком случае варьирование и приспособление.

В сказаниях о Большом Тылле содержится много юмора — в отдельных ситуациях и репликах; это обстоятельство также говорит о более позднем отношении, о том времени, когда вера в великанов уже не могла быть действительно серьезной и когда эти сказания излагались главным образом с художественными целями. Само изображение неизмеримых величин и разнообразных отношений между ними доставляло эстетические переживания.

Сказания о Тылле были еще вполне живыми в конце XVIII и начале XIX веков. Однако по данным собирателей фольклора уже в середине XIX в. сказания о богатырях начали исчезать. Вообще исчезновению фольклора весьма содействовало распространившееся на Сааремаа движение гернгутовцев. На знания о богатырях подействовала и литература, в особенности книга Пеэтера Сюда о Большом Тылле 1883 г. и 1889 г. («Небольшой кусочек древнего наследия или сааремааский богатырь Большой Тылл» 1883 и «Большой Тылл, сааремааский богатырь» 1889). Статьи прибалтийских немцев о Тылле в народ почти совершенно не проникли.

По сравнению с Калевипоэгом библиография Большого Тылла гораздо малочисленнее. Впервые упоминается о сказаниях о Тылле в III части книги А. В. Гупеля «Topographische Nachrichten» 1782 г.; на основании этой книги приводит свои данные и Г. И. ф. Яннау в книге «Geschichte der Sklaverey» 1786 г. В том же году в журнале «Für Geist und Herz» появляется и небольшое описание Тылла, составленное И. Ф. Л. Люце; несколько более полный вариант этого описания приводится в работе того же автора «Wahrheit und Muthmassung» 1827 г. Данные, полученные от Люце, были использованы Фр. Крузе в произведении «Ur-Geschichte» (1846), а также Хр. Г. И. Шлегелем в путевых письмах. И в журнале «Inland» также содержатся некоторые статьи о Тылле — Пабста, Кнюпфера и др. Обращает на себя внимание работа К. Руссвурма «Eibofolke» II (1853) и «Sagen aus Hapsal» (1861). Журнал «Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands» I (1868) приводит небольшое сообщение Г. Нейсса. На основании данных старых авторов (особенно Нейсса) Г. Розенберг делает небольшую сводку в книге «Eesti rahva vanad pärlid» («Древние жемчужины эстонского народа») (1870). В книге Видеманна «Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten» (1876) материал получен главным образом от Люце. Самостоятельное издание представляет собой книга П. Сюда «Suur-Tõll, Saaremaa vägimees» («Большой Тылл, сааремааский богатырь») (1883, 1889).

Довольно рано, вероятно еще до появления книги П. Сюда, сааремаасцев призвал М. И. Эйзен собирать сказания о Большом Тылле. М. И. Эйзен воспользовался материалом о Большом Тылле при составлении своего популяризирующего труда «Древние боги и богатыри эстонцев» («Eesti muistsed jumalad ja vägimehed»). Наиболее обширную трактовку сказания о Большом Тылле нашли в исследовании М. И. Эйзена «Tõll ja ta sugu» («Тылл и его племя») (1927), где на основании богатого материала даются и оценки, заслуживающие серьезного внимания.

Собирание сказаний о Тылле среди народа продолжалось вплоть до настоящего времени. Особенно богатые результаты дало повторное собирание в Советской Эстонии. Дополнительные и уточняющие данные

были собраны преподавателями и студентами кафедры эстонской литературы и фольклора ТГУ, работниками отдела фольклора Литературного музея им. Фр. Р. Крейцвальда АН ЭССР и сотрудниками сектора фольклора Института языка и литературы АН ЭССР.

Объединенные сказания

В настоящем издании текстов приводятся опубликованные в печати объединенные сказания, которые в своей значительной части опираются на оригинальный народный материал. В квадратных скобках в тексте приводится типовой номер сказания в данной книге.

Сообщение о Большом Тылле в работе А. В. Гупеля «Topographische Nachrichten» III (1782)

Данное сообщение о Большом Тылле — первое в литературе. Сведения Гупель получил якобы от одного сааремааского пастора.

А. В. Гупель (1737—1819) — остзейско-немецкий языковед, публицист и историк культуры. Он опубликовал в печати много ценных сведений по истории, географии, экономике, этнографии и фольклору Эстляндии и Лифляндии. Важнейшие издания — «Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland» I—III (1774—1782), «Nordische Miscellaneen» (28 частей — 1781—1791), «Neue Nordische Miscellaneen» (18 частей — 1792—1798), «Ehstnische Sprachlehre» (1780).

P. Süda, Suur-Tõll, Saaremaa vägimees

Первая самостоятельная работа о Большом Тылле — это книга П. Сюда «Большой Тылл, сааремааский богатырь», I издание — 1883, II издание — 1889. В настоящем собрании текстов перепечатано II издание как несколько более полное. Эта книга in 8° содержит 79 страниц и включает большинство сказаний о Тылле, поэтому являлась источником для составителей школьных хрестоматий и учебников литературы. Сказаниями в издании П. Сюда особенно широко пользовался М. И. Эйзен в своих книгах «Древние боги и богатыри эстонцев» (1920) и «Тылл и его племя» (1927).

П. Сюда (1830—1892) был кистером и школьным учителем на Сааремаа, вначале в Анзекюла, потом в Кярла. Наряду со своими служебными обязанностями он занимался также распространением музыкальной культуры, основывал песенные хоры и в 1881 г. основал в Кярла духовой оркестр. Он заслуживает особого внимания как собиратель сказаний о Большом Тылле; на это собирание его, вероятно, вдохновил эпос «Калевипоэг».

M. K(örber), Der öselsche Nationalheld

Довольно много материала о Большом Тылле можно найти также в книге по истории Сааремаа, составленной М. Кёрбером «Oesel einst und jetzt» II (1899). Сказания, очевидно, записаны в народе, но отчасти и позаимствованы из литературы (напр. К. Руссвурм, «Sagen aus Hapsal», 1861); некоторое воздействие на Кёрбера оказала и работа П. Сюда, «Suur-Tõll».

М. Кёрбер (1817—1893) — писатель немецкой национальности, работал учителем в Курессааре и позднее пастором в Анзекюла. Он опубликовал ряд книг на эстонском языке. В области местной истории М. Кёрбер является автором трехтомного сочинения «Oesel einst und jetzt» (1887, 1899, 1915).

Отдельные сказания

Как в сказаниях о Калевипоэге, так и в сказаниях о Тылле важное место занимают камни (1—92). В сказаниях о метании камней (1—16) Тылл и Ванапаган состязаются в метании в Кассари (1). Борьба между собой двух великанов на Сааремаа изображается как борьба Большого Тылла и Ванапагана (2—5), на материке же — борьба между Калевипоэгом и Ванапаганом. Тылл бросает камень в Ванапагана, но не попадает (2 A). Большой Тылл однажды бросает в Ванапагана через пролив Суур-Вяйн песок и гравий (2 B). И Ванапаган швыряет в Тылла камни (3, 4). Иногда камень выпадает из руки Ванапагана под влиянием петушиного пения, которое прекращает действие нечистых сил. По большей части камни, которые бросают противники, не попадают в цель. Вообще неудачное метание камней великанами — широко известный международный мотив (ср. J. W. Wolf, Hessische Sagen). В сааремааских сказаниях истории Тылла и Ванапагана нередко перемешиваются. Более последовательно деятельность этих двух великанов пересказывается там, где они находятся в борьбе между собой. Известно много камней, которыми тот или иной из великанов намеревался разрушить церковь или мызу. Так, в настоящем сборнике представлены сказания о метании камней с целью разрушить церковь (6—11). Попытку разрушить церковь Тылл делает из зависти (у других более красивая церковь или более значительная), или же в том случае, если здание возведено без его разрешения. Сказание, имеющее много вариантов (6), рассказывает, что брат Тылла Лейгер (богатырь острова Хийумаа) построил церковь в Кяйна без разрешения Тылла. Тылл швырнул в направлении церкви, однако камень (или камни) пролетели мимо церкви и упали в Оръяку. В части вариантов говорится, что Тылл хотел сбить башню, но камень пролетел мимо; согласно некоторым сказаниям, Тыллу все же удалось разбить башню пополам, — так получилось объяснение, почему у Кяйнаской церкви тупая башня (7 B). Тылл бросал камни также в Пюхалепаскую и Палукюласкую церкви на Хийумаа (8, 9), в таллинскую церковь Олевисте (10) и на Сааремаа в Кихельконнаскую церковь (11). Последняя попытка разрушить церковь была вызвана коллизией между отцом и сыном. Относительно камней, брошенных Тыллом с большой земли в Кихельконнаскую церковь (11 B, D) имеется еще другое сказание, которое объясняет появление камней борьбой Тылла с врагами, вторгшимися в страну (12). О валунах в лесу Паасику имеется также другое сказание: пастушонки деревни Ведрука разбудили спавшего Тылла, за это он начал швырять их камнями (13). Согласно некоторым вариантам, Тылл хотел уничтожить вообще всю деревню Ведрука (13 E, H, I, L). Некоторые сказания не говорят о причинах бросания камней (15, 16).

Важную роль в сказаниях о Тылле играет переноска камня (17—67). Камни носят Тылл (17—38), его (или Ванапагана) жена (39—67) и Ванапаган. Цель переноски камней может быть различной: желание завалить дверь церкви (17—21, 39—41), мызы, даже Хаапсалуского замка (22—25, 42—43), камни подносят к вражеским кораблям (61—62), для устройства печи в бане (44—58) или просто для того,

чтобы показать свою силу (67). Со всеми переносчиками камней случаются одинаковые неприятности: камень падает, потому что рвутся завязки подола, или же из-за песни петуха, иногда великан ослабевает при переноске камня (29 В), иногда о причине падения камня ничего не говорится (17 А). Один и тот же камень может иметь несколько функций. Так, камень в Рака прихода Кихельконна Ванапаган хотел принести к дверям Кихельконнаской церкви (19 В), по другому варианту — Тылл собирался завалить им ворота мызы в Пидула (22 А, В), это же самое делал и Ванапаган (23). Кроме того, Ракаский камень был брошен Тыллом в Ванапагана (116 С). Камень между деревнями Киратси и Удувере также связывают с действиями Большого Тылла, жены Тылла, даже Калева, Калевипоэга и Линды. На этот камень раньше бросали сучья и хворост, что обозначает какое-то исключительное событие, по большей части, смерть от несчастного случая.

Величину и силу Тылла показывают также его карманные камни (35, 36), из которых один — на Хийумаа — выше головы человека (35). На Хийумаа показывают также огниво Тылла (37), на Сааремаа в Аудла — камень, на котором Тылл отливал деньги (38). Из рассказов о переноске камней наиболее популярны камни для бани жены Тылла Пирет. При постройке бани она носит камни, и они, по разным причинам, падают у нее из передника. Некоторые варианты связаны с плачем жены Тылла, от которого возникает Найстесоо («Женское болото») (44) или Найстеоя («Женский ручей») (440), а также ручей у церкви Вальяла (126). Наиболее известен банный камень Пирет в Кыйгусте (44). Камней для банной печи на Сааремаа встречается много в разных местах (45—58). В рассказах о переноске камней наблюдается смешение Тылла и его жены.

Как в сказаниях о Калевипоэге, так и в сказаниях о Тылле встречается много рассказов о следах на камнях (68—88). О камнях для сиденья Тылла рассказывают в западной части Сааремаа (68, 69) и на Хийумаа (70). Такие камни обычно представляют собой древние жертвенные камни. Известны также камни со следами сапог Тылла или со следом сапожной подковы (76, 77), со следами рук (72), кулака (79), пальца (80, 81), со следами ноги (73, 74, 75). Следы Кюльмкинга параллельно называют следами ребёнка Большого Тылла (85), имеется также камень со следами носа Большого Тылла (82). Иногда камням со следами приписывается способность излечивать болезни. Как и при Калевипоэге, встречаются варианты, в которых говорится о следах копыт лошади Тылла (86). Однако вообще Тылл мало занимается лошадьми, так как для сааремааского великана море важнее, чем поле. Наряду со следами Тылла на камнях, встречаются и следы Ванапагана (87), и его лошади (88). Как у многих народов Европы, так и у эстонцев, в сказаниях о великанах нередко встречаются истории об окаменении. Тылл сам, рассердившись, обращается в камень, так как его без причины выманили из могилы (89), в камень обращается и его карета (91, 149), и даже часть его плуга (90).

Однако по большей части каменеет черт, который обратился в коня и хочет увезти девушку. Тылл отрубает коню голову, и туловище его обращается в камень. Окаменевший конь до сих пор находится недалеко от города Кингиссепа (92).

Сказаний о формах земной поверхности (93—117) среди сказаний о Тылле встречается значительно меньше, чем среди сказаний о Калевипоэге, так как ландшафт Сааремаа реже вызывает потребность в объяснении, чем материковая часть Эстонии с ее чередующимися горами, долинами и водоемами.

Если сказания о ложах Калевипоэга очень популярны, и их стали описывать в печати уже с начала XIX века, сказания о ложах Тылла более схематичны и просто констатируют. На Сааремаа упоминаются 4 ложа Тылла (93—97), в одном случае он даже «проспал» гору пополам (96).

Холмы или горы могут образоваться в результате действий Тылла, (98—101), напр. холм недалеко от Пёйдеской церкви — от бросания молота при постройке церквей в Пёйде и Муху (99). Аналогично сказание о Ванапагане, который забросал камнями строителей Пёйдеской церкви, Тылла и его помощника, на камнях образовались холмики высотой около 3 м, которые на болотистых лугах действительно создают впечатление, будто бы под ними находятся камни (100). Гора возникает также при строительстве дороги (102).

Из сказаний об островах и островках (104—109) интерес представляет сказание об острове Абрука, который происходит от горы, перенесенной из Курамаа (104 A). Контурами острова объясняются также названия заливов и мелких островков. Харилайд образовался от пригоршни песка, брошенной убегающим от Тылла Ванапаганом. Подобным образом объясняется и происхождение полуострова Сырве (108).

Из сказаний о водоемах (110—117) известно много историй об источниках, объясняющих их многочисленность на Сааремаа. Источники часто возникают в тех местах, где наступила нога Тылла (114, 115 C, D, F, G, H, I), также от броска копья (115 A). Один из источников в народе считается целебным против болезней глаз (115 A, E). Некоторые источники Тылл создал ударом своей палки (115 E). Ванапаган также нередко образует источники там, где наступает его нога (116), он вызвал и появление 36 источников в Каарма (117). Три источника у бывшей мызы Пидула Ванапаган выжал из земли своими шагами (116 A, D). Из прочих водоемов возникновение реки Сальме объясняют тем, что Большой Тылл хотел отделить полуостров Сырве от Сааремаа, но не смог отодвинуть больше, чем на пару десятков метров, из этой щели и появилась река Сальме (110). Первоначально пытался отодвинуть полуостров Ванапаган. На полуострове имеется также место — впадина Сепа — которое образовалось от падения колеса Тылла. От борозды, проведенной оторвавшимся в сражении от колесницы колесом, образовалось озеро Колтсе (112 A). На месте, откуда Ванапаган взял горсть земли, возникло озеро Сарапику (107 E). Представляется несколько случайным сказание, согласно которому из слез Пирет образуется озеро Кыйгусте, так как в Кыйгусте в сущности нет озера (113). Весьма популярным является однако сказание о возникновении из слез Пирет Найстесоо (44), причем таким же образом объясняется происхождение Пяйтсесоо (60) и Найстеоя (44 O).

С деятельностью великанов, как и следовало ожидать, связано также толкование названий местностей (118—125). В сказаниях о Тылле исключительно велика роль этимологии местных названий. Многие местные названия на Сааремаа объясняются действиями Тылла и Ванапагана, отчасти, конечно, и другими причинами.

Крупные постройки (126—138) в народном творчестве объясняются деятельностью великанов; это в первую очередь церкви. Строители больших зданий сами должны были быть физически велики и сильны. В сказаниях о Тылле много говорится о церквах. Церковь в Вальяла Тылл построил вместе со своей женой. При переноске камней завязки передника разорвались, упавший камень придавил ногу женщине, и она наплакала целый ручей. Он сейчас протекает возле церкви (126 D). Тылл строит церковь в Каарма, его сын — в Кихельконна.

Здесь в фольклоре известные свойства злых духов переносятся на Тылла или безымянного строителя, который ночью разбивает церковь сына молотом (127). В другом сказании говорится, как Тылл строил церковь в Кярла, сын его — в Каарма, причем они пользовались одним и тем же молотом, который в случае надобности перекидывали друг другу (129, A, B). Увидев, что церковь сына вышла более красивой, Тылл позавидовал и захотел опрокинуть постройку сына. Следы пальцев Тылла до сих пор видны на стене Каармаской церкви (129 C). Чтобы церковь нельзя было опрокинуть, сын выстроил по бокам церкви опоры (129 D, E). От броска молотом покосилась башня церкви в Каарма (127 A, B, C). По большей части одновременно строят церковь Тылл и его сын, причем часто выясняется, что отец сильнее, но сын — более искусный строитель, и его церкви красивее. С Большим Тыллом связываются церкви в Карья, Вальяла, Кихельконна, Каарма, Кярла, Пюха, Мустъяла, Пёйде и Муху. Как вообще в международных сказаниях, и здесь мы встречаемся с мотивом выбора места для церкви при помощи волов (136, 137).

Важным мотивом в сказаниях о великанах является различного рода показ силы и величины при помощи отношений (139—145). Тылл переходит через пролив, чтобы посетить Лейгера, имея в кармане бочку пива (139 B). В соответствии с силой большие расстояния великаны проходят за короткое время. При проходе через море вода достигает им до бедер (139 B, C), до колен (139 G) и т. д. Тылл, кроме того, исключительно хорошо слышит и видит (143). Благодаря величине и силе, ему ничего не стоит спасать утопающих в море (145) или, отправляясь в бой, засовывать воинов в карман (169 A).

В сказаниях о домашней жизни Тылла (146—160) в качестве места его дома называют на Сааремаа 4 различных местности (151, 153, 155, 162 B). За капустой он ходил на Хийумаа (158, 159) или Рухну (156). На Хийумаа он ходил также в баню (154), реже на остров Абрука (105), пока сам не начал строить баню на Сааремаа.

В сказаниях о битвах Большого Тылла (161—173) его противником является Ванапаган (161—166), волки (173) или вообще неприятели (167—172). Против врагов он боролся телегой и бревном (172). Когда он бил врагов телегой, оторвалось колесо и с размаху отлетело, вызвав появление озера Колтсе (112 A). Ванапагана он дубасил рябиновыми палками или же насылал на него пчел (163 и др.). Однажды, спасаясь от Большого Тылла, Ванапаган бросился в море, где и утонул (162 A и др.). Одной из причин борьбы с Ванапаганом было то, что Ванапаган хотел устроить на Каруярве новый ад (165), чтобы отправить туда Большого Тылла.

В сказаниях о смерти и о могиле Тылла (174—187) рассказывается, что смерть его была вызвана ударом вражеского меча. Когда Тылл нагнулся, чтобы поднять с земли бревно, неприятель срубил ему голову (174 и др.). Держа голову под мышкой, он прошел еще 9 верст и по дороге еще осрамил слишком обнаженную молодуху-доильщицу. Наконец его безголовое тело устало, и великан умер.

Могила Тылла находится в лесу деревни Хирмусте, на краю дороги Тийриметса-Хирмусте (175). Иногда в качестве места его могилы упоминают еще гору Вийеристи на Сырве (178), которая в действительности является его ложем, и некоторые другие местности (176, 177, 180); упоминают даже две местности вне Сааремаа — в западной части материковой Эстонии.

Умирая, Тылл дал обещание в случае беды прийти на помощь своему народу (184 и др.). Шаловливые пастушонки захотели посмотреть,

действительно ли это так, и без причины вызвали его из могилы, на что великан очень рассердился и заявил, что он никогда больше не подымется из могилы (186). Подобным же образом его разбудили однажды во время сна, причем рассерженный Тылл забросал мальчишек камнями (13).

Жена Тылла умерла с плохими для народа предсказаниями. Ее похоронили у того камня, который причинил ей смертельные повреждения (187).

Лейгер

Лейгер — богатырь, аналогичный Большому Тыллу. Их деятельность также связана. Лейгер известен на Хийумаа и на Сааремаа. И он строит (9—11), ходит в баню (Тылл 154, М. И. Эйзен, Лейгер), сражается с Ванапаганом (1), пытается разрушить церковь (2), свидетельством чего являются камни у церкви в Пюхалепа (Тылл 9 А, В), вызывает возникновение холмов (горы Лейгера, 6), хочет построить мост между Сааремаа и Хийумаа (8), оставляет следы на камнях (3), стаскивает корабль с мели (М. И. Эйзен, Лейгер), предсказывает, что следующие поколения ослабевают (16), показывает свою силу, причем иногда оказывается даже сильнее Большого Тылла (12). Он также с тележным колесом сражается против неприятеля (17), уничтожает волков (18). Местности с названием Лейгри указывают будто бы места, где он когда-то проживал.

Олев

Сказание об Олеве связаны со строительством церкви Олевисте в Таллине. Это в действительности объяснительные сказания относительно крупной постройки, мастером-строителем которой сказания называют Олева. По договору строитель должен был за выполнение постройки получить огромную сумму денег, если никому не удастся узнать его имени. Обыкновенно сказание и кончается тем, что имя Олева становится известным, он погибает, а заказчики избавляются от уплаты огромных денег. Увязать это международное сказание (или сказку) с таким концом помог кенотаф на стене церкви, изображающий полуразложившийся труп с лягушкой на груди. Часть сказаний связана и с именем Калевипоэга. История об Олеве в эстонском фольклоре вообще очень популярна. В настоящем издании представлено 88 вариантов. Помимо церкви Олевисте, Олев выстроил еще церкви в Кадрина, Коэру, Амбла и Рыуге.

Печерский богатырь

Печерский богатырь — это местный богатырь, известный в краю сетов и связанный с Печерским монастырем. Народ сделал героем в данном случае конкретное историческое лицо — игумена Корнелия и приписал ему кроме богатырских черт также дела святого. Сказания о нем по большей части длиннее и с более сложным сюжетом, чем сказания о великанах. В сюжете на первом месте его смерть с предшествующими и последующими событиями. Из его биографии упоминаются почти исключительно его работы по строительству Печерского монастыря, то есть те действия, которые и привели к его смерти.

Игумен Корнелий стоял во главе Псково-Печерского монастыря с

1529 по 1570 г. Он всячески расширял монастырь и очень активно распространял православие среди местного населения, строил в деревнях церкви и т. п.; он распространял православие также среди эстонцев и ливов, освободившихся от власти Ордена во время Русско-Ливонской войны. Внимание народа привлекла его необычная смерть.

В 1570 г. Печерский монастырь посетил Иван IV. Корнелий вышел навстречу царю, а царь срубил ему голову, как полагают потому, что царю донесли, будто стена, сооруженная Корнелием вокруг монастыря, должна была содействовать отделению монастыря от Русского государства. Царь немедленно стал раскаиваться в своих действиях, поднял окровавленный труп и на собственных руках отнес его в монастырь.

В сказаниях это событие развивается иначе. Царь рассердился, что богатырь поступил против его желания: построил стену, не спрашивая его разрешения (1 A, 4 H, K); вместо одной церкви построил несколько церквей (4 I); ему было велено выстроить конюшню, он вместо того построил церковь (5 B); ему разрешили развести вокруг монастыря ограду, он же построил каменную стену (4 F, G, 6 G, H); ему разрешили построить стену вокруг участка земли величиной со шкуру быка, а он разрезал шкуру на тонкие полоски и обнес стеной большой участок (1 C, 4 B, C, D).

Встреча царя и Корнелия происходит иногда в воротах монастыря, иногда на значительном расстоянии от этого места.

Когда царь срубил богатырю голову, его тело направилось в монастырь с головой в руках (4 B), под мышкой (1 A, 4 A, C, 5 B) или на тарелке в руках (1 C и др.). Затем богатырь ложится спать или же умирает, предварительно обещая прийти на помощь, если народ будет бедствовать (1, 2, 4, 5, 6). Как и в сказаниях о Большом Тылле, его также иногда будят без причины, тогда он обещает прийти на помощь лишь в случае исключительно большой беды.

К этому основному сюжету прибавились истории о чудесах, сотворенных святыми, и мотивы различных других сказаний. Так, встречается международный мотив о возведении постройки вместе с другим богатырем, который где-либо в ином месте строит церковь или монастырь, причем оба пользуются одним-единственным молотом (1, 2, 4 I). Он изнашивает много сапог (2 A, B), переходит по воде, не замочив ног (1 E, 4 J), превращает деньги в землю (4 C), читает мысли других людей (4 B, C, H) и выходит из могилы, чтобы затушить пожар (8). В Печерском монастыре хранится ребро богатыря (9).

Предания об игумене, привлекшем внимание народа, в народной среде слились с мотивами сказаний о великанах и придали соответствующему сказанию новый вид.

DIE SAGEN VON SUUR TÕLL UND ANDEREN

Zusammenfassung

Mit dem vorliegenden Band setzt man die Reihe der estnischen Riesen- und Heldensagen fort, deren erster Band «Muistendid Kalevipojast» (Sagen von Kalevipoeg) (1959) war, der zweite das vorliegende Buch «Muistendid Suurest Tõllust ja teistest» (Sagen von Suur Tõll und anderen) ist, und der zukünftige dritte Band Sagen von Vanapagan enthalten wird.

Der zweite Band der estnischen Riesen- und Heldensagen enthält hauptsächlich Riesensagen von den Inseln Saaremaa und Hiiumaa über Suur Tõll und über seine Frau, vom jungen Tõll und Leiger. Ausserdem sind Volkserzählungen über Olev und den Krafthelden aus Petseri hinzugefügt.

Im Schrifttum veröffentlichte, auf Volksüberlieferung beruhende zusammengesetzte Sagen über Suur Tõll befinden sich im ersten Kapitel, diejenigen über Leiger vor den entsprechenden Sagen. Literarische Bearbeitungen stehen am Ende des Buches als Anhang.

Im vorliegenden Band werden die Sagen nach dem gleichen System dargeboten wie im ersten Band «Muistendid Kalevipojast» (Sagen von Kalevipoeg). Die Ausgabe enthält den gesamten Stoff entsprechenden Inhalts. Keine Aufnahme haben Dubletten gefunden, was beim entsprechenden Text mit dem Gleichheitszeichen angegeben ist. Fragmentarische bedeutungslose Bruchstücke werden in den Kommentaren genannt.

Die dargebrachten Erzählungen sind, wie auch die Kalevipoeg-Geschichten, im wesentlichen Riesensagen, Ursprungs- und Erklärungssagen. Bemerkenswert ist, dass oft mehrere Riesen zugleich an einem Objekt tätig sind, oder ihr Wirken an mehreren Objekten ist gleichartig. Es sind Sagen über die Entstehung von Objekten wie Bauten, Geländeformen, Gewässer, über die Herkunft von Wanderblöcken usw. Oft wird in diesen Geschichten physische Stärke bewundert, wobei die Masse der Kraft und Grösse die Grenzen des Möglichen weit übersteigen. So wird über Tõll, seine Frau und Leiger erzählt, ihr Wuchs und ihre Kraft seien gewaltig gewesen. Wie bei Riesen üblich, wird ihre Körpergrösse und ihre Kraft mittels Proportionsphantasie charakterisiert, die sich im Fussmarsch durchs Meer äussert, wobei das Wasser dem Riesen lediglich bis zur halben Körperhöhe reicht, oder in der Grösse ihrer persönlichen Gegenstände — eines balkendicken Stabes, eines Bierfasses, das sie in der Tasche tragen. Durch eigene Stärke allein besiegt der Riese grosse Feindesscharen. Die weiblichen Riesen stellen in ihrer Tätigkeit eine Parallele der Männer dar, vollbringen teilweise gleiche Werke, verrichten aber auch den Frauen zukommende Arbeiten.

Die Tõll-Sagen sind eine Anzahl aneinandergereihter Geschichten von einem Riesen. Sie bilden kein Ganzes, inwiefern die zyklischen Volkserzählungen im Volksmund Abgeschlossenheit überhaupt erreichen können.

Obwohl Tõll in den Vorstellungen des Volkes hauptsächlich als Naturriese dasteht, durch dessen Wirken die Naturgegenstände ihren jetzigen Standort erhalten oder ihre Form verändert haben (Steine, Fingerabdrücke auf Steinen, Hügel usw.), finden sich daneben Darstellungen seiner Person auch als Volksführer in verschiedenen Kämpfen. Also wird Tõll nicht nur als Riese sondern auch als Held geschildert. Der junge Tõll jedoch entspricht viel weniger einem Riesen, er ist ein Arbeits- und Musikmann.

Tõlls Widersacher ist Vanapagan. In einigen Fällen hat man ihm sogar den biblischen Namen Teufel beigelegt, das bestimmt als spät erfolgte Übertragung, wobei die Vermischung von Vanapagan und biblischem Teufel die Übernahme der Funktionen des letzteren durch ersteren in einigen Sagen bezeugt. Tõll und Vanapagan, auch Kalevipoeg, treten oftmals parallel auf, mal verrichtet die gleiche Tat Tõll, mal Vanapagan, manchmal Kalevipoeg. So zum Beispiel befassen sich mit Steineschleudern gegen Kirchen Suur Tõll, Vanapagan, gleichfalls Kalevipoeg; es gibt Steine, die man sowohl mit der Tätigkeit von Suur Tõll, seiner Frau, mit der Tätigkeit von Vanapagan, seiner Frau oder Kalev und dessen Frau vereint.

Die Namen der Personen in den Tõll-Sagen sind ziemlich veränderlich. Die Hauptperson trägt den Namen Tõll, Suur Tõll, Töll, Töllu, oft auch Tõllus. Tõll ist ein altertümlicher Vorname, auf den estnischen westlichen Inseln vorgekommen. Heutzutage trifft man den Namen in Familien- und Ortsnamen (Tõlluste, Tõlliste — Wohnort von Tõll). Tõlls Frau ist oft ohne Namen, manchmal trägt sie den Namen Piret, Reet, Krõõt, durch Literatureinfluss sogar Linda. Die Frau von Vanapagan besitzt meist keinen Namen, manchmal wird sie mit Tõlls Ehehälfte vermischt und heisst dann Piret oder Maret. Der Sohn von Vanapagan ist Kurit, sein Diener Va-Jäts. Man hat angenommen, dass der Name von Tõlls Bruder — Leiger (manchmal auch Leider, Neider), aus dem Altnordischen vom Worte *lekare* (Musikant, Vorsänger oder Vortänzer) (M. Haavio) herrührt. Leiger ist auch als estnischer Familienname bekannt. Die Frau Leigers hat keinen Vornamen.

In den Tõll-Sagen kann man mehrere entwicklungsgeschichtliche Überlagerungen unterscheiden. Der älteste Teil sind zweifelsohne die uralte Vorstellungen enthaltenden Geschichten vom Steineschleudern und -tragen, vom Wasserdurchwaten, über Geländeformen sowie die Entstehung von Inseln, Inselchen und Untiefen. Zeitlich später scheint die Entstehung verschiedener Ortsnamen zu sein, die von dem Wirken des Riesen herrühren. Noch jüngeren Datums sind die Sagen von Bauvorhaben und von Kämpfen gegen eindringende Feinde. Verhältnismässig neuer sind auch jene Sagen, die vom Teufel sprechen, der gegen den ortsansässigen Riesen (Tõll, Leiger) kämpft oder mit ihm einfach nur hadert. Diese Texte genauer zu datieren ist natürlich schwer, jedoch ist es möglich, Anhaltspunkte zur Bestimmung der zeitlichen Reihenfolge dieser Sagen oder ihrer Weiterentwicklungen zu gewinnen, besonders auf Grund des Kriteriums *terminus post quem*; beispielsweise konnten die Sagen von Kirchenbauten (oder die Anpassungen entlehnter Bausagen) nicht eher entstehen, bevor die Erinnerungen an die Errichtung von Kirchen erloschen waren. Die Sagen dieser Fassung werden schwerlich weiter als bis ins XIX. Jahrhundert zurückreichen. Obwohl

der Stoff selbst (oder das Motiv) früher entstanden sein könnte, hat er eine Variierung und Anpassung erfahren.

Die Suur-Tõll-Sagen enthalten viel Humor in den Situationen und Repliken. Das schon allein spricht von einem Verhalten neueren Datums, von einer Zeit, als der Glaube an den Wahrheitsgehalt der Sagen schon verschwunden war, und man mit dem Erzählen hauptsächlich künstlerische Ziele verfolgte. Die Darstellung ungeheurer Grössen und mannigfaltiger Grössenverhältnisse bot schon an sich ästhetische Erlebnisse.

Die Tõll-Sagen sind noch um die Jahrhundertwende des XVIII. und XIX. Jahrhunderts lebendig gewesen. Die Tradition des Erzählens von Heldensagen begann nach Angaben der Folkloresammler um die Mitte des XIX. Jahrhunderts zu schwinden. Dem Absterben der Folklore leistete grossen Vorschub die auf Saaremaa verbreitete Bewegung der Herrnhuter. Das Wissen des Volkes um die Krafthelden von Saaremaa wurde sehr stark vom gedruckten Wort beeinflusst, vor allem durch das Buch von Peeter Süda über Suur Tõll — «Väike Vana varanduse vakk ehk Saaremaa vägimees Suur-Tõll» (1883) (Der kleine alte Schatzscheffel oder der Kraftheld von Saaremaa Suur-Tõll) und «Suur-Tõll, Saaremaa vägimees» (1889) (Suur-Tõll, Kraftheld von Saaremaa). Die Schriften von Baltendeutschen über Suur Tõll haben das Volk beinah gar nicht erreicht.

Verglichen mit Kalevipoeg ist die Bibliographie des Suur Tõll bedeutend spärlicher. Erstmalig erwähnt werden die Tõll-Geschichten im Werk von A. W. Hupel «Topographische Nachrichten» III. Teil 1782, von wo auch H. J. v. Jannau für sein Buch «Geschichte der Sklaverey» die Angaben nimmt (1786). Im gleichen Jahr erscheint in der Zeitschrift «Für Herz und Geist» eine kurze Abhandlung über Tõll aus der Feder von J. W. L. Luce. Die etwas vollständigere Version erscheint im Werk des gleichen Autors «Wahrheit und Muthmassung» 1827. Die Angaben von Luce benutzt Fr. Kruse im Werk «Ur-Geschichte», Ch. H. J. Schlegel führt sie in seinen Reisebriefen ebenfalls an. Einige Beiträge über Tõll bringt auch die Zeitschrift «Inland» aus der Feder von Pabst, Knüpffer u. a. Bemerkenswert ist das Buch von C. Russwurm «Eibofolke» II (1853), sowie seine «Sagen aus Hapsal» (1861). «Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands» I (1868) veröffentlicht eine kurze Nachricht von H. Neus. Auf Grund der älteren Autoren (besonders Neus) macht G. Rosenberg eine kurze Prosa- und Verszusammenfassung im Buch «Eesti rahva vanad pärlid» (Alte Perlen des estnischen Volkes) (1870). Das Buch von Wiedemann «Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten» (1876) bezieht den Stoff hauptsächlich von Luce. Eine selbständige Ausgabe ist das von P. Süda zusammengestellte Werk «Suur-Tõll, Saaremaa vägimees» (1883, 1889).

Recht früh, wahrscheinlich vor dem Erscheinen des Buches von P. Süda, ruft M. J. Eisen in der Zeitung die Bewohner der Insel Saaremaa auf, Tõll-Sagen zu sammeln. Den Tõll-Stoff benutzte M. J. Eisen beim Verfassen seines popularisierenden Buches «Eesti muistsed jumalad ja vägimehed» (Die alten estnischen Götter und Helden). Weitgehendste Untersuchung erfahren die Tõll-Sagen in der Abhandlung von M. J. Eisen «Tõll ja ta sugu» (Tõll und seine Sippe) (1927), worin anhand eines grossen Materials Beachtung heischende Einschätzungen geäussert werden.

Das Sammeln von Tõll-Geschichten setzt sich bis zum heutigen Tage fort. Besonders ergebnisreich wurde die Nachlese in Sowjet-Estland durchgeführt. Vervollständigende und präzisierende Angaben trugen zusammen die Lehrkräfte und Studenten des Katheders für estnische Lite-

ratur und Folklore der Tartuer Staatlichen Universität, die Mitarbeiter der Folkloreabteilung des Fr. R. Kreutzwald-Literaturmuseums der Akademie der Wissenschaften der ESSR und die Mitarbeiter der Folkloresektion des Sprach- und Literaturinstituts der Akademie der Wissenschaften.

Zusammengesetzte Sagen

Die vorliegende Textausgabe enthält veröffentlichte zusammengesetzte Sagen, die im wesentlichen Teil auf volkstümlichem Material beruhen. Die eckigen Klammern im Text verweisen auf die Typennummer der Sage in diesem Buch.

Die Nachricht über Suur Tõll im Werk von A. W. Hupel «Topographische Nachrichten» III (1782)

Diese Nachricht über Suur Tõll ist in der Literatur die erste. Hupel habe die Angaben von einem Pastor auf Saaremaa erhalten.

A. W. Hupel (1737—1819) war ein baltisch-deutscher Sprachwissenschaftler, Publizist und Kulturhistoriker. Er veröffentlichte viele wertvolle Angaben über die Geschichte, Geographie, Ökonomik, Ethnographie und Folklore Estlands und Livlands. Die wichtigsten Werke sind «Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland» I—III (1774—1782), «Nordische Miscellaneen» (28 Teile — 1781—1791), «Neue Nordische Miscellaneen» (18 Teile 1792—1798), «Ehstnische Sprachlehre» (1780).

P. Süda: Suur-Tõll, Saaremaa vägimees

Die erste selbständige Ausgabe über Suur Tõll ist das Buch von P. Süda «Suur-Tõll, Saaremaa vägimees» (Suur-Tõll, Held auf Saaremaa), erste Auflage 1883, zweite 1889. In der vorliegenden Textesammlung ist der zweite Druck als der mehr vollständige wiedergegeben. Dieses 79 Seiten umfassende Buch in Oktavformat enthält die Mehrzahl der Tõll-Sagen und ist für die Verfasser von Schullesebüchern und Literaturgeschichten ein Quellenwerk gewesen. Besonders zahlreich hat die von P. Süda veröffentlichten Sagen M. J. Eisen in seinen Ausgaben «Eesti muistsed jumalad ja vägimehed» (Die alten estnischen Götter und Helden) (1920) und «Tõll ja tema sugu» (Tõll und seine Sippe) (1927) benutzt.

P. Süda (1830—1892) war auf Saaremaa Küster und Schulmeister, zuerst in Anseküla, dann in Kärla. Neben dem Brotverdienst förderte er auch die Musikkultur, gründete Sängerchore und 1881 in Kärla eine Bläserkapelle. Besondere Aufmerksamkeit verdient P. Süda als Sammler von Tõll-Sagen, zu welcher Tätigkeit er wahrscheinlich durch das Epos «Kalevipoeg» angeregt wurde.

M. K(örber): Der öselsche Nationalheld

Ziemlich viel Stoff über Suur Tõll befindet sich in einem Buch von M. Körber, das von Saaremaas Geschichte spricht: «Oesel einst und jetzt» II (1899). Die Sagen entstammen offenbar dem Volksmund, teils auch dem Schrifttum (beispielsweise C. Russwurm «Sagen aus Hapsal»

1816), in gewissem Umfang hat auch das Werk «Suur-Tõll» von P. Süda Einfluss ausgeübt.

M. Körber (1817—1893) war ein Schriftsteller deutscher Nationalität, wirkte in Kuressaare als Lehrer und später in Anseküla als Pastor. Er hat eine Anzahl estnischer Bücher veröffentlicht. Über die Lokalgeschichte hat er ein dreibändiges Werk verfasst «Oesel einst und jetzt» (1887, 1899, 1915).

Einzelne Sagen

Wie in den Kalevipoeg-Sagen so auch in den Sagen von Tõll spielen Steine eine wesentliche Rolle (1—92). In den Geschichten von *Steineschleudern* (1—16) werfen Tõll und Vanapagan Steine um die Wette in Kassari (1). Den Kampf zwischen zwei Riesen charakterisieren auf Saaremaa die Kämpfe zwischen Suur Tõll und Vanapagan (2—5), auf dem Festland zwischen Kalevipoeg und Vanapagan. Tõll schleudert einen Stein Vanapagan nach, trifft aber nicht (2 A). Über den Grossen Sund bewirft Suur Tõll Vanapagan einstmals mit Sand und Kies (2 B). Auch Vanapagan schleudert gegen Tõll Steine (3, 4). Manchmal entfällt der Stein Vanapagans Hand wegen des Hahnenschreis, der das Schalten dunkler Mächte unterbricht. Meistens geraten die von den Gegnern geschleuderten Steine nicht ins Ziel. Misslungenes Steineschleudern der Riesen ist ein weit bekanntes internationales Motiv (vgl. J. W. Wolf, Hessische Sagen). In den Sagen von Saaremaa sind die Tõll- und Vanapagan-Geschichten oftmals vermischt. Die Taten beider Riesen sind klarer und folgerichtiger da auseinandergehalten, wo Kampfbeziehungen bestehen. Man kennt viele Steine, womit der eine oder der andere Riese eine Kirche oder einen Gutshof zerstören wollte. So befinden sich in der vorliegenden Sagensammlung Geschichten von Steineschleudern zwecks Zerstörung von Kirchen (6—11). Tõll versucht Kirchen aus Neid zu zerstören (die Bauten anderer sind mitunter schöner oder grösser), oder man hat sie ohne seine Erlaubnis errichtet. Eine an Varianten reiche Sage (6) erzählt vom Bau der Kirche in Käina, der von Tõlls Bruder, dem Kraftheld Leiger von der Insel Hiiumaa, ohne Wissen des ersteren unternommen wurde. Tõll habe einen Stein nach der Kirche geschleudert, der Stein (oder die Steine) habe aber das Ziel verfehlt und sei in Orjaku. In einigen Varianten wird erzählt, dass Tõll den Turm zerstören wollte, der Stein sei jedoch vorbeigeflogen; in anderen Sagen steht, Tõll habe ihn doch zur Hälfte vernichtet; so erklärte man den stumpfen Turm der Kirche in Käina (7 B). Auf Hiiumaa bewirft Tõll die Kirchen in Pühalepa und Paluküla (8, 9), in Tallinn die Oleviste-Kirche (10) und auf Saaremaa die Kirche in Kihelkonna (11). Der Vernichtungsversuch der letztgenannten Kirche entstand durch eine Kollision zwischen Vater und Sohn. Die Steine seien in den Wald Paasiku gefallen. Eigentlich ist diese Sage die Erklärung der im Wald zu Paasiku befindlichen Blockstreu. Über die Steine, die Tõll vom Festland aus gegen die Kirche von Kihelkonna geschleudert hat (11 B, D), gibt es noch eine andere Sage. Sie erklärt das Gelangen der Steine an diesen Ort mit einem Kampf, den Tõll gegen eindringende Feinde führte (12). Die zahlreichen Findlinge in Paasiku-Wald haben noch eine andere Erklärung: die Hirtenkinder des Dorfes Vedruka erweckten den schlafenden Tõll. Deshalb bewirft er die Kinder mit Steinen (13). Nach einigen Varianten wollte Tõll das ganze Dorf Vedruka vernichten (13 E, H, I, L). Bei manchen Wurfsteinen führt die Sage den Grund des Schleuderns nicht an (15, 16).

Eine wichtige Stelle in den Tõll-Sagen nimmt das *Steinetragen* ein (17—67). Solche Tätigkeit führen aus Tõll (17—38), seine Frau (oder die des Vanapagan) (39—67) und Vanapagan. Die Ziele des Steinetragens können verschiedenartig sein: man will die Kirchentür verrammeln (17—21, 39—41), die Tür eines Gutshauses, sogar die des Schlosses in Haapsalu (22—25, 42—43), Steine werden vor den Kurs feindlicher Schiffe getragen (61—62), oder zum Bau eines Dampfofens (44—58), oder man demonstriert einfach seine Kraft (67). Alle Steinträger werden vom gleichen Missgeschick betroffen: der Stein fällt aus der Schürze, da deren Bänder reissen, er entfällt wegen des Hahnenschreis, oder der Riese erschöpft sich beim Tragen (29 B), manchmal wird der Grund des Falles nicht erwähnt (17 A). Der gleiche Stein kann in mehreren Funktionen auftreten. Beispielsweise wollte Vanapagan den Raka-Stein im Kirchspiel Kihelkonna vor die Tür der dortigen Kirche schleppen (19 B), nach der anderen Version beabsichtigte Tõll mit dem Stein die Tür des Gutes Pidula zu versperren (22 A, B), das gleiche habe auch Vanapagan vollbracht (23). Überdies habe Tõll mit dem Raka-Stein auf Vanapagan gezielt (116 C). Auch den Stein, der zwischen den Dörfern Kiratsi und Uduvere liegt, hat man mit Suur Tõll, seiner Frau, ja mit Kalev, Kalevipoeg und Linda in Verbindung gebracht. Früher hat man auf ihn Äste und Reisig geworfen; das soll ein aussergewöhnliches Ereignis bezeichnen, meistens einen Todesfall durch Verunglückung.

Tõlls Grösse und Kraft bezeugen noch die *Taschensteine* von Tõll (35, 36), von denen einer die Kopfhöhe eines Mannes übertrifft, nämlich der Stein auf Hiiumaa (35). Daselbst kann man Tõlls *Feuerstein* erblicken (37). Auf Saaremaa in Audla steht ein Stein, worauf Tõll Geld durch Kochen anfertigte (38). Aus der Zahl der Geschichten vom Steinetragen sind am populärsten diejenigen, welche erzählen, wie Tõlls Frau Piret Hitzsteine für den Bau der Sauna trug. Aus ihrer Schürze fallen eine ganze Menge Steine. Manche Varianten sprechen davon, wie Tõlls Frau weinte. Dadurch entstand der Sumpf Naistesoo (44) oder der Bach Naisteoja (44 O), auch die Quelle bei der Kirche in Valjala (126). Am bekanntesten ist Pirets Hitzstein in Kõiguste (44). Steine eines Saunaofens oder Hitzsteine gibt es auf Saaremaa an vielen Orten (45—48). In den Geschichten vom Steinetragen werden Tõll und seine Frau oft verwechselt.

Wie in den Kalevipoeg-Sagen so auch in den Tõll-Geschichten wird viel von *Steinen mit Spuren* berichtet (68—88). Über Steine mit Tõlls Sitzspuren erzählt man im westlichen Saaremaa (68, 69) und auf Hiiumaa (70). Steine mit Sitzspuren sind gewöhnlich Opfersteine. Man kennt auch Steine mit Spuren von Tõlls Stiefel oder dessen Eisenbeschlag (76, 77), mit Tõlls Handspuren (72), Faustspuren (79), Fingerspuren (80, 81), Fusstapfen (73, 74, 75). Die Spur auf dem Külmkinga-(Kaltschuh-)Stein bezeichnet man auch als die Fussspur des Kindes von Suur Tõll (85); es finden sich noch Steine mit der Spur von Tõlls Nase (82). Manchmal spricht man den Spursteinen Heilkräfte zu. Wie bei Kalevipoeg so gibt es auch hier Versionen, die von Hufspuren des Pferdes von Tõll berichten (86). Im allgemeinen aber hat Tõll mit Pferden wenig zu tun, denn dem Riesen von Saaremaa ist die See wichtiger als der Acker. Neben den Spuren von Tõll befinden sich an den Steinen auch Spuren von Vanapagan (87) oder seinem Pferd (88). Wie bei vielen europäischen Völkern gibt es auch in den Riesensagen des estnischen Volkes Erzählungen von Versteinerungen. Tõll selbst ärgert sich zu Stein, weil man ihn grundlos aus dem Grabe herausgelockt hat (89), zu Stein verwandelt sich auch seine Kutsche (91, 149), sogar die Pflugschneide (90).

Meistenteils versteinert jedoch der Teufel. Anfangs verwandelt er sich in ein Pferd und will ein Mädchen stehlen. Tõll aber schlägt dem Pferd den Kopf ab, und es wird zu Stein. Ein versteinertes Pferd befindet sich eben noch bei der Stadt Kingissepa (92).

Sagen über *Geländeformen* (93—117) finden sich unter den Tõll-Sagen in bedeutend kleinerer Anzahl als unter den Kalevipoeg-Sagen, denn die Landschaft auf Saaremaa benötigt nicht so viele Erklärungen der Geländeformen wie das an Hügeln, Tälern und Gewässern reiche estnische Festland.

Wenn sich die Sagen über Ruhelager, Bettstellen des Kalevipoeg grosser Beliebtheit erfreuen und in gedruckter Form schon seit Beginn des XIX. Jahrhunderts beschrieben worden sind, so sind die Sagen, die Tõlls Ruhelager betreffen, schematisch und einfach feststellenden Inhalts. Auf Saaremaa kennt man vier Ruhelager des Tõll (93—97), in einem Falle zerschläft er sogar eine Anhöhe in zwei Teile (96).

Durch die Tätigkeit Tõlls können *Hügel* oder *Berge* entstehen (98—101), beispielsweise in der Nähe der Kirche zu Pöide durch Hammerwerfen beim Bau der Kirchen in Pöide und Muhu (99). Analog ist eine Sage über Vanapagan, der die Erbauer der Kirche in Pöide, Tõll und dessen Helfer, mit Steinen bewarf. Über den Steinen entstanden etwa drei Meter hohe Hügel, die auf dem sumpfigen Heuschlag solch ein Aussehen besitzen, als lägen tatsächlich darunter Steine (100). Ein Berg entsteht auch beim Wegebau (102).

Unter den Sagen von der Entstehung von kleinen und grossen *Inseln* (104—109) ist die Geschichte über die Insel Abruka besonders gelungen. Die Insel soll von einem aus Kurland fortgetragenen Berge herrühren (104 A). Von der vogelförmigen Kontur der Insel sollen sich auch die Namen der Buchten und umliegenden kleineren Inselchen ableiten. Die Insel Harilaid entsteht aus einer Handvoll Sand, die der vor Tõll flüchtende Vanapagan verliert. Ähnlich ist die Entstehung der Landzunge Sõrve (108).

In Sagen von *Gewässern* (110—117) gibt es viele Geschichten über Quellen, um deren zahlreiches Vorkommen auf Saaremaa erklären zu können. Quellen entstehen oft durch einen Fusstritt Tõlls (114, 115 C, D, F, G, H, I), auch durch einen Speerwurf (115 A). Eine von ihnen ist im Volksmund als Augenheilquelle bekannt (115 A, E). Manche Quelle hat Tõll mit seinem Stab hervorgeschlagen (115 E). Quellen ruft auch oft Vanapagan mit Fusstritten hervor (116), er ist auch für die Entstehung der 36 Quellen in Kaarma verantwortlich (117). Ebenso seien die drei Quellen beim ehemaligen Gut Pidula durch Vanapagans Fusstritte aus dem Boden hervorgesprudelt (116 A, D). Aus der Anzahl der übrigen Gewässer sei der Fluss Salme dadurch entstanden, dass Suur Tõll die Halbinsel Sõrve von Saaremaa trennen wollte, sie jedoch nicht mehr als einige zehn Meter zu verrücken imstande war. Aus dieser Spalte sei der Salme-Fluss entstanden (110). Ursprünglich soll Vanapagan die Halbinsel von der Stelle gerückt haben. Auf Sõrve gibt es auch eine Stelle, die man Sepä süväauk nennt. Es ist eine Bodenvertiefung, die ein Rad vom Wagen Tõlls im Fallen verursacht haben soll. An der Stelle, wo das im Kampfe vom Stierwagen gelöste Rad den Boden schrammte, sei der Koltse-See entstanden (112 A). Da, von wo Vanapagan eine Handvoll Erde nahm, entstand der Sarapiku-See (107 E). Zufällig erscheint die Sage, wonach die Tränen von Piret den Kõiguste-See bildeten (113), denn in Kõiguste gibt es wahrheitsgemäss keinen See. Populär jedoch ist die Sage vom aus Pirets Tränen entstandenen Sumpf Naistesoo (44). Auf gleiche Art seien noch der Sumpf Päitsesoo (60) und der Bach Naisteoja entstanden (44 O).

Erwartungsgemäss ist mit dem Wirken von Riesen auch die *Erklärung von Ortsnamen* verbunden (118—125). In den Tõll-Sagen ist der Anteil der Etymologie von Ortsnamen bemerkenswert gross. Viele Ortsnamen auf Saaremaa werden mit dem Wirken von Tõll und Vanapagan erklärt, teils natürlich auch auf andere Weise.

Die Entstehung grosser *Bauten* (126—138), am gewöhnlichsten von Kirchen, wird im Volksmund durch Riesen erklärt. Die Errichter grosser Bauten mussten ja selbst körperlich gross und mächtig sein. In den Suur-Tõll-Sagen spricht man viel von Kirchen. Die Kirche in Valjala wurde von Tõll und seiner Frau errichtet. Die Schürzenbänder der Frau zerrissen beim Steinetragen, die Last fiel der Trägerin auf die Zehen, und ihre Tränen riefen eine Quelle hervor. Diese befindet sich noch eben bei der Kirche (126 D). Tõll erbaut eine Kirche in Kaarma, sein Sohn eine in Kihelkonna. Dabei sind die in der Folklore bekannten Eigenschaften böser Geister auf Tõll (oder einen namenlosen Baumeister) übertragen, der des Nachts die Kirche des Sohnes mit einem Hammerwurf zerschmettert (127). Eine andere Sage berichtet, wie Tõll eine Kirche in Kärla erbaut, der Sohn in Kaarma. Bei der Arbeit benutzen sie nur einen Hammer, der im Gebrauchsfalle einander zugeworfen wird (129 A, B). Als Tõll die Kirche des Sohnes schöner findet, wird er neidisch und versucht den Bau des Sohnes umzustossen. Davon rühren die Fingerspuren in der Wand der Kirche zu Kaarma her, die noch heutzutage vorhanden sind (129 C). Damit der Vater den Bau nicht umstürzen kann, baut der Sohn an die Kirche Seitenstützen (129 D, E). Wegen des Hammerschleuderns des Sohnes sei der Kirchturm in Kaarma in eine schiefe Lage geraten (127 A, B, C). Meistenteils bauen Vater und Sohn gleichzeitig Kirchen, wobei man aus den Sagen oft erfährt, der Vater habe mehr Kraft, der Sohn sei aber ein besserer Baumeister, die von ihm errichteten Kirchen sind schöner. Mit Suur Tõll verbindet man den Bau der Kirchen in Karja, Valjala, Kihelkonna, Kaarma, Kärla, Püha, Mustjala, Pöide und auf Muhu. So wie in internationalen Sagen kennt man auch hier die Standortwahl für die Kirche mittels Stieren (136, 137).

Ein wichtiges Motiv der Riesensagen ist die Darstellung der *Kraft* und *Grösse* durch Verhältnisse (139—145). Tõll durchschreitet die Meeresenge, um Leiger zu besuchen, und trägt eine Biertonne in der Tasche sowie eine Darrlatte (oder einen Darrbalken) als Stock in der Faust (139 B). Entsprechend der Stärke durchmisst man grosse Entfernungen in recht kurzer Zeit. Die See reicht dem Gänger bis zur Hüfte (139 B, C), bis zu den Knien (139 G), bis zum Hosenbund (139 I) oder bis zur Ferse des Pastels (140). Tõll ist in Besitz eines ausserordentlich scharfen Gehörs und Sehvermögens (143). Durch seine Grösse und Kraft ist es ihm eine Kleinigkeit, Seebrüchige zu erretten (145) oder auf den Weg in die Schlacht seine Krieger in die Tasche zu stecken (169 A).

In den Sagen vom *häuslichen Leben* Tõlls (146—160) bezeichnet man als seine Heimstätte auf Saaremaa vier unterschiedliche Orte (151, 153, 155, 162 B). Von den Inseln Hiiumaa (158, 159) oder Ruhnu (156) habe er sich Kohl gebracht. Gleichfalls war er in der Sauna auf Hiiumaa (154), selten auf der Insel Abruka, bis er sich zuletzt auf Saaremaa eine Sauna errichtet habe.

In den *Kampferzählungen* von Suur Tõll (161—173) ist sein Gegner Vanapagan (161—166), oder auch Wölfe treten in dieser Eigenschaft auf (173), oder einfach Feinde (167—172). Die Gegner bekämpfte er mit einem Wagen und einem Darrbalken (172). Als Tõll mit dem Wagen nach den Feinden schlug, löste sich ein Rad und flog mit Schwung davon, dabei entstand der Koltse-See (112 A). Vanapagan habe er mit Stöcken aus

Ebereschenholz bearbeitet oder Bienen auf ihn gehetzt (163 u. a.). Als Vanapagan einst vor Tõll floh, geriet er ins Meer und ertrank (162 A u. a.). Ein Grund des Kampfes gegen Vanapagan war, dass jener am See Karujärv eine neue Hölle einrichten wollte (165), um Tõll dahin zu verschleppen.

In den Sagen vom *Tode* und *Grabe Tõlls* (174—187) wird berichtet, ein feindlicher Schwerthieb habe sein Ende herbeigeführt. Als Tõll sich niederbeugte, um den Darrbalken aufzugreifen, habe ein Gegner ihm den Kopf abgeschlagen (174 u. ff.). Den Kopf unterm Arm habe er sich noch 9 Werst fortbewegt und dabei sogar eine ungeziemend entblösste junge Melkerin beschämt. Zuletzt sei sein hauptloser Körper ermattet, und der Riese starb.

Tõlls Grab befindet sich im Walde des Dorfes Hirmuste an der Strasse zwischen den Dörfern Tiirimetsa-Hirmuste (175). Zufälliger gibt man als Begräbnisstelle des Tõll den Berg Viieristi auf Sõrve an (178), der eigentlich sein Ruhelager gewesen ist, auch andere Stellen (176, 177, 180). Man nennt sogar zwei Bestattungsorte ausserhalb Saaremaa — im Westteil des Festlandes.

Sterbend habe Tõll versprochen, dem Volk in der Not zu Hilfe zu eilen (184 u. a.). Ausgelassene Hirtenjungen wollten die Richtigkeit dieser Geschichte nachprüfen und hätten Tõll grundlos aus dem Grabe gerufen. Daraufhin sei der Riese sehr heftig geworden und habe versprochen, das Grab nie mehr zu verlassen (186). Man habe ihn auch aus dem Schlaf geweckt, jedoch der grundlos gestörte Tõll habe die unartigen Buben mit Steinen beworfen (13).

Tõlls Frau sei gestorben, wobei sie dem Volke Böses prophezeite. Sie sei bei dem Steine begraben worden, der ihr die tödliche Wunde verursachte (187).

Leiger

Leiger ist ein Held analog dem Suur Tõll. Beider Tätigkeit ist miteinander verbunden. Leiger ist auf Hiiu- und Saaremaa bekannt. Auch er treibt das Bauhandwerk (9—11), geht in die Sauna (Tõll 154, M. J. Eisen, Leiger), kämpft mit Vanapagan (1), will eine Kirche zerstören (2), die Steine bei der Kirche in Pühalepa seien Zeugen dafür (Tõll 9 A, B), verursacht die Entstehung von Hügeln (Leigri mäed, 6), beabsichtigt eine Brücke zwischen Saare- und Hiiumaa zu bauen, hinterlässt Sitzspuren in Steinen (3), befreit durch Ziehen ein Schiff vom Riff (M. J. Eisen, Leiger), prophezeit: die folgenden Generationen werden schwächer als die jetzige sein (16). Er beweist seine Kraft, übertrifft in dieser Hinsicht manchmal Tõll (12). Auch er kämpft mit einem Wagenrad gegen die Feinde (17), vernichtet Wölfe (18). Ortschaften, die seinen Namen tragen, seien ein Zeugnis seiner einstigen Wohnstätten.

Olev

Die Sagen über Olev stehen im Zusammenhang mit dem Bau der Oleviste-Kirche zu Tallinn. Es sind eigentlich Erklärungssagen über den grossen Bau, als dessen Baumeister die Sage Olev nennt. Entsprechend den Vereinbarungen sollte der Erbauer bei Fertigstellung des Werkes eine riesige Belohnung erhalten, wenn es niemandem gelingt, seinen Namen zu erfahren. Gewöhnlich endet die Sage damit, dass Olevs Name an die Öffentlichkeit geraten ist, er kommt um, und die Besteller des Baues brauchen die grosse Belohnung nicht zu entrichten. Ein Kenotaph an der

Kirchenwand, worauf ein halbverwester Leichnam mit einer Kröte auf der Brust abgebildet ist, hat geholfen, solch einen Schluss mit der internationalen Volksgeschichte zu verknüpfen. Ein Teil der Sagen steht auch mit Kalevipoegs Namen in Verbindung. Die Olev-Erzählung ist in den estnischen Volksüberlieferungen sehr populär. In der vorliegenden Ausgabe werden 88 Varianten dargeboten. Ausser der Oleviste-Kirche errichtet Olev noch Kirchen in Kadrina, Koeru, Ambla und Rõuge.

Der Kraftheld aus Petseri

Der Kraftheld aus Petseri ist ein lokaler Held, bekannt auf dem Gebiet der Setu und verbunden mit dem Kloster in Petseri. Der Volksmund hat eine wahrhaftig gelebte Person, den Klostervorsteher Kornelius, zum Helden erhoben und ihm ausser heldenhaften Zügen auch Taten eines Heiligen zugeschrieben. Die Sagen sind meist länger und mit komplizierterem Sujet als die Riesensagen. In der Handlung steht an erster Stelle der Tod des Helden mit den Vor- und Nachspielen. Wenn von seinem Leben erzählt wird, nennt man beinahe ausnahmslos seine Werke beim Bau des Klosters in Petseri, also Taten, die letzten Endes zur Ursache seines Todes wurden.

Kornelius war Klostervorsteher in Petseri von 1529 bis 1570. Er förderte das Kloster auf jede Weise und verbreitete aktiv den griechisch-katholischen Glauben im Volke, indem er in den Dörfern Kirchen errichten liess usw. Das tat er auch unter den Esten und Liven, die während des Russisch-Livländischen Krieges von den Ordensbrüdern befreit worden waren. Aufmerksamkeit erregte sein ungewöhnlicher Tod.

1570 besuchte Zar Ivan IV das Kloster in Petseri. Kornelius ging dem Zaren entgegen, der aber enthauptete ihn, man glaubt, darum, dass dem Zaren geklagt worden war, die von Kornelius errichtete Mauer rings um das Kloster sei als Hilfsmittel gedacht, aus dem Russischen Reiche auszuscheiden. Der Zar habe gleich seine im Jähzorn ausgeführte Tat bereut, den blutigen Leichnam aufgehoben und auf eigenen Armen ins Kloster getragen.

In den Sagen hat dieses Ereignis eine andersartige Entwicklung erfahren.

Der Zar erzürnt, weil der Held auf irgend eine Weise gegen seinen Willen gehandelt hat: er habe die Mauer aufgeführt, ohne Erlaubnis zu fragen (1 A, 4 H, K); an Stelle einer Kirche habe er mehrere gebaut (4 I); entgegen der Anordnung errichtet er an Stelle eines Pferdestalles eine Kirche (5 B); man habe ihm erlaubt, um das Kloster einen Zaun zu ziehen, er aber errichtete eine Mauer aus Stein (4 F, G, 6 G, H); man habe ihm gestattet, ein Grundstück in der Grösse einer Ochsenhaut mit einer Mauer zu umgeben, er jedoch schneidet die Haut in Streifen und umfriedet das mit den Hautstreifen umgebene Gebiet mit einer Mauer (1 C, 4 B, C, D).

Das Zusammentreffen des Zaren mit Kornelius vollzieht sich manchmal vor dem Klostertor, dann aber auch ganz weit entfernt davon.

Als der Zar den Helden enthauptet hat, geht der hauptlose Körper selbst ins Kloster, den Kopf entweder im Arm (4 B), im Schoss (1 A, 4 A, C, 5 B) oder auf einem Teller in der Hand haltend (1 C u. a.). Der Held legt sich dann schlafen oder stirbt, vor dem verspricht er jedoch zu Hilfe zu eilen, wenn das Volk in Not sein wird (1, 2, 4, 5, 6). So wie in den Suur-Tõll-Sagen wird auch dieser Kraftheld grundlos erweckt; dann verspricht er lediglich in Fällen höchster Not zu Hilfe zu kommen.

Diesem Grundsujet sind Heiligengeschichten und Motive aus verschiedenen anderen Sagen hinzugefügt worden. So kommt darin das internatio-

nal bekannte Motiv vor, wie ein Hammer beim Bau gemeinsam mit einem zweiten Helden benutzt wird, wobei der zweite eine Kirche oder ein Kloster anderweitig errichtet (1, 2, 4 I). Der Held verbraucht eine Menge Schuhwerk (2 A, B), durchschreitet trockenen Fusses ein Gewässer (1 E, 4 I), verwandelt Geld in Erde (4 C), liest anderer Menschen Gedanken (4 B, C, H) und verlässt das Grab, um einen Brand zu löschen (8). Im Kloster zu Petseri wird eine Rippe des Helden aufbewahrt (9).

Die Überlieferungen vom Klostervorsteher, der viel Aufsehen erregt haben soll, haben sich im Volksmund mit den früher bekannten Riesenmotiven vereinigt und dem Stoff der Sage ein neues Gesicht gegeben.

REGISTRID

PILTIDE REGISTER

TRÜ rahvaluule-alane ekspeditsioon Saaremaale 14.—22. juulini 1959 8
L. A. Mellin, Saaremaa kaart 38
A. Uurits, Autoportree 39
ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna ekspeditsioonid Saaremaale 1956, 1958, 1959 40
Suure Tõllu lugudel põhinev karikatuur 41
A. W. Hupel 47
Nasva jõgi. *J. Miku foto 1959* 48
A. W. Hupel, Topographische Nachrichten III, lk. 357 48
P. Süda abikaasa ja tütrega. *Foto* 50
P. Süda, Suur-Tõll. I trüki tiitelleht 51
Salme jõgi. *J. Miku foto 1959* 56
Suur Tõll kannab laeva õlal. *H. Miti illustratsioon 1959* 63
Kuressaare loss. *J. Miku foto 1959* 64
Torupillimängija Tiisu Hindrek Hiiumaalt. *R. Sachkeri foto 1896* 77
Tuulik Viltina külas. *J. Miku foto 1959* 78
P. Süda. *A. Suumanni pastellmaal 1962* 81
Martin Körber. *Foto* 83
Vanapagana viskekivi Mätasselja külas. *J. Miku foto 1959* 99
O. Kalda üleskirjutatud Tõllu-jutt KM RO kogudes 101
Tõllu kivi Orjaku lahes Hiiumaal. *A. Strutzkini foto 1950* 103
Vanapagana või Tõllu kivi Kehila küla Hiieniitis. *E. Veskisaare foto 1958* 108
Tõllu kivi Vedruka küla karjamaal Otsa talu juures. *E. Veskisaare foto 1958* . . . 109
Vaade Viidumäele. *J. Miku foto 1959* 110
Karjalapsed äratavad magavat Tõllu. *H. Valtmanni illustratsioon 1940* 111
Tõllu visatud kivid Paasiku metsas. *E. Veskisaare foto 1958* 113
Poisid magava Tõllu juures. *E. Transtoki linoollõige 1959* 114
Raka kivi Pidulas. *J. Miku foto 1959* 121
Pidula mõis. *J. Miku foto 1959* 122
Ristikivi Kiratsi külas. *J. Miku foto 1959* 127
Kaarma kiriku portaal. *J. Miku foto 1959* 128
Valjala kiriku portaal. *J. Miku foto 1959* 129
Pireti kerisekivi Kõiguste karjamaal. *J. Miku foto 1959* 130
Naistesoo. *J. Miku foto 1959* 131
Tõllu kivi Kolmevärava juures Tõllustes. *O. Kõiva foto 1959* 138
Piret. *J. Püttsepa pastellmaal 1959* 139
Kalli küla. *J. Miku foto 1959* 140
Kokakivi Kalli küla karjamaal. *J. Miku foto 1959* 141
Maisiniidi kivi Viimsis. *E. Saki foto 1958* 144
Vanapagana või Tõllu istmease kivil Kihelkonna alevi ligidal. *E. Veskisaare foto 1958* 145
Kalevi või Tõllu jälg kivil Viki küla Laratsi talu karjamaal. *J. Miku foto 1959* . . . 147
Tõllu noole jälg kivis Kehilas. *E. Veskisaare foto 1958* 151
Vanapagana või Tõllu varbajäljega kivi Suure-Rootsi külas. *E. Liivi foto 1959* . . . 152
Hookivi. *J. Miku foto 1959* 154
Salme jõgi. *J. Miku foto 1959* 168
Suure Tõllu ratta jälg Kaavi küla tee ääres (Sepa süvaauk). *J. Miku foto 1959* . . . 169
Vaade Odalätsi allikale. *J. Miku foto 1959* 171
Kihelkonna kirik ja kellatorn. *R. Hanseni foto 1958* 183
Kaarma kiriku välissein. *R. Hanseni foto 1958* 184
Uduvere küla. *J. Püttsepa maal* 189
Kaarma kirik. *J. Miku foto 1959* 190

Tõlluste mõis. *J. Miku foto 1959* 201
«Suur Tõll» Tallinna Nukuteatris 1960. a. 207
Tõllu talu Audlas. *J. Miku foto 1959* 208
Tõll läheb Ruhnust kapsaid tooma. *H. Valtmanni illustratsioon 1940* 209
Harilaid. *T. Lippmaa foto 1934* 215
Tõll peksab Vanapaganat. *H. Miti illustratsioon 1959* 217
Vanapagan tahab Sõrvet Saaremaast lahutada. *H. Valtmanni illustratsioon 1940* . . 218
Karujärv. *J. Miku foto 1959* 223
J. W. L. v. Luce, Wahrheit und Muthmassung, tiitelleht 229
J. W. L. v. Luce, Wahrheit und Muthmassung, lk. 40—41 230
Rahva saadikud kutsuvad Tõllu appi. *H. Miti illustratsioon 1959* 233
Tõll võitleb vaenlaste vastu. *P. Liivaku illustratsioon 1926* 235
Tõll võitleb vaenlaste vastu. *H. Valtmanni illustratsioon 1940* 237
Tõll võitleb vaenlaste vastu. *H. Miti illustratsioon 1959* 238
Tõll võitleb vaenlaste vastu. *E. Transtoki linoollõige 1959* 241
Peata Tõll. *A. Uuritsa illustratsioon* 242
Tõllu haud Sütemaa raiskas. *J. Miku foto 1959* 245
Suur Tõll. *A. Rimm 1959* 253
M. J. Eiseni käekirja näide 256
Tõllu kivi Hiiumaal Tubala külas. *A. Strutzkini foto 1950* 268
Oleviste kirik Tallinnas. *Foto* 282
Tallinn a. 1615 287
Riia Peetri kirik. *Foto* 299
Vaade Petseri kloostrile. *J. Miku foto 1956* 316
C. E. Pabst, Bunte Bilder II, tiitelleht 345
J. B. Holzmayeri hauaplaat Kuressaare kalmistul. *J. Miku foto 1959* 373
Helme orjakivi. *E. Priideli foto 1959* 378
Tõlluse kivi (Varbla khk. Paatsalu v.). *R. Viidalepa foto 1936* 381
Keelepeksjate kujud Karja kiriku ühel kapiteelil. *H. Kjellini foto 1923* 385
Helme põrguhaud. *Foto* 393
J. W. L. v. Luce 395
C. Russwurm. *A. Pezoldi akvarell* 397
Suure Tõllu muistendite levik . . . . . 404—405
Leigri-, Olevi- ja Petseri vägimehe muistendite levik 405

JUTUSTAJATE REGISTER

Aas, A. — 216
Aavik, L. — 136
Ait, J. — 120
Aksel, A. — 129
Alango, Anna — 207
Alango, Anton — 207
Alas, J. — 185
Allik, A. — 169, 191
Allik, J. — 110, 115
Anger, J. — 402
Annus, L. — 112, 158
Ansberg, K. — 295
Anupõld, O. — 249
Arbus, A. — 390
Arge, V. — 163
Ark, P. — 271
Armus, J. — 117, 177
Arnis, E. — 286
Aruhein, J. — 225
Ausmees, T. — 119
Avasaar, — 102, 126

Beekmann, J. — 198

Cerbach, A. — 339

Daum, A. — 211, 275
Dollberg, J. — 340

Eevart, A. — 121
Eichenbaum, M. — 306
Ein, M. — 110
Einbaum, H. — 294
Einberg, L. — 295
Einväli, A. — 137, 168, 182
Eist, T. — 120
Ellerberg, L. — 165, 276
Engblum, A. — 293
Erelt, V. — 382
Esbenberg, A. — 268
Esko, J. — 272
Evert, M. — 171

Fried, M. — 106

Gnadenteich, A. — 225
Grube, J. — 285

Hani, S. — 328, 332
Hanikat, P. — 106
Hannibal, K. — 290
Harjak, P. — 104
Helde, J. — 370, 386
Herk, P. — 271
Herne, L. — 311
Hiietamm, A. — 305
Huuk, P. — 157, 161
Härma, A. — 167, 212

Ilvik, A. — 317
Ink, M. — 188

Jaakson, L. — 212
Jaanson, N. — 386
Jantson, J. — 396
Jausar, M. — 148
Johannes, J. — 102
Johanson, F. — 380
Juurman, J. — 101
Jõgel, J. — 137, 166
Jõgi, I. — 155
Jõgi, J. — 206
Jõuts, K. — 299
Järvesoo, N. — 325
Jääman, J. — 293

Kaal, A. — 135
Kaasik, L. — 139
Kaerasoo Kaarli, vt. Töemets, K.
Kaev, A. — 266
Kaimer, A. — 169
Kald, T. — 185
Kaljo, T. — 164
Kalju, L. — 275
Kaljulaid, N. — 118
Kaljurand, E. — 147
Kallas, L. — 117, 181, 248
Kalmholm, J. — 289
Kand, A. — 198
Kannel, J. — 215
Kask, M. — 134, 398
Katsan, J. — 304
Kesküla, L. — 191
Kiib, L. — 301
Kivi, M. — 111, 193, 247
Kivi, V. — 149
Kivimägi, L. — 148, 259
Kivistu, J. — 26
Klauren, V. — 116
Klausson, S. — 174, 183
Klemm, L. — 125
Kokk, I. — 138, 175, 190
Kokk, J. — 297
Koor, J. — 166, 178
Koov, L. — 378

Koppel, M. — 304
Kreekmann, J. — 206
Kruusmägi, L. — 105
Kull, J. — 180
Kummits, A. — 124
Kupp, J. — 247
Kurg, M. — 134
Kuulman, K. — 303
Kuus, N. — 331
Kuuse, T. — 103
Kuuseoks, L. — 124
Kuusk, L. — 127
Kõrtsi Aleksander — 174, 211, 247
Kärner, M. — 125
Kärner, T. — 137, 211, 252
Kääp, P. — 302
Kääramees, J. — 103, 254
Kütte, M. — 319
Küttim, P. — 270

Laar, R. — 125
Lahti, A. — 199
Laipmann, H. — 293
Lamanosova, T. — 326
Lammast, A. — 101
Lants, A. — 187
Laosson, M. — 170
Latik, P. — 317
Lauri, J. — 105, 269
Laurmann, J. — 296
Lehtsaar, M. — 207
Leiger, J. — 26, 251, 269, 271
Lember, L. — 341
Lepik, M. — 152
Lepistik, A. — 309
Lepistik, I. — 309
Lepp, L. — 378
Lesk, A. — 132
Liikso, V. — 171
Liimann, M. — 295
Liiv, J. — 34, 143, 388
Ling, vt. Truuvert
Linnas, M. — 330
Loik, A. — 165
Lokna, L. — 132
Lonnalt, T. — 194
Luht, T. — 134, 169
Luik, J. — 365
Luugus, E. — 170
Luugus, S. — 123, 172, 250
Luukas, M. — 136
Lõhmus, L. — 148
Lõhmus, M. — 137
Lääts, A. — 145

Maandi, L. — 212, 276
Maante, M. — 244
Mahl, E. — 138, 142, 170, 194, 199, 206, 239
Malk, J. — 112
Malk, M. — 98, 112, 155, 174
Malk, T. — 98, 173
Mardla, M. — 149
Mariste, A. — 222
Mark, J. — 173
Mark, M. — 171
Maskiika, A. — 145
Matson — 236, 246
Meister, S. — 154
Meiusi, M. — 102, 105, 157, 161, 164, 266, 268, 276
Meiusi, Marie — 266
Meiusi, Peeter — 266
Meri, A. — 254
Meri, J. — 254
Mesipuu, A. — 329
Metsla, I. — 331
Metsniit, M. — 120
Mäkk, T. — 107, 148
Mälk, H. — 110, 119
Mändmets, J. — 256
Mängel, J. — 370
Männamaa, J. — 268
Mõtus, M. — 291
Mölder, E. — 115

Neps, M. — 192
Nigul, A. — 207
Niit, J. — 274
Niitsoo, K. — 109, 112, 248
Nikker, L. — 290
Noor, K. — 254
Nurja, I. — 379, 393
Nurk, J. — 107, 142, 153, 211
Nurm, M. — 187
Nõgu, M. — 133
Nõmm, M. — 167, 247

Oedekivi, I. — 198
Oll, T. — 153
Ots, J. — 291

Paju, L. — 106, 274
Pallas, J. — 372
Parem, J. — 155
Part, M. — 25, 108, 167
Peegel, I. — 128, 211
Peeker, J. — 151
Peit, J. — 166
Pihelgas, M. — 124, 141
Pihelmann, A. — 164
Piikman, M. — 291
Pikkpoom, M. — 296
Pilt, I. — 385
Pirn, R. — 118, 121, 122
Pluumann, J. — 281
Pommerants, M. — 154, 266
Poola, L. — 210
Pors, A. — 213
Prants, H. — 319, 333
Prei, T. — 115
Priske, V. — 117
Pumberg, J. — 198
Puno, J. — 165
Putk, L. — 147
Puusepp, A. — 98, 160, 225, 255
Põld, J. — 176
Põld, K. — 379
Pähk, J. — 126, 255
Pärn, M. — 303
Pääsukene, A. — 316
Põia, A. — 271

Rahnel, T. — 137
Raik, I. — 193
Rand, A. — 377
Rand, M. — 191
Rand, V. — 156

Randma, L. — 296
Randmaa, P — 164
Raudsepp, T. — 136
Rauk, M. — 130, 219
Rauk, V. — 181
Raun, O. — 128
Raun, R. — 197
Raun, S. — 127
Rauv, S. — 388
Reels, M. — 254
Reiem, J. — 125
Reimer, E. — 143
Reinberg, L. — 135
Reinhardt, J. — 293, 294
Remmel, A. — 275
Remmel, M. — 178, 216, 392
Riis, M. — 139, 170, 211
Riisalu, R. — 125
Rikson, M. — 378
Roodes, M. — 292
Roosar, K. — 294
Rootslane, J. — 330
Ruus, H. — 135
Räpp, A. — 302
Rääk, J. — 285
Rüüs, M. — 147, 151
Rüütel, I. — 157, 192, 208, 297, 376

Saagpakk, E. — 249
Saalverk, J. — 290
Saar, H. — 386
Saarkoppel — 143
Salong, E. — 112, 119, 173
Salong, M. — 145, 173, 183, 247
Sark, R. — 287
Saul, J. — 295
Schasmin, L. — 159, 194
Sepp, T. — 182
Seppel, P. — 276
Siirak, J. — 292
Sillamaa, J. — 244
Simson, V. — 213
Sipelgen, K. — 294
Sommer, T. — 142
Soomus, A. — 248, 249
Suguta, A. — 135
Suurpere, T. — 152
Suurpere, V. — 152
Suuster, J. — 103, 140, 223, 239, 275
Sõggel, P. — 298
Särg, J. — 303
Särg, M. — 403
Sündema, J. — 400

Tambur, V. — 140
Tamm, J. — 339
Tammessaar, A. — 299
Tammik, O. — 327
Tampsö, L. — 182, 239
Taptala, M. — 321
Tarkin, M. — 117
Tasa, A. — 248
Teder, N. — 319, 328
Teeär, J., vt. Teär, J.
Teeäär, J., vt. Teär, J.
Teier, A. — 174
Teär, J. — 121, 174, 185, 214, 248, 384
Tigane, O. — 372
Tihik, G. — 146
Tiit, J. — 143
Tiitsmaa, A. — 123
Tiitsmann, A., vt. Tiitsmaa, A.
Tilist, A. — 209
Tillikas, M. — 240
Tinarist, J. — 113, 150, 170, 399
Tohver, J. — 164, 213, 276
Tombak, L. — 293
Toming, J. — 197
Tomps, J. — 291
Toomberg, A. — 292
Treirat, M. — 192
Truumann, V. — 342
Truuvert — 206
Tuim, J. — 139
Tulit, F. — 375
Tustit, A. — 204
Tutk, J. — 202
Tuts, Mart — 170
Tuts, Miina — 170, 192, 296
Tuuling, H. — 186
Tuulmägi, A. — 193
Tuur, G. — 114, 308
Tõkmann, vt. Tökmann
Tõstmann, E. — 298
Tänav, T. — 157
Tõemets, K. — 245
Tökmann, M. — 108, 113, 139, 183, 224
Tüür, I. — 134

Ugur, P. — 308
Uibo, A. — 327
Umberg, A. — 254
Undla, A. — 173, 191
Usin, V. — 113

Vahe, F. — 402
Vaine, J. — 301
Vainula, M. — 115
Vakker, A. — 28
Valdmets, P. — 111, 174, 211
Valgemäe, J. — 254
Valkevitš — 402
Vanahunt, F. — 323
Vask — 155
Vasur, V. — 119
Veliste, K. — 317, 319
Veske, L. — 285
Veski, J. — 198
Vessenberg, H. — 161
Viigandt, T. — 247
Viin, A. — 265, 271, 273
Viin, K. — 105
Viitra, M. — 275
Vipp, E. — 259
Virvepuu, M. — 294
Vooglaid, M. — 107
Vool, S. — 158
Väli, E. — 157, 195, 198, 239
Väärt, A. — 142

Õunapuu, S. — 224
Õunapuu, V. — 168

Ükskask, M. — 400

ÜLESKIRJUTAJATE REGISTER

Aart, S. — 25, 118, 379, 393
Ahas, V. — 99, 136, 155—157, 195, 198, 200, 225, 236, 239, 247, 384
Ahlberg, A. — 310
Ahurand, A. — 157
Alvre, P. — 182, 239
Anupõld, V. — 155, 249
Ariste, P. — 106, 107, 153, 198, 207, 209—211, 225, 272, 275, 304
Aste, H. — 164

Bakhoff, G. — 339
Berg, L. — 305
Brandt-Hildebrand, O. — 326
Briedis, L. — 137, 148, 377

Eenveer, V. — 294—296
Eevart, L. — 121
Eichenbaum, F. — 302
Einer, J. — 392
Einer, P. — 392
Eisen, M. J. — 102, 104—106, 123, 150, 157, 161, 164, 199, 222, 245, 250, 266, 268, 273, 274, 276, 284, 333, 402
Ennist, E. — 101, 125, 153, 212, 223, 275, 293, 319
Erelt, O. — 154, 382
Evik, P. — 331

Freimann, J. — 287

Grepp, O. — 187
Gutves, J. — 329

Haljaste, H. — 118, 379, 393
Hallik, A. — 303
Hameri, A. — 185, 216, 224
Hanikat, M. — 106
Helde, R. — 370, 385
Hiietamm, A. — 305
Hinn, I. — 135
Hõberik, E. — 120

Ilvik, J. — 317
Ink, E. — 188

Jegorov, V. — 402
Johannes, J. — 265
Joonuks, H. — 285, 286
Jung, J. — 284, 298
Juurman, V. — 101, 107, 148
Jõgel, H. — 178
Jõgever, J. — 180, 185, 187, 202
Jõgever, O. — 110, 119, 146, 341
Järvesoo, A. — 325
Jürimaa — 193
Jürna, M. — 285

Kaal, I. — 135
Kala, H. — 26
Kala, J. J. — 300
Kaljo, T. — 135, 138, 142, 170, 194, 199, 206, 236, 239, 246, 250
Kalkun, K. — 307
Kallas, O. — 100, 101
Kannel, A. — 215
Karu, H. — 388
Kelder, A. — 98, 160, 161, 225, 255
Kiisa, U. — 102, 126, 146
Kirss, E. — 311, 317, 319, 327, 328, 330—332
Kitzberg, A. — 391
Kivi, A. C. — 283, 284, 311
Kivi, H. — 149
Kivi, V. — 148
Kivisaar, M. — 332
Kokamägi, H. — 147
Kokk, M. — 138, 175, 190
Kolk, M. — 259
Konks, J. — 378, 403
Kook, J. — 304
Kool, J. — 305
Koppel, H. — 390
Koppel, P. — 143
Kreutzwald, Fr. R. — 284
Kuldsaar, A. — 116, 246, 251, 396
Kuusik, K. — 197
Kuut, V. — 176
Kõrv, A. V. — 271
Kõrv, D. — 34, 388
Kõõgardal, L. — 117, 165, 177
Küng, A. — 153, 204

Laes, J. — 127, 137, 191
Lage, L. — 102
Laipmann, H. — 293
Langinen, J. — 102
Laul, J. — 122, 123, 129, 342
Lauri, G. — 368
Laurij, A. — 400
Leinbock, F. — 339
Lekk, O. — 158
Lepp, K. — 187, 378
Liitmets, H. — 386

Liiv, E. — 34, 387
Liiv, E., vt. Veskisaar, E.
Lilhein, S. — 289
Loik, R. — 165
Loiken, K. — 150, 179, 180, 199, 246, 369, 377, 387, 393, 399, 400
Loorits, O. — 170, 192, 209, 225, 252, 254, 296, 304, 378
Lubi, S. — 137, 166, 192
Luks, T. — 140, 222
Lurich, V. — 311
Länts, H. — 282—285, 290, 293, 294, 298, 301
Lätt, S. — 108, 109, 118, 121, 122, 125, 127, 128, 137, 167, 168, 182, 192, 204, 216, 245, 248, 392
Lätti, A. — 105, 265, 267, 271, 273, 274

Maandi, E. — 276
Maasen, H. — 251
Mastberg, C. — 286
Matson, E. — 149
Meiusi, M. — 26, 105, 154, 157, 164, 198, 213, 251, 266, 268—271, 276
Metsma, M. — 134, 140
Must, M. — 117, 137, 173, 181, 191, 211, 248, 252
Mäggi, V., vt. Mägi, V.
Mägi, V. — 146, 150, 176, 180, 185—187, 202, 222, 243, 365, 377, 390
Männik, O. — 250
Mätlik, K. — 126, 255
Mölder, K. — 99, 136, 155—157, 195, 198, 200, 225, 236, 239, 247, 384
Münther, O. I. — 252

Nenn, J. — 25, 380
Niinemägi, O. — 133, 198
Niitvegi, M. — 147, 151
Nool, M. — 139
Noot, A. — 132
Noot, V. — 252
Nugin — 306
Nurk, A. — 124, 142
Nurme, J. — 207

Paalberg, G. — 286
Paas, E. — 400, 402
Palm, J. — 98, 107
Palts, E. — 147, 152
Pedajas, L. — 317, 402
Peedu, M. — 100
Peet, A. — 386
Perämets, M. — 316
Peters, F. — 163
Peters, J. — 352
Piip, M. — 376
Podrätšikov — 323
Poom, E. — 222
Prants, H. — 315
Prei, E. — 115
Priidel, E. — 26
Priks, L. — 240, 339
Prooses, J. — 126, 132
Pruhl, D. — 281
Põhi, A. — 309
Põldmäe, R. — 98, 110, 113, 115, 119, 121, 123, 139, 145, 155, 170—174, 185, 211, 213, 224, 248—250, 254, 289—294, 296, 384

Raik, L. — 193
Rand, A. — 154
Randmaa, H. — 164
Ratassepp, J. — 117, 132, 134, 156, 159, 194
Raudsep, L. — 104, 105, 165, 167, 212, 276
Rehberg, J. A. — 281
Reimer, E. — 143
Reinhardt, J. — 293, 294
Remmert, R. — 284
Ress, N. — 309
Riis, V. — 98, 173
Rootslane, P. — 330
Rozova, N. — 402
Rõõm, A. — 106, 371
Räpp, L. — 302

Saadre, T. — 342
Saalverk, J. — 290
Saar, B. — 194
Saar, M. — 340
Saar, T. — 339
Samet, A. — 244, 294, 295
Sandra, J. — 308
Sark, A. — 287
Sarv, I. — 139, 198
Sarv, M. — 299
Saul, P. — 268, 273
Schmuul, A. — 115, 125, 128, 134, 143, 148, 151, 197, 211, 254, 259, 372, 398
Schultz, H. A. — 289
Seemann, A. — 284
Seen, G. — 268, 273, 306
Sepp, A. — 143, 182
Sick, J. — 301
Siimer, H. — 340
Sild, M. — 302, 303
Soll, M. — 118, 208, 379, 393
Soom, A. — 247
Suurna, L. — 219
Sõggel, J. P. — 298
Sõrmus, N. — 319
Sõster, J. — 284
Särg, M. — 303
Süda, P. — 244, 365
Sündema, A. — 400

Tali, A. — 370
Tall, H. — 125
Tamm, H. — 198
Tamm, J. — 307
Tammeorg, A. — 321
Tammeste, L. — 103
Tampere, E. — 134—136, 206, 247
Tampere, H. — 294, 306
Tarkin, H. — 117, 155, 185
Teder, O. — 319, 328
Tedre, Ü. — 185, 216, 224
Teeär, A. — 214
Tein, A. — 114, 308
Tigane, H. — 372
Tikerpuu, G. — 267
Tool, E. — 167, 247
Tooms, M. — 168, 184, 186, 191, 297
Toompere, U. — 134, 169
Tulk, A. — 166, 178
Tustit, A. — 133
Tõkman, A. — 385
Tõnissoo, V. — 124, 141
Tõstmann, E. — 298

Undritz, T. — 206
Univer, A. — 198

Vaine, J. — 301
Vainula, J. — 115
Vasemägi, V. — 102
Veber, J. — 284
Veske, M. — 252
Veskisaar, E. — 28, 107—109, 111—113, 118—120, 127, 130, 135, 136, 139, 145, 150, 152, 158, 166, 169—171, 173, 174, 183, 191, 193, 198, 199, 211, 213, 247, 372, 375, 379, 380, 382, 398, 399
Viidalepp, M. — 124
Viidalepp, R. — 27, 102, 103, 126, 140, 157, 192, 208, 211, 239, 254, 275, 291, 297, 301, 365, 376, 381
Viltu, E. — 339
Vinkel, P. — 120
Virves, O. — 169
Voolaine, P. — 329, 331, 402, 403
Väli, V. — 145
Väärt, E. — 142

Ükskask, V. — 400

ISIKUNIMEDE REGISTER

Aarne, A. — 394
Ariste, P. — 10
Astahhova, A. M. — 13

Behr, D. — 227, 228
Bertram, Dr., vt. Schultz-Bertram, G. J.
Bienemann, Fr. (jun.) — 11, 42, 284
Boberg, I. M. — 11
Boubrig, J. — 11, 371
Bourgeois, H. — 11, 37, 364
Brahl — 226, 228
Busch, C. H. — 11, 41
Buxhövden, F. — 11, 227, 228
Buxhövden, P. — 11, 25
Bächtold-Stäubli, H. — 12, 15
Böckel, O. — 11, 378, 380
Bücher, K. — 11, 367

Dreyer — 226, 228

Eichwald, K. — 384
Einis, O. (ps.) — 11, 186, 370, 377
Eisen, M. J. — 7, 11, 12, 21, 22, 25, 26, 34, 36—39, 43, 116, 163, 164, 189, 199, 206, 246, 256, 264, 266, 269, 271, 281, 284, 310, 311, 354, 356, 360, 363, 364, 369—373, 375—377, 379—381, 383, 384, 386—388, 391—400, 402, 417, 418, 423, 427, 428, 433
Ekesparre, K. — 27
Ellerberg — 100

Fokos-Fuchs, D. R. — 12
Freymuth, O. — 12, 390

Gorki, M. — 12, 21, 392
Grimm, J. — 12, 383, 397
Grimm (vennad) — 12, 411
Günter, H. — 12, 396

Haas, A. — 12, 387
Haavio, M. — 12, 26, 29, 403, 416, 426
Hagemeister — 227
Hallik, R. — 12, 383
Hansen, R. — 183
Harva, U. — 12, 391
Heinitz, W. — 12, 367
Henrik — 12
Hermann, K. A. — 12, 364
Hildebrand, S. — 12, 42
Hipping, A. J. — 12
Hoffmann-Krayer, E. — 12, 369
Holzmayer, J. B. — 12, 28, 373, 374, 376—378
Homeros — 91, 97
Huhn, O. — 24, 27, 39, 398
Hupel, A. W. — 13, 37, 47, 48, 363, 367, 369, 391, 417, 418, 427, 428
Hurt, J. — 9, 367
Höttges, V. — 13, 368—371, 373, 375, 377, 378, 380, 382—384, 386, 390, 395

Ivan Groznõi — 42, 320, 321, 325—328, 411, 424, 434
Ivan IV, vt. Ivan Groznõi

Jannau, H. J. — 13, 37, 48, 417, 427
Jannsen, H. — 13, 310
Johan Hirmus, vt. Ivan Groznõi
Johansen, P. — 13, 42
Jung, J. — 13, 21, 25, 41, 285, 290, 293, 294, 298, 301, 375—377, 380, 383, 391, 398
Jõgever, J. — 13, 150, 234, 377

Kahk, J. — 11
Kahlo, G. — 13, 386
Kalamees, A. — 13, 259
Kallas, R. — 13, 376
Kampmaa, M. — 13, 37, 38, 347, 348, 350, 364, 399
Kampmann, M., vt. Kampmaa, M.
Karneli, vt. Kornelius
Karniila, vt. Kornelius
Karnilei, vt. Kornelius
Karnõla, vt. Kornelius
Karnõli, vt. Kornelius
Kaupo — 227, 228
Kiisa, U. — 14, 146
Kjellin, H. — 14, 387, 389
Knoop, O. — 14, 380
Knüpffer, A. — 14, 22, 25, 37, 417, 427
Kornelius — 42, 43, 423, 434
Kornilius, vt. Kornelius
Kosven, M. — 14, 22
Kreutzwald, Fr. R. — 7, 14, 37, 40, 41, 51, 284, 393, 397, 418, 428
Kruse, Fr. — 14, 37, 230, 417, 427
Kuhlbars, Fr. — 14, 39
Kuningas, O. — 14, 40
Kuut, V. — 38

Kõiv, Fr. P. — 14, 41
Kõiva, O. — 138
Könner — 248
Körber, M. — 14, 37, 82, 83, 92, 94, 131, 199, 227, 367, 373, 374, 383, 384, 391, 394, 398, 418, 419, 428
Körner, F. — 41
Kühnau, R. — 14, 386

Laasi, H. — 375
Laikmaa, A. — 39
Lauffer, O. — 14, 29
Laugaste, E. — 8, 9, 13, 14, 27, 28, 38, 377
Laul, J. — 28
Laurentius — 289
Laurij, A. — 14
Lenin, V. I. — 14
Liiv, E. — 8, 9, 27, 108, 109, 113, 145, 151, 152
Liivak, P. — 39, 235
Lipp, M. — 14, 37, 364
Lippmaa, T. — 215
Liwen — 227, 228
Loiken, K. — 14, 15
Loorits, O. — 15, 43, 213, 375, 381, 392, 402
Luce, J. W. L. — 15, 37, 210, 229, 230, 250, 394, 395, 398, 417, 427
Luha, A. — 16
Läti Henrik, vt. Henrik

Mailly, A. — 15, 388, 391
Marx, K. — 39
Masing, O. W. — 15, 23
Mellin, A. — 15, 38, 39, 92, 97, 398
Metstak, V. — 9
Meyer, G. F. — 15, 24, 379
Mihkla, K. — 15, 17, 202
Mikk, J. — 48, 56, 64, 78, 81, 99, 110, 121, 122, 127—131, 140, 141, 147, 154, 158, 168, 169, 171, 190, 201, 208, 223, 245, 316, 373
Mitt, H. — 217, 233, 238
Mäeumbaed, V. — 15, 266, 268, 269, 271, 277
Möldroo, A. — 15, 42
Müller, J. — 15, 24

Napoleon Bonaparte — 235, 366
Neus, A. H. — 11, 15, 37, 100, 417, 427
Nooli, A. Mag., vt. Eisen, M. J.
Normann, E. — 8, 9, 13, 15, 38
Nottbek, E. — 394
Nurk, T. — 15, 39

Oerneklow — 89, 96
Olaf — 289

Pabst, E. — 15, 22, 25, 37, 345, 417, 427
Parlo, O. — 17
Peetres — 248
Peetrus, vt. Peetres
Petri, J. Chr. — 15, 367, 374
Pezold, A. — 397
Pihlakas, G. — 366
Piiper, J. — 15, 384
Pino, V. — 9
Praakli, R. — 9
Prants, H. — 15, 43, 309
Pravdin, A. — 9
Priidel, E. — 378
Priit, A. — 15, 371
Punabart, vt. Napoleon Bonaparte
Põldmäe, R. — 9
Püttsepp, J. — 39, 189

Rand, R. — 117
Rathlef, E. — 16, 37
Raud, A. — 16, 364
Raud, E. — 16
Reiman, V. — 16, 38, 363—366
Ridala, V. — 16, 37, 38, 364, 394
Rimm, A. — 39, 253
Rochholtz, E. L. — 16, 26
Rosenberg, G. — 16, 17, 37, 417, 427
Rosenplänter, J. H. — 394
Rull, A. — 17
Russwurm, C. — 11, 16, 25, 26, 29, 37, 92, 97, 196, 227, 230, 232, 345, 367, 371, 387, 391, 394, 397, 399, 417, 418, 427, 428
Rõõm, A. — 9

Saalfeld, G. A. — 16, 26
Saareste, A. — 267, 401
Sachker, R. — 77
Sakk, E. — 144
Sander, T. — 16, 38, 364
Sannik, H. — 16
Schlegel, Chr. H. J. — 16, 37, 417, 427
Schmidt, A. — 16, 91, 97, 227, 228, 391, 394
Schultz-Bertram, G. J. — 11, 16, 310
Sepp, V. — 9
Setälä, E. N. — 372
Simonsuuri, L. — 16, 386, 397
Sixtus — 289
Strutzkin, A. — 103, 268
Sutis, J. — 17
Suumann, A. — 81
Sõgel, E. — 11
Süda, P. — 7, 16, 17, 26, 27, 37, 49—51, 62, 68, 72, 73, 80, 81, 87, 90, 95, 96, 199, 206, 208, 222, 234, 243, 266, 363—365, 367, 391, 392, 396, 409, 417, 418, 427, 428
Südda, P., vt. Süda, P.

Zingerle, I. V. — 17, 368, 372, 387, 398

Taev, K. — 9, 17, 202
Tamman, V. — 17
Tampere, H. — 9
Tedre, Ü. — 15
Thor Helle, A. — 26
Tiisu Hindrek — 77
Tiitsmaa, A. — 42
Tikerpuu, G. — 400, 401
Toomessalu, A. — 17, 133, 141
Transtok, E. — 114, 241
Truusmann, J. — 17, 364
Tuglas, Fr. — 17
Tõlsen — 227, 228

Uurits, A. — 39, 242

Vabarn, A. — 43
Vaga, V. — 17, 42
Wallem, F. B. — 17, 42
Valtmann, H. — 111, 209, 237

Vassar, A. — 11
Veske, M. — 365, 390
Veskisaar, E., vt. Liiv, E.
Wiedemann, F. J. — 17, 25, 26, 85, 94, 390, 391, 395, 397, 398, 417, 427
Vihalem, L. — 17, 164, 202, 399, 400
Viidalepp, R. — 9, 11, 17, 27, 41, 381
Viidebaum, R., vt. Viidalepp, R.
Viiding, H. — 17, 380
Viigant, J. — 17, 383
Villi Andi, vt. Kuhlbars, Fr.
Willmann, R. — 17, 364
Vinkel, A. — 17, 394
Winkler (superintend.) — 88, 95
Wolf, J. W. — 17, 369, 396, 419, 429
Vänja, G., vt. Rosenberg, G.

KOHANIMEDE REGISTER

Aadu t. — 399
Aandi — 58
Aani — 136
Aavasse k. — 247
Abja — 298
Abro, vt. Abruka
Abruka — 32, 33, 35, 56, 62, 87, 90, 95, 96, 145, 153, 162—164, 199, 207, 208, 210, 383, 386, 421, 422, 431, 432
Abula — 69, 115, 147, 151, 224
Adila k. — 291
Adraku k. — 303
Agama t. — 30, 68, 69, 117—120
Ahula — 197
Aidamägi — 36
Aidu — 376
Ainja — 198
Ala — 267
Ala-Hanikase k. — 114
Alatskivi — 304, 387, 394
Allika k. — 101, 102
Allikivi — 370
Alliku v. — 124
Alutaguse k. — 78
Ambla — 287, 311, 423, 434
Ameerika — 79
Amelepa — 35, 137, 148, 228, 230, 231, 250, 398
Anepesa k. — 142, 143, 399
Anetsi — 177
Anni t. — 208
Anseküla — 32, 47—49, 85—87, 89—92, 94—97, 145, 157, 163, 164, 169, 208, 226, 228, 245, 356, 363, 367, 378, 382, 383, 391, 402, 418, 419, 428, 429
Ao — 240
Apruku, vt. Abruka
Arandi k. — 139
Are k. — 135
Arensburg, vt. Kuressaare
Arilaid, vt. Harilaid
Arju k. — 30, 116, 117
Aru k. — 159, 185
Arukopli t. — 148
Aste k. — 173, 191
Atla k. — 178, 216, 363
Audla — 24, 25, 27, 28, 31, 34—36, 57, 62, 86, 94, 126, 131—134, 141, 200, 201, 203, 204, 206, 208, 252, 388, 391, 420, 430
Audla Aidamägi — 133
Aula k. — 155
Austla k. — 117
Austria — 388
Avanduse v. — 285
Avasoo, vt. Haavasoo
Avinurme — 302, 303

Baltimaa — 409
Balti meri — 396
Bobrenki — 402
Borodino — 366

Carmel, vt. Kaarma

Dagden, vt. Hiiumaa
Delfi — 88, 95
Dorpat, vt. Tartu

Eesti(maa) — 22, 26, 29, 42, 251, 283, 344, 346, 363, 367, 371, 388, 394, 418, 420, 422, 428
Eesti NSV — 417, 427
Eiduspä k. — 274
Eldri — 55, 56, 63
Elme — 71
Elmi j. — 167
Emajõgi — 319, 328
Emaste, vt. Emmaste
Emmaste — 26, 100, 105, 154, 157, 161, 164, 165, 198, 212, 213, 266, 268, 275, 276
Ermiste mägi — 33, 161, 268
Esna — 286
Euroopa — 32, 420

Gorodissa — 317
Gotland — 142

Haanja — 311
Haapsalu — 28, 367, 387, 394, 398, 418, 419, 428, 430
Haapsipää — 304
Haavasoo — 227, 228
Haeska — 371
Hagama, vt. Agama
Hageri — 291—293
Haiba as. — 292
Haljala — 281—283, 287, 387
Halliste — 298, 391
Hanejala, vt. Hanijala
Hanijala — 33, 180, 189, 386
Hanikase k. — 308
Hanila — 98, 160, 161, 225, 250, 255
Hargla — 306
Harilaid — 32, 59, 66, 102, 125, 160, 165—167, 174, 177, 196, 205, 206, 215, 216, 219, 224, 225, 268, 383, 384, 386, 421, 431
Harju-Jaani — 290

Harku v. — 125, 213
Harrimaa — 268
Haudla, vt. Audla
Hauka t. — 380
Haukŭll, vt. Audla
Heilo t. — 401
Heinaste — 199
Hellamaa — 134, 169, 259, 264
Helme — 378, 379, 391, 392
Hiiemäe t. — 22
Hiieniit — 29, 107, 108, 385, 399
Hiiesaare k. — 32, 157, 267, 401
Hiievälja k. — 341
Hiievälja t. — 22
Hiiumaa — 22, 24, 26, 27, 31, 33—36, 53, 57, 65, 66, 69, 76, 77, 82, 83, 86, 87, 90, 92—96, 99, 100, 102—106, 109, 114, 125, 126, 140, 143, 146, 150, 160, 161, 164, 165, 167, 170, 176, 192, 197, 198, 201, 202, 204, 207, 210—213, 220, 224, 230, 231, 233, 234, 239, 248, 254, 263—266, 268, 271, 272—277, 340—342, 347, 350, 360, 366, 368, 371, 381, 398—402, 419, 420, 422, 423, 429, 430, 432, 433
Hindu k. — 169, 271
Hirmusta, vt. Hirmuste
Hirmuste — 24, 34, 35, 39, 56, 61, 62, 70, 85, 86, 94, 115, 192, 200, 205, 206, 221, 222, 226, 228, 236, 245—248, 250, 377, 398, 399, 422, 433
Hobuste haud — 203
Hookivi — 60
Hullu k. — 382
Hundinina, vt. Undva
Hundru, vt. Undva
Hundsort, vt. Undva
Hundvanina, vt. Undva
Hõbeda — 283, 284, 311
Hõbenikŭ k. — 34, 388
Hämmelepa, vt. Amelepa
Härjamäe — 147
Häädemeeste — 370
Hütti — 401

Iiruste k. — 153
Ilmla — 375
Imavere — 301
Irase k. — 138, 175, 190
Irboska — 43, 316—319, 322, 324—327
Irdeli k. — 177
Ire — 337
Isabella mõis — 265, 266, 383
Isapõlle, vt. Isabella
Itaalia — 388

Jaagu t. — 35, 143, 200, 245, 247, 271
Jaani — 117, 128, 137, 142, 211, 250, 252, 254, 394
Jamma, vt. Jämaja
Jausa k. — 101, 104, 107, 148, 212
Jerwemetz, vt. Karujärv
Juhani t. — 123, 124
Juminda — 147, 289, 379
Jursi k. — 125
Jutapere k. — 292
Jõe t. — 160, 255
Jõelähtme — 143, 290
Jõgela k. — 117, 182, 185
Jõgeveste — 392
Jõgisoo — 244
Jõhvi — 158
Jämaja — 47, 48, 84, 85, 93, 168, 235, 236, 246, 251, 297, 356, 370, 385, 396
Järise k. — 378
Järumetsa j., vt. Karujärv
Järva-Jaani — 287
Järvamaa — 39
Järva-Madise — 197
Järve mets — 125
Järve t. — 97, 125, 244, 267, 390
Järve v. — 158
Järveküla — 250
Järvepää k. — 331
Järvesuu — 319, 329
Jööri — 182
Jüri khk. — 290
Jüri t. — 125
Jüri-Niidi t. — 31, 139

Kaali — 120, 136
Kaarepere — 305
Kaarma — 23, 26, 27, 30—32, 34, 35, 37, 70—72, 88, 95, 116, 117, 120, 126—128, 135, 136, 138, 144, 145, 154, 155, 164, 167, 169, 173, 175, 182—192, 194, 199, 205, 206, 208, 221, 222, 226, 228, 247, 250, 251, 374, 378, 380, 386, 387, 398, 421, 422, 431, 432
Kaarma-Suur v. — 154, 175, 188, 190, 226, 228, 378
Kaarma Suuremõisa — 398
Kaavi k. — 32, 168, 169, 392, 395
Kabala — 222
Kabelimägi — 70, 96
Kablina k. — 378
Kadrina — 283, 284, 311, 423, 434
Kaeselja m. — 234
Kaeta t. — 73, 244
Kahkva — 305
Kahtla — 25, 133, 380
Kaibaldo — 401
Kailuka k. — 199
Kajumägi — 143
Kalesi k. — 290
Kalju v. — 244
Kalli k. — 31, 134, 140, 141, 377
Kallingi — 166
Kalma k. — 303
Kalmumägi — 116
Kambja — 306, 382
Kangro t. — 226, 228, 244
Kangru mägi — 91, 97, 227, 228
Kangru t. — 74
Kantsi k. — 193
Kapi k. — 125, 148, 259
Karala — 53, 177, 216, 232
Kargi k. — 370, 385
Karida k. — 155, 156, 248, 249
Karja — 25, 30, 31, 37, 85, 87, 88, 90, 93, 95, 96, 105, 116, 117, 135, 142, 144, 146, 150, 170, 176, 180—182, 185—187, 192, 194, 222, 243, 248, 296, 370, 377, 386—390, 422, 432
Karjamaa nina — 30, 101
Karki, vt. Kärkí
Karksi — 198, 299, 390, 391
Karla, vt. Keerula
Karma, vt. Kaarma
Karris, vt. Karja

Karu t. — 100, 370
Karujärv — 34, 35, 58, 59, 85, 94, 123, 172, 205, 218, 223—225, 393, 399
Karuse — 342, 375
Kassari — 29, 30, 98, 104—106, 125, 213, 277, 376, 419, 429
Kassiku — 70, 71
Kassinurme — 381
Kasso — 33, 163, 386
Kastre-Võnnu — 365
Katela k. — 281
Katri t. — 53, 233
Katvel, vt. Loona
Kaunispää k. — 236, 386
Kaurevälja t. — 200
Kauste — 207
Keava — 386
Kenig-ūrga — 338
Keerula — 81
Keerula j. — 71
Kehila k. — 107, 108, 113, 150, 170, 193, 399
Kehuste — 31, 139
Keidu t. — 78
Keiguste, vt. Kõiguste
Keigusti, vt. Kõiguste
Keila, vt. Käina
Keila — 125
Keila-Joa — 380
Keina, vt. Käina
Keinastu saar (laid) — 141, 142, 377
Keinis, vt. Käina
Kellakoja mägi — 66, 182, 183
Kellamäe — 32, 33, 60, 67, 154—156, 179, 380, 386
Keluse — 364
Keremaa k. — 106
Kergu k. — 191
Kerla, vt. Kärla
Kernu v. — 292
Kesknõmme — 216
Kidase — 267
Kidaste k. — 265, 271, 273
Kiduspää k. — 105
Kihelkonna — 22, 23, 28—32, 34, 35, 37, 53, 66—70, 78, 80, 83, 84, 89, 90, 92, 93, 96—98, 107—113, 115, 117—123, 130, 137, 139, 144—146, 150, 153, 155, 158, 165—167, 170—174, 177, 178, 182—185, 192—194, 206, 208, 211, 214—216, 219—222, 224, 232, 245, 247—249, 256, 353, 363, 367, 372, 373, 378, 379, 381, 382, 384, 385, 387, 398, 399, 419—422, 429, 430, 432
Kihnu — 26, 27, 339, 377
Kiideva — 296
Kiiev — 321, 331, 403
Kiirassaare — 114
Kiiraste m., vt. Kiireste m.
Kiireste m. — 160, 161, 255
Kiivra k. — 275
Kijova, vt. Kiiev
Killikare — 71
Kingissepa — 25, 28, 31, 33, 98, 99, 107—113, 115, 118—123, 125, 127, 128, 130, 132, 135—137, 139, 145, 146, 148, 150, 152, 155—158, 166—174, 178, 182, 183, 185, 191, 192, 195, 198—200, 204, 208, 211, 213, 216, 219, 224, 225, 236, 239, 245, 247—250, 341, 352, 372, 374, 375, 377, 379—381, 384, 392, 393, 399, 420, 431
Kipaku — 199
Kippaga — 56
Kiranduse k. — 137
Kiratse, vt. Kiratsi
Kiratsi — 27, 28, 30, 31, 35, 117, 120, 126, 127, 136, 137, 144, 188, 191, 208, 255, 373, 374, 420, 430
Kirbla — 134, 135, 169
Kirbu k. — 293
Kiriku k. — 142, 225
Kirikumägi — 95, 194
Kirjulaiu — 33, 162, 163, 386
Kissa k. — 285
Kiudu lõpe — 202
Kivita — 311
Kloostri v. — 135
Kodavere — 304
Kodeste — 265, 266
Koeru — 240, 289, 311, 339, 423, 434
Kogula — 22, 30, 123, 129, 236, 246
Kogula Nõmme — 129
Koguva k. — 254
Koimla k. — 115
Koiva — 401
Koldingi, vt. Kolina
Kolga k. — 100, 289, 370
Kolina — 33, 36, 59, 165, 166, 178, 205, 206, 215, 216, 219, 220, 222, 224
Kolinga, vt. Kolina
Kolli rand — 34, 203, 386
Kollinga, vt. Kolina
Kollingi, vt. Kolina
Kollingu, vt. Kolina
Kolmevärava — 137, 138
Kolovere-Kalju — 294, 295, 296
Kolovina k. — 328, 332
Kolz, vt. Koltse
Koltingi, vt. Kolina
Koltsa, vt. Koltse
Koltse — 35, 55, 84, 93, 169, 208, 234, 239, 243, 244, 372, 384, 421, 431
Koordi — 247
Kooskära — 398
Koovi k. — 118, 120, 379
Kopsumägi — 382
Kostiranna k. — 290
Kotland, vt. Gotland
Kotsema k. — 118, 121, 122
Kreeka — 91, 97
Kreeta — 411
Kriimi saar — 68, 96
Krüüdneri — 306
Kugalepa — 142
Kuie k. — 294
Kuigatsi — 21
Kuivaste — 386
Kuivastu — 31, 125, 132, 133
Kulda — 385
Kuldi k. — 73
Kullamaa — 244, 293—296, 391
Kulli k. — 30, 119, 122, 194
Kummi k. — 119
Kundrusõ k. — 331
Kupasaare — 144
Kuradi põhi, vt. Laevarahu
Kurakaju — 148

Kuramaa — 32, 162, 163, 167, 199, 399—401, 421, 431
Kurase — 379
Kurdla k. — 132
Kurelaidu, vt. Kurelaiu
Kurelaiu k. — 33, 162, 163
Kuremetsa k. — 139, 170, 171, 173, 211, 248, 250
Kure saar — 383
Kuresaar, vt. Kuressaare
Kuressaare (linn ja loss) — 30, 48, 49, 60, 62, 63, 91, 97, 123, 127, 131, 135, 137, 140, 144, 148, 153—156, 162—164, 167, 188, 191, 199, 221, 222, 226—228, 236, 246, 247, 249, 366, 367, 373, 386, 419, 429
Kurevere — 35, 66, 111, 112, 166, 173, 174, 193, 211, 247, 250, 385, 398
Kuri k. — 107, 153, 210, 211
Kurna — 290
Kuuda — 398
Kuulja v. — 331
Kuusalu — 289, 377
Kuusiku k. — 198, 291
Kuusiku t. — 369
Kuusnõmme — 30, 122
Kõduküla — 304
Kõiguste — 25, 30—33, 57, 65, 68, 86, 89, 94, 96, 123, 124, 130—136, 169, 200, 204, 376, 377, 420, 421, 430, 431
Kõigusti, vt. Kõiguste
Kõljala — 127, 136, 149, 386, 391, 400
Kõlluste — 166
Kõnnu — 30, 80, 125, 182, 289
Kõpu — 213, 264, 266, 268, 277, 368, 369, 373, 376
Kõrbemaa nurk — 136
Kõrgesaare, vt. Kõrgessaare
Kõrgessaare — 105, 198, 207, 251, 265, 267, 269—271, 273—275, 368, 369
Kõrkküla — 35, 61, 149, 247, 249
Kõrkvere, vt. Kärkvere
Kõrtsi — 177
Kõrtsimägi — 374
Kõruse k. — 130, 165
Kõrvi — 376
Kõõru k. — 177
Käbi (Kärbi) t. — 119, 120
Käina — 29, 30, 36, 37, 69, 90, 96, 99—107, 125, 126, 140, 145, 146, 148, 161, 204, 206, 212, 213, 223, 239, 254, 263, 264, 266, 268—270, 273, 275, 339, 340, 370, 402, 419, 429
Käkvere — 148
Kälta k. — 30, 31, 124, 141
Kännu k. — 292
Kärbi, vt. Käbi
Kärde l. — 401
Kärdla — 161, 210, 211, 264, 400, 401
Kärki — 85, 93
Kärkvere — 30, 31, 123, 124
Kärla — 25, 31, 34, 37, 58, 61, 70—72, 74, 80, 81, 85, 89—91, 94, 96, 97, 99, 139, 142, 143, 149, 150, 155, 170, 174, 177, 179, 180, 189—192, 195, 199, 200, 205, 206, 211, 223, 226, 228, 236, 243, 244, 246—249, 256, 363, 377, 399—401, 418, 422, 428, 432
Kärtu k. — 31, 140
Käsukonna as. — 301
Köördi mets — 226, 228
Köördi t. — 226, 228
Kööru k. — 23, 33, 86, 94, 117, 121, 122, 170, 174, 177—179, 185
Könnu, vt. Kõnnu
Körküll, vt. Kööru k.
Kübarsaare, vt. Kübassaare
Kübasaare, vt. Kübassaare
Kübassaare — 33, 180, 199, 202, 386
Küdema — 69
Küisi — 125
Külaaluse — 250
Külasema — 30, 120, 198
Küparsaare, vt. Kübassaare

Laadjala k. — 127
Laevarahu — 60, 94, 219
Laguja — 372
Lahe k. — 164
Laiatüki laht — 198
Laidu rahu — 178
Laiküla — 134
Laimjala — 31, 35, 124, 132—136, 141, 157, 192, 204, 206, 208, 297, 376
Laiuse — 302
Laius-Tähkvere — 302
Laili k. — 115
Lamla — 241
Lammassilm — 203
Laoritsa — 125
Laratsi t. — 31, 146, 147, 177
Lassi t. — 73
Lassu t. — 250
Laugu mets — 30, 120
Laukna — 207, 295
Laula — 146
Laura — 402
Leedri k. — 70, 110, 118, 119, 192
Leelse, vt. Leeltsa
Leeltsa — 32, 164, 169, 199
Leetse rahu — 73, 164
Leigre, vt. Leigri
Leigri kivi — 269, 270
Leigri k. — 26, 251, 269—271, 275, 400
Leigri laid — 26, 271
Leigri mets — 125, 267, 275, 400—402
Leigri mägi — 26, 35, 267, 268, 274, 400—402
Leigri t. — 24, 36, 401
Leigu mets — 106
Leili, vt. Leetse
Leimanni k. — 330
Leisi — 117, 146, 186, 248, 341, 352, 377
Leningrad — 39, 382
Lepa koppel — 71
Lepa k. — 327
Lepiku — 71, 72, 165, 276, 380
Letsi rahu — 242
Levala k. — 124, 132
Lihula — 124, 135
Liigvalla — 240, 339
Liiva k. — 110, 119, 120, 193
Liivi laht — 32, 164
Liivimaa — 42, 363, 409, 418, 424, 428, 434
Liivi rannik — 339
Lillei rahu, vt. Letsi rahu
Linaka, vt. Linnaka

Linnaka — 88, 95, 170, 181, 186, 187, 192, 296, 390
Linnapää (Kuressaare loss) — 208, 209
Linnu laht — 97, 227, 228
Linnuse t. — 56, 385
Linnusitamaa, vt. Linnusta
Linnusta — 34, 162, 163
Linnuste laid — 386
Lobotka k. — 329
Logosavitsa — 327
Lohusuu — 303, 403
Loja m. — 400
Loksa — 147
Loode mets — 62, 227, 228
Loona — 29, 31, 34, 53, 54, 84, 93, 108, 110—114, 143, 155, 166, 192, 372, 388
Louka — 74
Luide k. — 401
Lutsu soo — 265, 266
Luulupe k. — 187
Lõbepäe — 267
Lõetsa k. — 115, 148
Lõmala — 382
Lõpe k. — 26
Lõpemere — 69
Lõppe k. — 267
Lõppepäeksi, vt. Lõbepäe
Lõtina — 323
Lõuka — 125, 137, 142
Länga k. — 74, 226, 228
Läti — 42, 370
Lätiniidi k. — 215
Lätivälja — 206
Lääge k. — 108, 113, 174, 183, 224, 385
Lääne-Eesti — 22, 392
Läänemaa — 22, 352, 390, 393, 394, 398
Läänemeri — 55, 94, 97, 341
Lääne-Nigula — 26, 296, 400
Läätsa — 73, 243
Lõnga — 244
Lööne — 182
Lüganuse — 390
Lümanda — 29, 32, 53, 70, 84, 89, 93, 96, 107, 108, 110, 112, 115, 117—119, 125, 167, 177, 178, 182, 185, 192, 194, 216, 372, 379, 381, 392, 393
Lümmada, vt. Lümanda

Maadevahe jõgi — 376
Maasi — 117, 142, 146, 254, 400
Maie t. — 33
Maisiniidi — 31, 143, 144
Manija laid — 377
Mardi t. — 177
Martna — 295, 371
Massi — 63, 72, 73, 90, 96, 234, 243
Massu v. — 98, 160, 161, 225, 255
Matsi t. — 78, 79
Matsi-Mihkli — 157
Matu — 61
Meklenburg — 95
Mentu — 54, 55, 234
Mereküla — 104
Meremäe — 315, 326—329, 331
Merise k. — 31, 137, 138, 194
Mesla — 76
Metsa k. — 166
Metsa t. — 244
Metsalauka k. — 276
Metsküla — 150, 213
Metsniku t. — 370
Mihkli t. — 151, 236
Mikuniidi — 123
Misso — 319, 328
Moka k. — 100, 103
Molduvi — 390
Moskva — 323
Muhu — 22, 23, 30, 31, 34, 74, 87, 90, 95, 97, 115, 120, 123, 125, 128, 133, 134, 139, 142, 143, 148, 151, 159—161, 169, 172, 193, 194, 197, 198, 202, 203, 211, 222, 225, 227, 228, 254, 259, 339, 355, 360, 366, 372—374, 377, 385, 394, 398, 421, 422, 431, 432
Mui k. — 135
Mullutu — 72
Munamägi — 322, 324
Muratsi k. — 154, 386, 400
Muriste k. — 342
Mustel, vt. Mustjala
Mustjala — 31, 33—35, 37, 66, 69, 70, 80, 89, 90, 96, 115, 137, 138, 142, 147, 149—151, 170, 176, 182, 185, 186, 194, 199, 206, 224, 239, 367, 378, 386, 389, 422, 432
Mõisa k. — 370, 385
Mõisaküla — 25, 108, 167, 225, 379, 393
Mõisaküla Salumägi — 225
Mõniste — 306
Mõnnuste k. — 244, 248, 249
Mõntu — 93
Mädajärv — 121
Mäe k. — 101, 102, 319
Mäe t. — 148
Mäe v. — 325, 331, 332
Mäebe — 32, 84, 93, 167, 168, 178, 233, 297, 382
Mäe-Kiisa — 372
Mäeküla — 124
Mäelse — 30, 36, 105
Mäepa, vt. Mäebe
Mäepea, vt. Mäebe
Mäevalla k. — 254
Mäevli k. — 268
Mähamäe k. — 134
Mändjala k. — 167, 247
Männamaa k. — 26, 31, 105, 126, 146, 269
Männiku k. — 127, 128
Märdi t. — 118
Märjamaa — 207, 222, 293, 398
Mässa — 55, 56, 168, 236, 239, 385
Mätasselja k. — 29, 31, 99, 139, 369
Mättaselja, vt. Mätasselja
Määbe, vt. Mäebe
Määltse — 146
Määpä — 53, 54, 233

Naesteoja, vt. Naisteoja
Naissaar — 33, 160
Naissoo, vt. Naistesoo
Naistemägi — 33, 159
Naisteoja — 31, 32, 135, 377, 421, 431
Naistesoo — 31—33, 57, 131—136, 175, 204, 376, 377, 420, 421, 430, 431
Naistesoo t. — 133
Naisteva oja — 377
Narva — 281, 282, 287, 295, 303, 304
Nasva — 48, 49, 63, 64, 95, 227, 228

Nasva k. (Hiiumaal) — 105
Ninaaseme, vt. Ninase
Ninase — 149
Nissi — 213, 254, 292, 293
Noarootsi — 400
Norra — 289
Nurme k. — 117, 181, 248
Nutusoon — 134
Nõlva — 293
Nõmba k. — 157, 161, 271, 401
Nõmküla — 143, 372
Nõmme k. — 380, 381
Nõva — 26
Näckmansgrund, vt. Suurrahu
Närska mägi — 381
Nässumaa — 25

Odala, vt. Odalätsi
Odalätsi — 31—33, 66, 67, 121—123, 139, 165, 170—174, 176—178, 185, 214, 216, 220, 222—224, 248, 249, 384, 386, 398
Odalätsi t. — 58, 59, 205, 206, 219
Oesel, vt. Saaremaa
Ohekatku — 386
Oinige — 401
Oiu mets — 66
Ojamaa s. — 187
Ole k. — 266
Olevi kivi — 42
Olevi mets — 293
Olevi õu — 42
Oomküla — 244
Orava — 114, 308
Orissaare — 120, 133—136, 139, 146, 198, 206
Orjaku — 29, 30, 100—104, 106, 126, 370, 419, 429
Oru — 400
Ostrovi — 43, 332
Otepää — 372
Otsa t. — 29, 109, 118, 372
Oudova — 307

Paadla — 35, 61, 89, 96, 129, 248, 249, 377
Paaltsova — 325
Paasiga, vt. Paasiku
Paasigu, vt. Paasiku
Paasiku — 29, 54, 108, 110, 112, 113, 167, 183, 192, 371, 372, 419, 429
Paatsalu — 381
Paavli t. — 145
Padel, vt. Paadla
Paeaugu t. — 149
Paelu mägi — 266, 269
Pahavalla k. — 32, 157, 192, 208, 297, 376
Paide raj. — 286
Paistu — 298, 376
Paju tee — 390
Pajukaru — 31, 139
Paju-Kurdla — 204
Paka rand — 31, 150
Palaja soo — 33, 74, 75, 195, 386
Palaküla — 267
Palamuse — 159, 194, 251
Palava, vt. Palaja
Palestiina — 411
Palivere — 296
Palli — 401
Palmse v. — 284, 376
Paluküla — 105, 106, 401, 419, 429
Palumägi, vt. Palupõllu m.
Palupalu, vt. Palupõllu
Palupera k. — 106
Palupõllu mägi — 30, 36, 101—103
Pama, vt. Pamma
Pamma — 87, 88, 95, 185, 187, 370, 374
Pammana k. — 213
Pangodi — 372
Pao künkad — 159
Pao mets — 33
Parasmetsa — 31, 150
Parila — 157
Partsi — 400, 401
Patskovka — 327
Paunküla — 211
Paupa k. — 401
Peetri — 252
Peetsi t. — 149
Peipsi — 387
Peipsiäärne — 304
Peningi — 290
Peterburi — 158, 281, 302, 329, 382
Peterpori, vt. Peterburi
Petrogradi, vt. Peterburi
Petseri — 42, 43, 181—183, 185—187, 189, 192—194, 240, 251, 296, 306, 308, 311, 315—330, 332, 333, 387, 402, 403, 415, 423, 425, 434, 435
Peude, vt. Põide
Piddul, vt. Pidula
Pidula — 22, 28, 30, 32, 58, 60, 80, 85, 94, 98, 115, 121—123, 129, 167, 171, 173, 174, 177, 178, 205, 214, 216, 219, 375, 384, 398, 420, 421, 430, 431
Pidutalu, vt. Pidula
Pihkva — 43, 315, 316, 318, 319, 322, 327—329, 423, 434
Pihlatsi — 380
Pihtla — 34, 58, 60, 126, 127, 137, 143, 147—149, 152, 199, 205, 255, 375, 388
Piila — 30, 116
Piirandi — 74
Piiri — 120
Piirsalu — 294
Piivarootsi — 375
Pilistvere — 301
Pirida — 108
Pitkahänna, vt. Pitkane
Pitkana — 163, 386
Pitkane — 33, 163
Pitseri — 396
Poka saar — 388
Pommeri — 387
Poosta — 400
Prähla — 267
Punapää kuusik — 118, 381
Purtsa k. — 186
Puski — 368, 369
Putkaste — 125, 223
Putkaste-Selja k. — 103
Põduste j. — 164, 383
Põlli k. — 292, 293
Põllu t. — 398
Põlva — 307
Põrste — 319, 328
Pädaste k. — 139

Pähkla k. — 380
Päitsesoo — 31, 32, 131, 141, 142, 175, 421, 431
Pälli — 30, 70, 71, 118—120
Pälli t. — 28, 68, 69
Pärassaare k. — 340
Pärismäe lohk — 392
Pärna k. — 212, 276
Pärni k. — 31, 138, 379
Pärnu — 39, 292, 386
Pärnu-Jaagupi — 371, 378, 403
Pärnumaa — 352
Pärsama v. — 117, 170, 187, 192, 296
Päärdu — 250
Päärni t. — 250, 398
Pöide — 23, 25, 30, 31, 33, 34, 86, 94, 123, 124, 126, 130—136, 141, 142, 144, 148, 153, 157, 159, 180, 192—194, 200, 202—204, 208, 252, 297, 376, 380, 388, 395, 400, 421, 422, 431, 432
Pöörtina — 33, 163, 386
Pöörtine, vt. Pöörtina
Püha — 25, 27, 30, 31, 34, 39, 52, 60, 82, 83, 86, 92, 94, 97, 99, 120, 126, 137; 143, 147, 152, 156, 191, 226—228, 250, 255, 380, 387, 388, 398, 402, 422, 432
Pühajõgi — 71
Pühalepa — 24, 30, 32, 33, 35, 37, 98, 105—107, 125, 153, 157, 161, 202, 210, 211, 223, 264, 265, 271, 272, 274, 371, 381, 419, 423, 429, 433
Püssi — 390
Püssimäe t. — 21

Radaja k. — 317, 319
Rae — 290
Raegma k. — 134
Rahniku k. — 148
Rahuste — 386
Raisa lepik — 247
Raka mets — 29, 98, 172, 173, 420, 430
Raka t. — 30, 119
Rakke — 286, 339
Rakvere — 284, 285
Ramla mägi — 292
Randvere — 135, 156, 206, 279—281
Ranna k. — 219, 224
Rapla — 222, 291, 386
Ratla k. — 137, 168, 182
Raltamägi — 236
Reastvere — 302
Rebastemägi — 33, 159
Reediku t. — 124
Reeküla — 120
Reheselja k. — 165
Reigi — 105, 167, 198, 207, 212, 251, 265—267, 269—271, 273—275, 368, 400—402
Reimani jõgi — 188
Reini j. — 369
Reo — 80, 378, 386, 400
Reonõmm — 374
Ridala — 23, 28, 254, 296
Ridaste — 267
Rigu — 243
Riia — 199, 292, 298, 299, 306—308, 322, 328, 329
Riia laht — 162
Riidaku k. — 222
Riigu t. — 72, 234, 240
Riisipere — 213, 254
Riksu k. — 118
Rinsi k.— 128, 211
Rista kõrts — 69
Ristamägi — 70
Riste — 369
Risti — 293
Ristikivi — 28, 30, 31
Ristimäed, vt. Viieristi
Ristivälja k. — 100
Ristna — 268
Riude — 341
Rohuneeme k. — 143
Rootsi k. — 68, 198
Rootsimaa — 34, 166, 215, 236, 352, 387, 401
Rootsinina t. — 60
Rootsivere k. — 134
Ropka — 305
Ruhnu — 35, 54, 82, 86, 92, 94, 147, 152, 153, 157, 158, 199—201, 204, 206, 208—210, 230, 231, 422, 432
Ruila — 292
Runö, vt. Ruhnu
Rõigi, vt. Reigi
Rõude — 254
Rõuge — 311, 329, 423, 434
Rõugu, vt. Rõuge
Rõuma k. — 294
Räpina — 305
Räsna — 311
Rübja — 154
Rüssa t. — 55, 234
Rützenhagen — 387

Saadjärve — 304
Saar, vt. Saaremaa
Saare k. — 25, 153, 202, 203, 380
Saare mets — 202
Saare mõis — 25
Saare v. — 153, 204
Saaremaa — 7, 8, 22—27, 29, 31—33, 35, 38—40, 49, 51—53, 56—62, 64—68, 71, 74—76, 78—80, 82, 85—87, 89, 90, 92, 94, 96, 97, 99, 100—107, 113, 116, 124, 125, 129—134, 140, 144, 146, 149, 150, 153, 160—162, 164, 165, 167—169, 171, 176, 178—180, 182, 185, 187, 188, 192, 193, 196—205, 207, 208, 210—212, 214—216, 218, 220—223, 225, 226, 228, 231, 232, 243, 244, 246, 252, 254, 256, 263, 265, 268, 269, 271, 275, 294, 339, 340, 342, 343, 345, 355, 359, 360, 363, 365—367, 369, 371—374, 377, 382, 383, 385—387, 389—391, 393, 394, 398—401, 411, 415, 417—423, 425, 427—433
Saaremõisa — 380
Saastna — 204
Sadala — 302
Saharimäe — 317
Saka k. — 158
Sakla — 267
Saksamaa — 394
Salajõe as. — 400
Salamäe jõgi, vt. Salme jõgi
Salanõu jõgi, vt. Salme jõgi
Salevere Salumägi — 225

Salme — 25, 31, 32, 48, 49, 55, 56, 62, 72—74, 90, 95—97, 145, 157, 164, 167—169, 178, 199, 204, 206, 218—220, 222, 234, 242—244, 382, 384, 385, 421, 431
Salumäed — 160, 225
Sandla säär — 126, 231, 232
Saputje k. — 321
Sarabiku, vt. Sarapiku
Sarapiku järv — 32, 166, 169, 215, 421, 431
Satserina — 331
Saue-Sutla k. — 126, 255
Saupõld — 136
Sauvere m. — 199
Schleswig-Holstein — 379
Schworbe, vt. Sõrve
Selgase k. — 176
Seljamägi — 140, 398
Seljandi mets — 30, 115
Sepamaa k. — 160, 161
Sepä süvaauk — 32, 168, 169, 372, 392, 395, 421, 431
Setu — 309, 315—319, 321, 323, 325—329, 331, 332, 402, 403
Siikrõgi — 337—339
Sikasaar — 33, 162
Sikksaare laht — 91, 97
Sikusaar, vt. Sikksaare
Silla t. — 133, 135, 141
Sillamäe — 136
Silmarand — 177
Simiste k. — 259
Simmu t. — 142
Simuna — 285
Sinalepa v. — 254, 296
Sinibe — 385
Soe väin, vt. Soela v.
Soela v. — 32, 33, 144, 164, 165, 176, 188, 197, 199, 201, 204, 211, 224, 266, 275, 350, 386, 399
Soelava, vt. Soela v.
Soo k. — 370
Soome(maa) — 120, 147, 352, 366, 373, 383, 397
Soonlepa — 401, 402
Sträkova — 307
Suhkrumännik — 177
Sulla — 180
Surru — 24, 100
Suurearu t. — 142
Suure-Jaani — 339, 340, 386, 391
Suurekivi nõmm — 138, 411
Suurelaidu — 276
Suuremõisa — 156
Suuremõisa v. — 98, 102, 106, 107, 126, 153, 157, 161, 210, 211, 264, 271, 275
Suure-Rootsi k. — 147, 152, 379
Suure-Rõsna k. — 332
Suure Tõllu kivi, vt. Tõllu kivi
Suure-Veerksu — 305
Suurik põld — 368
Suurisoo — 177
Suur-Kalju k. — 295
Suur Kuiv — 32, 34, 164, 165, 196
Suur laht — 94
Suurmaa k. — 74
Suurmägi, vt. Viidu Suurmägi
Suurna — 244
Suur-Pahila k. — 137, 211, 252
Suurrahu — 401
Suursaare — 283
Suur väin — 160, 161, 225, 255, 419, 429
Sõela t. — 293
Sõela v., vt. Soela v.
Sõmera k. — 72, 129, 243
Sõru k. — 154, 266, 275
Sõrunõmm — 91, 97, 226, 228, 244
Sõrve — 23, 24, 32, 33, 35, 37, 40, 47, 48, 54—58, 61, 62, 72—74, 76, 81, 84—87, 90, 91, 93—97, 100, 111, 116, 119, 124, 127, 128, 130, 131, 133, 143, 144, 167—170, 185, 199, 200, 204—206, 209, 210, 212, 213, 216, 218, 220, 221, 223, 233—235, 239, 240, 242, 243, 245, 248, 249, 251, 252, 254, 259, 340—342, 354—357, 359, 369, 382—385, 391, 396, 421, 422, 431, 432
Sõõru nõmm — 74
Säere m. — 203
Säpina k. — 331
Säädi mets — 214, 219
Säädi t. — 34, 165, 215
Säädja t. — 59
Sääduse mets — 34
Sääre laht — 271
Särõl — 209
Sõro, vt. Sõru
Sõõru kabel — 65
Sülla — 189
Sütema raismik — 74, 75, 226, 228, 244—246, 248, 398
Sütemäe, vt. Sütema
Sveits — 24

Taani — 34, 236, 289, 398
Taavi — 123
Taevere — 339, 386
Tagaajamise maa, vt. Tagamõisa
Tagamise, vt. Tagamõisa
Tagamõisa — 30, 34, 59, 66, 85, 92, 94, 97, 129, 130, 166, 178, 205, 206, 216, 220, 222, 224, 386, 392, 398, 402
Tagavere — 386
Taggamois, vt. Tagamõisa
Tahkuna — 265, 266
Tallinn — 39, 40, 158, 182, 207, 235, 239, 281—298, 301—308, 310, 311, 366, 374, 394, 423, 433
Tallna, vt. Tallinn
Talna, vt. Tallinn
Tamera t. — 73
Tamme t. — 68
Tammeküla — 301
Tammela — 267
Tammera — 244
Tammese k. — 66, 385
Tammiku t. — 53, 54, 162, 232, 232, 363
Tammiski — 143
Tamre — 241
Tamsalu k. — 154
Tamsalu t. — 31, 126
Tartu — 39, 52, 131, 209, 225, 252, 292, 303, 306, 394, 402, 409
Tartumaa — 52
Tartu-Maarja — 305
Tarvastu — 300, 301
Taterselja t. — 74, 75, 246, 398
Tatrasselja, vt. Taterselja
Tedremetsa, vt. Tiirimetsa

Teeharude t., vt. Odalätsi t.
Teesu — 58, 59, 69, 171, 218, 221, 223, 386
Tepu laht — 34, 203
Tepu t. — 202
Tiefenhafen — 401
Tihu — 31
Tiirimetsa — 27, 34, 35, 47, 49, 72, 73, 90, 91, 96, 97, 226, 228, 230, 231, 234, 240, 241, 243, 245, 247, 363, 386, 398, 422, 433
Tiisu — 76
Tingastema t. — 60
Tipika-Piiri — 125
Tirimetsa, vt. Tiirimetsa
Tirooli — 368, 372, 387, 398
Tirtsi — 194
Tohku t. — 92, 97, 398, 402
Tohri, vt. Tohvri
Tohvri k., nina, t. — 31, 145, 164, 212, 213, 266, 276
Tooma t. — 31, 124, 141
Torgu — 157, 168, 195, 198, 236, 239, 297, 369, 370, 384, 385
Tori — 42, 298, 393
Tori t. — 68
Torma — 302, 303, 305, 403
Tornimäe k. — 126, 132, 177, 202
Triigi v. — 146
Tubala k., mägi — 30, 33, 105, 161, 268, 383
Tumala — 134, 159
Tupenurme k. — 151, 197
Tuulinga-alune põld — 136
Tuuru k. — 254
Tõldemägi — 29, 32, 53, 112, 158, 162, 163, 382
Tõlla kivi — 25
Tõllamägi — 211
Tõlli asundus — 155
Tõlli k. — 25, 35, 206, 399
Tõlli lepik — 25, 206, 256, 399
Tõlli t. — 35, 72
Tõlliniidi — 32, 175
Tõlliste — 26, 416, 426
Tõlliste mets — 26
Tõlljala, vt. Kõlljala
Tõllu kivi — 25, 28, 31, 69, 90, 103, 105, 108, 118, 133—135, 141, 147, 269, 368, 380, 381
Tõllu mägi — 25, 157
Tõllu t. — 25, 26, 131, 132, 200, 206, 208, 391
Tõllu vare — 25
Tõlluse, vt. Tõlluste
Tõlluse kivi, vt. Tõllu kivi
Tõlluste — 24, 26, 31, 35, 47, 49, 52—58, 82, 83, 85, 86, 92—94, 99, 100, 132, 133, 137, 138, 143, 148, 149, 200—202, 204, 206, 211, 220, 222, 226—228, 230, 231—233, 250, 347, 350, 388, 391, 398, 416, 426
Tõlluste kivi — 25, 101
Tõnu t. — 72, 73, 234
Tõnusaare k. — 303
Tõravere — 391
Tägamese moisa — 220
Tõlluste kivi, vt. Tõllu kivi
Tõnno — 243
Türi — 23, 124, 141
Türju — 33, 234, 236, 240, 243, 396

Uduvere — 28, 33, 75—79, 82, 120, 169, 188, 189, 191, 364, 373, 374, 420, 430
Uidu k. — 125
Uisu neem — 160
Ulasova — 327, 329
Ulja — 149
Ullaste k. — 98, 160, 225
Undi nina, vt. Undva
Unduma — 267
Undva — 33, 59, 92, 97, 142, 165, 174, 178, 205, 206, 216, 220—222, 224, 239, 342, 386
Unemäe, vt. Unimäe
Unimäe — 33, 179
Univälja — 156
Unkavitsa — 316
Unve, vt. Undva
Upa — 31, 62, 86, 91, 94, 136, 137, 162, 236, 378
Uppel, vt. Upa
Uri — 24
Uru k. — 171
Urvaste — 306
Uudama k. — 33, 161
Uue-Kariste — 298
Uue-Laabi k. — 125
Uuemõisa (v.) — 124, 126, 132, 159, 252, 296
Uusiküla — 118
Uužkila rand — 337, 338
Uutsõmägi — 327

Vaartsi k. — 327
Vahase saar — 383
Vahassoo — 33, 163, 386
Vaida — 290
Vaigu k. — 171, 178, 179
Vaigu mets — 129
Vaika saared — 360
Vaikna — 207, 294
Vainupea — 393
Vaivere — 179, 386, 400
Valga raj. — 26
Valgu — 42, 293
Valgõ-Risti — 327, 329
Valjala — 31, 33, 34, 82, 87, 92, 95, 125, 127—129, 132, 134, 137, 140, 168, 176, 181, 182, 192, 230, 231, 239, 376, 386—388, 394, 402, 420—422, 430, 432
Vanamõisa k. — 375
Vana-Varbla — 380
Vanaõue j. — 386
Varba sarapik — 30, 116
Varbla — 250, 381
Varbola — 292, 293
Varesmäe — 319
Varestemägi — 33, 159
Variku — 370
Varja — 390
Varkja k. — 155, 174
Varnja — 304
Varpe k. — 177
Vastemõisa — 340
Vastseliina — 114, 308, 315, 319, 328, 330
Vedernika k. — 331

Vedruka — 27, 29, 53, 54, 84, 93, 108—115, 118, 158, 162, 163, 178, 248, 372, 381, 382, 419, 429
Vedu — 380
Vee v. — 378
Veere k. — 252
Vee-tee-suu rand, vt. Teesu rand
Vehrulista k. — 329
Velise — 35, 42, 250
Velsandi, vt. Vilsandi
Venemaa — 42, 132, 329, 352, 392, 394, 424, 434
Veremägi — 399
Veskisaadu mäed — 33, 159
Vigala — 35, 206, 392, 398
Vihterpalu — 293
Vihula — 393
Viidumägi — 29, 108, 109, 113, 167, 382
Viidu Suurmägi — 29, 108, 109, 112, 178, 192, 248
Viieristi — 32, 35, 55, 56, 157, 158, 169, 204, 206, 239, 249, 351, 382, 386, 398, 422, 433
Viieristi risu — 382
Viimsi — 31, 143, 144, 377
Viinistu k. — 289
Viira k. — 125, 374
Viitina — 307
Viki k. — 31, 146, 147
Vilima — 376
Vilivalla m. — 400, 402
Viljandimaa — 375
Vilo — 309, 316, 317, 319, 321, 323, 325
Vilsandi — 166, 222
Viltina k. — 78, 136
Vintri k. — 56, 157, 164
Virbla — 295
Virita k. — 110, 115, 137, 166, 192
Virtsu — 23, 24, 35, 212, 222, 250, 398
Viru-Jaagupi — 285
Virumaa — 352
Viru-Nigula — 296
Wolde, vt. Valjala
Voorepera m. — 158
Vooru — 300, 301
Vormsi — 268, 274, 400
Võdruka, vt. Vedruka
Võhma k. — 138, 142, 170, 194, 199, 206, 239, 254
Võhma k. (Kullamaal) — 295
Võiküla — 125
Võlla k. — 134, 198, 398
Võnnu — 225, 330, 364, 365, 392
Võparsova — 319
Võrsna k. — 136
Võru — 307
Võõpsu — 319
Väike-Aasia — 411
Väike-Kalja — 244, 294—296
Väike-Kuuliski k. — 331
Väike-Maarja — 286
Väike-Pahila k. — 117
Väike-Rahula k. — 400
Väike Saabasnina — 165
Väkra k. — 127, 128
Välja — 150
Vändra — 298
Värava t. — 129
Vätta nina — 201, 380, 392
Väänä — 311
Wödruck, vt. Vedruka

Õeste k. — 377
Õle k. — 286
Õru k. — 80
Õunagu m., vt. Õunangu m.
Õunangu mägi — 98, 106

Äksi — 304, 305, 370
Ärgeraja — 177
Ärma — 177
Äärdmäe — 392
Äärenurga k. — 124

Ööriku (heinamaa) — 141, 142

Ühtri k. — 266
Ülemiste järv — 298
Üllaste k. — 255
Ünimarkantsi m. — 368
Üru k. — 119, 121, 171
Üti k. — 270
Üüdibe, vt. Üüdipe
Üüdipe — 31, 72—74, 145, 234, 243, 244